

ÉRTEKEZÉSEK

A

A TÁRSADALMI TUDOMÁNYOK KÖRÉBŐL.

KIADJA

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.

HETEDIK KÖTET.

A II. OSZTÁLY RENDELETÉBŐL

SZERKESZTI

P E S T Y F R I G Y E S

OSZTÁLYTITKÁR.

BUDAPEST. 1885.

Budapest, 1884. AzAthenaeum r. társ könyvnyomdája.

TARTALOM.

- I. Szám. A nemzetközi jog elmélete Kant philosophiája szerint. Dr. Medveczky Frigyes től.
- II. A nemzetiségi viszonyok Magyarországon, az 1880. évi népszámlálás alapján. Keleti Károlytól.
- III. Magyarország és egyes törvényhatóságainak népmozgalma. 1877 — 79. Konek Sándortól.
- IV. A magyar felsőház reformja. Tóth Lőrincztől.
- V. B. Eötvös József »A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra« című munkájáról. Trefort Ágostontól.
- VI. A miniszteri felelősség eredete, az európai alkotmány-történelemben. Schwarcz Gyulától.
- VII. A vasúti ügy s a posta- s távírdai ügy közti összeköttetés Magyarországon, a közlekedési s névszerint a vasúti jog szempontjából. Wenzel Gusztávtól.
- VIII. Sallustios államformái és a görögök politikai irodalma Schwarcz Gyulától.
A democratia eszméje és szervezete. Dr. Kunz Ignácztól.
- IX. Szilágyi Márton tanítása az eljegyzésről 1690-ben. Székf. Kováts Gyulától.

A
NEMZETKÖZI JOG ELMÉLETE

KANT PHILOSOPHIÁJA SZERINT.

Dr MEDVECZKY FRIGYES

EGYETEMI MAGÁNTANÁRTÓL.

(Olvastatott a II. osztály 1881. január 10-ki ülésén.)

BUDAPEST, 1881.

A M. TUD. AKADÉMIA KÖNYVKIADÓ-HIVATALA.

Az Akadémia épületében.

A nemzetközi jog elmélete Kant philosophiája szerint.

Kant philosophiai tanainak belső jelentősége és hatása mainap alig szorul közelebbi bizonyításra. A königsbergi gondolkodónak philosophiája egy század óta határozta meg a nagyobbszerű philosophiai munkálat irányát és jellegét. Tanainak fontosságát bizonyítja ama befolyás, melyet nemcsak a szorosabb értelemben vett philosophiai munkálatokra, hanem az egyes tudományok körében mutatkozó törekvésekre is gyakoroltak.

Jóllehet Kant közvetetten követői nem működtek tanának szellemében, sőt különféle tekintetben hamisították azt; hatását mindazonáltal tartósan nem akadályozhatták meg. A tudomány különböző rétegeiben való serény, speciális kutatás haladása, mely a philosophiai hyperspeculatio korszakára vonatkezett és tágabb köröket teljesen elidegenített a philosophiai problémákkal való foglalkozástól, több gondolkodó törekvésével találkozott, kik ama meggyőződésüket fejezték ki, hogy vissza kell térni Kanthoz és az általa kifejtett, de csak részben megoldott problémákhoz, és hogy a munkálkodása által csak előkészített vagy szükségessé vált föladatokat megfejtését tudományos módszerekkel kell véghezvinni.

A természettudományok részéről alapfogalmaik, ismeretalapjaik, a legfontosabb hypothézisek összefüggése a Kant-féle ismeret-theoriával és természet-philosophiával, kiváló bűvárok által el lett ismerve, a kiknek fölfedezései és önállóan megállapított theoriái részben korszakot alkottak. Az alapelvek e megegyezéséről nevezetes physikusok, anatomok, physiologok munkái adnak fölvilágosítást. Alig szükséges az u. n. Kant-Laplace-féle theoriára, Kant ismerettani alapelveinek megerősítésére az érzékphysiologia terén történt kutatások által, az organismusok fejlődéstanának alapvonalaira, az

anthropológiához tartozó adatokra, a zoológiai kutatások által megerősített és kiegészített teleológiai fölfogásra, valamint Kant egyes munkáiban előforduló számos argumentációra utalni, melyek részben vagy teljesen igazoltattak empirikus kutatás és exact calculus által vagy pedig a tudományos munkálkodás beuristikus elvei gyanánt ismertetnek el.

Ha a tudományos kutatás több ízben kénytelen eredményeinek megegyezését a Kant tanaiban előforduló elvekkel és hypothezisekkel constatalni és kitűnő természetbúvárok nem egyszer hivatkoznak Kantra vagy utalnak előmunkálataira: a pbilosobiai munkálatoknak még nagyobb mérvben kell a Kant tanával való foglalkozásra indítani.

És valóban nemcsak Kant tanítványai, hanem azok sem mellőzhetik tanainak beható tanulmányozását, kik ellenkező álláspontokból kísérlik meg a philosophiai föladatok, nevezetesen az ismerettani problémák megfejtését. Már ama körülmény is, hogy az újabb philosophiai munkák nagyobb és nem jelentéktelen része az ismeret-keoria tárgyaival foglalkozik, tanúskodik Kant tanainak befolyásáról a legújabb philosophia fejlődésére.

Az ismerettan igen terjedelmes irodalma csak egyik fokmérője a Kant befolyásának, mert ez a logika és a psychologia, valamint a pbilosobiai munkálkodás többi rétegeiben mutatkozó törekvésekre is kiterjed. A pbilosobia nevezetes történetírói a Kant tanaira fordított beható kutatásaik és tanrendszerének terjedelmes előadása és bírálata által ismerik el e befolyást. Sőt létezik külön Kant-philologia is, melynek érdemét azok is elismerik, kik elveiknél fogva Kant tanaival ellenkeznek. A polémiái munkák sokasága is tanúskodik e pbilosobia hatásáról a jelenkor tudományos törekvéseire.

E befolyás főleg a »Kritik dér rémén Vernunft« című munkában, valamint a Kant logikai, ismerettani, antkropologiai, természetpkilosobiai műveiben kifejtett elveken alapszik. Ez értelemben Kant bírálói újabb időben nem alaptalanul tekintik az előbbi munkát pbilosobiai fejlődése tetőpontjának, noha ortodox utódai, a philosoph saját szándékára hivatkozva, a »Kritik dér praktischen Vernunft« elsőségét vitatták.

Elismerhetjük, hogy a »Kritik der reinen Vernunft« a leg-tökéletesebb és legélelműbb Kant összes munkái közt. Azonban nem szabad megfélemedkeznünk arról, hogy Kant munkálkodását az ismeret-theoria és a természetphilosophia alapjaival nem tekintette befejezettnek, hanem azt csak az ethikai problémák megfejtése által vélte bevégezhetőnek. Sőt annyira az ethika megalapításának tulajdonítja a legnagyobb jelentőséget, hogy néha épen alapvető dolgozatait csak előmunkálatnak látszik tekinteni, midőn az erkölcsi akaratot (mint a legfőbb jót) minden ismeretnél magasabbra helyezi.

Az erkölcsi akarat e föltétien nagyrebecsülése képezi Kant egyéniségének és tanrendszerének ethikai elemét. Ez határozza meg működésének jellemét, noha nem igazolja az újabb empirismus egyes képviselőinek azon állítását, hogy Kant amaz ethikai tendentia által elvesztette volna a »Kritik der reinen Vernunft« kidolgozásában nyilatkozott elfogulatlanságát. E bírálók Kant amaz alkalmi megjegyzésére szoktak hivatkozni, hogy a hit biztosítása czéljából a tudást meg kellett semmisítenie. Ez által azt vélik kimutatni, hogy a philosoph egész elmélete különös ethikai és pedig vallásos tendentia által eleve van meghatározva.

Midőn ez érv által a »Kritik der reinen Vernunft« eredményeinek tudományos jelentőségét vonják kétségbe, úgy látszik, hogy egyfelől valamely hozzájáruló intentiót kifejező megjegyzésnek, kelletlenül nagyobb jelentőséget tulajdonítanak; másfelől pedig az esetre is, hogy amaz intentió valóban a szerző eredeti és egyedüli szándékát képezte volna, nem veszik tekintetbe azt, hogy az emberiség fejlődéstörténetében nem egyszer jöttek létre a legjelentékenyebb fölfedezések s vívmányok, habár az eredeti intentió csekélyebb vagy épen elérhetetlen czélra irányult.

A hozzájáruló ethikai érdek döntő érvet ugyan nem szolgáltat az elméleti vizsgálat helyessége ellen, azonban Kant tanrendszere ethikai irányzatának kiemelését nem rosszai-ba tjük.

Mindenesetre helyes amaz állítás, hogy Kant ethikáját nem tekinthetjük aggkora munkájának, mely nem függ össze tanrendszerének alapjával és legjelentékenyebb részével, sőt

liogy úgy a gondolkodó saját szándéka, mint a munka belső jelentősége szükségessé teszi az ethika beható tanulmányozását és elfogulatlan megbecsülését, mindazokra nézve, kik e philosoph tanait rendszeres összefüggésükben meg kívánják érteni.

E tekintetben eddig kevés történt. Az ismeretlen a psychologia s a logika terén folyó alapvető munkálatok annyira igénybe veszik a gondolkodók érdekét, hogy az ethikai problémákkal vajmi kevesen foglalkoznak.

Kant ethikai tanainak tanulmányozása előfeltételét képezi tanrendszere megértésének és igazságos bírálásának, de egyszersmind előmozdíthatja az ethikai problémák önálló vizsgálatát is. Itt mindenképp előtérbe jön a »Kritik der praktischen Vernunft« jön tekintetbe, melynek formális alapelvét talán egy később megkísérlett ethikai *canon* sem fogja nélkülözhetővé tenni. Továbbá a többi ethikai dolgozatok is bírnak bizonyos jelentőséggel, különösen a »Metaphysik der Sitten« című munka.

A mennyiben Kant ethikája az újabb művekben vizsgálat tárgyát képezi, majdnem kizárólagosan a »Kritik der praktischen Vernunft« gondolatmenete jön tekintetbe. Többi ethikai dolgozatairól ritkábban van szó. A »Metaphysik der Sitten« című terjedelmes műnek ama része, mely a jogphilosophiát tárgyalja, legkevésbé foglalkoztatja a philosoph bírálóit.

Jóllehet a kritika e munkában mindenképp az aggkor nyomait látja, mert nem találja ama nagyszerű élelművészetet, melyet a gondolkodó geniusa földadata magaslatán, főmunkájában tanúsított. Azonban az is tagadhatatlan, hogy e munka egyes részei nincsenek híjával ama ritka élelművészetnek, mely az újkori philosophia legjelentékenyebb művét alkotta; sőt túlzás nélkül állíthatni, hogy e munka egyes részleteinél fogva igényt tarthat eredményeinek méltánylására a jogphilosophia részéről.

Nem valószínű, hogy ama philosoph tana, ki az ethika gyökeres átalakítására és teljes önállóságának megállapítására törekedett, ki az általa fölfedezett formális alapelvet minden emberi törekvés egyetemes törvényévé igyekezett tenni, a jogphilosophiára hathatós befolyást ne gyakorolhasson.

És valóban Kant ethikája már alapjában és első terve-

zetében tökéletlen volna, ha alapelve a jogfilozófiában nem alkalmazhatóknak. Ez ok indítja Kantot a jogtan metafizikai elemeinek kidolgozására, melyek a »Metaphysik der Sitten« első és egyszerűsége jelentékenyebb részét képezik.

A szorosabb értelemben vett etika alapelvei a »Kritik der praktischen Vernunft« című munkában adóttak elő. Az erkölctan metafizikai elemeiben főleg csak ez elvek alkalmazása egyes esetekre van megkísérelve.

Az utóbbi munka nagyobb mértékben viseli az akkor nyomdokait, mint a jogfilozófia.

A »Metaphysische Anfangsgründe der Rechtslehre« című munkának dispositója nem feddhetlen. A rendszeres kidolgozás szoros összefüggését és belső tökélyét, melyek a filozófus főműveit kitüntetik, több ízben nélkülözzük. Egyes elvi jelentőséggel bíró kérdések csak felületesen érintvők. A dispositó és az irány hanyagságát egyes fejezetekben a sajátosság architektónikához való ragaszkodás nem teszi jóvá.

Nem is akarjuk Kant művét, mint rendszere egészét, a jogfilozófusok nagyobb és részletesebb szakmunkáival összevetni. Csak egyes részleteinek jelentőségét kívánjuk méltányolni. Ezek nem kerülhetik el az elfogulatlan vizsgálók ügyeimét.

Így a jogtudomány egyes alapfogalmainak Kant által megkísérelt elemzése, igényt tarthat a jogfilozófusok figyelmére.

A jog fogalmának definitiója, általános és tisztán formális jelleme dacára, a jogfogalom legjobb értelmezései közé sorolható.

Epen klasszikusnak nevezhetnők ama teoriát, mely az intelligibilis birtok (possessio intelligibilis) és az érzéki birtok (possessio sensibilis) közti különbséget állapítja meg. E teoriát a megkülönböztetés élességénél fogva a római jog klasszikusainak értelmezéseivel lehetne összevetni. A házassági jog leszármaztatása, megjegyzései a jogok megszerzését illetően, az eredeti birtokközösség fölfogása, melyet ő (ellentétben a tulajdonjog és a modern kommunizmus egyes íróihoz) nem ténynek, hanem az ész regulatív eszméjének tekint: mindannyi bizonyosságai jogfilozófiai kísérleteiben is tanúsí-

tott éleselmjűségének. Ezek újabb időben, főleg csak amaz írók részéről vétettek tekintetbe, kik a tulajdonjog történetével és elméletével foglalkozva, Kant idetartozó véleményeit megáttámadták.

Bár mennyire méltányoljuk Kant adatait a magánjog philosophiájához, jogtanának második része, mely a nyilvánjogot és különösen a népek jogát is tárgyalja, még nagyobb mérvben veszi igénybe tudományos érdekünket.

Ez érdek annál jogosultabb, minthogy a szorosabb értelemben vett jogphilosophiai dolgozatok legnagyobb részben a magánjoggal foglalkoznak. Az utóbbi tényt megérthetővé teszi ama kiváló fontosság, melylyel a római jog klasszikusai a jogphilosophia részére mindeddig bírtak, és ama befolyás, melyet fejlődésére gyakoroltak.

Az államjog régi idők óta foglalkoztató a philosphoktat. Törekvésük célja azonban rendesen majd valamely eszményi állam vagy állam-ideál kényelmes constructiója, majd bizonyos politikai rendszer — leginkább a fennálló rendszer — érdekében kezdett tanszerű agitatio vala. Az államjog philosophiája sem az idealistikus constructiónak, sem az agitátorok álokoskodásainak tudományos jelentőséget nem tulajdoníthat. Kant kísérletének azonban annál nagyobb jelentőséget tulajdoníthatni, minthogy az államjogot a jog általános etbikai fundamentumára alapítja. Kiváló érdekekkel bír kísérletének ama része, mely a büntetőjog philosphiáját tárgyalja, annál inkább, miután a jogphilosphok többnyire épen e tárgyra aránylag kevesebb gondot fordítanak. Jóllehet Kant a nyilvánjog tárgyára vonatkozó nézetei különféle tekintetben szükségessé teszik az eligazítást; a büntetőjog elmélete, melyet jogtanában kifejtett, alig tarthat számot az újabb theoretikusok rokonszenvére; mindazáltal az elfogulatlan tudományos bírálat e vizsgálataitól sem fog megtagadni minden jelentőséget.

Kiváló érdekekkel bír különösen a népek jogának elmélete, mely Kant philosophiai jogtanának utolsó részét képezi. Az etbikai problémákkal behatóan foglalkozó philosphok érdeke, végtére szükségképen a jogphilosphia és a jogfejlődés végproblémájára szokott irányulni. Mindazonáltal a legkiválóbb gondolkodók is csak ritkán bocsátkoztak a probléma

mélyebb vizsgálásába. Kant, áthatva a feladat egész fontosságától, élete alkonyán, mintegy fáradhatlan szellemének végső erőmegfeszítésével kísérti meg a probléma megfejtését. Jóllehet a megfejtés nem sikerült; de mindenesetre sikerült bizonyos formulákat kifejtene, melyeknek későbbi kísérleteknél hasznát vehetnők.

A positivizmus képviselői azt szokták hangsúlyozni, hogy a népek jogában (a mennyiben legalább a theoriában létezik) mainap még túlnyomó a philosophia, hogy a tényleges nemzetközi jognak kizárólagosan a congressusok határozatain, a megerősített szerződéseken kell alapulnia. Kant megjegyzéseiből eléggé kitűnik, hogy ő sem vélte a tényleges nemzetközi jogot egyenest ethikai postulatumok alapján megvalósíthatni. Saját nyilatkozatai bizonyítják, hogy az emberi cselekvés indokai iránt a népek együttlétében nem csalódott. Azonban bármi kevéssé volt hajlandó az emberi természetet eszményíteni és veleszületett társadalmi erényekkel fölszerelni, annyira meg volt győződve a polgárosult népek jogtudatának haladó fejlődéséről. A népek jogát álláspontjából nem tényleges, hanem erkölcsileg követelt jognak tekintette; nem ténynek, hanem postulatumnak tekinti azt, melynek teljesítését a fejlődő jogtudat követeli és a melyre a kultúrnépek társadalmi életének természeti fejlődése is czéloz.

Fülfogása szerint a nemzetközi jog tényleges kezdetei csak csiráit, nem pedig alapját képezhetik a népek jogának. A philosophiai munkálatnak azonban nagy jelentőséget tulajdonít, mert a tényleges jog irányelveinek kifejtését tekinti főadatának.

Ez értelemben nála a nemzetközi jog philosophiája az emberi élet reál viszonyaira alkalmazott ethikának mintegy végeredményét képezi. Az ethika alapelvének csak azon esetre van universális érvénye az egész emberiségre nézve, ha egyfelől erkölcsi készítés létezik a népek joga problémájának fölvetésére, ha másfelől a megfejtés formáinak kifejtése lehetséges.

A probléma fölvetése föltétien követelés, mely Kant ethikája formaszzerű és egyetemes alapelvéből ered. A meg-

fejtés formaszerű föltételeinek kimutatása képezi a népek joga filosofiai elméletének föladatát.

A kérdéstétel eleve jellemzi Kant álláspontját. Nem az a kérdés: vajjon általán lehetséges-e a megfejtés; hanem: miképen, azaz milyen előföltételek alatt válik lehetségessé, sőt szükségessé?

A tényleges nemzetközi jog fejlődése századunkban, a jogalkotás anyagának gyarapodása, valamint ama tény, hogy a nemzetközi szokásjognak bizonyos, általán elismert elvei, egyes gyakorlati tények, határozatok, állami szerződések stb. kitűnő írók által rendszeres összefüggésben adattak elő, vagy éppen törvényszerkesztési kísérletre használtattak föl; semmiképen sem teszik fölöslegessé a jogfilosophia által megállapítandó heuristicus elveket és normatív törvényeket. Minthogy e munkára kevesen vállalkoznak és sikeres teljesítésére csak rendkívüli tehetségű gondolkodók hivatvák, nem lesz fölösleges, Kant adatait a nemzetközi jog philosophiájához közelebről megvizsgálni.

Ez adatok a jogtan utolsó fejezetében (»Metaphysik der Sitten. 1797.« I. rész), a »Vöm Verhältniss der Theorie zür Praxis im Völkerrecht. 1793.« című polémiái értekezésben, végre a »Zum ewigen Frieden (Ein philosophischer Entwurf. 1795.) című érdekes műben foglalvák.

A jogtan utolsó fejezete (»Metaphysik der Sitten« I. rész) részletes deductió nélkül előrebocsátja a nemzetközi jog philosophiájának elemeit és általános vázlatban fogalmazza a népek jogának problémáját. A nemzetközi jog elméleti és gyakorlati jelentőségéről szóló polémiái értekezés inkább alkalmi nyilatkozat, mely főképen történetphilosophiai szempontból vitatja a probléma megfejtésének lehetőségét. A »Zum ewigen Frieden« című nagyérdékű munkában a népek joga philosophiájának alapelvei részletesebben tárgyalvák. E műben egyes formulák is vannak megállapítva, melyeknek alkalmazása a tényleges nemzetközi jogban nem mondható lehetetlennek.

A jogtanban Kant mindenekelőtt a népek jogát az államok jogának (egymásköztvi viszonyukban) nyilatkoztatja.

Azért inkább az államok jogának (*jus publicum civitatum*) nevezné el.

Ilyen jog előre fölteszi, hogy a természeti szabadság állapotában, mely folytonos háború-állapotnak tekinthető, minden államnak (mint erkölcsi személynek) három eredeti joga van, úgymint: a háborúhoz *való* jog, a háborúban *való* jog, végre a *háború után való* jog, vagyis ama jog, melynélfogva az állam föladatavá teszi a háborúállapotból kilépni és állandó békeállapotot létrehozni.

E theoria elemeit a következő tétélekben lehet összefoglalni:

1. A természeti állapotban az államok vagy népek hasonló viszonyban vannak, mint az egyes személyek, azaz nem állnak jogszerű viszonyban. Itt csak az erősebb joga határoz.

2. Ez állapot háborúállapot, noha a tényleges ellenségeskedés nem tarthat folyvást. Az egyes nem pauaszkozhatik jogtalanságról, mert ez állapot magában véve jogtalanság. Szomszédállamok tehát kötelesek ez állapotból kilépni.

3. A népek egyesülése (egy eredeti társadalmi szerződés eszméje szerint) szükséges. Ez egyesülés legközelebbi célja nem beavatkozás a belügyekbe, hanem külső támadások elleni kölcsönös védelem.

4. Ez egyesülés nem bírhat az állam *souverain* hatalmával, hanem csak a társulat jellemével, melyet felmondani és megújítani lehet. A részvevőknek jogukban áll a háborúállapotba való visszaesést megakadályozni.

Ha a népek jogának elmélete a való viszonyokat tekintbe veszi, első sorban meg kell állapítania ama föltételeket, melyek már a természeti állapotban lehetővé teszik a *successiv* átmenetet a jogállapotba. A jogállapot fejlődése szükségképen a természeti állapotban kezdődik. Valamint a magánjogi, úgy a nemzetközi jogi viszonyokban is ideiglenes érvényű jogelvek és jogszokások szükségképen megelőzik a végleges érvénnyel bíró jogot.

Ez értelemben szólnak a nemzetközi jog írói a háború jogáról, ellentétben a béke jogához. Erre utal Grotius Hugó

alapvető művének címe: »De jure belli ac pacis.« Szoros értelemben ott, a hol a nagyobb erő határoz, jogról szó sem lehet. Azért mondák a régiek: Inter arma silent leges. Csak tágabb (különös) értelemben létezik *jus belli*.

Ez mintegy a jog előtt létező jog, vagyis ama föltételek öszlete, melyek a tulajdonképi jogállapot fejlődését lehetővé teszik és előmozdítják. Ez értelemben veti föl a népek jogának elmélete a következő kérdést: Vájjon bizonyos föltételek[^] alatt a háborúnak van-e jogcíme, létezik-e a háborúhoz való jog? Továbbá amaz esetre, hogy jogosult háború létezik, meg egyezőleg el kell-e ismerni bizonyos határokat, melyek túllépése minden jogot lehetetlenné tenne?

E kérdéstételből Kant elméletében három föladat ered. A *jus belli* szempontjából ugyanis létezik: háborúhoz való jog, háborúban való jog és háború *után* való jog.

A háborúhoz való jog két előföltéten alapszik. Az első államjogi, a második — nemzetközi jogi alappostulatum.

Mindenekelőtt az a kérdés: mi jognál fogva használhatja az állam saját alattvalóit más államok ellen viselt háborúban, vagyonuk és életök veszélyeztetése mellett?

A második kérdés az: mely föltételek alatt lehet valamely államot háborúra kényszerüm? — Kant mindenekelőtt amaz állítás ellen tiltakozik, hogy az uralkodónak joga volna alattvalóit, mint saját tulajdonát fölhasználni és elhasználni.

Noha az állami rend előmozdítja a népesség, valamint az értékek szaporodását, az embert sohasem szabad az állam csinálmányának tekinteni. Az embert, Kant szerint, sohasem szabad pusztá eszköznek, sőt mindig önczélnek kell tekinteni, mert az államban mindenkor mint törvényhozó szerepel. E minőségben nemcsak a háborúhoz általában, hanem minden egyes hadüzenethez szabad beleegyezését kell adnia. Csak e föltétel alatt rendelkezhetik az állam veszélyes szolgálatával. Szóval: magának a népnek kell törvényhozói által a háborút elhatározni; miután (Kant államjogi elmélete szerint) a nép mindenkor a tulajdonképi felség (souverain).

A második postulatum így hangzik: Más állam ellen jogszerű ok nélkül hadat indítani nem szabad. Jogszerű okot csakis a saját lét veszélyeztetése szolgáltat. Itt nyilvánul a

jus belli sajátos, a *jog exact* fogalmával nehezen megegyeztethető jelleme, mely némileg a vésvédelem jogára emlékeztet. A háború/ms *való* jog terjedelme azonban már eleve nagyobb, minthogy nemcsak a tényleges sértés, hanem már az önálló állami lét fenyegetése által is létrejön.

A jogszerű összefüggésben nem levő államok természeti viszonyában csak erőszak által lehet sértett jogokat védelmezni, miután perlekedésnek ez állapotban nincs helye. A tényleges sértés és a fenyegetés szolgáltathatnak jogot a háborúra. A fenyegetés valamely állam fenyegető hadikészületében vagy csupán annexiók által növekedő fenhatalmában (*potentia tremenda*) állhat. Ezeken alapszik az úgynevezett *jus praeventionis*.

A fenyegetőző fenhatalom magában véve a támadás előtt is sértheti a gyengébb állam jogait. Ezen alapú Kant szerint az egymásra ható államok egyensúlyának joga. Ha valamely állam önállósága vagy integritása van veszélyeztetve, ennek megvédésére a háború szükségessé válhatik. A mi a tényleges sértést illeti: a megtámadás mindenütt, a hol békés úton nem lehet elégtételt szerezni, forbátjogot ad a sértett résznek, nevezetesen a hadüzenet nélkül történt béketörés is.

Kant a hadakozó államok viszonyát a szerződő felek viszonyával hasonlítja össze, a mennyiben a két fél hallgatólag kijelenti, hogy illetén módon akar jogához jutni.

A mennyiben háborúhoz való jog általán létezik, mindenkor egyetlen egy jogalapot foglal magában: az állami lét, önállóság és integritás megvédését. Ez értelemben a *jus belli* szerint csak várháborúnak van jogcíme.

Ez elv nagy jelentőséggel bír a háborúban való jogra nézve.

Kant megjegyzése: hogy e jog képezi a népek jogának tulajdonképi tárgyát, csak a tényleges nemzetközi jog kezdetére vonatkozik, nem pedig ama tökéletesb nemzetközi jogra, melyre az emberek legnemesebb törekvései céloznak. Épen a legnagyobb nehézségnek nevezi, ama törvénytelen állapotban törvényt gondolni. A háborúban való jog, úgy látszik, eleve *contradictio in adjecto*. Mindazonáltal létezik egy elv, melyre a háborúban való jogot a népek jogának cél-

jával megegyezőleg alapíthatni. A háború oly elvek szerint viseltessék, melyek mindenkor lehetővé teszik a természeti állapotból való kilépést és az illető államok közti jogszerű viszony létesülését.

Mínthogy a *jus belli* csak a védőháború jogcímét ismeri el, független államok közt sem büntető háború (*bellum punitivum*), sem kiirtó háború (*bellum internecinum*), sem hódító háború (*bellum subjugatorium*) joggal nem bírhat.

A megtámadott államnak minden védőeszköz meg van engedve, azok kivételével, melyek a személyiség jogát megsemmisítik vagy az állandó béke létesítését eleve lehetetlenné tennék. A népek jogának eszméjével ellenkezik minden eszköz, mely megsemmisítené azon bizalmat, mely nélkül őszinte béke nem jöhet létre.

Ha ellenségek közt minden meg volna engedve, csakis gúnyolódással szólhatnánk a háborúé«?! való jogról, vagy a népek jogáról.

A *háború után való* jog a békés viszony helyreállítását követeli bizonyos, mindkét részről elfogadott föltételek alatt. A háborúköltségek megtérítésének követelése (Kant szerint) utólagos büntetéssel azonos, és ennél fogva jogtalan volna. Tártyilagossabb ama megjegyzése, hogy a legyőzött állam polgárai sohasem veszthetik el szabadságukat; hogy továbbá az amnestia és a foglyok kicserélése a békekötés fogalmából következik.

A háború *után* való jog határos a béke jogával. Minden népnek joga van létét háború által védelmezni, de egyszerűsmind jogában áll a békeállapotban maradni, ha léte nincs veszélyeztetve. Háborúra kényszeríteni nem szabad. A béke jogához tartoznak: a semlegesség, a kezesség, a *coalitio* jogai.

Minden államnak jogában áll semlegesnek lenni, ha a más népek hadakozásában való részvétel érdekeinek és a nép akaratának nem felel meg; sőt joga van, esetleg semlegessége érdekében kezességről is gondoskodni és más államokkal védőszövetséget kötni a béke biztosítása céljából.

Érdekes Kant megjegyzése az *igazságtalan ellenséget* illetőleg.

Eleve nyilvánvaló dolog, hogy e kifejezés (tekintettel a természeti állapotra) pleonasmus. A természeti állapot maga-

bán véve az igazságtalanság vagy jogtalanság állapota. Tekintettel a népek jogának eszméjére azonban, az volna *igazságtalan (jogtalan) ellenség*, a kinek szóban vagy tetteleg nyilvánított akarata oly elvet árul el, mely által, ha általános szabálynak tekintenék, a békeállapot lehetetlenné válnék és a természeti állapot megörökítenék. Ide tartozik Kant szerint a szerződések megszegése is, mely a népek szabadságát és közös érdekeit veszélyezteti. Ilyen cselekedet eo ipso jogot ad a háborúra.

E jog nem engedi meg az illető állam megsemmisítését vagy tartományainak felosztását. Az illető népet semmiféle ürügy alatt önállóságától megfosztani nem szabad. Lehet azonban oly alkotmány elfogadására kényszeríteni, mely a jogszerelem ismétlésének elejét veszi.

A jogtan alapkövetelménye ez: Egyes emberek, népek, államok lépjenek ki a természeti állapotból és törekedjenek a jogállapot létesítésére. Ez állapot létrejövetele előtt az egyesek úgy mint a népek joga, tehát minden a háborúban szerzett állami tulajdon is, csupán ideiglenes. Valamint az egyes emberek joga csak a polgári társadalomban, az államban válik végleges joggá, úgy a népek és az államok joga is csak az államok *egyesülésében* birhat végleges érvénnyel.

Kant eleve tiltakozik egy universális állam vagy világállam lehetősége ellen. Ilyetén állam kormányzását és védelmezését nem tartja lehetségesnek. Ez alkalomnál az örök békét, mely saját nyilatkozata szerint a népek jogának végcélját képezi, kivihetetlen eszmének nevezi. Azonban egyúttal kijelenti azt is, hogy ama politikai elvek, melyek az államok egyesületeire czéloznak, semmiképen sem kivihetetlenek. Sőt az emberek és államok kötelességének nevezi létesítésüket. Ilyen állam-egyesületeket nézete szerint állandó államcongressusok által lehetne létesíteni. Ez alkalommal a múlt században működő Haagi gyülekezetekre utal, melyeket mintegy a nemzetközi jog létesülése kezdetének látszik tekinteni.

Jóllehet Kant azért nem fejti ki egyes tételeinek végkövetkezményeit, mert attól tartott, hogy elméletét bizonyos államphilosophok *utópiáival* fogják összevetni. A megszorító

föltételekre nagy súlyt fektet. És valóban alig lehetne állítani, hogy elméletében a *jogképző tényekkel* keveset gondol.

Ez elmélet szerint a népek jogának eszméjét az államok egyesülete, államcongressusok által lehetne létesíteni. melyek az egyes vitákat mintegy rendes per útján intézhetnék el. A föld összes népeinek békés, noha nem épen barátságos egyesületének észszerű eszméje (Kant szerint) nem philantropikus (etbikai), hanem jogi elv.

E theoriában a népek jogát a világpolgári jog egészíti ki, mely szerint bizonyos általános törvények lehetővé tennék, hogy az egyik állam egyes polgárai a másik állam polgárainak ellenségeskedés nélkül közlekedésre vagy összeműködésre ajánkozhatnak. E jog alapján a természeti állapotban uralkodó általános »hostilitas« helyett általános »hospitalitas« jöhetne létre.

A visszaélés lehetősége nem törülheti eb azon jogot, melynélfogva minden állam polgárai meglátogathatják más népek országait és megkísérthetik a más népekkel való békés közlekedést. E jogból nem következik más országok elfoglalásának jogosultsága.

Kant különösen tiltakozik mindazon indokok ellen, melyeket az annexió vagy a colonisatio igazolásául szoktak felhozni. Ilyenek pl. a kultúra előmozdítása, műveletlen népek megtérítése, a haza megszabadítása romlott elemektől. Mert mindeme vélhetőleg jó szándékok, úgymond, nem moshatják le az igazságtalanság mocskát az alkalmazott eszközökben!

A jogtant a gyakorlati ész ama tilalma fejezi be, mely az imperativus categoricus alkalmazását a népek jogaira képezi. E vető így hangzik: Ne legyen háború sem egyének közt a természeti állapotban, sem államok közt, melyek belsőleg ugyan törvényszerű, külső viszonyukban azonban törvénytelen állapotban vannak. Mert nem ilyen módon kell mindenkinek jogához jutnia.

E vető, mely a népek jogának végső következményét képezi, nem elméleti ítélet az örökbéke lehetősége iránt, hanem postulatum, melynélfogva az erkölcsileg követelt állapot létesítésére czélszerű alkotmány által kell törekedni és ez okból

mindenekelőtt az iszonyú hadakozásnak véget vetni, mely mindeddig az állami intézkedések főcéljának tekintett.

Jóllehet az utóbbi követelmény csak *pium desiderium*; az az irányelv azonban, mely e cél keresését követeli, csalahatatlan és kötelességszerű. Csak azon esetre lehetne kétes, ha az erkölcsi törvény bennünk nem volna csalahatatlan. A ki ezt csalártnak tekintené, az embert a többi állatfajokkal egyenest ugyanazon polczra helyezné.

Az általános és folytonos békekötés képezi Kant szerint a *tiszta ész* határait szorítókozó jogtan egész végcélját. A békeállapot pedig egyedül alkotmányban, törvények által biztosított állapotban jöhet létre.

Ez alkotmány szabálya nem egyes tapasztalati esetek alapján, hanem az ész ideálja által van a priori meghatározva.

Az örök béke a legfőbb politikai jó. Mindenki köteles e békére törekedni. E cél elérését lehetővé teszi olyan alkotmány, melyben csak a törvény uralkodik.

A jogállam az államok közti jogállapot létesülésének előfeltétele.

A népek természeti állapota *potentialiter*, noha nem mindig *actualiter*, a háború.

A jogszerű állapot a béke. Béke nélkül a népek viszonyaiban végleges érvényű jog és valódi igazság nem létezik.

Az államok egyesülete a béke fentartása céljából nem kivihetetlen föladat.

E föladat kivételében részt venni annyit tesz, mint az emberi kultúrfejlődés céljának folytonos megközelítése által a legfőbb politikai jót létesíteni.

A jogtanban kifejtett elvekhez Kant főleg a történet-*philosophia* szempontjából tesz megjegyzéseket a »*Vom Verhältniss der Theorie zur Praxis im Völkerrecht, In allgemein philanthropischer d. i. kosmopolitischer Absicht betrachtet*« című értekezésben. Saját nyilatkozata szerint, a munka közelebbi föladata a Mendelssohn Mózes elleni polémia. Mindazáltal az értekezés egyes megjegyzései elvi jelentőséggel is bírnak a nemzetközi jog elméletére nézve.

Mendelssohn Mózes megtámadta volt az emberiség értelmi és erkölcsi haladásának föltevését, és különösen az

emberi nem isteni nevelésének Lessing által kifejtett eszméjét. Ő azt állítja, hogy az emberiség folytonosan bizonyos határok közt ingadozik előre és visszafelé. Kant tüzetesen tiltakozik e szomorújáték ellen, mely végtére bohózzattá válnék. Fölteszi, hogy az emberi nem nem csak a kultúrában, mely természeti célját képezi, hanem erkölcsi fejlődésében is előre halad. Véleménye szerint e fejlődés néha félbeszakíttatik, de sohasem szűnik meg.

Kant nyilatkozatai az emberiség erkölcsi fejlődése iránt sajátságos világot vetnek amaz írók törekvésére, kik őt a modern pessimismus (vagy éppen legújabb válfajainak) hírnökének és megalapítójának nevezik.

Történet-philosophiai álláspontja, daczára annak, hogy igen jól ismeri a gonoszt az emberi természetben, inkább optimusznak nevezhető, mintsem pessimusznak. Ahol a tapasztalás vagy a történelem a pessimismus nézeteit látszik igazolni, Kant az erkölcsi törvény téuyére hivatkozik, mely az ernyedetlen erkölcsi törekvést teszi kötelességünkké. A negatív instantiák nem ijeszti el; sőt szilárd meggyőződése szerint inkább serkentésül kell szolgálniok a fáradhatlan *kultur-munkálatra* és kitartó erkölcsi törekvésre. Az ethikai követelményen alapszik meggyőződése a haladás bizonyosságáról.

Azonban az emberi természet törvényei is kezeskednek a sikerről.

Valamint az általános erőszakoskodás és a belőle eredő bajok egyes népeket arra bírják, hogy a törvény kényszerének alávetik magokat és állampolgári alkotmányt létesítenek; szintúgy a folytonos hadakozásból eredő bajoknak az egyes államokat is, melyek egymást károsítani vagy meghódítani törekednek, végre arra kell bírniok, hogy (ellenkező indulatok daczára is) világpolgári alkotmányt vagy — a mennyiben ilyen állapot más hátrányokkal járna — közakarattal megalapított nemzetközi jogon alapuló jogszerű állapotot létesítsenek. Jóllehet a kulturfejlődés egyelőre növeszti a hatalomvágyat és szaporítja a háborúkat, de egyúttal a hadszervezés költségei és a szükségletek árai is folyton nőnek. Rövid béke nem téríti meg a hadiköltségeket. Az állami adósságokat csak

palliatív szernek tekinthetni, mely végtére önmagát semmisíti meg.

Így végtére szükségképen az erőtlenség teszi meg azt, a mit a jóakarát nem eszközöl ki, hogy t. i. a nép képviselői, kik a nép sorsa fölött határoznak, átadják a háború által követelt áldozatokat. Az önfentartási ösztön, mely kikerülné a háborút, ilyen módon egyúttal lehetővé tenné a jövő nemzedék erkölcsi haladását is.

E felfogást Kant maga is pusztá föltevésnek és véleménynek nevezi, melynek megerősítése a gondviselés dolga. Elismeri, hogy az emberi természet a népek kölcsönös viszonyaiban legkevésbé sem szeretetre méltó, hogy az államok hatalomvágya ellene szegül a tartós békének. Az egyetlen eszköz, mely által ez állapotnak véget lehetne vetni, az általánosan elismert törvényekre alapított nemzetközi jog volna.

Ennek lehetetlenségét nem bizonyíthatják egyes történelmi tények és a reálpolitikusok csekélylése. Kant a jogelvből indul ki, mely azt határozza meg: milyennek *kellene* lennie az emberek és az államok közti viszonyoknak; de tekintetbe veszi a dolgok természetét is, nevezetesen az emberi természetet, melyet nem hajlandó, sőt nem képes oly gonosznak tartani, hogy erkölcsi haladásra képtelen volna.

A jogphilosophiai érveket a történetphilosophia érvei egészítik ki. A jogelvek fejtegetéséhez a jogfejlődés vizsgálata járul.

A népek joga elméletének elemeit Kant a »Zum ewigen Érieden« című értekezésében egy nagy szempont alatt foglalja össze, midőn a probléma megfejtésére szükséges heurisztikus elveket részletesebben állapítja meg. Finom gúnyorral tiltakozik a bevezetésben minden rosszakaratú magyarázat ellen. A gyakorlati politikustól, ki a theoretikust öntetszőséggel nézi le, csak azt az egyet követeli, hogy véleményét ne tekintse veszedelmesnek! Azután további előfeltételek nélkül előre hatol — in médiás rés. Előre fölteszi azonban a jogtanban fogalmazott probléma ismeretét.

Földadatát a heurisztikus elvek, tehát a megfejtés föltételeinek kifejtése képezi. Ezek részben nemlegesek, részben igen-

legesek. Amazok az előcikkelyekben, ezek a definitív cikkekben foglalják össze.

Az első fejezet az államok közti örökbéke praelimináris cikkeit tartalmazza.

Mindenekelőtt ama föltételek elhárítása forog fenn, melyek az állandó békeállapot létesítését lehetetlenné teszik.

A folytonos ellenségeskedések lényeges okainak elhárítása által előkészítetik a tartós békeállapot.

Az örökbéke negatív föltételeit tartalmazó heuristikus elvek hat előcikket képeznek, melyek részben a hadakozás módjára, részben a békekötésre, részben a nemzetközi jog létesítését megelőző ideiglenes békeállapotra vonatkoznak.

1. cikk. Olyan békekötést, mely jövődő háború okának kikötése mellett jött létre, nem kell békekötésnek tartani.

A béke legyen tehát valódi béke, semmitse meg az ellenségeskedés mindennemű okait.

Különben nem béke, hanem csak fegyverszünet, mely a háborút megörökíti. E kifejezés: örök béke, voltaképen pleonasmus.

Semmiféle reservatio mentalis, semmiféle agyaskodás, mely bizonyos okmányok vagy subtil okoskodások alapján a casus belli jogcímét kutatja, nem egyezik meg a kormány méltóságával és a népek jogának eszméjével. Jóllehet a hatalomnövesztésre törekedő politika és az állami becsület szokásos fölfogása más eljárást ajánlhatnak.

Az előadott elv a nemzetközi jog eszméjéből ered és annak egyik postulatumát képezi.

Ugyanezt állíthatni a második elvről.

2. cikk. Semmiféle önálló államot (legyen az akár nagy, akár kicsiny, az itt közönyös!) más állam öröklés, csere, bevés vagy ajándékozás útján ne szerezhessen.

E nagy fontosságú nemzetközi jogelv az államjog elméletének egyik sarkigazságán alapszik. Az állam nem birtok (patrimonium), hanem emberekből álló társadalom, melynek senkisémet parancsolhat, melylyel senkisémet rendelkeztetik, csak ő maga. Az állam erkölcsi személy! Más államba való egyoldalú elhatározott bekebelezése által erkölcsi léte megsemmisülne. Államok nem házasodhat-

nak. Az államok léte fölött e szerint nem határozhatnak családi szövetségek, melyek hatalomra vagy birtokszerzésre czéloznak.

Itt Kant az örökös birodalmokra vonatkozólag azt jegyzi meg, hogy ezekben nem az uralkodó szerez új államot, hanem az állam szerez új uralkodót.

Végre az egyik állam a másíknak ne adja bérbe katonáit; mert az alattvalók nem fogyasztható tárgyak.

A harmadik elv a lefegyverkezés kérdésére vonatkozik.

3. cikk. Az állandó hadseregek (miles perpetuus) bizonyos idő múlva szűnjenek meg. Az állandó hadseregek képezik a háborúállapot megmaradásának egyik főokát. Mindazáltal nehéz dolog, adott körülmények közt, e kérdést a béke érdekében eldönteni. Mert hasonló joggal mondják az állandó hadseregek védői: a folytonos háborúk teszik nélkülözhetlenekké az állandó hadseregeket.

A circulus vitiosus kikerflhetetlenek látszik. Mindazáltal a nemzetközi jog postulatuma föltétien érvénynyel bír.

Az állandó hadseregek, a folytonos hadikészületek mindenekelőtt fenyegetik az egyes államokat, és hasonló, sőt nagyobb készületekre készítetik őket. Így a bizalmatlanság, a féltékenység, a nagyobb hatalom utáni törekvés szüntelen táplálékot nyernek. Más népekhez való viszonyban az állandó hadseregek fenyegetőző hatalmat képeznek és szüntelen alkalmat nyújtanak a fenyegetettnek megalázására.

Az állam belsejében az állandó hadsereg nyomasztó teher, mely az állam adósságait okozza és mindinkább szaporítja, sőt gazdasági bajok elhárítása czéljából, támadásokra is indít!

Kant véleménye szerint az államnak nincs joga alattvalóit háború által tönkre tenni. E megjegyzés nyilvánvalólag azon háborúkra vonatkozik, melyek czélját nem a veszélyeztetett lét képezi. Különbén Kant is szükségesnek tartja az állampolgárok katonai iskolázását, nehogy önálló létök védelmezésére képtelenek legyenek.

Mellékesen azon fenyegetőző eszközökhöz, melyek az államokat hadakozásra indítják, a szövetség-hatalmat és a pénz hatalmat is sorolja.

Az utóbbit tartja a leghatbatósb hadakozási eszköznek!

Továbbá az állami adósságok nyújtanak alkalmat háborúkra.

Ezekre czéloz a negyedik czikk.

4. czikk. Külső czivódások végett ne csináltassanak állami adósságok.

Kant az államok hitelrendszerének nagy fontosságot tulajdonít, ipar- és kultur-czélokra nézve.

A hadakozási czélok által követelt adósságokat azonban határozottan rosszalja; miután ezeknek szaporodása könnyen új háborúkat okoz, mindenesetre pedig az állami bukást idézi elő. Már a bukás valószínűsége is háborúra készítheti az általa veszélyeztetett államokat.

Itt is meg van a circulus vitiosus. A háború szaporítja az állami adósságokat és előidézi az állami tönköt. Ez pedig új háborúkat idéz elő. Azért az államjogban szintúgy, mint a népek jogában, érvényre kell jutni amaz elvnek, hogy külső czivódások végett nem szabad állami adósságokat csinálni.

Az annexión kívül van még egy másik módja valamely állam léte károsításának. Ez az intervenció. Ezt az ötödik czikkely tiltja el.

5. czikk. Az egyik állam ne elegendjék erőszakosan a másik alkotmányába és kormányzásába.

Ilyen intervencióra sohasem jogosíthat a másik állam belügyeinek rossz állapota. Minden állam eleve úr a maga házában.

Ennek bajai mást nem sértenek.

Szabad személyek vagy államok közt a rossz példa vagy skandalum nem képez sérelmet. Egy államnak sincs joga a másokban rendőrösködni.

Gyakran rossz példáról van szó. Ez által csak leplezgetik a jogtalanságot. A rossz magában foglalja büntetését. Valamely betegeskedő állam rossz példája nem serkent az utánzásra. Ilyetén módon leplezgetni lehet a haszonlesésből és hatalomvágyból eredő intervenciót, de igazolni nem lehet. Ilyen intervenciók jellemzik a népek joga előtt való állapotot. Nem épen valószínűtlen, hogy Kant ma sem volna hajlandó, végleges érvényű, tényleges nemzetközi jog létezését elismerni.

Az interventiót csak azon esetre véli megengedhetni, ha valamely állam két részre oszlik, melynek mindegyike az egészet veszi igénybe. Minden más esetben az interventió ellenkeznek a népek jogának eszméjével.

Az utolsó cikk a háborúja« való eljárásra vonatkozik.

6. cikk. Az államok a háborúban sohase vetemedjenek oly ellenségeskedésekre, melyek a jövő békében is lehetlenné tennék a kölcsönös bizalmat: ilyenek p. o. az orgyilkosok (percussores), a méregkeverők (venefici) alkalmazása, a capituláció megszegése, az árulók bizgatása az ellenséges államban stb.

Ez elv már a jogtanban lön megállapítva.

A jövő béke föltételeit nem szabad már a csirában megsemmíteni.

Háborúban sem lehet minden eszköz megengedve. Máskülönben Kant nyilatkozata szerint megörökíttetnék az irtó háború és az örökbéke csak »az emberi nem nagy temetőjében« jöhetne létre. Azért már a háború állapotában is föltétlenül tilosnak kell lenni minden eszköznek, mely a humanitás fejlődését megakadályozza.

Mindez elveket a népek jogának alaptörvényeivé kell tenni. Mindössze tilalmak: leges prohibitiveae.

Kant a békekötés módjára, az interventióra, a hadakozás tilalmas eszközeire vonatkozó cikkeket szoros törvényeknek, az államok bekebelezésére, az állandó hadseregekre, az állami adósságokra vonatkozó cikkeket tágabb törvényeknek (leges latae) nevezi; minthogy az előbbieket halasztás nélkül, az utóbbiak esetleg lassankint is teljesítendőek. Azonban az utóbbiakat sem véli ad kalendas graecas elhalaszthatóknak.

A béke és a jogállapot negatív föltételei az előcikkeken vannak fejtegetve.

Ezek ama bajok elhárítására czéloznak, melyek a népek jogán alapuló állapotot lehetlenné teszik. Ez állapot pozitív föltételei az örökbékére vonatkozó definitív cikkeken adatnak elő.

A békeállapot az egyének, valamint az államok viszonyaiban nem természeti, hanem létesítendő állapot. Ez álla-

pot előre teszi föl a kölcsönös biztosítékot, mely csak törvénytörvény-szerű állapotban lehetséges.

A természeti vagy törvénytelen állapot, »status injustus«, minthogy ebben az egyik szüntelenül veszélyezteteti a másikat. Tehát létezik olyan jog, melynélfogva az egyik arra készítheti a másikat, hogy törvénytörvény-szerű viszonyba lépjen vele, ha csak nem akar minden érintkezést elkerülni.

Kant jogtanának egyik alappostulatuma az, hogy az egymásra ható egyének kötelesek polgári alkotmányt létrehozni vagy bizonyos közös törvényeket elismerni. E követelménynek három esetben van helye. Nemcsak az egyének lehetnek törvénytörvény-szerű viszonyban mint ugyanazon államnak polgárai, hanem az államok, valamint különböző államok alattvalói is, egymásközt. Ennélfogva az államjog szoros értelemben vett, a népek joga tágabb értelemben, a föltétes vilámpolgári jog legtágabb értelemben vett alkotmányt hoz létre.

Az első definitív czikk ez: Minden állam polgári alkotmánya legyen köztársasági alkotmány.

Köztársasági alkotmány alatt Kant mindig azt érti, melyben a kormányzó hatalom el van választva a törvényhozótól. A helyesen fölfogott köztársasági alkotmány az, melyben a nép képviselői bírják a törvényhozó hatalmat, tehát a reprezentatív alkotmány. Ez alkotmány három elven alapszik: először a társadalom tagjainak (mint embereknek) szabadságán, másodsor mindnyájoknak (mint alattvalóknak) függőségén egyetlen egy közös törvényhozástól, harmadsor mindnyájoknak (mint állampolgároknak) egyenlőségén.

E köztársasági alkotmányra (Kant szerint) visszavezethetni a polgári alkotmány többi fajait is. Ez alkotmány a jog fogalmának tiszta forrásából ered (mely szerint az egyik akarata a másik akaratával egy általános szabadságtörvény alapján egyesíthető) — és egyszersmind leginkább megfelel a népek joga eszméjének és az örökbéke postulatumának.

Miután ez alkotmányban az állampolgárok beleegyezése a hadakozásba magától értetődik, a háború és béke föltötti határozás pedig a törvényhozó hatalmat illeti; a döntő tényezők nem fognak könnyedén a háború terheinek és veszélyeinek

elvállalására ajánlkozni; a míg más alkotmányban illetén tévőre alkalom nem adatik.

Kant szükségesnek tartja, egy hozzátételben a köztársasági alkotmánynak a demokratikus alkotmánynyal való elcsérelése ellen határozottan tiltakozni. Az államjogbau megkülönbözteti az államformát a kormányzási módtól.

Az államforma vagy autokratikus vagy aristokratikus vagy demokratikus, a mint egy vagy kevesen, vagy mindnyájan bírják az uralkodó hatalmat.

A kormányzási mód vagy republikánus vagy despotikus. A republicanismus a végrehajtó és a törvényhozó hatalom különválasztásának elve. A despotismusban mind a kettő összevág. Azért e szempontból a következetes demokratia eo ipso despotikus, sőt a despotikus alkotmányra.

Kant minden, nem respraesentatív kormányformát ferdéségnek nevez, miután egy és ugyanazon személy szintűgy nem lehet egyúttal törvényhozó és saját akaratának végrehajtója, valamint a főtét ugyanazon észleletben nem lehet egyszersmind altét.

Minél nagyobb valamely államban a képviselők száma és minél kisebb az uralkodók száma, annál inkább közelíti meg a valódi republicanismust, melyet Kant az ideál kormányformának tart. Előre haladó népeknek törekedniök kell e czélt reformok által fokozatosan elérni.

El kell ismernünk, hogy ez államformát és kormányzási módot az alkotmányos monarchia legjobban látszik létesíteni, melyben egyfelől törvényhozó és kormányzó hatalom különválasztvák, másfelől, legalább elvileg, a törvényhozók száma lehetőleg nagy, a kormányzóké lehetőleg csekély. Az első postulatum szerint a republikánus alkotmány eszményének megközelítésétől függ a népek jogállapotának létesítése.

A második definitiv czikk így hangzik: »A népek joga szabad államok föderalismusán alapuljon.«

A föladat tehát nem univerzál-állam, hanem a népek confoederációja az általánosan elismert nemzetközi jog elvei szerint.

Népek és államok (valamint az egyének) a természeti állapotban már együttlétök által is sértik egymást. Mindenik

képes és köteles (saját biztossága végett is) a másiktól azt követelni, hogy polgári alkotmányhoz hasonló viszonyba lépjen hozzá, mely mindenkinek jogát biztosítja.

E feladat véghezvitele a népek szövetsége vagy egylete volna, mely nemzetközi vitatkozásokat megállapított jogelvek szerint intézne el és így lehetővé tenné a béke fenntartását.

Kant ismeri amaz akadályokat, melyek az adott viszonyok közt e feladat keresztülvitele elé hárúlnak.

Midőn a vadnépeknek törvénytelen szabadságukhoz való ragaszkodásáról megemlékeznek, sajnálattal említi, hogy a kulturnépek sem akarnak lemondani hadakozási vágyókról.

Csaknem azon csodálkozik, hogy ilyen körülmények közt a háborúpolitikában jogról is van szó, hogy egyes Írók, úgymint Grotius, Puffendorf, Vatell nyilatkozatai idézetenk hadi vállalatok igazolása céljából, — habár arra nincs eset, hogy érveik valamely államra a tett *előtt* befolyást gyakoroltak volna.

Ama hódolat, melylyel minden állam (legalább szó szerint) a jog hatalma iránt viseltetik, az embernek gyakran szendergő erkölcsi tehetségét látszik bizonyítani, mely igazolja az erkölcsi haladás és a jogállapot megállapításának reményét.

Valamint a békeszerződés *egy* háborúnak, úgy a békeszövetség *mir.den* háborúnak vetne véget. E szövetség célja nem hatalomszerzés, hanem az államok szabadságának fenntartása és biztosítása.

A harmadik definitív czikk azt követeli: hogy a világ-polgári jog az általános »hospitalitás« föltételeire szorítkozzék. Itt nem philanthropiáról, hanem minden idegennek ama jogáról van szó, melynélfogva valamely állam polgáraitól megérkezése miatt ellenségeskedést nem szabad szenvednie. Ez nem vendégjog, mely csak jótékony szerződésen alapúihatna, hanem látogatási jog, melynélfogva mindenki jogszerű közlekedésre ajánlkozhatik.

A természeti állapotban létező ellenségeskedés (hostilitas) helyébe általános hospitalitásnak kell lépnie.

Ez alkalommal Kant a legszigorúbban becsmérli a civilizált nemzetek viseletét más világrészekben, a látogatási

joggal való visszaéléseket, úgymint a benszülöttek kirablását és elnyomását, az ismeretes mindennemű kegyetlenségeket.

A szokásos coloniál-politika a nemzetközi jog elvével nem fér össze.

Kant a világpolgári jog eszményét nem tekinti phantastikus képzetnek, hanem a nemzetközi jog íratlan codexe kiegészítésének.

Az örökbéke kezességéről külön todalékban értekezik. Nézete szerint erről maga a természet kezekedik, mely a népeket olyan útra vezet, melyről a politika ingadozásai őket csak ideiglenesen téríthetik el.

Akár sorsnak, akár gondviselésnek nevezzük (Kant a »természet« szó alkalmazását — az erkölcsi ész korlátáira való tekintettel — illendőbbnek tartja), az emberek e hatalom által készítenek az igazságra és békére való törekvése. A természetben mutatkozó teleológiát az emberiség fejlődésében is megismerhetni.

A természet mindenekelőtt arról látszik gondoskodni, hogy az ember a föld minden részében élhessen.

A háborúk mindenfelé űzik az embereket, A háború, úgy látszik, az emberinem kiterjedésének természeti eszköze. Végre a folytonos háborúk arra kényszerítik a népeket, hogy egymásközt többé-kevésbé törvényszerű viszonyokat hozzanak létre.

A természeti mechaismus maga, nevezetesen az emberi természet törvényeinek hatálya létesíti a természeti állapotban mindenkor veszélyeztetett emberek egyesülését egy állam-jog által szabályozott alkotmányban.

Kezdetől fogva a természet választja külön a népeket, és pedig a természeti elválasztás eredeti eszközei: nyelv és vallás által. Végére azonban épen *azon* eszköz által egyesíti őket, mely legelőször okozza elválásukat és elkülönítésüket, t. i. az önhaszonlesés által.

Az önzésből ered a szerzési ösztön, a kereskedési szellem. E szellem, mely előbb-utóbb minden kultúrfejlődésre képes népben fölgerjed, minden hadakozási vállalatnak leghatározottabban ellene szegül. Ha e szellem hatalma egykor eléggé meg-

erősödött, minden eszközzel a háborúk megakadályozására fog törekedni.

Így a természet maga is (az emberi hajlamok által) annyira látszik a békéről kezeskedni, hogy az állandó békére való törekvés általános kötelességgé válik.

Az önfentartási ösztön, mely legelőször a természeti állapotban megőrökíti a háborút, végtére (eltekintve erkölcsi indokoktól) lehetővé teszi a jogállapotba való átmenetet. A természeti állapotban a jog a hatalomé, a jogállapotban a hatalom a jogé.

A kulturfeljődés a békére való tendenciával bír. A kereskedelem és az ipar felvirágzása követeli és egyúttal előmozdítja a békeállapot megmaradását. Nemcsak a jogtan, hanem a történetphilosophia szerint is elérhető a népek jogának célja.

E cél megközelítése még egy különös eszköz által mozdítatik elő. Erről szól Kant a »Geheimer Artikel zum ewigen Frieden« című fejezetben.

A népek joga elméletének egyetlen titkos czikke így hangzik:

A hadakozásra készülő államok tanácskozzanak a philosophok irányelveivel a közbéke lehetőségének föltételeiről.

Csaknem ábrándossággal vádolhatnék ama philosophot, kinek lénye ment volt minden ábrándozástól, ha saját nyilatkozata által nem veszi elejét illetén fölfogásnak.

Ő nem azt érti, hogy az államférfiak concret esetekben kérjék ki a philosophok tanácsát, hanem csak azt követeli, hogy az utóbbiakat »hallgatólag« szólítsák fel véleményadásra, azaz hogy a philosophoknak legyen szabad a hadakozás és a békekötés általános irányelveiről nyíltan és nyilvánosan értekezniük. Nem azt kívánja, hogy a philosoph véleménye a gyakorlati politikában többre becsültessék a jogásznál vagy a reálpolitikusénál, hanem csak azt, hogy véleménye általán ne nyomassák el. A philosophok szólhassanak a nélkül, hogy kérdés intéztetnék hozzájuk. Legyen szabad meggyőződésöknek nyilvános kifejezést adniok. A jogfejlődés haladása fölteszi és követeli a gondolkodás- és szólásszabadságot. Minthogy

a philosophok egyenest nem kérdeztetnek, legyenek mintegy titkos tanácsosai a politikusnak. Így értendő a titkos czikk.

Platon ama követelményre alapítá ideál államát, melyben minden viszonyban a föltétien igazság uralkodik, hogy a philosophok legyenek királyok, vagy a királyok philosophok. Kant ugyanazon bizonyossággal tiltakozik e nézet ellen, melylyel ama ráfogást utasítja vissza, hogy a philosophia más szaknak (nevezetesen a theológiának) szolgálatára van.

Nem várhatjuk meg, úgymond, hogy a philosophok királyok lesznek, de nem is kívánhatjuk, mert a hatalom bírása kikerülhetlenül rontja az ész szabad Ítéletét. Hogy azonban a királyok és a királyi (önmagokat szabadságtörvények által kormányzó) népek, a philosophok osztályát ne nyomják és ne némítsák el, hanem szabadon hagyják szólni; az mind a két részre nézve föladatuk iránti fölvilágosítás céljából nélkülözhetlen, és miután ez osztály, természeténél fogva képtelen az összecsoportosulásra és a klubszervezésre, a propaganda vadját illetőleg nem lehet gyanús.

Noha a természet maga látszik előmozdítani a jogállapot létesülését, noha az emberi kulturfejlődés a békére való tendenciával bír; az egyének és a népek saját erkölcsi törekvése mindazáltal a leghatályosb emeltyút képezi e fejlődés siettetésére és amaz aberrációk elhárítására, melyek a természeti állapotban a haladást késleltetik. Ez erkölcsi törekvés szükségképen elő lesz mozdítva az emberi tevékenység céljainak megismerése által. Első sorban a philosophok föladata ez ismeretet elérni és terjeszteni. Azért működésök nem lehet jelentéktelen az emberiség fejlődésére nézve. Azért bírjanak szólásszabadsággal és hallgattassanak meg.

A pliilosopbiai ethikának és a jogpkilosopkiának közös föladatához tartozik: a regulatív irányelvek kutatása és megállapítása, általános normatív törvények fogalmazása által egy olyan erkölcsi törvényhozás megalapítását előkészítői, mely a jogalkotás legtisztább forrása volna, mely az emberiség legjobb szellemeinek tudatában gyökereznek és végtére ezeknek működése által összeolvadhatnék a jövő nemzedékek jogtudatával. A népek joga elméletében és philosophiájában a népek olyan életrendjének létesítéséről van szó. mely a humanitás

eszményének mindinkább megfelelné és az eddigi kulturfejlődés által érlelt bajokat elháríthatná. A népek jogának problémája nem egyéb, mint az emberi társadalom értelmi és erkölcsi fejlődésének problémája.

A titkos cikkkel fejezi be Kant a nemzetközi jog filozófiáját. A definitív cikkekre következik két toldalék. Az első: »Von der Missshelligkeit der Morál und Politik in Absicht auf den ewigen Frieden;« a második: »Von der Einshelligkeit der Politik und der Moral nach dem transcendentalen Begriff des öffentlichen llechts« cím alatt.

Eleve félreismerhetlen a morál és a politika közti alapos különbség. A reálpolitika, tapasztalás szerint, mindenkor és kizárólagosau érdekek által, nem pedig eszmék által van meghatározva. A valódi morál (Kant értelmében) semmiképen sem alapú érdekeken, hanem csakis eszméken.

A politikában mindenekelőtt az érdekeknek kell uralkodniok. Kant maga is elismeri ez elsőséget és döntő befolyást, midőn a természetnek tulajdonítja a jogszerű állapotnak az emberi érdekek segítségével való létesítését. A politika mindenelőtt eszélyességet, a morál becsületességet követel. Ha a politikai gyakorlatot a morális gondolkodásmóddal akarjuk egyesíteni: egy és ugyanazon parancsnak magában kell foglalnia az eszélyesség és a becsületesség követelményét. A ki csakis a morálra törekszik, azt mondja: hogy a becsületesség jobb minden politikánál! A ki egyesíteni akarja a politikát és a morált, azt állítja: hogy a legjobb politika a becsületesség! Az utolsó tétel tapasztalati és föltételes jellegű és gyakran czáfoltatik meg a gyakorlat által. Az első azonban morális bizonyossággal bír.

Kant a politikai empirikusok ellenvetését szintúgy méltányolja, mint a történelem eddigi tanúságait, melyek szerint az erősebbet semminemű jogelv nem tarthatta vissza a gyöngébb elnyomásától. Azonban a politika összeköttetését a morállal nem is tekinthetni ténynek, hanem postulatumnak, melynek teljesítésére föltételeket kell találni a valóságban.

Kant a morális politikust megkülönbözteti az állítólagos politikai moralistától, ki olyan morált alkot magának, mely az államférfi érdekeinek felel meg. A morális politikus a morál

elveit politikai szabályokkal köti össze. A politikai moralista megsemmíti a morált, midőn függővé teszi politikai érdekektől. Ez értelemben a politikai morál — *contradictio in adjecto*. A politikai morál minden morális elvvel ellenkezik. Elveiben is erkölcstelen. Főszabályait e bárom *sophisma* képezi: 1. *Fac et excusa!* 2. *Si fecisti, nega!* 3. *Divide et impera!*

Az úgynevezett politikai moralisták gondolkodásmódjának erkölcstelensége abban rejlik, hogy kizárólagosan a materiális cél, nem pedig a cselekvés formális elve (*maximé*) által határoztatik meg. A cél változékony, miután a tér, az idő, a nagyobb előny körülményeitől függ és sohasem képezheti egy általános törvényhozás alapját. Erre csak a morális elv (*maximé*) alkalmas. Az utóbbi semmi képen sem czélelles. Sőt egyenest az emberi fejlődés legnagyobb czéljára, a legbecsebb érdekre, a legfőbb politikai jóra irányú. A *maximé* ez értelemben fölötte czélirányos, mivelhogy magában foglalja a kívánt czél Ígérését. Azért Kant azt mondja: Törekedjetez mindenekelőtt a tiszta gyakorlati ész országa és igazsága után! Azután a czél (az örökbéke jótéte) magától meglesz!

Valóban a morális politika végtére legmagasb értelemben vett érdekpolitikává válnék és a békére való tendenciát leghatliatósabban serkentené.

Ilyetén politika igazzá tenné etételt: *fiat justitia, pereat mundus!* E jogelvet így fordítja Kant: *Uralkodjék az igazság! bár elpusztúlnának a világ összes gazemberei!*

Ez állásponton — melynélfogva a politikai maximák is a jogi kötelesség tiszta fogalmából indúlnak ki — nincs objectiv ellentét (az elméletben) a politika és a morál közt; noha subjectiv ellentét létezik (az emberek önző hajlamaiban). Ha nem teszszük fel, hogy a tiszta jogelvek objectiv valósággal bírnak, tehát keresztftlvihetők, hogy továbbá az államoknak és népeknek a tapasztalati politika daczára amaz elvek szerint kell cselekedniük; a történetphilosophiában kétségbeejtő és meg nem állható következtetésekre jutunk. Az igazi politika, úgymond Kant, nem tehet egy lépést sem, mielőtt a morálnak hódolna, és noha a politika magában véve nehéz mesterség, egyesítése a morállal nem mesterség; mert ez áthasítja a csomót, melyet az nem oldhat fel, mihelyest a kettő egymással ellenkezik.

Ha eltekintünk a nyilvánjog minden *anyagától*, minden jogigény *formája* gyanánt visszamarad a *publicitás* (nyilvánosság) lehetősége. Minden igazi jogigényt a közzététel lehetősége jellemez. A *publicitás* a cselekvés jogszerűségének kritériuma a *priori*.

Kant a következő tételt a nyilvánjog transcendentális formulájának nevezi: Minden más emberek jogára vonatkozó cselekvés jogtalan, melynek maximája nem fér össze a nyilvánossággal.

Ez elv nemcsak ethikai, hanem egyszersmind jogi elv. Egyelőre csak negatív, mert azt határozza meg: mely cselekvény eo ipso jogtalan.

Minden axiómához hasonlóan bizonyíthatlanul bizonyos, mert maga a jogtan egyik axiómáját képezi. Alkalmazása a nyilvánjogra nem okoz nehézséget.

Példák Kant szerint: az államjogban — a lázadás jogtalansága, melyet szükségképen titokban kell szorgolni, mely tehát nem fér össze a publicitás elvével; a népek jogában többek közt a következő antinómiák politika és morál közt: ha az uralkodó az első tisztviselő minőségében nem akarja megtartani amaz Ígéretet, melyet a felelősség nélküli államfőnök minőségében adott; ha valamely állam hatalmának emelkedése kisebb államoknak a támadás jogcímével szolgál; ha nagyobb állam kisebb államot, melynek országa saját tartományába nyúl, be akar keblezni saját országába.

A népek jogában minden vállalat jogtalanak tekintendő, mely a publicitás kritériumát nélkülözi. A reálpolitikusok agyaskodása e kritérium föltétien érvényén semmit sem változtat.

A nyilvánjog transcendentális elvét positiv alakban így fejezhetni ki: Minden maxima, mely (ha célját nem akarja eltéveszteni) a publicitást szükségli, joggal és politikával egyaránt megegyezik.

Valamint Kant ethikájában, úgy jogtanában is az alapelv nem tapasztalati föltételek, hanem a cselekvés törvényszerű formája által van meghatározva. A kategorikus imperatív merőben általános és föltétien érvénynyel bír. A legfőbb erkölcstörvénynek univerzális jelentősége van minden emberi cselekvésre, az összes emberi viszonyokra nézve.

Az etika formális alapelve egyszermind a jogtan és nevezetesen a-nemzetközi jog philosophiájának alapja.

Az általános etika és a jogphilosophia a nemzetközi jog theoriája által fejeztetik be.

A népek jogának theoriáját két úton lehet kifejezni: történelmi vagy philosophiai munka által. Az államok szerződesei, az általános szokás által megállapított jogelvek és különös katározmányok, bizonyos rendszerességgel foglaltatnak össze, mint a tényleges nemzetközi jog elemei.

Ez értelemben lehet szó a népek jogának elméletéről a szakirodalomban; a mennyiben a számos okmánygyűjtemény és az egyes szerződések története nem jönnek tekintetbe.

A másik esetben legelőször etikai vagy jogphilosophiai elvek alapján lesz fejtegetve és fogalmazva a népek jogának problémája. A jogphilosophiai munkát mindenekelőtt a népek jogának alapelvét állapítja meg és ez alá subsumálja az egyes tapasztalati eseteket. E subsumptió adja meg a minden lehető jogi kérdések eldöntésére szolgáló heurisztikus elveket és ama normatív törvényeket, melyek a tényleges törvényhozás alapjául szolgálhatnak.

Kant értelmében az első dogmatikus, a másodikat kritikai feladatnak lehetne elnevezni.

Amaz a fejlődés tényeit lajstromozza, emez a fejlődés föltételt vizsgálja és törvényeit kutatja.

Az első az egyes tényállás előadására szorítkozik, a másik az egyes tények összefüggését egy általános szempont alá igyekszik foglalni. Ezzel a két föladat különbsége nincsen még kimerítve. A dogmatikus vagy történelmi módszer szorosan positivistikus.

Nem azon értelemben dogmatikus, mint ama speculatio, mely tudományos, vagy épen minden módszer nélkül, *a priori* alkot olyan ideált, melynek a valóságban nincs correlatuma.

A philosophiai munkát e módja itt nem jöhet tekintetbe.

A philosophiai vagy kritikai módszer az előbb kifejtett értelemben egyszermind teleológiai jelleggel bír. A népek jogának problémája egyúttal az elméleti munkálkodás és a

gyakorlati törekvés célját állapítja meg. Tehát ezél van adva, mely szükségképen meghatározza a fejlődést, melynek elérése végett heuristikus elvek állapítandók meg. Ez a tulajdonképi philosophiai földadat.

A tényleges fejlődés kezdeteit is e szempont alatt kell megítélni. A nemzetközi jog philosophiai elmélete azokat csak annyiban ismerheti el a népek joga igazi elveinek, a mennyiben ama czéllal nem ellenkeznek. E theoria végelemzésben nem egy múlt fejlődés *causal* törvényeit, hanem a jövőndő fejlődés *normatív* törvényeit akarja megállapítani. Magától értetődik, hogy az utóbbiak csak olyan törvények lehetnek, melyek az általános causal-törvényekkel nem ellenkeznek.

Kant theoriája is ilyen elmélet.

Az említett elvek alapján megérthetni a jogphilosophia összefüggését az etkikával általában és a kettő közti összefüggést a Kant rendszerében különösen.

Mint hogy ez szorosán megkülönbözteti a *legalitás* és a *moralitás* elveit, a jogszerű és a morális gondolkodás és cselekvésmódot, eleve alapj okban különbözöknek látszik tekinteni. Amaz csak a cselekvés külső formáját, emez csakis az indulat belső formáját érinti. A jogban a cselekvés (tett), az ethikában az indulat (érzület) határoz. Mindazáltal a két elv nem esik oly távol egymástól. Sőt alig csaldunk, ha fölteszszük, hogy közös gyökérben vagy általánosabb elvben egyesíthetők. Kant gondolatmenete implicite magában foglalja ama követelményt, hogy a jogszerű cselekvés- és gondolkodásmódnak az erkölcsivel mindinkább egyesülnie és megegyeznie kell. Ennek következtében az eredeti különbség szüntelen fogyatkozásával a legalitás mindinkább a moralitás formájává válnék. Ha azonban e föltevést Kantnak a két elv antinómiájára vonatkozó nézetével nem is egyeztetetheték össze: ez mitsem változtatna ama meggyőződésünkön, hogy a két elv egy magasabb elvben való összefüggésének föltevése szükséges.

A jogi törvényhozásnak az erkölcsi törvényhozással való megegyezésre kell irányulnia. E tendentia képezi ethikai kritériumát, melyet nem nélkülözhet, noha célját csak lassaukint közelíthetné meg.

Ez etikai kritérium tünteti ki Kant jogtanának alapelveit is, nevezetesen a népek jogának tkeoriájában kifejtett elveket. Azért ez elmélet (a rendszeres kidolgozás hiányainak és a pragmatikai detail hézagos ismeretének daczára) igényt tarthat a nemzetközi jog elméletével foglalkozók komoly figyelmére.

Kant annyira átalja az emberi természet eszményítése és történelmi tények leplezgetése által valamely nemzetközi jogi utópiát hihetővé tenni, hogy legújabb időben helyes oknál fogva utaltak amaz etikai pessimismusra, mely a *radikális gonoszról* szóló tanában, valamint jogtanában is nyilvánul, mely másfelől a pessimismus újabb fajaitól lényegesen különbözik. O nem a múlthoz folyamodik tanácsért. Nézete szerint a czél *nem* a J. J. Rousseau által magasztalt *elveszett természeti állapotban*, hanem a *kiküzdendő jogállapotban* érhető el. Ő az elveket nem abból meríti, a mi *volt*, hanem abból, a minek lennie *kell*, a jogfogalom tiszta forrásából, az ész postulatumból. A kritikai philosophia szellemét a népek jogának elméletében sem tagadja el. E szellem már a kérdéstételben és a módszerben is nyilvánul. Habár postulatumok és teleológiai elvek e tbeoriában a legnagyobb jelentőséggel bírnak: bizonyára nem képezik ama apriorismus folyományát, mely (az általános causal-törvények figyelembevétele nélkül) dogmatikus állításokból minden lehető tapasztalásra nem alkalmazható elveket hoz le.

E tbeoria elvei nagy részben ellenkezőleg a tényleges viszonyok elfogulatlan vizsgálásáról tanúskodnak.

Azért eme theoria nemcsak a népek jogának pbilosophiájára, hanem általán tudományos elméletének megalapítására nézve is komoly jelentőséggel bír.

Ama szabályelvek, melyeket Ivánt a »Zum ewigen Érieden« című értekezésében fejteget, a pozitív munkálat heuristikus elvei gyanánt szolgálhatnak, mely ilyen heuristikus elvek nélkül a szerződések és az államok érintkezésében divatozó esetleges szabályok lajstromozására szorítkoznék.

E szorítkozás nem felelhet meg a népek joga eszméjének. A természetbúvárlatban, az exact tudományok munkálatában ilyen határozódás nélkülözhetlen. Ahol azonban a

népek viszonyának és egész életrendjének javítása, az emberi kulturfeljődés haladása, az emberiség ideál javai: *jog és szabadság* forognak fenn; ahol nem a *megelevő természeti rend megismerése*, hanem az *erkölcsi társadalmi rend létesítése* képezi főadatunkat: ott nem nélkülözhetjük a postulatumokat és a normatív törvényeket, melyek mindnyájunk törekvésének szilárd mintamértéket nyújtanak; ott az emberiség leg-nemesebb szellemeinek úttörő közreműködéséről nem szabad lemondanunk.

ERTEKEZÉSEK
ATÁRSADALMI TUDOMÁNYOK KÖRÉBŐL

KIADJA A MAGTAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.

A II. OSZTÁLY RENDELETÉBŐL

SZERKESZTI

PESTY FRIGYES

OSZTÁLYTITKÁR.

VII. KÖTET. II. SZÁM. 1881.

A NEMZETISÉGI VISZONYOK
MAGYARORSZÁGBAN
AZ 1880. ÉVI NÉPSZÁMLÁLÁS ALAPJÁN.

KELETI KÁROLY

R. TAGTÓL.

(Olvastatott a II. osztály 1881. december 16-án tartott ülésén.)

BUDAPEST, 1882.

A M. TUD. AKADÉMIA KÖNYVKIADÓHIVATALA.

(a z a k a d é m i a é p ű l e t é b e n .)

Budapest, 1882. Az A t h e n a e u m r. társ. könyvnyomdája.

Magyarország nemzetiségei

az 1880-ki népszámlálás alapján.

Egy évtized múlt el azóta, hogy ugyan e helyről, ugyan e tárgyról értekeztem a tele. Akadémia előtt, mely a tárgy érdekességének megfelelő érdeklődéssel fogadta volt kutatásaim eredményét. Ez érdeklődést jelenleg még inkább manifesztálta a tek. Akadémia az által, hogy kegyes volt értekezésem számára a II. osztályt külön rendkívüli gyűlésre hívni meg, ezzel alkalmat nyújtván nekem — mit eléggé meg nem hálálhatok — hogy az 1881-ben megkezdett népszámlálás eredményeit, mint még ez évben he is fejezett műveletet, mutathassam he a t. Akadémiának s általa hazánk művelt közönségének.

Tíz évvel ezelőtt is népszámlálás után voltunk; sőt az 1870-diki számlálás volt az első, mely az alkotmányos Magyarorszáiban, alkotmányos formák szerint hajatott végre. De a nyelvi kérdésre az akkori számlálás ki nem terjedett s a mit az időben »Magyarország nemzetiségei« czíme alatt a t. Akadémiának bemutatni szerencsém volt, merész kombináció vala, habár lelkiismeretes és beható vizsgálat alapján tett tanulmányoknak volt eredménye.

Mennyire igazolta, vagy czáfolta meg a mai eredmény akkori állításaimat, alább lesz módomban bemutatni. Tény az, hogy tíz éven keresztül az akkor általam kiderített adatok voltak közforgalomban.

Most ismét egy befejezett népszámlálás adatai fekszenek előttünk. Még pedig oly művelet alapján szerzett adatok, mely művelet megérdemli, hogy ismertetésének néhány perczet szenteljünk.

Régebben, sőt még 1870-ben is, nehézkes háztartási és ezekből összevont házi lajstromok segélyével történt

a nép összeírása. Számtalan rovattal ellátott ily ívekből készült a községi áttekintés s a mi hiba ebbe becsúsztott — pedig jutott bele akármennyi — az többé soha kiküszöbölhető nem volt s ott éktelenkedett véges-végig az országos összeállításokban is.

Ez úttal a modern tudomány által leghelyesebbnek ítélt rendszerre, a számláló lapok által képviselt individuális rendszerre tértünk át; azt sokrészt helyesbítettük és tökéletesítettük, és ez az, melyet néhány szóban bemutatni bátorodom.

A számlálást nem magam hajtottam végre, tervét sem egymagam állapítottam meg. Így, ha dicsérőleg nyilatkozom róla, ez nem hivalkodás, mert a dicséret mindazon faktorokat illeti, melyek benne közreműködtek; reárn belőle csak annyi esvén, a mennyi az öntudatos és erélyes vezetésre netalán juthat. A végrehajtó faktorok pedig maga az egész nemzet és helyi vezetőik az illető törvényhatósági közegek, nevezetesen a közigazgatósági bizottságok és községi előljárók valának. A terv megállapításának, vagy legalább elfogadásának érdeme a végleg határozó miniszteren és törvényhozáson kívül, a statisztikai tanácsé és azon minisztériumok képviselőié, kik elég bátorsággal bírtak arra, hogy, szakítva a múlt kényelmes hagyományaival, merésznek látszó bár, de életre való terv foganatosítására nyújtottak segédkezet.

Így lön lehetőségé, hogy nemcsak a szomszédos Ausztriát előztük meg egy fél emberöltővel, de túlszárnyaltuk e művelet végrehajtásában a nyugat legmíveltebb államait is. Nem elsők voltunk ugyan a számláló lapok rendszerének alkalmazásával, melynek apjául M a e s t r i hírneves olasz statisztikus tekinthető, a ki mint közigazgatási államtitkár balt meg több évvel ezelőtt. Engel is alkalmazta volt Poroszországban az 1873-diki számlálás alkalmával. De egyikük sem alkalmazta teljes tisztaságában s nem jutott el e rendszer legelőnyösebb oldalát képező ama végfelhasználásáig, hogy egész területek népességének és egész néposztályok különféle viszonyainak kombinatív kiderítését megkísérelte volna,

A számláló lapok rendszerének lényege ugyanis az, hogy az országban létező minden egyes élő emberi lény után egy

lapocskákra állítandó ki, melyen valamennyi kiderítendő viszonyra nézve kérdések foglaltatnak, mikre a válasz ugyan e czédulára vagy lapocskára rávezetendő. E lapok összeolvasatván, megadják az illető községben a számlálás alkalmával találtatott összes lakosságnak számát. Különböző színűek lévén pedig a férfiak és nők lapjai, egyszerű összeolvasásuk által meg volt állapítható, mennyi a férfi, mennyi a nő. Ha azután e lapok egyes viszonyok szerint szétrakatnak, például vallás szerint, úgy az egyes csomagok újra összeolvasott száma ismét megadja: mennyi az illető lakosság közül római katolikus, mennyi görög keleti, evangélikus, zsidó stb. Ha az ekkép osztályozott lapok megint, például korév szerint vettetnek széjjel, az újonnan keletkezett csomagoknak lapszáma ismét azt deríti ki: hány 10, 20, 30 éves katolikus van a községben, hány ily korú evangélikus vagy más hitfelekezetű s így tovább.

Az eljárás, mint látjuk, nagyon egyszerű, az elérhető végeredmény, számos összevetése folytán pedig végtelen gazdag és össze sem hasonlítható a családi vagy házi lajstromok segélyével eddig szerzett számlálási anyaggal, mely abszolút számoknál egyebet nem nyújtott, külön viszonyok kombinációit pedig teljesen kizárta. A lapok számának ellenőrzésére végül igen egyszerű házi lajstromok használtatván, összesítésük által lehetővé vált, hogy az ország összes lakosságának számát, előzetesen s netalán kiderülő rektifikációk fentartásával, már f. é. február havában közölhettük.

Míg nyugaton a legelőbbkelő statisztikusok közt theoretikus vita folyt a fölött, vájjon kevesebbé mívelt népességgel bíró államban hajtható-e végre országszerte ily lapocskákkal e számlálás? Magyarország e kérdést gyakorlatilag megoldotta. Magam is belevegyültem volt annak idején a vitába, azt állítván, hogy a legcivilizáltabb ország népessége sem áll kivétel nélkül a míveltség oly fokán, hogy valamennyi lakosa maga tölthetné ki a lapokat; számláló ügynökök azon kívül ki nem kerülhetők, így pedig azután vajmi keveset nyom, több vagy kevesebb lapot tölt-e ki maga a számláló ügynök, kinek mindannyiszor helyt kell állani, valamikor az illető honpolgár maga nem képes a lap helyes kitöltésére. Az érv meggyőzőnek látszott s nálunk el is fogadtatott. Ausztriában is már-már hajlani lát-

szottak a Magyarország által ajánlott rendszerhez; kiváló férfiak, mint Neumaun-Spallart erélyesen küzdöttek mellette, sőt a bécsi statisztikai hivatal egynémely vezérferfia is hajlandó lett volna a begyűlendő tömérdek anyaggal megbirkózni. Végül azonban felmentette őket e teher alól a százados bürokratikus hagyomány. Dekretálva lőn, hogy »es bleit alles beim alten« és előszedetvén az 1870-diki »Haushaltungslisten« az 1880-diki számlálás is ily lajstromok segítségével hajtott végre.

Ez alatt Magyarországon felhasználtuk mindama nagybecsű anyagot, melyet elméleti vitatkozások közben a nemzetközi statisztikai kongresszusok szolgáltatnak volt és mikor Körösi József, a fővárosi statisztikai hivatal igazgatója megírta volt a külföldi szakirodalomban oly kedvezően fogadott füzetet »Projet d'un recensement du monde,« az az elégtétele lehetett, hogy az akkor már kész magyar, országos tervezet mindama kérdéseket fellelelte volt, melyet ő nemzetközi népszámlálásnál fölvetendőnek vélt, sőt kiterjedt úgyszólván mind ama komhinációkra is, melyeket ő a nemzetközi statisztika érdekében szükségesnek látott.

És a számlálás, a tervezetnek megfelelő rövid és egyszerű utasítás segedelmével országszerte végrehajtott és rövid két hét alatt majd egész Magyarországról begyűlt az anyag.

Jutott is hazánknak e tekintetben elismerés. Bécsből az ottani statisztikai hivatal külön delegáltja tanulmányozta gépezetünket működésében, Szerbiának mi szolgáltatunk a mintákat, ennek is itt járván kiküldöttje. E mintákat Eranciaországba is elkérték; legújabbán pedig a híres olasz statisztika főigazgatója, Louis Bodio levélileg kért felvilágosítást és tanácsot a művelet végrehajtása és a laprendszer felhasználása iránt.

A 20 milliónál több kitöltetlen számláló lapot a hivatalos helyiségen kívül vevén át, kisebb szállítmányokban, a nyomdától, külön személyzet által küldtettem szét az egyes törvényhatóságoknak s így tisztviselőimnek ama tömegről, melynek beírtan legnagyobb részt vissza is kelle, feldolgozás végett, a hivatalba kerülni, nem igen volt fogalmuk.

De beérkezett a visszaküldés időpontja és midőn ez év január második felében és február hava első részében n apró - napra új meg új teherkocsik állottak meg az országos statisztikai hivatal előtt s mikor naponként sok száz mázsa teleirt nyomtatvány rakatott le. és megtelt egy nagy kétemeletes ház összes földszinti helyisége fel a bolthajtásig — tisztikarom és segédszemélyzete aggodalmaskodni kezdett s a kik addig vak bizalommal és — büszkén hirdetem — szeretetettél voltak főnökük iránt, sajnálkozni kezdtek hadar vállalkozása fölött, mert — mint később bizalommal bevallották — egytől egyig meg voltak győződve, hogy ez anyag soha sem lesz feldolgozható.

Most már megvallhatom magam is, hogy e behamot-tömeg némileg nekem is imponált és egész erélyemre és a tervezet helyességében vetett teljes bizalomra volt szükségem, hogy a csüggedőkkel magam is aggodalmaskodni ne kezdjek. De mikor a kezdetben kicsiny egyes munka-kadrek megalakultak és egy-egy csoport nekifogván egy-egy megye feldolgozásának, a lapok — mint hernyók rágó fogai alatt a falevelek — csakúgy pusztultak, visszatért a bizalom s lassan háromszázra emelkedvén a munkások száma, mindnyája oly buzgalommal dolgozott, mely a vezetőknél majdnem lelkesedése emelkedett.

De sem az anyag tömege, sem a feldolgozás nehézsége nem nyomta annyira lelkeiket, mint magának az anyag megőrzésének veszélye. És a többször használt »merész« epitheton erre vonatkozik. A hol ugyanis eddig a számláló lapok rendszerét alkalmazták, az eredeti fölvételeket valamely központban a kezelési lapokra rámásoltatták és csak e másolatokkal fogtak a feldolgozáshoz. De e másolás nem csak hogy sok hibát csúsztat be az eredetileg jó anyagba, hanem rengeteg idővesztéssel és oly költséggel jár, melyet, Magyarországon legalább, a törvényhozás aligha megszavaz vala, a miniszter is, nem tudom, beveszi-e a költségvetésbe?

Ezt mindenáron ki akartam kerülni és azért olykép rendeztem be a fölvételi lapokat, hogy az előnyomatott kérdéseket tartalmazó rész levágtatván, a válaszokat magán foglaló rész kezelhető alakú kártyává vált. Ez, a mennyire egyszerűsítette a munkát és kevesbítette a költségeket, éppannyira fokozta a fele-

lősséget az egyedül egy eredeti példányban meglevő anyagnak megőrzése iránt, melynek még a községnél sem maradt semmi másolata s ha elvész vagy elpusztul — ha csak új számlálást nem rendelünk el — pótolhatatlan.

Mintha mindannyi honfitársunk lelke lett volna őrizetremre hívva, úgy féltettem grafikus képmásaikat; mert csakugyan minden egyes lakója Magyarországnak egy-egy lap által volt s van hivatalomban képviselve. Nem egyszer jártam végig a termeket, mikor munkásoktól üresek valának s csak a felhalmozott lapcsomagok nyújtották képletileg egy-egy falu, város meg megye összes lakosságát. Gyakran éjjel is megkerültem a házat, vájjon nem gyúlt-e ki valamely község, vagy hamvad el egész város lakosságának arczképe — és e gond csak akkor múlt, mikor az utolsó megyének ősz anyaga is kellően felhasználva, sommás táblázatokba öntetett és a német költővel mondhattam: »Er zählt die Häupter seiner Lieben, und sich es fehlt kein theures Haupt!«

Mert mi tőrés-tagadás henne, szeretteinkké válnak, kikkel annyit foglalkozunk s hogyné volnának szeretteink, mikor összes honfitársainkról van szó, kiknek válogatott másai mondják meg nekünk, hányan vagyunk magyarokul!

Eme tárgyzeretet mentsen ki és — remélem — épen a t. Akadémia előtt ki is ment, ha hosszabban foglalkoztam a művelet miképp létesítésének és foganatosításának bemutatásánál, melynek az adatokat köszönjük. Sőt még most se térhetek át közvetlenül a nemzetiségi viszonyok előadására, mert legalább röviden be kell mutatnom az egész számlálás eredményét — bár előleg az már közöltetett — mert az befolyással lesz arra is, hogy a nemzetiségek viszonyait helyesen megítéljük.

A szent István koronája összes országainak polgári népessége az 1880-diki népszámlálás szerint 15.642,178 lélek,*) melyből

Magyarországra (Erdélylyel együtt) 13.728,622,
 Fiúméra és területére — — — 20,981,
 Horvát-Szlavonországra — — 1.892,575 lélek esik.

*) Lásd a részleteket a Függelék I. sz. táblázatán.

Itt meg kell jegyezni, hogy az anyaország népessége végleg megállapítottnak tekinthető, a mennyiben az egész anyag feldolgozása után derített ki; holott Horvát-Szlavonországokban, határvidékükkel együtt, még csak az imént fejezték be a házi lajstromok sommás kivonatását, mely munkával Magyarországon még május hó elején elkészültünk volt. A számláló lapok szétolvasásához még alig fogtak és ez idő szerint még se sem látható, mikor készülnek el vele. Így lehetséges, hogy némi csekély utánpótlás vagy igazítás is felmerül még. Ez oka egyszersmind annak, hogy valamennyi részletes viszony, melyről később említést teszek, csakis a magyar anyaországra vonatkozik és csak azt a 13.728,622 főnyi népességet illeti, mely az anyaországot lakja.

A szaporodás tehát, mely 1880-ban a tizenegy évvel ez előtt végrehajtott számlálás eredményéhez képest konstatható, 224,851 lélek, vagyis 1.4_g⁰/o és ezt méltán keveselheti minden igaz hazafi, a ki tudja, hogy valamely államnak fő- és alapereje, területén kívül épen népességében rejlik.

Meg kell azonban a sorsban nyugodnunk, elgondolva, hogy oly viszonyok akasztották meg népünket, rendes számbeli fejlődésében és gyarapodásában, melyek meggátlása nagyrészt erónkön kívül esett. Ilyen első sorban az 1872—73-diki nagy kolera, mely népünket közel negyedfélszáz ezerrel megapasztotta s a melynek utóbajait csak 1877-ben kezdtük kiheverni. Ilyen a hosszan tartott gazdasági válság és számos elemi csapás, mindmennyi ok, mely részben a házasságkötéseket gyéríté, részben vidékenként kereset végetti elköltözésre, egyes területeken épen kivándorlásra is vezetett.

Ez okok kutatására egyébiránt ezúttal ki nem akarok terjeszkedni, föladatomból azt tűzvéni, hogy nemzetiségi viszonyainkat mutatom be az utolsó népszámlálás nyújtotta adatok alapján.

Nehogy azonban régebben tett állításaimmal ellentétbe jussak, sietek megjegyezni, hogy most is azt tartom, hogy statisztikailag bajos megállapítani a nemzetiséget. De az utóbbi népszámlálás nem is ezt kutatta, hanem egyszerűen a lakosság nyelvvismereteit tudakolta.

A számláló lapon foglalt kérdés így szólt: »Mi az

a n y a n y e l v ű ? » E kérdés sok megtámadásnak szolgált alapú. Bármennyire tiltakozunk ellene hivatalosan, s bármennyire mellőzzük is a »nemzetiség« kifejezését, mindenki tudta, hogy a nyelvismeret tudakolásával nemzetiségeinket akarjuk számszerint megtudni. A nagy közönség nem kutatja, sőt nem is kétli, hogy a nyelv állapítja meg a nemzetiséget is, nem törődik boldogult E ö t v ö s ű n k nehéz küzdelmeivel, melyek árán a nemzetiség fogalmát akarta megállapítani; nem tud saját kutatásairól és keveset ismeri az e téren létező újabb irodalmat, melynek G u m p l o v i t z, gráci tanár éppen Ausztria-Magyarországra nézve egyik hivatott művelője. A nagy közönségnek nyelv és nemzetiség azonos fogalmak és ezért talán éppen a magyarok haragudtak leginkább az anyanyelv utáni kérdezősködéésre, mert ismervén a magyar államalkotó nemzetiség asszimiláló hatalmát, rossz néven vették a statisztikusnak, hogy csak olyat kérdez, a mire választ is kaphat, ez által számos lelkes hazafiakat, sőt éppen a magyar irodalom több kiváló harcosát és veterán tudósunkat is arra kényszerítvén, hogy német anyanyelvűnek vallják magokat.

Pedig a közönség igazságtalan volt, mert míg egy országgyűlési képviselő a népszámlálási törvény alkotásakor anynyira elkeseredett, hogy azt jósolta: az anyanyelv kérdése által két millióval fog megapadni a magyarság, a közönség nem vette tekintetbe a számláló lap ama más, kiegészítő kérdését, mely így szól: »a n y a n y e l v é n k í v ű l m e l y h a z a i n y e l v e t b e s z é l i m é g ? « Ha van nemzetünknek asszimiláló képessége, úgy ki kell az e kérdésre adott válaszokból tűnni, hány idegen ajkú honpolgár vagy ittlakó sajátította el az állam nyelvét, jól tudván mindnyájan, hogy a ki egyszer zengzetes nyelvünket beszéli, az összeforr e nemzettel és többé nem idegen e hazában.

Nem akarok egyébiránt a számilag kitüntetendő tényeknek eléje vágni, és konjekturális nyelv- vagy nemzetiségi politikát űzni, hanem visszatérek szerényebb statisztikai körömbé és bemutatom a száraz tényeket.

Az összes jelenlevő 13.728,622 főnyi polg. lakosság közül*)

*) Lásd a II. számú táblázaton az abszolút, a III. számún a száza-
lékos számokat.

magyar	anyanyelvűnek	6.165,088	vallotta magát,
német	»	1.798,373	
tót	»	1.790,476	
oláh	»	2.323,788	
ruthén	»	342,351	
horvát-szerb . . .	»	605,725	
wend	»	60,948	
örmény	»	3,523	
czigány	»	75,911	
egyéb vegyes . . .	»	21,687	
külföldi	»	41,698	
beszélni nem tudott még		499,054	

Vájjon ismét ama szomorú, általam már több ízben keserűen megízlelt sorsban részesültem-e ezúttal is, hogy számos érdemes hazánkfíának rontottam el illúzióit rideg számaimmal, ki netalán 10—12 millió magyarról álmodozott? De inkább ezt, semhogy újra chauvinistasággal vádoljanak, nem engem ad personam, de azon tisztelt gyülekezetét, mely előtt ez adatokat bemutatni szerencsém van.

Jól tudjuk, hogy a cseh, az oláh, a szerb büntetlenül támadhatja meg a németet vagy a körében lakó egyéb nemzetségeket. Ekkor legfeljebb egyesek rüpöksége ellen kel ki egyik-másik harmadrendű német lap. De ha Magyarországon valamely éretlen ifjú elkurjantja magát és nyelvkincsünk gazdag tárházából világgá bocsát egy-egy meggondolatlan szót a németek ellen, vagy ha a közigazgatási hatóság számon kéri valamely erdélyi százsz néptanító viselt dolgait, felzúdul Bécsen át az összes német sajtó és nem tart attól, hogy nevetségessé válik minden mívelt ember előtt, midőn a hírhedt »Deutscher Schulverein« módjára egyenjogúságot követel a németnek Magyarországon, hol az utolsó czigány is egyenjogú a hajdan privilégiait magyar főúrral.

Emlékezhetünk, hogy midőn a múlt év vége felé nyilvánosságra bocsátattott a jelen népszámlálást elrendelő törvény és az ahhoz készült utasítás, bécsi lapok már akkor is megtámadták eljárásunkat, kilátásba helyezvén, mennyire fog az egész hivatalos apparátus a magyar faj minél számosabb arányban való kiderítésére mozgásba hozatni.

Ám ítéljük meg, tisztelt hallgatóim, a bemutatott eredményekből a tendenciózus eljárást! Itéljük meg aljból, hogy a

számlálás végrehajtása mindenütt a választott tisztviselőkből álló közigazgatás kezébe volt letéve, még azon megyékben is, hol e tisztviselőség korán sem magyar; hogy a számláló ügynökök, kik a lapok legnagyobb részét betöltötték, a helyi lakosok sorából kerültek, a hol ugyancsak módjukban volt, ha nem voltak a magyar nemzetnek hívei, tetszésük szerint írni be az anyanyelvet! szerint, a mint szívük sugallata kívánta, és valljuk meg, hogy objectivabban állam el nem járhat oly műveletnél, mely épen polyglott országban, ha fel akart volna használni, könnyen más eredményekre vezethet vala.

De legyünk viszont igazságosak ama férfiak irányában, kik e nagy országos mű létrehozásában akár mint közigazgatási tisztviselők, akár mint számláló ügynökök részt vettek és — kevés kivétellel — híven feleltek meg föladatuknak és az ország tényleges viszonyainak megfelelő képet nyújtottak nemzetiségi, illetőleg nyelvi állapotainkról is.

Legfényesebb bizonyítéka ennek, egyszersmind legékesebben szóló igazságszolgáltatásom a jelenleg kiderített számok, ha a tíz évvel ezelőtt általam bemutatott nemzetiségi arányokkal összehasonlítjuk. Az általam akkor alkalmazott rendszert több jóakaró barátom hibáztatta. Egyik az eredményt keveselte — ezt magam is szívesen mutattam volna be magasabbnak akkor is; másik egyetemi magaslatról nézte le a fürkésző statisztikust, mert — szerinte — ily alapon nem szabad statisztikát csinálni.

Tíz évvel ezelőtt ugyanis a báró Eötvös József mint vallás- és közoktatásügyi miniszter által, a népiskolákról gyűjtött adatok alapján, a gyermekek nemzetiségi viszonyainak a népszámlálási adatokra való átszámításával iparkodtam hazánk nemzetiségi viszonyait kideríteni. Ma saját bevallása alapján mutatott ki minden egyes lakosnak anyanyelve. Akkor 12,000 egynéhány iskolamester szolgáltatva az adatokat az iskolába járó körülbelül fél millió gyermek után; ma 4000 egynéhány számláló ügynök derítette ki ugyan e viszonyt több mint 13., milliónyi lakosságnál. Senki sem tagadhatja, hogy a fölvétel módja, az adatgyűjtők minősége és a számbavétel ideje merőben eltérnek egymástól és ha mégis, egy évtizeddel később, hasonló eredményekre jutunk, logikainak látszik a következte-

tés, hogy az eredmény akkor és most inkább a tényleges valószínűségnek felel meg, semhogy akár akkor, akár most semmi által sem igazolt tendenciózus irányzatot tegyünk fel.

Mielőtt azonban e két külön természetű számokat vizsgálain ók, engedje meg a t. Akadémia, hogy ezúttal is, mint akkor. bár a létező törvénnyel ellenkezni látszik, külön válasszam Erdélyt Magyarországtól, mely utóbbit különben régebb idő óta több megye csoportosítása által, egyöntetűbb ország-részek szerint szoktam bemutatni, ily egy országrészt Erdély is képezvén. Nem kutatom, politikailag és közgazdaságilag mennyi előnyt nyert egyik-másik ország az egyesülésből, nemzetiségi viszonyaink szempontjából az eredmény a magyarságra nézve nem kedvező s míg az anyaország magában közel absolut többséget tüntethet ki a magyar részére, Erdélylyel együtt az arányszám 44.9%-ra süllyed. Ez annál meglepőbb, mert éppen Erdély volt az, mely a XVI. században az állami és irodalmi magyar nyelvet mintegy föltámasztotta halottaiból s annak bosszú időn át bő öre és fejlesztője vala. Még meg kell jegyezni, hogy 1870-ben a vend, örmény, cigány és külföldi több kisebb nemzetiséggel együtt egy, úgynevezett »vegyes« rovatba volt összevonva, mit ezúttal is meg kellett tenni; valaminthogy akkor nem voltak a »beszélni nem tudók« külön kimutatva, miért is ezek százalékát is a többi nemzeti-ségek arányában ki kellett számítani és az 1880-diki eredményhez beosztani, mely alapon létrejöttek a bemutatandó számok.

Ámde szóljanak valabára a számok magok.

	A magyar anyaországban volt: az 1870-diki össze- írás szerint:*)	az 1880-diki számadás által kiderített:
magyar	49.84 ⁰ / ₁₀₀	49.88 ⁰ / ₁₀₀
német	14.92 »	14.24 »
tót	16.43 »	16.06 »
oláh	10.42 »	10.51 »
horvát-szerb . . .	4.45 »	5.43 »
ruthén	4.03 »	3.04 »
egyéb	0.93 »	0.80 »
Összesen	100 ⁰ / ₁₀₀	100 ⁰ / ₁₀₀

Tudva a népesedési mozgalmából — mint azt a tek.

*) »Hazánk és Népe« írta Keleti K. 1871. 66. lap.

Akadémiának még 1879-ben bemutatni szerencsém volt *) — hogy az oláh és ruthén lakosság tényleg megfogyott; hogy újabban a kivándorlás épen a felvidéki tót népnél dívik, szinte csodálatos egybekangzás nyilvánul e számokban, melyek között a magyar csak nyolcz századrész perczenttel nagyobbnak tűnik fel ma, mint 1870-ben kiderült. Csak egy nemzetiség mutat eltérően nagyobb arányú emelkedést közel egy százalékkal, t. i. a horvát-szerb 4.⁴⁵-ről 5.⁴³-ra. Némi emelkedésnek kell ugyan a szerb nemzetiségben lenni, mert az utolsó számlálás óta csatoltatott az anyaországhoz a volt magyar határőrvidék, mi a viszonyszámot természetesen alterálja. Nem nyomható el egyébiránt egészen a gyanú, vajjon épen e hevesvérű honfitársaink között nem folyt-e némi izgatás, mit az is támogatni látszik, hogy egy az alvidéken fekvő városból, melyben a szerb nem is lakik abszolút többségben, hanem melynek számaránya 5% magyar. 60% német és 35% szerb, legnagyobbrészt cyrill betűvel betöltött s csak elvétve német számláló lapok kerültek be, mely eljárás mellett könnyen mostohán járhatott a magyar anyanyelv.

Ha előbb csak a százalék-számokat mutattam be és csodálatos összhangzásukra utaltam, bátran idézhetem az akkor, átszámítás útján nyert abszolút számokat is, összehasonlítva a jelennel. Volt pedig

	az 1870-diki össze- vetés szerint :	az 1880-diki szám- lálás szerint :
Magyarországban, Erdélyvel együtt		
magyar	6.156,421	6.165,088
német	1.820,922	1.798,373
tót.	1.817,228	1.790,476
oláh	2.470,069	2.323,788
ruthén	469,420	342,351
horvát-szerb. . .	473,995	605,725
egyéb	11,295	203,767

E viszonyok vannak grafikailag kitüntetve a bemutatott t é r k é p e k e n , melyek minden nagyold) nemzetiségre nézve külön készültek.

Hogy a magyarok emelkedése a jelenleg számosabb népességnél nem nagyobb, az onnan nyeri magyarázatát, hogy 499,054 gyermek, mely a számlálás alkalmával még beszélni

*) Magyarország népességének szaporodása és fogyása, országrészek és nemzetiségek szerint.

1880-ra nézve csak 13.200.000 főnyi lakosság jött számításba.

Hiába fitogtatom egyébiránt önelégültségemet, hogy a számok oly nagyon igazolják tíz évvel ezelőtt kockáztatott állításomat. Szinte érzem, mennyire elégedetlenek hallgatóim, talán azt is suttogván magokban, hogy ily eredmény kitüntetésére valóban alig volt érdemes ily nagy apparátust mozgásba hozni.

Bocsánatot kérek, de még nem vagyok végén a leltározásnak.

Ismételve kénytelen vagyok a tek. Akadémia figyelmét ama már említett mellékkérdésre fölhívni, mely honfitársainkhoz intéztetett, t. i. »mely hazai nyelvet beszéli még?« E kérdésre igen érdekes válaszok érkeztek. Összeállításukból ki lehetne mutatni, hány ember hányféle nyelvet beszél anyanyelvén kívül; de a tízféle nyelv közül csak három nyelvet is beszélő lakosoknak kimutatása oly számos kombinációt s oly nagy munkát igényelt volna, hogy arányban nem áll vala a kiderítendő eredménnyel. Azért csak az anyanyelven kívül följegyzett első nyelvet olvastattam ki a lapokból, ez eredményeknek is csak egy tizedrészét mutatom be, azokat t. i., a kik saját bevallott anyanyelvükön kívül még az államnyelvet, vagyis a magyart beszélik.

Idő- s helykímélés tekintetéből mindjárt hozzávetem a százalékot, a szerint t. i., hogy a bevallott idegen ajkúak összes számából 100 közül hány beszéli a magyart. Az eredmény ím ez:*)

Magyarul is beszél anya nyelvén kívül:

német	377,041	=	21.02 ⁰ / ₁₀
tót.	176,693	=	9.82 »
oláh.	137,252	=	5.90 »
ruthén	19,525	=	5.70 »
horvát-szerb . .	65,637	=	10.83 »
wend	7,450	=	12.22 »
örmény	3,116	=	88.66 »
ezigány	18,128	=	23.15 »
egyéb.	2,364	=	10.89 »
külföldi	10,462	=	25.07 »

A magyarul beszélő idegen ajkúak összes száma **817,668** **átlag 11.5⁰/₁₀**

*) A részletek a IV. sz. táblázaton foglaltatnak.

E néhány szám nagyon érdekesen szól. Hazánk összes idegen ajkú polgártársainak átlag 11,5 százaléka bírja az állam nyelvét. Ez ugyan nem sok és csekélységében vádolja indolenciánkat, melylyel századokon át tétlen néztük, hogy tartják meg helyüket, sőt foglalnak még tért is nálunknál míveletlenebb elemek, melyek iránt semmit sem tettünk, hogy a nagy nemzettest asszimilálja. Egyenkint bősök, mint nemzet nem bírunk ama bátorsággal, mely az államalkotó és államfentartó nemzetiséget mindenha megillette. Avagy nem kulturális föladat-e a magyar nyelv terjesztése Magyarországon? Ám tekintsük meg közelebbről a számokat. A rusznyáknak, az oláhoknak nem is 6 százaléka bírja az állam nyelvét; a magáét pedig egyikök sem foghatja magasabban állónak, több műveltséget közvetíthetőnek mondani. Ellenben a külföldi — itt pedig korán sem a bosnyák s bolgár vagy hasonló, hanem a nagy civilizált államok polgárai értendők; továbbá a német, kinek nagy kulturnemzet áll háta mögött, ők 20%-ot meghaladó arányban sajátították el a magyar nyelvét. Sajátították el, mondom, mert a magyar állam eljárása valamennyi nemzetiség irányában egyenlő lévén, a külföldre meg a németre netalán külön gyakorolt pressióról nem lehet szó és én azért e számokból a magyar kulturelem egyik legfényesebb vívmányát olvasom ki.

Ezért nem fogadható el, sőt határozottan visszautasítandó a vád a magyar nemzetiségi üzelmekről.*) Ilyeket említ pedig egyebeken kívül egyik legújabbban megjelent »A magyar és román« című füzetben Márk János szatmári görögkeleti esperes, ki románnak vallja ugyan magát, de azért melegen érző hazafi. De valamint ebben nincs igaza és igazságtalankok kifakadásai Hunfalvy Pálnak a rumunokról írt munkája ellen, viszont annyira megfontolandó igaz dolgot mond el közviszonyainkról, hogy nem tartom egészen méltányosnak az elbánást, melyben a hazai sajtó némely lapja részesítette.

Még érdekesebbé válnak e számok, ha kissé a részletekbe is betekintünk és egyes törvényhatóságok ebbeli viszonyait elemezzük.

Itt legott azt tapasztaljuk, hogy a mely megyét nagyobb

*) Az előadás tartásakor még nem ismertem dr. Heinze hírhedt »Vádiratát.« Ezt ismerve, másképp szölok vala.

magyar többség lakja, ott az idegen ajkúak is tetemesen nagyobb arányban beszélnek a magyar nyelvet. Például Somogyban, ahol a magyar anyanyelvűek számaránya 85%, az idegen ajkúak 43.6% bírja a magyart; Borsodban 89.22% magyar mellett a magyarul beszélő idegen ajkúak számaránya 45.7%, Békésben 66.5 magyar mellett 41%, Szabolcsban 87.10 mellett 40.5% stb. Erdélyben, ahol csak 4 megye bír nagyobb magyar többséggel: Udvarhely 89.38, Csík 83.85, Háromszék 83-50 és Maros-Tordamegye 54.40%-nyi magyarsággal az idegen ajkúak magyarsága csak 35.4, 21.8, 29 és 26.6 %-ra emelkedik, tehát itt is jóval alantabb áll a hasonló nagyságú magyar százalékokat mutató magyarországi megyéknél.

Míg a tót a felvidéken átlag 5%-nyi arányban tanul meg magyarul és számuk csak Nógrádban emelkedik 17.6, Honföldben 10.2%-ra; a magyar megyékben, mint például Komáromban 48.3, Békésben 43.8, Szabolcsban 49.3, Pest-Pilis-Solt-Kiskünnmegyében 37.8 százalékokat bírja a magyar nyelvet.

Az oláh, ahol tömegesebben laknak Magyarországon, például Biharban, Szatmárban, Szilágy megyében, mégis 10—18%-ig emelkedik a magyarságban. Erdélyben csak az említett 3 magyar megyében emelkedik 20—25%-ra, Udvarhelyben ugyan 47.5% a magyarul tudó oláh, csak-hogy ott számuk alig másfélezer.

A rutkén mindenütt igen alacsony százalék szerint bírja a magyar nyelvet s csak Ugocsában emelkedik 19.5%-ra. Ellenben átlag szép százalékokat mutat a horvát-szerb. A dunántúli megyékben, ahol vegyest lakik magyarokkal 15—50% közt váltakozik magyarsága; a Duna-Tisza közén hasonlóképpen; de már Torontálban csak 5.7%-a tud magyarul.

Egy igen érdekes népfajt teljesen asszimilált a magyar nemzet és ez az örmény. A mostani népszámlálás már csak 3,523 örmény anyanyelvű lakost mutatott ki, közülök is 3,116, tehát 88.66% beszéli a magyar nyelvet.

Jó százalékokat mutat a cigány is, vagyis 23.85%-ot. De ez csak látszat, mert a mely megyében megtelepedett, mindenütt a többség nyelvét vallja: tótban tót, oláhban oláh stb. Csak cigányul beszélő 14,480 van az országban. Miután azon-

bán kevés oly műkedvelő lehet, ki csupa passzióból tanulja meg a nyelvet, a cigányul beszélőket — habár más anyanyelvűnek vallották is magokat — cigányokul kell tekintenünk s így számukat 94,769-ben kell megállapítanunk.

Még egy feltűnő jelenség merül föl a számok tanulmányozásakor. Az t. i., hogy a magyarul beszélő idegen ajkúak között sokkal több a férfi, mint a nő. Áll ez pedig oly arányban, hogy a férfiak száma 484,893, a nőké csak 332,775, vagyis 59.3 és 40.7%. Ebből az következik, hogy a nők magyar nevelésére több gondot kell fordítanunk; mert míg a férfit az élet szüksége is megtanítja az állam nyelvére, a nőknek azt nagyobb arányban csakis az iskolában lehet elsajátítaniok. Erre is megkapó világot vet a népszámlálás egy másik ténye, t. i. az olvasni tudás, melyre ezúttal ugyan többé ki nem térhetek, de annyit mégis megemlítek, hogy fölötte nagy az országban a sem írni, sem olvasni, meg a csak olvasni tudó nők száma. Ez, lehet, a női népiskolák rosszabb voltára, mindenesetre pedig arra vall, hogy a leányok kevesebb iskoláztatnak s ha az olvasást valahog még meg is tanulják, az írni tudásig már föl nem viszik.

Az imént említett viszony legkevesebbé áll a fővárosban, hol a magyarul beszélő idegen ajkúak száma férfiaknál s nőknél majdnem egyenlő, t. i. 27,000 férfi, 20,656 nő, és bafennebbi következtetésem áll a rosszabb nőiskolákra nézve a vidéken, viszont dicsérőleg tünteti ki a fővároséit. Érdekes lesz azonban a főváros ebbeli összes számait bemutatni. Van pedig:

	férfi	nő	összesen	%
magyar	96,215	102,527	198,742	55.12
német	56,289	63,613	119,902	33.25
tót	9,643	11,938	21,581	5.98
oláh	274	134	408	0.11
ruthén	51	8	59	0.01
horvát-szerb . . .	1,105	651	1,756	0.48
vend	14	3	17	—
örmény	4	6	10	—
cigány	5	20	25	—
egyéb	17	12	29	0.06
külföldi	5,243	2,382	7,625	2.11
beszélni nem tud	5,078	5,319	10,397	2.88
Összesen	173,938	186,613	360,551	100.00

Ebből is látni, hogy a főváros magyarsága sokkal nagyobb, mint átlag az országban — mi némileg megszüntethetné Budapest németiségének hírét — és még inkább fokozódik, ha a magyarul beszélő idegen ajkúakat is tekintjük. Mert: b e s z é l m a g y a r u l i s a fővárosban anyanyelvén kívül:

német	43,519	=	36. ⁰ / ₁₀
tót.	6,328	=	29. ₉ »
oláh.	288	=	75. ₉ »
ruthén	43	=	72. ₈ »
horvát-szerb . . .	1,044	=	59. ₄ »
vend	6	=	35. ₈ »
örmény	10	=	100 »
czigány	25	=	100 »
egyéb	14	=	48. ₉ »
külföldi	2.379	=	31. ₉ »
Összesen	53,656	=	35. ⁰ / ₁₀

Mind a főváros haladását a magyarságban, mind fennebbi állításonkat a magyar kultúrelemlről e számok örvendetesen igazolják. Itt is első sorban találjuk mívelt honfitársainkat, a németeket, csakhogy sokkal nagyobb százalékkal képviselve, nem messze tőlük ismét a külföldieket. Az itt csekély számban lakó ruthén, vend, örmény stb. nem dönt, de örvendetes százalékot tüntetnek föl a horvát-szerbek; a tótok pedig szintén a legjobb magyar megyék százalékait érik el.

De nemcsak a fővárossal vagyunk úgy, hanem még inkább megczáfolják eddigi tudatunkat a m a g y a r o r s z á g i v á r o s o k nemzetiségeiről, a most szilire került tényleges adatok.

Eddig az az állítás kolportáltatott országszerte és lajtántúli szomszédaink eléggé kürtölték világgá is, hogy az ország városainak lakossága túlnyomólag német. Ez áll is néhány nyugati határszéli s néhány fölvidéki, leginkább bányavárosra nézve. Ámde egészben ez merően másképp nyilvánul, a szerzett adatok alapján.

Miután az 1871. XVIII. törvényczikk alapján jelenleg az országban szabad kir. városok, törvényhozási joggal felruházott városok és rendezett tanácsú városok vannak, ez utóbbiak pedig megyei járás-számban mennek, mindegyik ily város adatai külön feldolgoztattak s így az ország összes városi elemét nem-

zetiségi tekintetben is külön áttekinthetjük. Itt pedig az orszá-
gétól teljesen eltérő viszonyokat kaptunk. Van ugyanis a 143
városban:

	férfi	nő	összesen	%
magyar	648,312	686,702	1.335,014	= 62,3
német	176,134	201,987	378,121	= 17,7
tót	70,493	84,865	155,358	= 7,2
oláh	39,894	37,718	77,612	= 3,6
ruthén	1,899	1,687	3,586	= 0,2
horvát-szerb	44,406	44,802	89,208	= 4,2
vend	322	139	461	= 0,2
őrmény	1,039	1,150	2,189	= 0,1
czigány	2,686	2,423	5,109	= 0,2
egyéb	3,058	2,606	5,664	= 0,3
külföldi	11,945	6,642	18,587	= 0,8
beszélni nem tud	36.196	35,931	72,127	= 3,4
Összesen	1.036,384	1.106,652	2.143,036	= 100,0

A magyar anyanyelvűek tehát nemcsak 12,3^o -al erő-
sebb arányokban vannak képviselve a városokban, mint átlag
az országban, hanem sokkal nagyobb arányban is beszélnek
itt a más anyanyelvűek a magyar szót, és pedig:

német	127,799	= 33,7 ^o / ₁₀
tót	32,910	= 21,2 »
oláh	21,365	= 27,5 »
ruthén	1,534	= 42,1 »
horvát-szerb	19,603	= 21,0 »
vend	95	= 20,6 »
czigány	1,984	= 90,7 »
őrmény	1,900	= 37,2 »
egyéb	529	= 9,3 »
külföldi	5,697	= 30,6 »

E jelenség fontosságára később még külön lesz alkalmam
visszatérni. Azonban máris jelezhetem, hogy a városi népesség
jelentékeny része összes hazai lakosságunknak, mert összes
száma a feldolgozott 143 városban 2.143,036 lélekre rúg, vagyis
az ország lakosságának 15,6 százaléka. Miután pedig ugyan e
városok lakossága 1870-ben csak 1.934,871 lélek vala, a sza-
porodás 208,165 városi lakos, vagyis 9,7%, holott az ország
átlagban, mint láttuk, ugyanez idő alatt csak 1,46 %-kal sza-
porodott.

Azok száma az országban, kik legalább két nyelvet beszélnek, 2.561,000, vagyis az összes népességnek 18,7%-ka. Csak egy nyelvet beszél 77%, vagyis 10.668,567 ember. A 100-líoz még hiányzó 3,6% a még beszélni nem tudó gyermekekre esik, melyekre alább azonban még ki fogok térni.

E tekintetben egyrészt a műveltségi fok, másrészt a tömöttebb együttlakás határoz. Itt és csakis itt legelői találjuk az oláhok a t, kik közötti 92% nem beszél mást, csak saját nyelvét. Az oláhok után közvetlenül a r u t h é n e k következnek 89,5%-kal, azután a tótok 85,6-tel. A horvát-szerbek, elszórtan lakván, már csak 58,4%-nyi számban érhetik be saját nyelvükkel, közel felőli még más hazai nyelvre szóiul.

A magyarokra az imént említett megjegyzések nem illenek s ők természetsszerűen beérhetik, a hol tömegesebben laknak, saját nyelvükkel, mely egyszersmind az állam nyelve, minélfogva 83,2%-uk, vagyis 5.134,655 csakugyan nem is tud a magyarnál egyéb nyelvet. De a műveltségi elemet megtaláljuk itt is a németeknél és a külföldieknél, am azok csak 62, emezek épen csak 34,2^ü jő erejéig érvén be saját nyelvükkel. Hogy a cigányoknak csak 19^o30-ka képes megélni csupán és egyedül a cigány nyelvvel, azt természetesnek fogjuk találni ama fennebbi megjegyzés alapján, hogy minden megyében az uralkodó nemzetiség nyelvét sajátítják el. Szintígy természetes, hogy az örményeknek épen csak 6,7%-ka szorítkozik saját nyelvére, mert e népfaj — mint említém — már egészen fölszívódott a magyar által.

Egyelőre egy másik viszony kutatása érdekel közelebről mely egyúttal igen alkalmas arra, hogy a számláló lapok rendszere mellett tehető és a statisztikai hivatal által számosán is véghez vitt kombinációk egyikét bemutassam, t. i. az a n y nyelv összevetése a hitfelekezettel.

Miután a nemzetiségről régebben adott definitio szerint az: »benső érzélem, hasonló a valláshoz, rokon a hazaszeretettel« stb., e két momentum összevetése különben is indokolt. Tudvalevő ugyanis, hogy régebben a hitfelekezet után vélték kideríthetőnek a nemzetiséget is és ezt nevezetesen Erdélyre nézve nagyon találónak mondták. Azt hiszem, az újabb számok pontosabb tagozata másról fog meggyőzni. Mindössze annyi

áll, hogy a r u t h é nek túlnyomó nagy része görög-katolikus. — De már az o l á hoknak csak kisebb része az, közel kétharmaduk görögkeleti vallású. A helvét hitvallású evangélikusokra nézve is való, hogy túlnyomó nagy többségük tiszta magyar; hanem az ország nagy többségét képező római katolikusok, az ágostai evangélikusok és zsidók mindenféle nemzetiségűek.

Az e viszonyt kitüntető táblázat egyébiránt kissé komplikált, mert 10-féle nyelv van ugyanannyi hitfelekezettel összevetve, miért itt csak a főbbeket fogom kiemelni. *)

	magyar	német	lót	oláh	rutlián	horvát- szerb	egyéb
a 6.478,731 róm. kath. közül ...	3.441,547	1.182,825	1.236,057	6,382	1,917	234,528	375,474
az 1.490,123 gör. ágostm. kath. k.	135,555	1,181	98,710	851,196	328,443	3,053	71,985
az 1.931,727 gör. ágostm. keleti k.	17,712	1,603	1,435	1.454,614	1,515	366,948	87,900
az 1.118,779 ág. evang. közül...	256,106	379,598	422,200	1,285	50	286	60,274
a 2.019,979 hely. hitv. ev. közül	1.905,892	24,106	10,698	1,710	68	48	77,457
az 53,796 unitárius közül.....	52,662	65	25	281	5	3	2,755
a 624,680 zsidó közül.....	351,595	207,853	29,938	8,180	10,342	387	25,385
a 7.807 egyéb vallású közül	4,019	1,142	413	140	11	491	1,591

*) A részletek az V. számú táblázaton foglaltatnak.

Vagyis: a római katkolikusok közül

a magyar	53.12⁰/0
a német	18.26 »
a tót	19.08 »
az oláh és ruthén .	0.12 »
a horvát-szerb . . .	3.62 »
minden egyéb . . .	5.80 »

A görögkatliolikusok közül az olákok 57.10, a rutkének 22.04 %-ot képviselnek, míg köztük magyar anyanyelvűek is 9.10% erejéig szerepelnek. A görögkeletiek közül 75%-ot képeznek az oláhok, 19%-ót a korvát-szerbek, a többi 6% eloszlik főleg e két nemzetiség beszélni nem tudó gyermekeire. Az ágostai hitvallású evangélikusoknál 22.9% esik a magyarokra, 33.9 a németekre és 37.7⁰/0 tótokra. A reformátusok közül a magyarok egymagok foglalnak el 94.3%-ot, a németekre alig 1, a tótokra ¹/₃ százalék sem jutván. Az unitárius is tisztán magyar. Még a zsidóknál is többségben van a magyar 56.3%-kal, utáuk köztük van a legnagyobb arányban a német anyanyelvű, t. i. 33.3%, de a mi csodálatos, legalább izraelita kitfelekezeteinkről nem igen tudtuk: 3.3% közülök tót, 1.6 olák és 1.6 rutkén anyanyelvűnek vallotta magát. A horvát-szerbek közül 38.7% római, 60.6% görögkatkolikus.

De ha az egész kutatást megfordítva folytatjuk és csak a magyar anyanyelvűek hitfelekezetét keressük, azt találjuk, hogy a magyarok közül

római katkolikus	55.8⁰/0
görög és örmény katkolikus	2.2 »
görög és örmény keleti . . .	0.3 »
ágostai evangélikus	4.1 »
helvét hitv. evangélikus . .	30.9 »
unitárius	0.9 »
zsidó	5.7 »
egyéb	0.1 »

Mind az eddig tett különböző összevetések érdekes részteket szolgáltatnak ugyan, de sem azt nem tüntetik ki, voltaképpen kányán vagyunk magyarok, sem arra nem nyújtanak felvilágosítást: vajjon haladtunk-e újabb időben a magyarságban vagy sem?

Ez utóbbi kérdésre az anyanyelv szerinti bevallások valami nagy eredménnyel nem biztathatnak és miután láttuk: a tíz év előtti számok mennyire vágnak össze a jelenleg kiderítettekkel, nem is ámíthatjuk többé magunkat. A számok logikája e tekintetben is czáfolhatatlanul deríti ki a viszonyokat.

Miután ugyanis a számláló lapokon az illetők születési évét is tudakoltuk s így az egyes lakosok életkorát is megtudtuk, az egyes évekből korosztályokat lehetett alkotni. Összevetve pedig az illetőket anyanyelvök szerint e különböző korosztályokkal és például a magyar anyanyelvűek százalékát a korosztályban levő összes lakosságból kiszámítva, meg kell kapnunk, mennyire változott idő folytán a magyar anyanyelvűek számaránya. E művelet végrehajtásában elejtván a 0—2 éveseket, mint a kik legnagyobbbrészt még beszélni nem tudnak, s a kiknél legfeljebb anyjok nyelvéről lehetne szó, az eredmény következő:*)

magyar anyanyelvű volt:

magyar anyanyelvű volt:

a	3—5	éves korúak közül	46.9 ⁰ . ₀
a	6—10	» » »	47.7 »
a	11—15	» » »	46.7 »
a	16—20	» » »	46.9 »
a	21—30	» » »	46.6 »
a	31—40	» » »	45.8 »
a	41—50	» » »	45.6 »
a	51—60	» » »	45.6 »
a	60 éven felüliek	»	46.8 »

Íme csodálatos állandóság, mely az 5—10 évet felölelő korosztályok között alig változik egy-két tizedrészes százalékkal, épen csak a 6—10 évesek (az 1877—75-ben születtek) osztályában lévén 1% különbözet, melyre magyarázatot nem tudok, még a 60 éven felüliek is époly arányban lévén magyar anyanyelvűek, mint a 3—5 évesek.

De vájjon lehet-e ez másképp, ha absolute semmit sem tettünk eddig, hogy a magyar állam nyelvét oly keresett élet-szükségleti cikké tegyük, melyet mindenki óhajtván megszerezni, szívesen anyanyelvűül is vallja. Az ugyan üdvös egy cselekedet vala, mely a múlt évben behozta a magyar nyelv kötelező oktatását a népiskolákba; de ennek eredményeit az 1880-diki népszámlás adataiban még nem találhatjuk.

*) A részletek a VI. számú táblázatban foglaltatnak.

Erősebb czáfolatot amaz állítás ellen, mely bennünket külföldről nemzeti üzelmekkel vádol, ez egyszerű számoknál alig képzelhetni. Semmit se tettünk az uralkodó nemzetiség érdekében s az ország átlagában, a tömegesen lakó idegen ajkú nemzetiségek között a viszony nagyjából nem is változott — nem tíz év, hanem egy fél század óta sem.

De hódítottunk a műveltség terén s ez hazánkban mindig karöltve jár és párhuzamban halad a magyarság terjedésével. Népeiségünk abszolút száma nem szaporodott nagyon az utolsó számlálás óta, de bensőleg erősödünk és nyelvileg mind nagyobb tért nyertünk a Műveltebb néposztályokban.

Előbb volt alkalmam rámutatni a különbségre, mely nemzetiségi tekintetben az ország és városai között létezik. Még erősebben tapasztalhatjuk a magyarosodást, ha a Műveltséget tömegesebben képviselő városi elemet korosztályok szerinti haladásában is külön tekintjük. Időnyerésért egyszerre mutatom be a főváros és összes városok ebbeli viszonyait.

Magyar anyanyelvű van:

	az összes városokban	a fővárosban
60 éven fölül	59. ₃ ⁰ / ₁₀	40. ₇ ⁰ / ₀
51—60 évesig	59. ₀ »	42. ₀ »
41—50 »	60. ₄ »	47. ₆ »
31—40 »	61. ₈ »	51. ₉ »
21—30 »	64. ₇ »	58. ₄ »
10—20 »	66. ₀ »	63. ₃ »
2—10 »	68. ₃ »	64. ₂ »

Az összes városokban tehát 9.1, a fővárosban éppen 23.5 %-kal nagyobb arányban szerepel a magyar anyanyelvű valló fiatalság, mint a még élő öregebb nemzedék.

Ezeket tudva, most már bátran megkísérelhetjük elkészíteni népünk nemzetiségi leltárát, melynek nem ismerjük még minden faktorát. Tekintsük meg tehát a végeredményt.

Eddig nem szóltam még a katonaságról és honvédségről, mely a számlálás alkalmával a tetteges állományban 73.147 és 10,561, együtt 83,708 főre rúgott. Csak ebből is talán a miénk valami. A cs. és kir. hadsereg ugyan az osztrák rendszer

szerint számíttatott, mely nem az anyanyelvet kérdezte, hanem helyesebb eredményekre vélt jutni az »Umgangs-Sprache«-val. Vájjon honfitársaink a vidéken megértették volna-e a »társalgási nyelv« fogalmát? A katonaság, bár az új területi rendszer szerint hazai ezredeinknek itthon kellett lenni s a ki-tüntetett számot legnagyobbbrészt csak a kész káderek szolgál-tatták, csak 37.8 %-kal tüntet ki magyarokat, bár általános népességi viszonyban ez 45%; viszont német nyelvűnek tüntet föl 25%-ot, holott ennek népességi aránya csak 13.⁰⁹. Az oláh csak 10.5 százalékkal szerepel a hadseregben, bárba a népes-ségben 1 6.9 %-ot tölt be, de ez elfogadható ama csekélyebb aránynál fogva, melyben e törzsből alkalmas újoncz kerül. A horvát-szerb — mint különben is tudva levő — erősebben van a hadseregben képviselve, mint számaránya sejtetné, t. i. 6.5 %-kal, míg a népesség között csak 4.4%. De fogadjuk el ez arányokat. Ezek alapján is kapunk a közös hadseregből 27,708 embert. A honvédségnél különben is ellenkezője áll. Itt 67.7% a magyar, 12.8 a német, a tót 7.3, az oláh 8.¹⁰ és a bor-vát-szerb csak 2.9%. Magyar kontingense 7.153, e két tényező együtt tehát 34,861 ember.

De még 436,270 honfitársunk távollevőül van a számlá-lás alkalmával kitüntetve. Ezeknek viszonyai, kettős számítás kikerülése végett, sehol tekintetbe nem vétettek. Megjegyzendő pedig, hogy csak olyanok vannak távollevőkéi följegyezve, kik-nek visszatérésére számíthatni, kik tehát »ideiglen« vannak távol. Csak ma kaptam az Ausztriában levő magyar alattvalók-ról kimutatást, mely szerint ott a számlálás alkalmával 183,422 lakos találtatott. Ha ezekre is az ország átlagos százalékát alkalmazzuk, 82,540 magyar anyanyelvűt nyerünk, a magyarul i s beszélőket nem bírván az »Umgangs-Sprache« miatt kimutatni.

A még beszélni nem tudók száma fél millió. Ezeket, ha arányosítjuk a népet, számon kívül csak nem hagyhatjuk, mert nem mindennap készítünk inventárt s mire újra rákerül a sor, már ők is csak bevallanak valamely anyanyelvet. Itt megval-lom, nehezen tudom magamat rávenni, hogy csak az általános országos átlagszázalékot válaszsza szorzóid, mert e legújabb nemzedék már az új népiskolai törvény befolyása alatt fog ne-vekedni és talán gyarapodni is a magyar nyelv tudásában. De

itt se lépek túl a legszerényebb viszonyokon és, reájok is a 45 %-ot alkalmazva, kikapunk 224,574 lelket.

De még Horvát-Szlavonországokban is csak él néhány magyar! A népszámlálás adataiból ugyan még ki nem derül számuk, mert társországunk még nem készült el munkájával.

Nem tévedek azonban talán nagyot, ha a bécsi Ficker bár elavult adatait fogadom el, a ki 1851-diki alapon csak 17,600-nak állította, bár a hadseregben tényleg szolgálók között viszont 70,500 magyart talált. Noha a Becsben elfogadott »Umgangs-Sprache« folytán csak a lajtántúli székvárosban egymagában 40—50,000 magyart vesztettünk el, még se keresem sem az ausztriai Bukovinában levő 10,000, sem az Oláhországban és Moldvában élő és részben megtelepedett 30—40 ezer magyart. Nem akarok a magyar birodalom határain túllépni és magam is beleesni ama hibába, melyet annak idején a német statisztikusok irányában megtámadtam, hogy idegen ország állandó lakosságát képező honfitársaikra is számot tartanak. Lehetünk mi szerényebbek, így is kikapunk kerekszám-számban 7.342,800 magyart, vagyis az összes népességnek 53,5 százalékát, tehát tetemes a b s o l u t t ö b b s é g e t.

Tekintélyes szám, mégis nem ebben keresem én a magyar nemzetiséget.

Be akartam a tek. Akadémiának mutatni, mit derített ki az 1880-diki népszámlálás nyelvi tekintetben, de azért nem változtatom meg nézetemet a nemzetiségről, és — E ö t v ö s hű tanítványaké — magasztosak!) összetartozási érzületben keresem a nemzetiség eszméjét, mint pusztán a nyelvben. E mellett azonban korántsem kicsinylem a nyelv fontosságát és — hogy a nemzetiségről adott és már 1870-ben a t. Akadémiának bemutatott definíciót kiegészítsem — idézhetem is tovább, hogy: »valamint a tényleges vallás hitágazataiban és szertartásaiban iparkodik nyilatkozni, a nemzetiség e nyilatkozásra a nyelvet használja.«

Legújabbán az előbb említett G u m p l o v i t z gráci tanár foglalkozott e kérdéssel »Die Rechte der Nationalitäten in Oesterreich-Ungarn« című művében. Ő is nagy hazánkfia hívének vallja magát és dicsóíti őt azért, hogy első küszöbölte ki a nyelv abszolút uralmát a nemzetiség fogalmából. Tárgyilag

foglalkozik a nemzetiségek jogaival és követeléseivel és teljes igazságot szolgáltat a magyaroknak és jogosútnak fogadja a magyarnak mint államnyelvnek szupremáciáját. Szerinte »a nemzetiség közös államélet által előállott és fejlesztett műveltségi és érdekközösség, melynek nem mindig és nem szükségképpen kell közös nyelvben is nyilvánulni.«

Alkalmazzuk e definíciót saját viszonyainkra és okvetlenül az állameszménéi fogunk megállapodni. Csakis így érthetjük meg szent István birodalmát, mely innen-onnan ezer éves fennállását fogja ünnepelni, bárba ma nem valljuk többé, hogy »uniuslinguae, uniusque moris regnum imbecille et fragile est.« Ez ezer éves fennállást pedig államalkotó és művelődési elemének köszöni Magyarország, köszöni a nemzetnek, mely magyar, mindaz, a mi azon belül van, csak nemzetiség. Tartjuk ezt szem előtt és méltányolni fogjuk az idézett szerző további szavait is: »A nemzetiség eme szellemi minőségéből önként foly — úgymond — hogy az szigorúan véve, mindig csak egy nemzet művelt részének lehet közös java. Mai napig minden népben s minden nemzetben el kell választani a műveletlen tömeget az intelligenciától. Ha művelődési közösségről beszélünk, természetesen csak azokra gondolhatunk, kik egyáltalában művelődési közösségben részesek, a kik tehát e közös művelődést előidézni segítik, ezt közösen képviselik.«

Ezek után nyugodtabban tekinthetünk ama tömegekre, melyek műveltségökben még annyira sem haladtak, hogy az állam nyelvét elsajátítsák. A mi köztük műveltségi elem van, az ama 817,000, illetőleg a milliót is meghaladó ember közt szerepel, kik, bármely idiomnak legyenek szülöttjei, magyarul tudnak, magyarokul éreznek és velünk együtt fentartani és fejleszteni képesek a magyar államo t. És ez nem önámítás. Lehetnek, sőt vannak e magyarul tudók között a pánszlávizmus csillámló eszméjétől elvakított tótok; akad köztük néhány duzzogó oláh vagy román; hajlik az omladina üzelmeire több szerb meg horvát. A ruthéneknél nem fog a megkísérlett nagy orosz befolyás; németekkel, talán az erdélyi szászokat kivéve, soha sem volt semmi bajunk. De ama néhány, a magyar állam-eszme ellen vergődő malkontens a százezrekkel szemben nem nyom, a milliókkal szemben eltöpi.

A statisztika alapján tett tanulmányaim arról győztek meg engem s vajlia meggyőzték volna t. hallgatóimat is, hogy a magyarság bármely látszólagos stagnációja mellett a tömegekben, folyton halad és gyarapszik az intelligens körökben. Nemzetünk zöme ama 6 millió magyar anyanyelvű, mely számának még a nagy tömegű oláh sem éri el harmadának többjét. Ha a szittyá magyarságra is súlyt akarunk fektetni, az ama G milliónak 83%-ában rejlik, mely a magyar nyelvénél egyebet nem ismer.

De ez államalkotó nagyszámú elemhez csatlakozik ama másik millió, mely nyelvünket bírja, mely minden kulturmunkálatunkban osztozik, mely hazánk szellemi erejét képviseli. És ezzel önként meg van czáfolva Paul de Lagardenak Hun fal vy Pál tudós hazánkfia »Die Ungern« című könyvében idézett ama jóslata, mely szerint a magyarnak pusztúlni kell, mert a nemzetek csak szellemi erők által tartathatnak fel fiatalon s ifjodhatnak meg újra. Hiába nem lát ő ily eket működni a turániaknál (hová bennünket is számítanak). Nem lát, mert nem ismeri nemzetünket. Nem szükséges megifjodnunk, mert nyúljon bár vissza eredetünk a praehisztórikus századokba, Európában ifjú nép vagyunk. Az ifjú nemzetek egész erejével vetettük magunkat a civilizációra s a ki csak rövid félszázad ótai kultúrtörökvéseinket ismeri, az tudni fogja, hogy szittyá bár, vagy német anyanyelvű, de magyar volt összes képviselőjük. Intelligenciánk magyar, ez terjed és szaporodik és ebben rejlik jövőnk biztosítása.

FÜGGELÉK.

A SZÖVEGBEN ELŐFORDULÓ ÖSSZEGET TÁBLÁZATOS RÉSZLETEZÉSE.

I. Tényleges polgári népesség.

Folyó száma	Kerület és megye	A tényleges polgári népesség száma				Telj. 1880-ban	
		férfi	nő	Összesen		több	kevesebb
				1880-ban	1870-ben		
I. Magyarország.							
a) Duna bal partja.							
1	Árva megye	39,207	42,436	81,643	82,364	—	721
2	Bars „	69,392	72,747	142,139	137,191	4,948	—
3	Esztergom „	35,255	36,911	72,166	67,024	5,142	—
4	Hont „	55,842	59,945	115,787	115,937	—	150
5	Liptó „	35,793	38,965	74,758	79,273	—	4,515
6	Nógrád „	94,118	98,472	192,590	198,269	—	5,879
7	Pozityra „	179,006	191,645	370,651	361,005	9,646	—
8	Nyitra „	152,323	161,850	314,173	297,377	16,796	—
9	Trencsén „	111,579	133,340	244,919	248,626	—	3,707
10	Turóc „	21,121	24,812	45,933	45,346	587	—
11	Zólyom „	50,132	52,661	102,793	98,216	4,577	—
	Összesen	843,768	913,784	1,757,552	1,730,628	26,924	—
b) Duna jobb partja.							
1	Baranya megye	144,429	148,985	293,414	285,506	7,908	—
2	Fejér „	103,615	105,825	209,440	196,234	13,206	—
3	Győr „	52,967	56,526	109,493	103,637	5,856	—
4	Komárom „	74,452	77,247	151,699	141,372	10,327	—
5	Moson „	40,381	40,989	81,370	75,486	5,884	—
6	Somogy „	132,561	154,887	307,448	287,555	19,893	—
7	Sopron „	120,009	125,778	245,787	239,054	15,733	—
8	Tolna „	115,406	119,237	234,643	220,740	13,903	—
9	Vas „	177,201	183,389	360,590	331,708	28,884	—
10	Veszprém „	162,243	166,244	328,487	291,431	37,056	—
11	Zala „	177,990	181,994	359,984	333,237	26,747	—
	Összesen	1,261,254	1,301,101	2,562,355	2,406,958	155,397	—
c) Duna-Tisza köze							
1	Bács megye	314,441	323,622	638,063	609,475	28,588	—
2	Csongrád „	114,433	113,980	228,413	215,218	13,195	—
3	Heves „	101,417	107,003	208,420	208,500	—	80
4	Jász-N.-K.-Szabolc. m.	137,990	141,353	279,343	258,553	19,890	—
5	Pest-P.-S.-Kis-Kun „	484,282	503,338	987,620	846,428	141,192	—
	Összesen	1,151,663	1,189,296	2,340,959	2,138,174	202,785	—

Folyó szám	Kerület és megye	A tényleges polgári népesség száma				Tehát 1880-ban	
		férfi	nő	Összesen		több	kevesebb
				1880-ban	1870-ben		
d) Tisza jobb partja							
1	Abauj megye	77,912	85,874	163,786	166,666	—	2,880
2	Bereg »	75,414	78,201	153,615	159,223	—	5,608
3	Borsod »	94,032	101,279	195,311	195,037	274	—
4	Gömör »	79,821	85,447	165,268	173,438	—	8,170
5	Sáros »	81,521	87,368	168,889	175,292	—	6,403
6	Szepes »	83,966	89,991	173,957	175,061	—	1,104
7	Torna »	10,160	10,753	20,913	23,178	—	2,265
8	Ung »	61,828	64,871	126,700	130,032	—	3,332
9	Zemplén »	131,214	141,888	273,102	292,771	—	19,669
	Összesen	695,869	745,672	1,441,541	1,490,696	—	49,155
e) Tisza bal partja							
1	Békés megye	114,430	115,327	229,757	212,973	16,784	—
2	Bihar »	222,112	224,605	446,717	499,385	—	52,668
3	Hajdú »	85,727	87,602	173,329	165,659	7,670	—
4	Máramaros »	114,277	113,159	227,436	229,506	6,930	—
5	Szabolcs »	104,192	109,816	214,008	218,791	—	4,789
6	Szatmár »	144,058	149,034	293,092	308,883	—	15,791
7	Szilágyság »	84,559	86,520	171,079	194,595	—	23,516
8	Ugoceva »	31,997	33,380	65,377	67,498	—	2,121
	Összesen	901,352	919,303	1,820,655	1,888,290	—	67,435
f) Tisza-Maros szöge.							
1	Arad megye	151,804	152,160	303,964	322,108	—	18,144
2	Csanád »	54,490	54,521	109,011	94,658	14,353	—
3	Krassó-Szörény m.	191,676	189,628	381,304	379,068	2,236	—
4	Temes megye	195,120	200,925	396,045	411,336	—	15,291
5	Torontál »	263,178	267,810	530,988	546,428	—	15,440
	Összesen	856,268	865,044	1,721,312	1,753,590	—	32,278
g) Erdély.							
1	Alsó-Fehér megye ..	89,439	88,582	178,021	188,702	—	10,681
2	Beszterce-Naszód m. ..	47,806	47,211	95,017	96,339	—	1,322
3	Brossó megye	39,049	44,880	83,929	83,090	839	—
4	Csik »	57,282	53,658	110,940	107,285	3,655	—
5	Fogarás »	41,126	43,445	84,571	86,943	—	2,372
6	Háromszék megye ..	62,020	63,251	125,271	125,881	—	604
7	Hunyad »	125,445	123,019	248,464	257,557	—	8,093
8	Kolozs »	97,915	98,392	196,307	204,265	—	7,958
9	Kis-Küküllő »	46,155	46,059	92,214	100,161	—	7,947
10	Maros-Torda »	79,397	79,602	159,009	165,627	—	6,618
11	Nagy-Küküllő »	66,099	66,355	132,454	137,610	—	5,156
12	Szeben »	67,436	74,191	141,627	145,523	—	3,896

Folyó szám	Kerület és megye	A tényleges polgári népesség száma				Tehát 1880-ban	
		férfi	nő	Ö s s z e s e n		több	keve- sebb
				1880-ban	1870-ben		
13	Szolnok-Doboka m.	97,761	95,916	193,677	210,597	--	16,920
14	Torda-Aranyos »	68,808	68,223	137,031	137,856	--	825
15	Údvarhely megye...	53,728	51,792	105,520	103,467	53	--
	Összesen...	1.039,472	1.044,576	2.084,048	2.152,903	--	68,855
	Isméltés.						
	a) Duna bal partja..	843,768	913,784	1.757,552	1.730,628	26,924	--
	b) Duna jobb partja.	1.261,254	1.301,101	2.562,355	2.406,938	155,397	--
	c) Duna-Tisza köze..	1.151,663	1.189,296	2.340,959	2.138,174	202,785	--
	d) Tisza jobb partja.	695,869	745,672	1.441,541	1.490,696	--	49,155
	e) Tisza bal partja..	801,352	919,503	1.820,855	1.888,290	--	67,435
	f) Tisza-Maros szöge.	856,268	865,044	1.721,312	1.753,596	--	32,284
	g) Erdély	1.039,472	1.044,576	2.084,048	2.152,903	--	68,855
	I. Magyarország..	6.749.646	6.978.976	13.728.622	13.561.245	167.377	--
	II. Fiume város és területe	9,598	11,383	20,981	17,884	3,097	--
	III. Horvát-Szlavonország.						
	a) Polgári.						
1	Fiume megye	32,556	43,470	76,029	76,963	--	934
	Buccari város	779	1,223	2,002	2,116	--	114
	Zengg *	1,517	1,522	3,039	3,496	--	457
	Összesen	34,855	46,215	81,070	82,575	--	1,505
2	Zágráb megye	108,976	109,974	218,950	210,036	8,914	--
	Károlyváros város..	2,881	2,943	5,824	5,175	649	--
	Zágráb város	14,149	14,239	28,388	19,857	8,531	--
	Sziszek *	2,880	2,649	5,529	2,267	3,262	--
	Összesen	128,886	129,805	258,691	238,255	20,436	--
3	Vasarl megye	104,221	106,071	210,292	191,992	18,300	--
	Vasarl város	5,071	5,300	10,371	10,623	--	252
	Összesen	109,292	111,371	220,663	202,615	18,048	--
4	Kőrös megye	54,527	56,207	110,734	103,553	7,179	--
	Kaproncza város	3,097	2,930	6,027	5,684	343	--
	Kőrös *	2,017	1,638	3,655	3,229	426	--
	Összesen	59,641	60,775	120,416	112,468	7,948	--

Folyó szám	Kerület és megye	A tényleges polgári népesség száma				Tehát 1880-ban	
		férfi	nő	Összesen		több	keve- sebb
				1880-ban	1870-ben		
5	Belovár megye	65,462	66,575	132,037	124,937	7,100	—
	Belovár város	1,624	1,548	3,172	2,151	1,021	—
	Ivanic *	410	343	753	2,277	—	1,524
	Összesen	67,496	68,466	135,962	129,365	6,597	—
6	Pozsega megye	36,527	35,436	71,963	69,871	2,092	—
	Pozsega város	1,676	1,618	3,294	2,962	332	—
	Összesen	38,203	37,054	75,257	72,833	2,424	—
7	Verőcze megye	81,764	80,498	162,262	165,579	—	3,317
	Eszék város	8,683	9,518	18,201	17,247	954	—
	Összesen	90,447	90,016	180,463	182,826	—	2,363
8	Szerém megye	58,570	56,782	115,352	114,577	—	1,225
	Runa m. város	4,225	4,316	8,541	7,771	770	—
	Összesen	60,795	61,098	121,893	122,348	—	455
	Főösszeg	389,615	604,800	1,194,415	1,143,285	51,130	—
b) Volt katonai há- tárörvidék.							
1	Lika-otocsáni kerület	76,988	73,347	150,335	176,777	—	26,442
	Carlopage város	315	395	710	712	—	2
	Összesen	77,303	73,742	151,045	177,489	—	26,444
2	Ogulin-szlunai ker. . .	75,447	74,891	150,278	158,345	—	8,067
3	Báni kerület	64,152	63,038	127,190	123,847	3,343	—
	Kostajnica város	1,399	1,158	2,557	2,067	490	—
	Petrinja *	2,363	2,115	4,478	3,766	712	—
	Összesen	67,914	66,311	134,225	129,680	4,545	—
4	Uj-Gradiskai ker. . . .	30,542	31,154	61,696	57,118	4,578	—
5	Bródi-kerület	42,235	39,957	82,192	70,425	11,767	—
	Bród város	2,270	2,163	4,433	3,362	1,071	—
	Összesen	44,505	42,120	86,625	73,787	12,838	—
6	Pétervárad kerület . .	44,411	42,205	86,616	74,100	12,426	—
	Karlovič város	2,551	2,365	4,916	4,419	497	—
	Mitrovica *	3,614	3,530	7,144	5,942	1,202	—
	Pétervárad város	1,700	1,903	3,603	4,022	—	419
	Zimony város	5,964	5,872	11,836	8,915	2,921	—
	Összesen	58,240	55,875	114,115	97,488	16,627	—
	Főösszeg	353,951	344,038	697,984	693,907	4,077	—

Folyó szám	Kerület és megye.	A tényleges polgári népesség száma				Tehát 1880-ban	
		férfi	nő	Összesen		több	kevesebb
				1880-ban	1870-ben		
	Főszeszítés.						
	I. Magyarország ...	6.749.646	6.978.976	13.728.622	13.561.245	167.377	—
	II. Fiume város és ter	9,588	11,583	20,981	17,884	3,097	—
	III. Horvát-Szlavonország						
	a) polgári	589,615	604,800	1,194,415	1,143,285	51,130	—
	b) volt katonai határvidék	353,951	344,033	697,984	693,907	4,077	—
	A Szt-István koron országai együtt...	7.702,810	7.939.192	15,642,002	15,416,321	225,681	—

II. A népesség anyanyelve

Folyó szám	Kerület és megye	Összes jelenlevő polgári népesség	Magyar	Német	Tót	Oláh
a) Duna bal partja.						
1	Árva megye.....	81,643	355	2,213	75,901	—
2	Bars ».....	142,139	41,848	16,834	78,873	4
3	Esztergom ».....	72,166	55,180	8,373	5,546	59
4	Hont ».....	115,787	49,165	7,924	54,242	55
5	Liptó ».....	74,758	1,438	2,775	67,554	—
6	Nógrád ».....	192,590	119,050	4,756	50,653	3
7	Nyitra ».....	370,651	54,564	36,532	263,644	64
8	Pozsony ».....	314,173	108,918	54,370	133,580	13
9	Trencsén ».....	244,919	2,576	10,634	222,766	68
10	Turóc ».....	45,933	1,066	8,988	33,951	3
11	Zólyom ».....	102,793	2,669	3,035	92,863	4
	Összesen....	1.757,552	436.829	156.434	1.088,593	273
b) Duna jobb partja.						
1	Baranya megye.....	293,414	147,474	97,475	999	478
2	Felér ».....	209,440	170,495	23,396	3,643	4
3	Győr ».....	109,493	102,333	3,244	155	3
4	Köznárom ».....	151,699	123,354	11,690	10,277	2
5	Moson ».....	81,370	12,991	54,957	463	2
6	Somogy ».....	307,448	261,349	22,061	445	290
7	Sopron ».....	245,787	109,798	97,677	259	16
8	Tolna ».....	234,643	150,687	72,420	776	110
9	Vas ».....	360,590	169,904	118,065	247	70
10	Veszprém ».....	208,487	165,553	33,356	1,717	—
11	Zala ».....	359,984	252,500	7,340	226	104
	Összesen....	2.562,355	1.666,038	541,681	19,198	1.139
c) Duna-Tisza köze.						
1	Bács megye.....	638,063	234,352	162,894	24,761	469
2	Csongrád ».....	228,413	214,885	2,289	668	125
3	Heves ».....	268,420	196,724	1,671	1,107	3
4	Jász-N.-Kún-Szolnok m.	278,443	263,994	1,962	690	64
5	Post-Pil.-Solt-Kis-Kún »	987,620	681,793	193,126	55,417	662
	Összesen....	2.346,959	1.591,748	361,942	82,643	1,323
d) Tisza jobb partja.						
1	Abauj megye.....	163,786	95,631	10,789	49,891	15
2	Bereg ».....	153,615	64,891	8,719	951	122
3	Borsod ».....	195,311	174,256	2,256	10,461	17

abszolút számokban.

Ruthén	Horvát, szerb	Veud	Örmény	Czigány	Egyéb hazai nyelvű	Külföldi nyelvű	Beszélni nem tudó
—	2	—	—	62	—	314	2,796
—	2	2	—	316	63	189	4,068
3	22	18	—	18	264	74	2,669
7	16	1	—	255	91	156	3,875
1	3	—	—	233	—	116	2,838
6	54	81	—	1,262	—	629	7,105
2	84	8	—	1,271	867	78	13,737
7	2,081	7	2	736	1,949	1,263	12,207
6	33	—	—	432	529	45	7,810
1	3	—	—	184	—	139	1,598
—	55	—	—	487	45	187	3,448
33	2,355	117	2	5,256	2,648	3,121	61,891
3	32,328	396	—	290	1,281	1,969	10,721
2	2,591	2	—	26	11	350	8,920
3	103	1	—	22	1	301	3,127
2	26	14	—	246	501	137	5,450
—	8,464	3	—	18	—	702	3,770
9	11,167	230	—	74	—	711	11,112
2	27,691	25	—	50	14	1,223	9,043
—	1,072	3	—	189	4	266	9,716
2	16,189	40,978	—	794	—	613	13,728
—	25	3	—	25	287	40	7,481
3	68,104	18,526	—	26	11	479	12,605
26	187,760	60,179	—	1,760	2,110	6,791	95,873
7,294	177,081	24	1	796	11	761	29,619
26	355	7	—	52	52	703	9,251
3	57	1	—	77	3	271	8,503
14	38	—	—	34	—	234	11,413
75	8,722	19	10	370	75	9,392	37,959
7,412	186,253	51	11	1,329	141	11,361	96,745
543	14	2	—	714	48	596	5,543
74,021	16	1	—	234	1	259	4,420
455	10	2	—	167	—	528	7,167

Folyó szám	Kerület és megye	Összes jelenlevő polgári népesség	Magyar	Német	Tót	Oláh
4	Gömör megye.....	165,268	79,647	5,680	72,382	4
5	Sáros »	168,889	4,222	10,666	116,228	4
6	Szepes »	173,957	3,550	49,157	98,290	5
7	Torna »	20,913	18,876	180	1,183	—
8	Ung »	126,700	39,481	3,621	37,128	63
9	Zemplén »	273,102	118,524	12,971	101,972	19
	Összesen....	1,441,541	599,078	104,033	486,465	249
	c) Tisza bal partja.					
1	Békés megye.....	229,757	152,877	6,611	53,517	5,347
2	Bihar »	446,777	230,135	4,305	4,554	186,264
3	Hajdu »	173,329	164,320	2,788	463	56
4	Marmaros »	227,438	23,819	31,718	497	57,059
5	Szabolcs »	214,008	186,529	1,781	13,087	1,665
6	Szatmár »	293,092	167,284	13,948	1,035	99,093
7	Szilágy »	171,079	58,224	819	2,133	103,907
8	Ugocea »	65,377	22,664	2,409	75	8,183
	Összesen....	1 820,855	1,008,852	64,379	75,361	460,974
	f) Tisza-Maros szöge.					
1	Arad megye.....	303,964	67,813	30,931	2,938	185,241
2	Csanád »	109,011	75,344	1,111	12,433	11,099
3	Krasó-Szörény megye..	381,304	7,201	37,833	6,247	289,849
4	Temes megye.....	398,045	25,955	137,239	3,328	148,028
5	Torontál »	530,988	78,278	158,077	12,213	78,102
	Összesen....	1,721,312	254,391	365,191	37,159	713,219
	g) Erdély.					
1	Aisó-Fehér megye.....	178,021	25,818	6,972	92	135,439
2	Beszterce-Naszód megy.	95,017	3,540	23,113	79	62,048
3	Brasó megye.....	83,929	23,948	26,579	64	29,250
4	Csik »	110,940	92,802	411	10	12,836
5	Fogaras »	84,571	2,894	3,850	16	75,050
6	Háromszék megye.....	125,277	104,807	430	20	15,448
7	Hunyad »	248,464	12,278	6,968	189	217,414
8	Kolozs »	198,307	83,005	7,667	155	112,627
9	Kis-Küküllő »	92,214	21,604	18,978	11	44,372
10	Maros-Torda »	158,999	86,497	6,274	45	53,650
11	Nagy-Küküllő »	132,454	12,028	57,398	12	51,632
12	Szeben »	141,627	2,991	40,729	21	90,802
13	Szolnok-Doboka megye.	193,677	31,559	4,804	255	146,133
14	Torda-Aranyos »	137,031	30,472	426	58	96,809
15	Udvarhely »	105,520	94,311	2,322	29	3,099
	Összesen....	2,084,048	608,152	204,713	1,056	1,146,611

Ruthén	Horvát, szerb	Vend	Örmény	Czigány	Egyéb hazai nyelvű	Külföldi nyelvű	Beszélni nem tudó
6	15	5	—	1,798	—	144	5,587
30,939	17	—	—	1,121	437	213	5,042
16,158	5	1	—	1,372	—	534	6,885
6	1	—	—	9	—	16	642
41,871	28	19	—	328	20	337	3,804
30,164	8	—	—	954	—	872	7,618
194,163	114	30	—	6,697	506	3,497	46,708
38	49	—	—	205	5	233	10,875
466	62	1	14	1,923	157	654	15,242
35	9	11	1	117	15	291	5,223
106,221	131	—	29	479	—	281	7,202
1,898	7	1	2	160	—	426	8,652
969	170	351	62	1,987	149	230	8,714
26	1	—	61	2,078	1	42	4,387
20,076	6	—	—	184	6	43	1,831
139,420	435	364	169	6,233	333	2,200	62,126
97	2,131	124	3	2,219	32	1,063	11,572
88	3,186	4	—	193	1	118	5,434
320	18,686	20	2	1,597	1,344	6,834	11,371
139	55,520	6	—	1,846	5,476	3,181	14,427
28	169,006	20	1	2,321	8,722	651	23,569
672	248,529	174	6	8,176	15,575	11,847	66,373
5	14	6	77	3,295	—	178	6,125
70	5	—	130	2,891	—	85	3,056
4	28	—	27	528	—	423	3,078
—	1	1	324	313	7	68	4,167
1	4	—	19	835	22	51	2,029
1	6	2	8	242	29	45	4,439
57	67	—	28	2,808	7	1,010	7,638
80	31	2	252	5,547	144	376	6,421
—	1	—	392	5,484	—	45	3,329
1	4	1	95	6,304	11	197	5,920
3	106	—	49	6,814	141	30	4,243
86	4	—	—	2,268	—	118	4,614
229	6	10	1,757	3,114	1	93	5,914
79	2	—	113	4,303	12	70	4,687
—	—	11	64	1,714	—	92	3,878
616	270	33	3,335	46,460	374	2,981	69,538

Folyó szám	Ország rész	Összes jelenlevő népesség	Magyar	Német	Tót	Oláh
	Ismétlés.					
	a) Duna bal partja . . .	1.757.552	436.829	156.434	1.088.593	273
	b) Duna jobb partja . . .	2.562.355	1.666.038	541.681	19.198	1.139
	c) Duna-Tisza köze . . .	2.340.959	1.591.748	361.942	82.643	1.323
	d) Tisza jobb partja . . .	1.441.541	599.078	104.033	486.466	249
	e) Tisza bal partja	1.820.855	1.008.852	64.379	75.361	480.974
	f) Tisza-Maros szöge . .	1.721.312	254.391	365.191	37.159	713.219
	g) Erdély	2.084.048	608.152	204.713	1.056	1.146.611
	Összesen	13.728.622	6.165.088	1.798.373	1.790.476	2.323.788
	Százalékban	100.00	44.91	13.09	13.04	16.93
	Cs. és kir. katona	73.147	27.708	18.343	10.329	7.707
	Százalékban	100.00	37.66	25.06	14.12	10.53
	M. kir. honvéd	10.561	7.153	1.350	774	855
	Százalékban	100.00	67.73	12.87	7.39	8.10
	Együtt	83.708	34.861	19.702	11.103	8.562

Ruthén	Horvát-szerb	Vend	Örmény	Czigány	Egyéb hazai nyelvű	Külföldi nyelvű	Beszélni nem tudó
33	2,355	117	2	5,256	2,648	3,121	61,801
26	167,760	60,179	—	1,760	2,110	6,791	95,673
7,412	186,253	51	11	1,329	141	11,361	96,745
194,163	114	30	—	6,097	506	3,497	46,708
139,429	435	364	169	6,233	333	2,200	62,126
672	248,529	174	6	8,176	15,575	11,847	66,373
616	279	33	3,335	46,460	374	2,881	69,538
542,351	605,725	60,948	3,523	75,911	21,687	41,698	499,054
2.50	4.41	0.44	0.03	0.55	0.16	0.30	3.64
1,763	4,811	1,082	—	—	—	1,404	—
2.41	6.58	1.48	—	—	—	1.93	—
71	313	—	—	—	—	36	—
0.67	2.96	—	—	—	—	0.34	—
1,834	5,124	1,082	—	—	—	1,440	—

III. A népesség anyanyelve szerinti százalékokban.

Felró szám	Kerület és megye	Magyar.	Német	Tót	Oláh	Ruhán	Hóvát-szorb	Egyéb hazai nyelvek	Külföldi nyelvű	beszélő nép tudó
a) Duna balpartja.										
1	Árva megye	0.43	2.71	92.97	—	—	—	0.09	0.36	3.42
2	Bars „	29.44	11.84	55.49	—	—	—	0.27	0.14	2.82
3	Esztergom megye „	76.46	11.60	7.68	0.08	—	0.03	0.35	0.10	3.70
4	Hont „ „	42.47	6.84	46.85	0.05	—	0.01	0.30	0.13	3.23
5	Liptó „ „	1.92	3.71	90.36	—	—	—	0.52	0.16	3.53
6	Nógrád „ „	61.81	2.47	30.97	—	—	0.02	0.69	0.35	3.09
7	Nyitra „ „	14.72	9.85	71.13	—	—	—	0.60	—	3.70
8	Pozsony „ „	34.66	17.30	42.83	—	—	0.66	0.29	0.38	3.88
9	Trencsén „ „	1.05	4.34	90.97	—	—	—	0.43	0.02	3.19
10	Turóc „ „	2.32	19.57	73.91	—	—	—	0.42	0.30	3.48
11	Zólyom „ „	2.39	2.95	90.34	—	—	0.05	0.55	0.17	3.35
	Összesen	24.85	8.90	61.93	0.01	—	0.13	0.48	0.18	3.59
b) Duna jobbpartja.										
1	Baranya megye	50.26	33.22	0.34	0.16	—	11.20	0.50	0.67	3.65
2	Fejér „ „	81.40	11.17	1.74	—	—	1.23	0.03	0.17	4.26
3	Győr „ „	93.64	2.50	0.14	—	—	0.09	0.09	0.28	2.86
4	Komárom „ „	81.31	7.70	6.77	—	—	0.01	0.53	0.09	3.59
5	Moson „ „	15.96	67.54	0.57	—	—	10.40	0.03	0.86	4.64
6	Somogy „ „	85.00	7.17	0.14	0.09	—	3.63	0.13	0.29	3.61
7	Sopron „ „	44.68	39.74	0.10	0.00	—	11.27	0.02	0.49	3.70
8	Tolna „ „	63.96	30.86	0.33	0.04	—	0.45	0.11	0.11	4.14
9	Vas „ „	47.12	32.74	0.07	—	—	4.49	11.62	0.16	3.80
10	Veszprém „ „	79.40	15.99	0.08	—	—	—	0.92	0.02	3.59
11	Zala „ „	70.15	2.05	0.07	0.05	—	18.92	3.13	0.13	3.50
	Összesen	65.02	21.14	0.75	0.00	—	6.55	2.50	0.26	3.73
c) Duna-Tisza köze.										
1	Bács megye	36.73	25.53	3.88	0.90	1.14	27.75	0.32	0.01	4.61
2	Csongrád megye	94.69	1.00	0.29	0.06	—	0.16	0.05	0.30	4.05
3	Héves „ „	94.35	0.82	0.58	—	—	0.02	0.04	0.13	4.08
4	J.-N.-K.-Szolnok m.	94.81	0.70	0.25	0.02	—	—	0.05	0.08	4.09
5	Pest-Pilis-Solt-Kis-Kún megye	69.03	19.65	5.61	—	—	—	0.04	0.25	3.84
	Összesen	67.99	15.46	3.53	0.06	0.31	7.95	0.09	0.48	4.12

Folyó szinén	Kerület és megye	Magyar	Német	Tót	Oslál	Ruthén	Horvát-szerb	Egyéb lakai nyelvű	Külföldi nyelvű	Beszélni nem tudó
d) Tisza jobb partja.										
1	Albaúj megye.....	58.39	6.59	30.46	—	0.33	—	0.48	0.36	3.39
2	Bereg ».....	42.24	5.67	0.60	0.08	48.19	—	0.19	0.16	2.81
3	Borsod ».....	89.22	1.15	5.85	—	0.23	—	0.19	0.27	3.66
4	Gömör ».....	48.19	3.44	43.79	—	—	—	1.14	0.07	3.37
5	Sáros ».....	2.50	6.31	68.75	—	18.32	—	1.03	0.12	2.97
6	Szepes ».....	2.04	28.31	55.35	—	9.29	—	0.77	0.30	3.94
7	Torna ».....	90.26	0.86	5.65	—	—	—	0.08	0.08	3.97
8	Ung ».....	31.16	2.86	29.30	0.05	33.05	0.02	0.29	0.27	3.00
9	Zemplén ».....	43.40	4.75	37.33	—	11.04	—	0.32	0.32	2.79
	Összesen.....	41.55	7.21	33.74	—	13.46	—	0.57	0.24	3.23
e) Tisza bal partja.										
1	Békés megye.....	66.50	2.90	23.29	2.33	—	—	0.24	0.01	4.73
2	Bihar ».....	52.19	0.96	1.02	41.69	0.10	—	0.48	0.15	3.31
3	Hajdu ».....	94.86	1.30	0.26	0.03	0.02	—	0.11	0.17	3.03
4	Mármaros megye.....	10.47	13.94	0.22	25.09	16.70	—	0.29	0.12	3.17
5	Szabolcs ».....	87.16	0.85	6.10	0.78	0.70	—	0.08	0.20	4.04
6	Szatmár ».....	57.07	4.75	0.35	33.81	0.33	—	0.05	0.07	2.97
7	Szilágy ».....	34.02	0.47	1.24	60.31	—	—	1.41	0.02	2.40
8	Ugocsa ».....	34.66	3.08	0.11	12.51	45.85	—	0.32	0.06	2.80
	Összesen.....	55.40	3.53	4.14	25.31	7.66	—	0.43	0.12	3.41
f) Tisza-Maros szöge.										
1	Arad megye.....	22.24	10.18	0.95	0.94	—	0.70	0.83	0.35	3.86
2	Csanád ».....	69.18	1.02	11.41	10.19	—	2.32	0.10	0.20	4.98
3	Krasó-Szörény megye.....	1.99	9.92	1.03	76.01	0.09	4.90	0.79	1.78	2.98
4	Temes megye.....	6.55	34.65	0.34	37.69	—	15.02	1.90	0.80	3.64
5	Torontál ».....	14.74	29.77	2.30	14.70	—	31.82	2.12	0.12	4.43
	Összesen.....	14.77	21.21	2.16	41.43	—	14.43	1.99	1.36	3.85
g) Erdély.										
1	Alsó-Fehér megye.....	14.50	3.21	0.05	76.09	—	—	1.91	0.10	3.44
2	Besztercze-Naszód megye.....	3.72	24.32	0.08	65.30	0.97	—	3.21	0.05	3.21
3	Brossó megye.....	28.53	31.67	0.08	34.85	—	—	0.70	0.50	3.67
4	Csik megye.....	85.66	0.37	—	11.57	—	—	0.60	0.06	3.75
5	Egáras megye.....	3.19	4.35	—	88.74	—	—	1.06	0.06	2.40
6	Háromszék megye.....	83.50	0.34	—	12.33	—	—	0.24	0.04	3.53
7	Hunyad ».....	4.94	2.80	0.08	87.50	—	—	1.20	0.40	3.08
8	Kolozs ».....	32.10	3.90	0.07	57.37	—	—	3.09	0.20	3.27
9	Kis-Küküllő megye.....	23.42	18.41	—	48.22	—	—	0.29	0.05	3.61
10	Maros-Torda ».....	54.40	3.04	—	33.74	—	—	4.08	0.12	3.72
11	Nagy-Küküllő ».....	9.08	43.33	—	58.97	—	—	3.40	0.02	3.20
12	Szeben megye.....	2.11	28.75	—	64.11	—	—	1.70	0.08	3.23
13	Szolnok-Doboka megye.....	16.30	2.37	0.13	75.45	0.12	—	2.34	0.04	3.05
14	Torda-Aranyos ».....	22.24	0.31	—	70.65	—	—	3.33	0.03	8.33
15	Utvárhely ».....	89.38	2.29	—	2.98	—	—	1.73	0.09	3.67
	Összesen.....	29.18	9.22	0.04	55.02	0.03	—	2.46	0.13	3.33

IV. Magyarul is beszél

Folyó szám	Kerület és megye	Magyarul is beszél							
		német		tót		oláh		ruthén	
		népes- ség	%	népes- ség	%	népes- ség	%	népes- ség	%
a) Duna bal partja.									
1	Árva megye	180	8,1	1,754	2,3	—	—	—	—
2	Bács	1,587	9,3	5,535	7,0	2	50,0	—	—
3	Esztergom megye	2,699	32,2	1,510	2,7	28	47,4	3	100,0
4	Hont	2,569	32,4	5,563	10,2	14	25,5	3	42,8
5	Liptó	524	18,1	1,445	2,1	—	—	—	—
6	Nógrád	2,136	44,9	10,661	17,8	2	66,6	3	50,0
7	Nyitra	4,132	11,3	12,113	4,6	8	12,5	2	100,0
8	Pozsony	13,179	24,2	7,067	5,3	10	76,9	1	14,3
9	Trencsén	871	8,2	3,168	1,5	16	24,4	4	66,7
10	Turóc	469	5,22	812	2,39	1	33,3	—	—
11	Zólyom	999	33,0	5,218	5,6	1	25,0	—	—
	Összesen	29,355	18,7	54,846	5,0	82	30,0	10	48,5
a) Duna jobb partja.									
1	Baranya megye	23,497	24,1	266	26,8	254	53,1	1	33,3
2	Fehér	8,281	35,4	1,364	37,4	4	100,0	2	100,0
3	Győr	2,211	68,1	191	65,1	2	66,6	—	—
4	Komárom	3,795	31,7	4,962	48,3	2	100,0	2	100,0
5	Moson	8,799	16,3	80	17,2	—	—	—	—
6	Somogy	13,139	59,6	359	78,7	243	83,7	6	66,7
7	Sopron	11,592	11,9	66	26,4	13	81,3	2	100,0
8	Tolna	19,672	27,1	655	84,5	97	88,2	—	—
9	Vas	10,074	8,5	104	42,4	55	78,6	—	—
10	Veszprém	14,642	43,9	1,248	72,7	—	—	—	—
11	Zala	4,472	60,9	119	52,6	134	81,7	—	—
	Összesen	120,084	22,1	9,315	48,5	804	70,6	13	50,0
c) Duna-Tisza köze.									
1	Bács megye	28,264	17,4	2,559	10,3	202	43,2	371	5,0
2	Csongrád megye	1,519	66,4	528	79,1	164	83,20	13	50,0
3	Heves	1,399	83,6	899	81,7	3	100,0	3	100,0
4	Jász-N.-K.-Szolnok	1,354	69,0	589	85,4	41	64,1	12	85,7
5	Pest-Bil.-Solt.-K.-Kún	63,078	32,6	20,953	37,8	457	69,0	51	68,0
	Összesen	95,614	26,4	25,528	30,9	807	61,0	450	6,0
d) Tisza jobb partja.									
1	Abauj megye	5,057	47,8	9,157	18,8	12	80,0	275	50,7
2	Bereg	2,312	26,5	186	20,0	74	60,6	3,953	5,3
3	Borsod	1,617	71,9	7,158	68,4	14	82,9	369	81,1
4	Gömör	1,694	29,8	15,649	21,6	3	75,0	4	66,7

anyanyelvén kívül.

anyanyelvén kívül

horvát-szerb		vend		örmény		czigány		egyéb hazai nyelvű		külföldi nyelvű		összes idegen nyelvű	
népes-ség	%	népes-ség	%	népes-ség	%	népes-ség	%	népes-ség	%	népes-ség	%	népes-ség	%
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	7	2.2	1,941	2.4
2	100.0	2	100.0	—	—	126	39.8	13	20.6	40	21.1	7,317	7.2
2	9.9	—	—	—	—	10	55.6	57	28.0	11	14.9	4,320	26.4
5	31.2	—	—	—	—	47	18.6	19	20.9	44	28.2	8,264	12.4
2	66.7	—	—	—	—	—	—	—	—	9	7.8	1,980	2.7
25	46.3	11	13.6	—	—	718	56.9	—	—	160	25.6	13,716	18.6
11	13.1	4	50.0	—	—	204	16.0	68	10.3	11	14.1	18,553	5.2
58	2.7	1	14.3	—	—	401	54.3	33	3.1	177	14.7	20,927	10.2
12	36.4	—	—	—	—	13	3.0	17	3.2	5	11.1	4,106	1.8
3	100.0	—	—	—	—	4	2.8	—	—	10	7.20	1,299	2.89
—	—	—	—	—	—	13	2.7	3	6.7	31	16.5	6,265	6.2
120	5.1	18	15.4	—	—	1,536	29.2	210	7.9	505	16.2	86,688	6.5
4,822	14.9	11	2.7	—	—	167	57.5	215	16.8	251	12.8	29,484	20.2
1,275	49.2	—	—	—	—	21	80.8	7	63.6	175	50.0	11,129	26.4
73	70.7	1	100.0	—	—	20	90.9	1	100.0	137	45.6	2,546	36.6
13	50.0	1	7.1	—	—	189	76.9	180	37.2	15	10.9	9,069	31.0
877	8.0	1	33.3	—	—	8	44.4	—	—	79	11.2	9,644	14.1
5,701	51.0	153	66.5	—	—	64	86.5	—	—	472	66.4	20,128	43.6
4,385	15.8	10	43.3	—	—	25	50.0	1	7.1	123	10.0	16,217	11.0
589	54.9	3	100.0	—	—	180	95.3	—	—	121	45.4	21,317	25.2
2,462	15.2	5,055	12.3	—	—	45	5.6	—	—	156	25.5	17,951	8.1
20	80.0	3	100.0	—	—	23	92.0	95	33.1	10	25.0	16,041	37.3
4,111	6.0	2,147	11.6	—	—	18	69.2	2	18.2	216	47.3	11,219	10.4
24,128	14.4	7,385	12.2	—	—	760	43.2	501	23.7	1,755	25.9	164,745	18.3
22,969	12.9	13	54.2	—	—	219	27.5	4	36.3	285	37.5	54,886	13.6
279	78.0	1	14.3	—	—	48	92.3	32	61.5	197	28.0	2,721	20.1
9	15.8	1	100.0	—	—	60	77.9	2	66.7	202	74.7	2,578	22.0
30	78.9	—	—	—	—	33	97.0	—	—	181	77.4	2,240	15.5
4,060	48.6	7	36.8	10	100	318	85.9	47	62.7	3,126	33.3	92,113	30.1
27,353	14.6	22	43.1	10	100	678	51.0	85	60.9	3,991	35.1	154,538	20.6
5	35.7	—	—	—	—	239	33.5	10	20.8	143	24.0	14,898	21.8
6	37.5	1	100.0	—	—	141	60.3	1	100.0	92	35.4	6,766	7.6
9	90.0	1	50.0	—	—	125	73.9	—	—	127	62.3	9,020	45.7
1	6.7	—	—	—	—	825	45.9	—	—	62	43.0	18,238	21.3

Folyó száma	Kerület és megye	Magyarúl is beszél							
		német		tót		oláh		ruthén	
		népes- ség	%	népes- ség	%	népes- ség	%	népes- ség	%
5.	Sávós megye	1.485	13,9	2.632	2,3	3	75,0	343	1,1
6.	Szepes »	7.241	14,7	2.246	2,3	4	80,9	259	1,6
7.	Torna »	137	76,1	634	53,6	—	—	4	66,7
8.	Ung »	583	16,1	1.628	4,3	16	25,4	1.235	2,9
9.	Zemplén »	4.274	32,9	6.260	6,1	14	73,7	537	1,7
	Összesen	24.400	23,4	45.550	9,3	140	56,2	6.979	3,5
	e) Tisza bal partja.								
1.	Békés megye	5.148	77,6	23.335	43,6	2.733	51,1	9	24,9
2.	Bihar »	2.877	66,9	1.475	32,4	22.131	11,8	233	50,0
3.	Hajdú »	2.386	85,3	376	81,3	47	83,9	29	82,9
4.	Marmaros megye	2.030	9,2	106	21,4	1.846	3,2	3.841	3,4
5.	Szabolcs megye	1.426	80,1	6.461	49,3	1.483	89,0	1.410	83,0
6.	Szatmár »	8.750	62,8	834	80,6	18.760	18,9	764	78,8
7.	Szilágy »	645	78,8	83	3,8	10.343	10,6	12	46,2
8.	Ugocsa »	1.157	48,2	45	60,0	387	4,7	5.862	19,5
	Összesen	25.319	39,3	32.715	43,4	57.730	12,5	11.960	8,6
	f) Tisza-Máros szöge.								
1.	Arad megye	8.876	28,7	1.441	49,0	8.157	4,4	22	22,6
2.	Csanád megye	805	72,5	4.920	39,6	2.313	22,6	19	21,5
3.	Krassó-Szörény megye	5.182	13,6	440	7,0	2.472	0,8	11	5,4
4.	Temes »	14.936	10,9	683	25,1	2.401	1,6	15	1,1
5.	Torontál »	18.918	11,9	762	6,2	2.155	2,7	5	17,8
	Összesen	48.717	13,3	8.246	22,1	17.698	2,4	72	10,7
	g) Erdély.								
1.	Alsó-Fehér megye	1.386	19,9	59	64,1	3.516	2,6	2	40,6
2.	Beszt.-Naszód megye	1.847	7,9	16	20,2	1.004	1,6	2	2,8
3.	Brassó megye	7.703	28,9	43	67,2	1.672	5,7	1	25,0
4.	Csik megye	296	72,2	8	80,0	3.079	23,9	—	—
5.	Fogaraszék megye	1.314	34,1	8	50,0	912	1,2	1	100,0
6.	Háromszék megye	269	62,5	11	55,0	5.504	35,9	1	100,0
7.	Hunyad »	2.435	34,9	83	43,9	4.448	2,0	2	3,5
8.	Kolozs »	1.727	22,5	131	84,5	8.592	7,6	6	7,5
9.	Kis-Küküllő »	2.436	14,4	7	63,6	3.856	8,7	—	—
10.	Maros-Torda »	3.626	57,8	26	57,6	11.984	22,3	—	—
11.	Nagy-Küküllő »	6.426	11,2	3	25,0	1.959	3,8	—	—
12.	Szeben »	1.862	4,5	6	28,6	868	0,9	2	2,8
13.	Szolnok-Bibokta megye	789	17,1	43	16,9	5.584	3,8	16	6,9
14.	Tord-Aranyos »	288	67,8	30	51,7	5.540	5,7	2	24,9
15.	Údvahely »	1.148	49,5	19	65,6	1.473	47,5	—	—
	Összesen	33.552	16,8	493	46,7	59.991	5,2	35	5,7

anyanyelvén kívül

horvát-szerb		vend		örmény		czigány		egyéb luzai nyelvű		külföldi nyelvű		összes idegen nikk	
népesség	%	népesség	%	népesség	%	népesség	%	népesség	%	népesség	%	népesség	%
3	17.6	—	—	—	—	54	4.8	21	4.8	22	10.3	4,563	2.8
1	20.0	—	—	—	—	17	1.2	—	—	25	4.7	8,793	5.7
1	100.0	—	—	—	—	9	100.0	—	—	11	68.7	796	39.1
7	25.0	—	—	—	—	77	23.6	2	10	51	15.3	3,599	4.1
6	75.0	—	—	—	—	59	5.6	—	—	204	23.4	11,348	7.3
39	34.2	2	6.6	—	—	1,540	22.9	34	6.7	957	26.8	79,621	9.4
39	79.6	—	—	—	—	104	50.7	3	60.0	161	69.5	31,532	41.0
33	51.2	—	—	11	78.0	630	32.8	78	49.6	248	37.9	27,716	12.9
7	77.8	7	63.6	—	—	112	95.7	6	40.0	187	64.6	3,157	35.0
2	1.5	—	—	24	82.8	58	12.1	—	—	114	40.6	8,721	4.2
5	71.4	1	100	—	—	1	50.0	138	86.2	—	—	11,143	40.5
6	3.5	—	—	56	90.5	440	40.6	77	51.6	102	44.3	29,789	23.7
—	—	—	—	51	85.0	618	29.8	—	—	22	53.8	11,774	10.4
2	33.3	—	—	—	—	86	46.7	6	100.0	16	37.2	7,561	17.7
94	21.6	8	2.2	143	84.0	2,186	35.0	170	51.0	1,088	48.1	131,393	16.1
—	—	—	—	2	66.7	143	6.4	23	71.0	380	35.9	20,028	8.5
981	46.0	3	2.3	—	—	88	45.7	—	—	74	62.7	9,756	29.0
1,323	41.9	4	100.0	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
192	1.0	1	5.0	2	100.0	4	0.2	54	4.0	214	3.1	8,572	2.3
1,678	3.0	1	16.7	—	—	22	1.2	273	20.4	392	12.3	20,401	5.5
9,655	5.7	2	10.0	—	—	192	8.2	905	10.3	142	21.8	32,736	7.2
13,839	5.6	11	6.3	4	66.6	449	5.5	1,255	8.0	1,202	10.1	91,493	6.2
5	35.7	1	16.7	67	89.6	280	8.5	—	—	73	41.1	5,389	3.5
—	—	—	—	102	78.4	46	1.6	—	—	0	7.0	3,023	3.3
7	25.0	—	—	16	59.2	53	10.1	—	—	149	35.1	9,644	16.0
—	—	—	—	298	91.4	225	72.0	4	57.1	50	73.5	3,961	21.8
1	25.0	—	—	19	100.0	19	2.2	2	9.9	14	27.4	2,290	2.8
5	83.3	1	50.0	7	87.5	175	72.3	19	65.5	20	44.4	6,012	20.0
18	26.8	—	—	27	96.4	43	1.5	1	14.3	170	16.8	7,227	3.5
19	63.3	—	—	212	84.1	1,724	31.0	53	36.8	221	58.7	12,685	9.5
1	100.0	—	—	337	85.0	1,580	28.8	—	—	28	62.2	8,245	11.6
3	75.0	1	100.0	86	90.5	3,576	56.7	3	27.3	107	54.3	19,412	26.6
—	—	—	—	42	85.9	283	4.1	25	17.8	2	6.6	8,740	7.2
—	—	—	—	—	—	71	3.1	—	—	19	16.1	2,828	1.6
5	83.3	1	10.0	1,587	90.3	341	10.0	—	—	51	54.8	8,417	5.2
—	—	—	—	97	85.8	1,349	31.3	2	16.7	38	54.3	7,346	6.9
—	—	—	—	81	95.3	1,214	70.8	—	—	56	60.8	3,971	35.4
64	22.3	4	12.1	2,959	88.7	10,979	23.6	109	29.1	1,004	34.8	109,190	7.4

Pályó szám	Ország rész	Magyarul is beszél,			
		német	tót	oláh	ruthén
	Ismétlés.				
	a) Duna bal partja	28,355	54,846	82	16
	b) Duna jobb partja	120,084	9,315	804	13
	c) Duna-Tisza köze	95,614	25,528	807	450
	d) Tisza jobb partja	24,400	45,550	140	6,979
	e) Tisza bal partja	25,319	32,715	57,730	11,900
	f) Tisza-Maros szöge	48,717	8,246	17,698	72
	g) Erdély	33,552	493	58,991	35
	Összesen	377,041	176,693	137,252	19,525
	%	21.02	9.62	5.90	5.70

anyanyelvén kívül						
horvát-szerb	vend	örmény	cigány	egyéb hazai nyelvű	külföldi nyelvű	összes idegen ajkú
120	18	—	1,530	210	505	86,688
24,128	7,385	—	760	501	1,755	164,745
27,353	22	10	678	85	3,991	154,538
39	2	—	1,540	34	937	79,021
94	8	143	2 186	170	1,068	131,393
13,839	11	4	449	1,255	1,292	91,483
64	4	2,959	10,979	109	1,004	109,190
65,037	7,450	3,116	18,128	2,364	10,402	817,068
10,83	12,22	88,66	23,85	10,82	25,67	10,83

V. A nyelvismeret össze-

Hitfelekezet	Magyar		Német		Tót	
	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő
római katolikus	1.687,950	1.753,597	564,439	618,386	587,979	648,078
görög »	66,580	68,185	536	631	47,233	51,461
örmény »	377	413	11	3	10	6
görög keleti	9,354	8,321	685	917	776	657
örmény »	25	12	—	1	1	1
ágostai evang.	130,270	125,836	185,315	194,283	203,439	218,761
helvét »	938,804	967,088	12,021	12,085	5,281	5,417
unitárius	26,267	26,395	29	36	15	10
más keresztény	1,139	1,473	270	353	98	89
zsidó	174,323	177,272	100,749	107,104	9,845	11,093
mohamedán	3	—	—	—	—	—
egyéb nem keresztény ..	130	168	43	38	6	13
hitfelekezet nélküli	360	271	137	94	56	65
még nem keresztelt	36	32	8	2	2	1
ki nem deríthető vallású	213	194	81	134	47	30
	3.035,831	3.129,257	864,326	934,047	854,788	935,688
	6.165,088		1.798,373		1.790,476	
Hitfelekezet	Örmény		Czigány		Egyéb hazai nyelvű	
	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő
római katolikus	572	575	9,448	9,693	10,947	9,851
görög »	24	17	11,813	11,847	56	28
örmény »	1,105	1,199	3	3	—	—
görög keleti	6	7	10,988	10,543	92	31
örmény »	5	9	7	6	—	—
ágostai evangélikus	—	—	826	805	84	59
helvét »	2	1	4,585	4,426	36	12
unitárius	—	—	445	416	1	1
más keresztény	—	—	—	1	3	9
zsidó	—	—	3	—	239	217
mohamedán	—	—	—	—	—	—
egyéb nem keresztény ..	—	—	8	3	5	2
hitfelekezet nélküli	1	—	19	21	7	3
még nem keresztelt	—	—	1	2	1	—
ki nem deríthető vallású	—	—	1	—	—	1
	1,715	1,808	38,147	37,764	11,471	10,216
	3,523		75,911		21,687	

vetve a hitfelekezettel.

Oláh		Ruthén		Horvát, szerb		Vcnd	
férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő
3.206	3.174	974	943	116.105	118.424	21.409	22.072
428.013	423.177	162.954	165.488	1.584	1.461	1	2
4	2	—	1	5	3	—	—
727.427	727.083	826	687	183.826	182.860	10	6
50	54	2	—	132	130	—	—
648	637	34	16	138	128	8.332	9.062
947	763	22	46	35	13	3	5
157	124	5	—	2	1	—	—
32	34	4	3	197	172	1	—
3.892	4.288	5.000	5.342	190	197	19	24
—	—	—	—	1	—	—	—
4	10	—	1	36	58	—	—
24	20	2	—	9	10	—	—
1	1	1	—	—	2	—	—
3	11	—	—	6	—	2	—
1.164.410	1.159.378	169.824	172.527	302.266	303.459	29.777	31.171
2.323.788		342.351		605.725		60.948	
Külföldi nyelvű		Beszélni nem tudó		Összesen			
férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő		
22.899	13.729	127.571	126.708	3.153.501	3.325.230		
685	396	22.547	22.184	742.026	744.877		
1	—	32	42	1.548	1.672		
294	112	33.204	32.566	967.488	963.788		
—	4	4	8	226	225		
385	376	20.533	19.812	550.004	569.775		
533	659	33.985	33.210	998.254	1.023.725		
8	8	930	946	27.859	27.937		
34	52	101	103	1.879	2.269		
929	518	11.846	11.390	307.035	317.645		
12	—	1	—	17	—		
1	2	37	27	272	322		
6	6	93	105	714	597		
—	—	273	333	323	373		
16	33	131	132	560	541		
25.303	15.895	251.288	247.766	6.749.646	6.978.970		
41.698		499.054		13.728.622			

MAGYARORSZÁG
ÉS
EGYES TÖRVÉNYHATÓSÁGAINAK
NÉPMOZGALMA
1877—79.

KONEK SÁNDOR

R. TAGTÓL.

(Olvastatott a II. osztály 1881. nov. 7. tartott ülésén.)

BUDAPEST, 1882.

A M. T. AKADÉMIA KÖNYVKIADÓ-HIVATALA.

(Az Akadémia épületében.)

Budapest 1882. Az A t h e n a e u m f. t. könyvnyomdája.

I.

Általános bevezetés.

Mintegy két éve annak, hogy szerencsém volt a tisztelt Akadémiának 1879. évi október hó 13-án tartott osztályülésén bemutatni *Magyarország és egyes törvényhatóságainak népesedési mozgalmát*. Alkálínál szolgált reá az amaz évben lioszsabb félbeszakadás után újra megindult adatgyűjtés fonalán országos stat. hivatalunk részéről megjelent részletesb népmozgalmi kimutatás, mely az 1876-ik évre vonatkozott. Hoszsabb szünet után tehát legelőször megint az 1876-ki népmozgalmi adatok nyújtottak biztosabb statisztikai támpontokat > számos oly népességi mozzanatokra nézve, melyek iránt addig több mint egy évtizeden át teljesen hiányzott minden tájékoztató mérv; a kérdéses közleményben azonfölül a statisztikai anyag, az újabb területi beosztás alapján, az egyes megyék és önálló törvényhatósági joggal felruházott városok szerint lett feldolgozva, és így legelőször nyílt alkalom megállapíthatni a sorrendet, melyben a százalékokban kifejezett népesedési arányok szerint sorakoznak úgy megyei mint városi törvényhatóságaink, egyszersmind lehetővé vált az utóbb évről-évre beérkezendő adatok fonalán megvizsgálni, hogy mily eltérések mutatkoznak ezen sorozatban az egyes években, s hogy miféle hullámzások észlelhetők megyénként, városonként a népmozgalom három fő tényezőjében, miben egyik becses mérőeszköz kínálkozik, melyről a közgazdasági és társadalmi viszonyoknak a népfolyam rendes menetére az egyes évek szerint hol üdvös, hol viszás befolyása helyesebben ítéltető meg, mint bármely más úton és módon.

Nem is csalódtam az akkor kifejezett abbeli reményemben, hogy mivel az adatkészletnek a mai politikai beosztás

szerinti feldolgozására meg van nyerve a keret és megszerezve a hivatalbeli orgánumok részéről a kívánt technikai ügyesség, a népmozgalmi adatok ezentúl nagyobb gyorsasággal fognak közzététetni, mert a magyar statisztikai évkönyv — melynek ép oly dús tartalma, mint gyors megjelenése nemcsak a külföld irodalmi világában, hanem az osztrák szakférfiak és az ottani stat. hivatal teljes elismerésével folyton-folyvást találkozok,¹⁾ — máraz 1877-ki 78- és 79-kiév hasonló adatait közli, sőt még az 1880-ki évre vonatkozó adatok feldolgozása is annyira előhaladt, hogy a végeredmények nyilván még ez év folyamában fognak sajtó alá rendeztetni.

Ha országos stat. hivatalunk közleményei gyors megjelenésére nézve még nem érte is el az osztrák stat. hivatal, mely minden évben a legközelebb lejárt évnek számadatait képes közrebocsátani, úgy, hogy Ausztriára nézve már az

¹⁾ Mily készségesen ismerik el az osztrák szakférfiak országos statisztikai hivatalunk közleményeinek úgy dús tartalmuk, mint gyors megjelenésük szerint az osztrák közlemények feletti fölnyét, többi közt S. betű alatt a »Stat. Monatschrift« 6-ik évfolyamában megjelent egyik megismertető czikkéből tűnik ki; abban S. vagy csak nevezzük meg: kormánytanácsos *Schimmer* a magyar statiszt. évkönyv 7-ik évfolyamát bíráltilag ismerteti meg, és szokott részrehajlatlanságával, a magyar érdekek és érdemek iránt teljes elfogulatlanságával kiemeli mindazon előnyöket, melyekkel az osztrák stat. évkönyv irányában bír; így kezdi meg cikkét: »Nicht ganz ohne Unmuth nehmen wir Akt von der Vollendung des Jahrganges 1877. des ung. stat. Jalirb., weil dieselbe die Thatsache involvirt, dass die ung. Statistik damit der gleichen Veröffentlichung Oesterreichs zuvorgekommen ist« stb. befejezi pedig azt. miután az évkönyvből több érdekes részeket közölt és azokat szakalapos megjegyzéseivel kísérte, következő kecsgetető szavakkal: »In dieser Art bietet das ung. stat. Jahrbuch, AVO immer man dasselbe aufschlagen mag, eine Fülle lehrreichen, interessanten Stoffes, und reicht sich auch dem Inhalte nach Avürdig den besten periodischen Werken ähnlicher Art an, deren meiste es in der Baschheil des Erscheinens überholt.« Ily nyílt elismerés, főleg a magyar stat. hivatallal A'ersenyző osztrák stat. hivatal egyik alkalmazottjának szájában, valamint megtisztelő stat. hivatalunkra nézve, úgy még nagyobb mérvben megtisztelő azon férfúira nézve, ki készségesen meghajol az igazság előtt: különben mi már azt megszoktuk a közügyeink s minden haladásunk iránt melegen érdeklődő *Schimmer* kormánytanácsos részéről, ki úgy látszik hazánk nyelvével beszítta a hazánk közjáva iránti méltánylatot is, mi annál nagyobb örömmünkre szolgálhat, minél kevesebb osztrák államférfit találunkunk hasonló méltányló és jóakaró indulattal.

1880-ki évről legalább nagyjából ismerjük a népmozgalom főbb mozzanatait, mégis bizvást állíthatni, hogy országos statisztikánk már e tekintetben is bármely európai culturállaméval méltán kiállja a versenyt, ecdigelé egyiktől sem jelenvén meg az 1879-ki évnél fiatalabb kimutatás. Különben nálunk is az osztrák stat. hivatal ebbeli gyorsasága könnyen lenne elérhető, ha az anyakönyveket vezető orgánumoktól nem évi, hanem félévi kimutatások követeltetnének, mert a helyes munkaszervezés mellett, mely a mi stat. hivatalunknál e tekintetben meghonosodott, ily félévi anyag ép oly gyorsan lenne feldolgozható és közrebocsátható, mint Lajtán túl. Igaz, hogy ez valamint nagyobb terhet róna az anyakönyvet vezető lelkészekre, meg a beterjesztendő táblázatok ellenőrzésével megbízott törvényhatóságokra, úgy másrészt nagyobb költséget is okozna, de az előny, mely efféle gyorsabb, mert félévenkénti kimutatással adniidstrativ és tudományos szempontból járna, valamint az elismerés, melylyel ez intézkedés általán még a külföldön is fogadtatnék, elegendő érv lenné megkísérlésére annak, hogy nem lenne-e nálunk is az anyakönyvi kivonatoknak félévenkénti pontos beszolgáltatása épúgy keresztülvihető, mint azt keresztülvinni Lajtán túl oly jól sikerült; nem is tévesztendő szem elől, hogy mennyivel könnyebben lenne a begyűlő anyagkészlet a központban feldolgozható, ha az csak egy fél-évre vonatkozik, a midőn a második félévben az év első feléről készült táblázatok csak kiegészítendő, nem pedig újból szerkesztendőek lennének.

Nem ment azonban teljeseésbe ama további, pedig nagyon is jogosult volt várakozásom, melyet szintén az előbb említett felolvasásom alkalmával törekedtem kifejezésre juttatni, hogy t. i. a halálozási viszonyra nézve az addig annyira sovány, annyira primitiv kimutatás ezentúl hihetőleg gazdagabb és behatóbb tartalmú leend, mert bizony az 1877. egész 79-ig terjedő időszakra is ezen, különben legfontosabb népmozgalmi mozzanat ép oly szegényesen van bemutatva, mint 1876-ban, csalódtam tehát azon feltételezésben, hogy a halandósági adatok ezentúl legalább oly mérvben és terjedelemben fognak gyűjtetni, mint azok akár az osztrák tartományokban, akár a magyar sz. korona területének egyik alkatelemét képező

társországokban évenként szoktak gyűjteni. Nem is nyújt vigasztalást, szemben e sajnos családással azon akkor kifejezett meggyőződésem, hogy a stat. hivatalnak e részben hézagos kimutatásai a közegészségi ügyet rendező törvény értelmében a közegészségi orgánumok által évenként beadandó jelentésekből lesznek kiegészíthetők; minthogy ezen, a törvény által előszabott jelentéseknek eddig még hire-nyoma nincsen, legalább sem azoknak tudósításai eddig nem kerültek nyilvánosság elé, sem a belügyi miniszter által az ország közegészségi állapota felől évenként a legislativa elé terjesztendő jelentés eddig még nem került az országgyűlés színe elé; a roppant munkateher mellett, melyet az utolsó népszámlálás nagy műveletének keresztülvitele és a nyert eredményeknek fáradságos feldolgozása a folyó évben orsz. stat. hivatalunkra rótt, nem vala lehetséges akár az országos stat. tanács, akár a stat. hivatal részéről e sajnos hézag pótlását erélyesen sürgetni; mortalitás szempontjából tehát az annyira fontos, annyira szükséges stat. adatokban mai nap is oly szegények vagyunk, mint nem egykönnyen bármely más, még a culturfokra nézve messze mögöttünk álló ország, mi különösen megszegyenítőleg ott érezhető leginkább, hol international statisztikában a magyar állam is elfoglalja az öt különben megillető helyet, a mortalitás legtöbb mozzanatában csak üres rovatokkal jelentkezően.

Három év jóval rövidebb időköz, semhogy abból nagyobborderejű következtetések lennének levezethetők; elégséges azonban arra, hogy kivehető legyen, mily hullámlás mutatkozik ez időszakra is az egyes törvényhatóságok népesedési mozgalmában, és mily változás állott be azoknak sorrendében a népmozgalom minden egyes tényezőjére nézve, melyekben észlelhető egyenlőbb közgazdasági és társadalmi viszonyok közt rendesen kifejezésre jutó egyforma és állandó, melyekben ellenben végletek közt ingadozó, és jobbára kevésbé ép, egészséges közgazdasági fejleményre valló szabálytalan népmozgalmi folyam.

Arra azonban szükséges, hogy az egyes törvényhatóságok homogén socialelemek szerint akkép csoportosíttassanak, hogy csak azon megyék vonassanak egybevető párhuzam alá, melyekben egyenlő közgazdasági állapotok, conform társadalmi

viszonyok, jelesen; i termelési tényezők lehető egyenlősége az egybevetést lehetővé teszik, mert különben az e tekintetben teljesen egymástól eltérő közigazgatási körzeteknek egymással való párhuzamosítása könnyen tévkövetkeztetésekre vezethet. Erre azonban, legalább eddigé, minden meghízható ismérv voltaképen hiányzik, az csak idővel a megyék közgazdasági helyzetének behatóbb tanulmányozása folytán lesz megszerezhető. Egyelőre nem kínálkozik erre egyéb ismérv, mint legfeljebb az absolut népszám, minthogy kisebb körök egészen más arányméreteket tüntetnek fel, ha nagyobb körzetekkel tétetnek párhuzamba, mint ha az egyik és másik csak olyanokkal vonatnak összehasonlító vizsgálódás alá, melyek legalább a népszámra nézve közelebb állanak egymáshoz. De, hogy a csoportozatok száma és az egyes megyék osztályozása kellenél túl ne szaporíttassanak, csak négy osztály felvételére kellett szorítkoznom, a szerint, a mint a lakók száma a 250,000-et, a 150,000 meg a százezerét meghaladja vagy még a 100,000 mögött is marad. Mert ha mindjárt ily osztályozás mellett, például az első csoportban, még oly különbözetek jelentkeznek, hogy példaképen Pest-Pilis-Solt-Kis-Kún, vagy Bács és Torontál megye kétszer nagyobb uépszámmal bir, mint az ugyanazon csoportba sorozott Krassó-, Baranya- vagy Trencsén megye, mégis nagyobb a népszámi homogeneitásuk, mint ha semmi tekintet nélkül e viszonyra, a nevezett népes megyék a csekély népszámú Liptó-, Moson-, Esztergom-, Ugocsa- vagy épen Turóc- és Torna megyékkal rakatnak egy sorba; ily végletek különben a többi három csoportnál nem is fordulnak elő, azokban a különbözetek oly keskeny körben mozognak, hogy az azokba sorozott törvényhatóságok teljes megnyugvással összehasonlíthatók egymással.

Egy másik nem egykönnyen legyőzhető nehézség azon körülményben rejlik, hogy az egyes törvényhatóságok népszámereje, melyhez mérve jut a népmozgalmi adat kellő kifejezésre, csak a születéseknek a halálesetek feletti többlete vagy hiánylatából lett hivatalosan kiszámítva, tekintet nélkül a be- és kivándorlásnak e létszámra való, gyakran igen érezhető befolyására, mint ezt különösen a legutóbbi népszámlálással az egyes megyékre kiderített és a calculus útján nyert

számeredmény közti nagy különbség világosan tanúsítja, miről alantabb még bővebben szó leend. Legmegbízhatóbb mód lenne, ha az esketési, születési és halálozási arány a népességnek amaz évi átlaga szerint állapíthatnák meg, de ezen átlag kitudása annyi nehézségbe ütközik, s ez oly bonyolódott szám-műtételt szükségelne, mely legkevesbbé sem nyújthat biztosítékot a nyert eredményeknek a valóval teljes összevágása iránt. Ennélfogva czélszerűbbnek találtam, úgy mint azt két év előtt az 1876-ki adatokkal tettem, az esketések, születések és halálozások számát egyszerűen csak ugyanazon év elejére minden egyes törvényhatóságra kitudódott népszámhoz arányítani; ha ezen eljárás nem üti is meg teljesen a valót, az egyes törvényhatóságokra való egyenlő alkalmazása mellett legalább a köz-tük fenforgó relatív aránykülönbségeket elég híven képes fel-tüntetni.

Magyarország 65 megyéje, Krassó és Szörény megye, mely csak azóta vált törvényesen egygyé, még két külön törvényhatóságnak vétetvén és az önálló törvényhatósággal felruházott 2 5 városnak számból való kihagyásával, melyeket mint a városi elemnek sajátlagos képviselőit, mindenütt elkii-lönözve, az illető megye területétől külön vizsgálódás alá von-tam, az általam felvett négy csoportba akkép sorakoznak, hogy az elsőben 17, a másodikban 20, a harmadikban 15, és a ne-gyedikben 18 megyei törvényhatóság foglal helyet; jelesen az elsőben a népszám csökkenése szerint lefelé menő sorozatban: Pest-Pilis-Solt-Kis-Kún, Bács, Torontál, Bihar, Nyitra, Vas, Zala, Temes, Somogy, Zemplén, Szatmár. Pozsony, Jász-Nagy-Kún-Szolnok, Arad, Krassó, Baranya és Trencsén megye; a másodikban: Hunyad, Máramaros, Tolna, Sopron, Békés, Sza-bolcs, Veszprém, Heves, Solnok-Doboka, Borsod, Nógrád, Fejér, Sáros, Alsó-Fehér, Szepes, Szilágy, Gömör, Kolozs, Bereg és Maros-Torda; a harmadikban Bars, Abauj, Szeben, Komárom, N.-Küküllő, Torda-Aranyos, Ung, Háromszék, Hajdú, Csik. Udvarhely, Szörény, Csongrád, Zólyom és Hont; végre a negyedikben: Csanád, Kis-Küküllő, Besztercze-Na-szód, Győr, Fogaras, Brassó, Árva, Moson, Liptó, Esztergom, Ugocsa, Turócz és Torna megye.

A szóban levő három évnök általános jellemzésére min-

denekelőtt Magyarországnak népmozgalmi viszonyait a károm főtenyezőnek következő egybevetése jelzi. Volt Magyarországnban, oda nem értve Fiúmét:

Esketés az 1867—1876-ig terjedő évtized átlaga szerint évenként 146,516

1877- ben 125,064 tékát — 21,452 mint a 10 évi átlagban

1878- ban 129,346 » — 17,170 » » » »

1879- ben 140,267 » — 6,249 » » » »

a bárom évi átlag 131,559 » — 14,957 » » » »

Mind a bárom évben tékát az esketések a megelőzőt 10 ének átlaga mögött maradtak, mi annál határozottabban arra mutat, liogy ezen bárom év alatt közgazdasági állapotainkban nem állott be az óhajtott javulás, minthogy kivéve az utolsó 1879-ki évet, a csökkenés még jóval erősebb, mint a milyen volt az 1876-ki évben, és az egész bárom évi időközben mutatózó átlagos kevesbedés 10.2%-ot tesz, míg az 1876-ki ebbeli kevesbedés, szemben a 10 évi átlaggal, csak 7.2%-ra ment, tehát épen 3%-al nagyobb volt a hanyatlás; holott a közgazdasági viszonyok kedvezőtlen volta Magyarországnban mint kiválólag agronom országban kevesbbé szokott az esketések ritkulásában felismerhető lenni, mint azt még bővebben kifejteni később lesz alkalmam.

Születés volt a 10 évi átlag szerint évenként:

572,692

ellenben 1877-ben 595,984 tehát + 23,292 mint a tiz évi átlagb.

1878- ban 592.854 » + 20,162 » » » »

1879- ben 635,746 » + 63,054 »

három évi átlag: 608,194 » + 35,502 » »

A születek ennél fogva mind a bárom évben, szemben a 10 évi átlaggal, tetemes gyarapodást mutatnak, nem annyira az 1877-ki és 1878-ki évben, melyek mindketten a megelőző

1876-ki év szaporodása mögött állanak, mely 51,157 több születést tüntet fel, mint az 1867—76-ki évtized átmérőleg véve, de annál szembetűnőbb a növekvés 1879-ben, mely minden egyéb népmozgalmi mozzanatra nézve is a szóban levő trienniumnak legkedvezőbb éve, sőt születésszámával túlhaladja nemcsak a közvetlenül megelőző, hanem a korábbi évtizedek bármelyik éveét, mi kétségkívül újabb bizonyítéka országunk

általán felette hatályos productivitásának, mely az emberi nem szaporodása terén is mutatkozik, még pedig gyakran elég könnyelműen, minden tekintet nélkül a fenforgó akár kedvező, akár kedvezőtlen közgazdasági előzményekre; mi már azon körülményből is félreismerhetlenül kitűnik, hogy ugyanazon trienniumban a *törvénytelen születések* nemcsak hogy ugyanazon, hanem jóval jelentékenyebb progressióban gyarapodtak mint akár a születések egyáltalán, akár különösen a törvényes házasságból számlázottak; így szaporodtak:

A születések egyáltalán		A törvényes születések	
a 10 évi átlagos 572,692 születésszámhoz képest		a 10 évi 533,066-hoz képest	
<i>növekedés</i>		<i>növekedés</i>	
1877-ben 23,292-el	vagyis 4.0%-al	18,210-el	vagyis 3.4%-al
1878-ban 20,162-el	> 3.4 >	15,798-al	> 2.9 >
1879-ben 63,054-el	> 11.0 >	53,611-el	> 9.8 >
a 3 évi átlagban: 35,502-el	> 6.2 >	28,979-el	> 5.4 >

A házasságon kívüli születések	
a 10 évi 39,626 átlagos számhoz képest	
<i>általános szám</i>	<i>növekedés</i>
1877-ben 44,708	5,082 vagyis 12.4%-al.
1878-ban 44,070	4,444 > 11.2 >
1879-ben 49,689	10,043 > 25.5 >
a három évi átlagban: 46,149 átlag +	6,523 > 16.4%-al.

Ebből kitetszik, hogy míg a születések száma a kérdéses 3 évi időközben általában véve átlag egy évben 6.2%-al növekedett, a törvényes ágyuké csak 5.4%-al, ellenben a törvénytelen ágyuké átlag évenként 16.4%-al, tehát épen háromszor akkora arányban növekedett, mint a törvényeseké, és legfeltűnőbb ez aránykülönbség épen a rendkívüli nagy születésszámmal jelentkező 1879-ki évben, a midőn a házasságon kívüli születések harmadfélszer magasabb arányméretű növekvést tüntetnek fel, mint a törvényes ágyból valók, ez természetesen nem csekély mérvben devalválja a magas propagatív erőből különben lekövetkeztethető kedves populationistikai jelenséget.

Legkedvezőbbnek látszik, legalább az első pillanatra, a három évi *halálkozásban* mutatkozó kevesbülés, de annak értéke is tetemesen lejjebb száll, a mint közelebb megvizsgáljuk annak eredetét és forrását, a mint továbbá a triennium egyes éveiben volt halálesetek számát a kovábbi normális évek halandóságával egybevetjük; így volt:

halálozást a 10 évi átlagban 529,168.

1877-ben 499,343	fehér	a 10 évi átlagnál kevesebb	29,825-el. v. i.	— 5,8%-al
1878-ban 520,975	„	„	8,193-al	— 1,5 „
1879-ben 501,724	„	„	27,444-el	— 5,1 „
<hr/>				
a három- évi átlag- ban	507,347	„	„	21,821-el . — 4,1%-al

az egész trienniumban ennél fogva átlag csak 4,1 %-nyi kevesbülés mutatkozik, szemben a megelőzőtt 10 év átlagával, holott nem szabad szem előtt téveszteni, hogy amaz évtizedben szerepel három, a kolera pusztításától annyira bélyegzett 1872.. 1873. és 1874-ki év, melyeknek rendkívüli halandósága annyival magasabbra növeszti az egész évtized átlagát, mihez még az egyéb okoknál a szokott halálozási számon felül álló halandóságát 1871-ki év sorakozik; hogy ha tehát ezen négy kivételesen mostoha évnek kedvezőtlen befolyása alatt képződő évtizedi átlaghoz mérve a szóban levő trienniumnak átlagos halandóságában csak 4,1%-nyi javulás mutatkozik, az korántsem mondható vajmi kedvező tüneménynek, mi legjobban akkor tűnik szembe, ha ezen három évi átlagos halandóságot az előbb idézett négy év kihagyásával ugyanazon évtized többi, inkább a normális hazai mortalitáshoz közeledő hat évének halandóságával egybevetjük, melyeknek mindegyikéét felülmúlja, némelyikét annyira, hogy az 1877—79-ki trienniumban például 60. sőt 80 ezer emberrel több halt el évenként, mint 1867.. 1868.. 1869. vagy 1870-ben. Még jóval inkább szembeszökik, hogy a három évi halandóságban mutatkozó fogyatkozás nem jelezheti közgazdasági és közegészségi viszonyainknak öröndetes javulását, ha meggondoljuk, hogy amint az 1874-ki évvel a kolera-pusztítások csaknem teljes megszűntével a rendkívüli mortalitás nálunk véget ért, a reá következő 1875-ki évben magában nagyobb leapadás állott be, szemben a legközelebb megelőzőtt évvel, mint a szóban levő egész triennium alatt, szemben a 10 évi magas átlaggal, az egész triennium alatt abszolút véve csak 65,462 egyénnel kevesebb hunyván el, mint a többször említett mostoha éveket magában foglaló évtized átlagában, holott magában az egy 1875-ki évben 70,727-el kevesebb halt el, mint 1874- ben és 1876-ben is még 22,317-el kevesebb halt el, mint 1875- ben; igaz, hogy az 1876-ki évhez mérve, mind az 1877-ki,

mind az 1879-ki év megint örvendetes progressziót mutat a halálesetek leapasztásában, egybeállítva az 1876-ki évvel, de máraz 1878-ki év korántsem mutat hasonló lefelé való olvadást, és hogy e tekintetben mai nap is hazánk mennyire szomorú szerepet játszik az európai kultúrállamok sorában, alantabb lesz alkalmam megmutatni, hol különben is szándékom e fontos tényezővel egyáltalában, de különösen az egyes törvényhatóságokra vonatkozólag behatóbban foglalkozni.

Ha ezek után egybevetjük a három éven át előfordult születéseket és haláleseteket, legalább azon vigasztaló eredményre jutunk, hogy népfolyamunk mérlege ez időközben nem záródott le szenvedőlegesen, jóllehet a születési többletből eredő növedék csakis az utolsó évben mondható némikép megnyugtatónak, 1877-ben 96,641-el, 1878-ban csak 71,879-el, de 1879-ben 134,022-el haladván felül a születések a haláleseteket, mi közel egy százaléknyi (0.97) nép növekedést, vagyis a korábbi évtizedekben nálunk rendesen beállott normális szaporodási arányt megközelíti, a nélkül azonban, hogy azzal az utolsó évtizedből fenmaradt hiánylat végképen fedezhető lett volna, mint ezt alantabb az utolsó népszámlálás eredményeivel fogom bebizonyítani.

A szóban levő három évi időszak általános jellemzésére még egy pillantást kell vetnem, az egész magyar birodalomnak az utóbbi 5 éven át tapasztalt népmozgalmi hullámmására, főleg szemben a Lajtán túl ugyanazon korszakban mutatkozó hasonló mozgalommal; sem a magyar birodalmi, sem az osztrák ebbeli észleletek nem nyújtanak vidám képet, mert a magyar korona területéhez tartozó társországok semmivel sem kecsgetőbb állapotokat tükröztetnek vissza, mint maga az anyaország; Ausztria pedig, mely ezelőtt jóval nagyobb szabályosságot és egyenlőbb fejleményi proczessust tüntetett fel, az utóbbi években szintén szabálytalan ingadozást, a fenforgó szociálviszállyokkal való kétes eredményű küzködést és az akadályok legyőzésére való általános tehetetlenséget árul el; ott is az egész vonalon markírozott és még a magyar birodalminál is jelentékenyebb rosszabbodás válik érezhetővé, úgy az esketések folytonos apadásában, mint a törvénytelen születéseknek a törvényesekét tetemesen meghaladó arányú növekedésében, meg a halálozásnak hol tetemes emelkedésében, hol stabilizmusában,

hol végre, de elég jelentéktelen apadásában. Nyilván a közgazdasági viszonyok, melyek Lajtán túl semmivel sem kedvezőbbek, mint nálunk, kivált az elviselketlen súlyú közterhek összerokasztó behatása alatt mind nehezebbé váló megélhetés, a nép egyes rétegeiben mind tovább terjedő elszegényedés és az életkedv lehangulása ott is elég félreismerhetlenül tükröződnek le a népélet megzavart folyamában; ugyanis volt a *Magyar birodalomban*, vagyis Magyarországon, Fiume és Horvát-Szlavóniában egyrészt, *Ausztriában* másrészt — és pedig

A Magyar birodalomban.

	esetelés			születés		
	általán	a megelőző év- hez mérve	%	általán	a megelőző év- hez mérve	%
1875	169,096	+ 6,289	+ 3,8	693,840	+ 42,739	+ 6,2
1876	154,305	- 14,791	- 8,7	717,156	+ 19,346	+ 2,7
1877	143,980	- 10,925	- 7,0	678,421	- 34,735	- 4,9
1878	147,014	+ 3,634	+ 2,5	674,701	- 3,660	- 0,5
1879	162,188	+ 15,174	+ 10,3	724,428	+ 49,667	+ 7,3
	kötők törvénytelen			haláleset		
1875	45,180			575,361	- 84,388	- 12,8
1876	50,481	+ 5,301	+ 11,7	552,979	- 22,382	- 3,9
1877	49,927	- 1,254	- 2,4	570,417	+ 17,438	+ 3,1
1878	48,652	- 578	- 1,1	585,575	+ 15,158	+ 2,6
1879	54,741	+ 6,089	+ 12,5	566,366	- 19,209	- 3,3

Ausztriában.

	esetelés			születés		
	általán	a megelőző év- hez mérve	%	általán	a megelőző év- hez mérve	%
1875	180,349	- 8,668	- 4,8	862,829	+ 13,150	+ 1,5
1876	176,148	- 4,201	- 2,3	874,623	+ 11,795	+ 1,3
1877	161,337	- 14,811	- 9,9	851,747	- 22,876	- 2,6
1878	164,233	+ 2,896	+ 1,7	854,752	+ 3,005	+ 0,3
1879	169,088	+ 4,855	+ 2,9	878,035	+ 23,283	+ 2,7
	kötők törvénytelen			haláleset		
1875	104,044	+ 1,403	+ 1,3	634,088	- 38,841	- 6,1
1876	109,414	+ 5,370	+ 5,1	634,363	+ 275	—
1877	119,973	+ 10,559	+ 9,6	677,748	+ 43,385	+ 6,4
1878	121,525	+ 1,552	+ 1,3	683,861	+ 5,913	+ 0,9
1879	127,514	+ 5,989	+ 4,9	652,491	- 31,170	- 4,6

E két tanulságos táblázatból, mely szem elé állítja az osztrák-magyar monarchiának két államterülete közti párhuzamot, világosan kivehetjük, mennyire teszik magukat egyformán érezhetőkké az egyes érékben hol némi kedvezőbb, hol jobbra kedvezőtlen viszonyok úgy Lajtán innen, mint túl; az esketések nálunk is, Ausztriában is 1876. és 1877-ben jelentékenyen csökkentek és a reá következő két évben mindkét államterületen újra megint gyarapodnak, csakhogy nálunk jóval jelentékenyebb arányban, mint Ausztriában, nyilván mivel nálunk mint agronom országban hamarabb kiheverjük a kereskedelmi és pénzkризiseket, melyek ellenben az inkább iparos Ausztriában tovább hatnak ki rombolóig, mire az 1875-ik évi esketések is tanúságú szolgáltnak, melyek nálunk ez évben inkább emelkedést, túl pedig még tetemes depressziót tüntetnek fel, mivel ott ez év még mindig az 1873-ki nagy válság kihatása alatt állott. A születésekre nézve egyedül az 1877-ki év nagyobb mérvű leolvadást mutat fel, és pedig egyaránt Lajtán innen és túl, csakhogy nálunk ezen lejebszállás kisebb mérvben még 1878-ban is tart, holott ez évben az osztrák tartományokban némi. jóléhet igen parányi, emelkedés észlelhető; a kérdésben levő quinquennium többi éveiben mind nálunk, mind az osztrák államterületen folytonos születési gyarapodás mutatkozik, csak hogy minálunk jóval prononcirozott aránymérvben. A halandóságra is feltűnő egyformaság mutatkozik, mind az öt év között legnagyobb a mortalitás úgy a magyar, mint az osztrák államterületen 1878-ban, százalékosan pedig legnagyobb annak a felszökkenése, a megelőző évhez képest, 1877-ben és pedig megint egyformán nálunk is, Ausztriában is, míg ellenkezőleg az 1879-ki év egyenlő depresszióval jelentkezik a monarchia mindkét felében. A legnagyobb különbség forog fenn azonban a törvénytelen születésekre nézve; míg t. i. nálunk azoknak száma az egyik-másik évben ugrádozva szökkenik fel, az egyik-másik évben aztán megint a megelőző évhez képest — habár mérsékeltlen — alászáll, Ausztriában az folyton és szakadatlanul évről-évre emelkedik, jelesen 1877-ben, mely valamint ezen fokozásban a kulminációt képezi, úgy az osztrák populacionistika többi mozzanataira nézve is, mint a legkedvezőtlenebb év jelentkezik az összes quinquenniumban; miért is Ausztria-

bán a törvénytelen születések perczentuációja, mely már ezelőtt 14 %-ra emelkedett, de a 70-es évek elején fokozatosan kezdett lejjebb szállani, újabban megint a régi arányfokra vergődött, sőt azt a legutolsó évben már túl is szárnyalta, az összes születések közt a törvénytelenek 1875-ben 10., %-al, 1876-ban 12.5, 1877-ben 14.0, 1878-ban 14.2 és 1879-ben 14.5 %-al szerepelvén. Még egy más sajnos tünetény elsötétíti Ausztriának népesedési térképét, t. i. a járványok évi áldozatainak folyton növekvő százalékaránya; így valamely járvány folytán beállott halálesetek az összes halálozásnak 5., %-át tették 1875-ben, mely arányviszony 1876-ban 6.7 %, 1877-ben 7.9, 1878-ban pedig 10.7 %-ra emelkedett és csak 1879-ben szállt valamivel lejjebb, t. i. 8.2 %-ra.

II.

A népesedési mozgalom három főtényezője külön-külön.

A) Az esketések.

Már fennebb, az 1877—79-ki trienniumnak általános jellemzésénél, ki lett emelve, mennyire maradt az esketések abszolút létszáma, annak mindegyik évében, a megelőző évtized átlaga mögött és sem ezen, sem a korábbi esztendő bármelyikében nem köttetett oly kevés házasság, mint 1877-ben, vagy a reá következő 1878-ki évben, holott mindkét évben kitűnő termésünk volt. sőt tekintve a kenyérterményeket, melyek pedig a könnyű vagy nehéz megélhetésnek egyik főkritériuma, az 1870-től egész 1879-ig terjedő 10 évi időszakban nem fordúl elő esztendő hasonló gazdag bőterméssel, mint az 1877-ki, vagy épen az 1878-ki év, az utóbbi összes gazdasági termelésünk minden egyes ágában csaknem páratlanul áll földiparunk újabkori történetében; hivatalos aratási statisztikánk szerint ez évben kenyérterményből 59.6 millió hektoliter, és oda számítva még az árpát, zabot, kölest, tatárkát, az összes cerealiákból együttesen 98.8 millió hektoliter volt a dús aratási eredmény, mihez

még 455.124 hekt. hüvelyes vélemény, 36.2 mill. hekt. kukorica, és 32-4 mill. hekt. burgonya járult, csupa oly számok, melyek még a legbővebb esztendőben sem értek el, legközelebb áll hozzá, különösen tekintve a kenyérterményeket, az 1877-ki év, melyben búza, rozs és kétszeresből 42.9 mil. hektol., a cereáliákból egyáltalán 69.3 mill. hektoliter volt az aratás eredménye, még pedig 1878-ban a kenyértermények piaci ára elég alacsony volt, a búzának métermázsája 8 írt 10 kr és 11 írt 15 kr közt, a rozsé 5 írt 75 kr és 7 írt 90 kr, mint a minimál és maximál ártételek közt ingadozván, míg a szintén dústermésű 1877-ki évben a búzának átlagos piaci ára méter máz sánkint 10 írt 40 kr és 14 írt 80 kr közt, a rozsé 7 írt 50 kr és 12 írt közt hullámzott. 1879-ben is, melyben felette silány termésünk volt, a kenyérterményeké csak 28.9 mill. hektoliter az összes gabnaféléké nem többet tevé, mint 52.7 mill. hektoliter, a búzának közepes piaci ára 8 írt 45 kr és 14 írt 38 kr, a rozsé 5 írt 65 kr és 10 írt közt oscillált, úgy, hogy ezen bárom évben is bebizonyult, miszerint nálunk egyrészt a gabonának piaci ára nem a termésnek mivolta, hanem a gabnaexportnak erősebb vagy gyöngébb mivolta szerint képződik, és hogy másrészt nálunk a statisztikusok és nemzetgazdák által közönségesen felállítatni szokott ama tanelméleti tétel, hogy a gabnaár minimumával rendszeren jár az esketések maximuma, nem leli feltétlen igazolását, ebben is nálunk inkább az export a főregulátor.

De ha mindjárt a szóban levő három év esketései a megelőző évtized átlaga mögött maradnak is, egymással szembe-sítve mégis fokozatos emelkedést tanúsítanak, mert 1878-ban az 1877-ki év irányában 4282-vel több esketés fordult elő, tehát 3.4 %-nyi növekvés, 1879-ben pedig, szemben az 1878-ki évvel, 10,921 esketéssel több számított, mi 8.4 %-nyi gyarapodásra vall; legyen szabad remélenünk, hogy ez egy általános jobbrafordulásnak nemcsak múló nyitánya, hanem tartós javulásnak biztos kezdeménye. Viszonyítva az illető évek elején kitudódott népszámhoz, 1877-ben csak 109.3 lakóra jött egy esketés, míg 1878-ban minden 106.4 és 1879-ben minden 98.7 lakó után számított egy új egybekelés.

A mi az egyes törvényhatóságok esketési arányát illeti,

legkedvezőbb viszony az első csoportban sorakozó, tehát legnépesebb megyéinkben mutatkozik, a mi már azon százalékos aránykülönbségből kitűnik, mely egyrészt azon csoport és a többiek általános népességében, másrészt pedig a három év mindegyikében előfordult esketésekben való részülés aránya közt észlelhető, így:

1877.

	a népesség ez év elején	részülés aránya	ez évben volt esketés	részülés aránya
I. csop. 17 megyében	5.888,434	46,3 ⁰ / ₁₀₀	55,867	48,0 ⁰ / ₁₀₀
II. » 20 »	3.953,873	31,1 »	35,304	30,3 »
III. » 15 »	1.862,666	14,6 »	16,252	13,9 »
IV. » 13 »	1.011,244	8,0 »	9,086	7,8 »
Mind a 65 megyében	12.716,217		116,509	

1878.

	a népesség ez év elején	részülés aránya	ez évben volt esketés	részülés aránya
I. csop. 17 megyében	5.934.420	46,3 ⁰ / ₁₀₀	57,063	47,4 ⁰ / ₁₀₀
II. » 20 »	3.981,290	31,1 »	36,992	30,7 »
III. » 15 »	1.873,712	14,6 »	17,066	14,1 »
IV. » 13 »	1.017,481	8,0 »	9,407	7,8 »
Mind a 65 megyében	12.806,903		120,528	

1879.

	a népesség ez év elején	részülés aránya	ez évben volt esketés	részülés aránya
I. csop. 17 megyében	5.972,990	46,4 ⁰ / ₁₀₀	62,130	47,5 ⁰ / ₁₀₀
II. » 20 »	3.995,087	31,1 »	39,614	30,3 »
III. » 15 »	1.886,132	14,6 »	18,643	14,3 »
IV. » 13 »	1.021,919	7,9 »	10,178	7,9 »
Mind a 65 megyében	12.876,128		130,565	

Az első csoportozatú 17 megye tehát mind a három éven át nagyobb, a többi három csoportozatú megyék ellenben gyöngébb százalékaránnyal vettek részt az évi esketésekben, mint a milyen nekik jutott ugyanazon évi általános népszámban való

képviselésük szerint; és ebben oly konstans, a három év mind-egykéiben csaknem teljes egyenlő progresszióban nyilvánuló arányviszony kerül kifejezésre, hogy népesebb megyei törvényhatóságaink kedvezőbb esketési aránya iránt alig merülhet fel kétség, főleg nem, ha az egyes csoportozatok közt párhuzamot vonunk, tekintve az esketéseknek a népszámhoz viszonyított arányát, miből egzsersmind kivehető, hogy minden egyes csoportban mely megyék állanak az átlag fölött, melyek maradnak a mögött, melyekben mutatkozik szabályos és keveset hullámzó, melyekben ellenkezőleg szabálytalan és végletek közt mozgó ingadozás; így jött egy esketés:

	1877.	1878.	1879.
az I. csoportú 17 megyében	105. ₁ lakóra	104. ₂ lakóra	96. ₁ lakóra
a II. „ 20 „	112. ₀ „	107. ₄ „	100. ₈ „
a III. „ 15 „	114. ₄ „	109. ₈ „	101. ₂ „
a IV. „ 13 „	111. ₂ „	108. ₁ „	100. ₄ „
átlag az összes 65 megyében	109. ₁ lakóra	106. ₂ lakóra	98. ₆ lakóra
az önálló törvényhatósági joggal felruházott 25 vá- rosban.....	111. ₂ „	108. ₉ „	99. ₄ „
Magyarországban	109. ₂ „	106. ₄ „	98. ₁ „

Ha a mellékelt táblázatokat, melyekben az egyes megyei törvényhatóságok az abszolút népszámmal, meg az előfordult évi esketések abszolút és viszonylagos számával elősorolva, közelebb megvizsgáljuk, azt találjuk, hogy Jász-N.-Kún-Szolnok, Temes, Torontói, Bács és Pestmegye mind a három évben és pedig keveset változó arány szerint, a megyékbeli átlag felé emelkednek. Arad és Krassó is a felett állanak, de már nem oly egyenlő arányzatban; ellenben Trencsén, Szatmár, Zemplén, Bihar és Nyitva egyrészt, meg Somogy, Zala, Vas, de kivált Pozsony megye másrészt tetemesen csekélyebb esketési aránnyal jelentkeznek, ezekben csakugyan tiszta kifejezésre jut azon populacionisztikai észlelet, hogy az esketési arány nálunk észak és nyugat felé való irányban folyton alábbszáll, míg a kedvezőbb esketési viszonya Pest. Bács, Temes, Jászlam és Torontói megyéknek az itt kiválólag képviselt mezőgazdasági életben leli természetes magyarázatát; ugyanez áll Arad megyére nézve is. míg Baranya megyében sajátlagos ingadozás

vehető észre; esketési aránya, mely 1877-ben az átlag alatt áll, 1878-ban annyira rosszabbodik, hogy ez évben mind a 17 megye közt az övé a legkedvezőtlenebb, de 1879-ben újra az átlag alá kerül, és így részéről legnagyobb a hullámzás; annak ellenében legegyszerűbb a viszony Vas és Pozsony megyékben, mindkettőnél nagyon mérsékelt, gyenge esketési arány mellett. A második csoportbeli 20 megye közül megint a tiszta agricol Békés, Heves és Nógrád megyék az átlagnál kedvezőbb és pedig mind a három évben jóformán egyenlő arányzatú esketési viszonyt tanúsítanak, ellenben Sáros, Gömör, Bereg, Szepes és Máramaros mint északfekvésűek, valamint Veszprém, de kivált Sopron mint nyugat felé fekvő területek az átlagnál szembetűnően mérsékelt esketési aránnyal bírnak. Péjér, de még inkább Tolna megye, úgy, mint a szomszéd Baranya indokolatlan fluktuációt mutatnak, de Szabolcs és Borsod megyékben is nem könnyen megfeythető oszcilláció észlelhető, míg az erdélyrészi megyékben, mint Hunyad, Szolnok-Doboka, Alsó-Fehér, Szilágy, Kolozs és Maros-Torda megyékben, melyek 1877 és 1878-ban az átlagnál tetemesen kisebb esketési arányt tüntetnek fel, 1879-ben egyaránt és pedig szembeötlő arányjavulást tanúsítanak; érdekes lenne ennek okát az erdélyi speciál viszonyok tanulmányozása alapján tovább kutatni, annál is inkább, mert a többi két csoportba való erdélyrészi megyék, mint Szeben, Torda-Aranyos, Kis-Küküllő, Besztercze-Naszód és Brassó is ugyanazt a jelenséget szembetűnően észleltetik, míg másrészt Nagy-Küküllő, Háromszék, Csik, Udvarhely és Fogaras mind a három évben át egyenlően megtartják tetemesen az átlag alatt levő nagyon is mérsékelt esketési arányviszonyukat. Különben a harmadik és negyedik csoportbeli megyék közt szintén az észak felé fekvőkben, mint Abauj-Bars, Hont, Zólyom, Ung, Turócz, Liptó meg Árvában is még inkább a nyugati fekvésű Mosonyban felette mérsékelt, ellenben a dél és kelet felé vonuló, vagy tiszta agricol jellegű megyékben, mint Ugocsa megyében egyrészt, Csanád, Csongrád és Hajdú megyékben másrészt felette kedvező, az átlagot tetemesen meghaladó esketési arány válik észrevehetővé; Esztergom, Győr, meg Komárom megyék esketési aránya évenként az átlag köré csoportosodig Szörény megye az erdélyi megyék többségével

homogén javulási irányzatot, Torna végre egészen szabálytalan ugránczó viszonylatot tüntet fel, mi ezen megye parányi voltában leli természetes magyarázatát, kisebb körzetben a végletek mindig gyakrabban fordulván elő, vagy csak inkább szökvén szembe, mint nagyobb tömegben és tágabb határúrkörben.

Hogy Magyarországnak, mint agricol jellegű országnak fejletlen iparú városaiban csekélyebb az esketési arány, mint a síkon, a bárom évi adatokból is bebizonyúl, még pedig szembetűnőbben, mint más években; a hivatalos közleményekben nem fordulnak ugyan elő valamennyi városaink külön kimutatva, hanem csak ama 25, melyek önálló törvényhatóságokként hagyattak fenn; de miután azokban nálunk a városi jelleg nem csak legkiválóbban, hanem majdnem kizárólag ki van fejtve, méltán mint hazánk városi elemének főképviselői vehetők, miért népességük esketési aránya méltán városi lakosságunk általános arányviszonya gyanánt tekinthető. A 25 városi törvényhatóságot is külön csoportokra osztani szükségesnek találtam, hogy azok között is a homogénebb elemek, mennyire lehet, egy kategóriába sorolva, biztosabban legyenek egymással egybevetethetők. De elégségesnek találtam e célra csak három osztályt felvenni, a szerint, a mint a népesség bennük a 30,000 és a 20,000-et meghaladja, vagy 20,000-nél kevesebbre rúg, és eltekintve fővárosunktól, az egyes kategóriákba csoportosított városok közt népszámra nézve felette csekély a különbség, tehát népszámi tekintetben homogénebb testeket képeznek, s így egybevetésre még alkalmasabbak, mint a 4 csoport szerint elkülönített megyei törvényhatóságok.

Az aránykülönbség, mely a 65 megye és a 25 város esketései közt fenforog, már a fennebb felhozott egybeállításból elég világosan szembetűnik, de még felötlőbb, ha azt vizsgáljuk, hogy minden 10,000 lakó után hány esketés iordult elő a szóban lévő 3 éven át, a két különböző jellegű törvényhatóság egyik és másik kategóriájában; volt t. i. minden 10,000 lakó után:

1877- ben a 65 megyében 91 esketés. a 25 városban ellenben 89 esketés,

1878- ban » 94 » » 91 »

1879- ben » 101 » » 100 »

ele még feltűnőbb lenne a különbszet, ha a 25 városi törvényhatóság közt nem fordulna elő több oly város, mely népe főfoglalkozásánál fogva sokkal közelebb áll a kiválóan mezőgazdasággal foglalkozó megyei, mint túlnyomólag az ipar és kereskedés után élni szokott városi népességhez, mint jelesen Szabadka, Hódmező-Vásárhely, Kecskemét, Nagyvárad stb., mert csakis ezeknek kedvezőbb esketési arányuk teszi, hogy a 25 város és a 65 megye közti ebbeli arány különbszet még nagyobbra nem üt ki.

Ha a mellékelt II. számú táblázatban a három csoport szerint kimutatott városokon végigtekintünk, azt találjuk, hogy eltekintve Budapesttől¹⁾, melyben a merően hullámozó és kttl-beszivárgásból származó népszám amúgy is a viszonyt nem juttatja oly hű kifejezésre, mint a többi, az idegenek által kevésbé befolyásolt, jobbára odavaló népességű magyar városokban, csakis az előbb említett 3 városban, t. i. Szabadkán, Hódmező-Vásárhelyen és Kecskeméten az átlagnál jóval kedvezőbb viszony észlelhető, ellenben Aradon csak 1879-ben volt magasabb, míg a két másik évben tetemesen kisebb az esketések aránya, mint az összes városok amaz évi átlagában; míg Debreczen és Pozsony mind a három éven át érezhetően alantabb áll az átlagon alul, daczára annak, hogy mind a kettő, de kivált Pozsony jóval előbb a városi ipar- és foglalkozás képviselői, mint

¹⁾ Egyszer-mindenkorra meg kell jegyeznem, hogy a fővárosnak népmozgalmi viszonyai az egész értekezésben csak annyiban kerülnek szóba, a mennyiben Budapest a többi testvérvárosok közt mint szintén önálló törvényhatóság szerepel, tehát csak mint prima inter pares, de korántsem azon nagy fontosság szerint, melylyel mint az ország fővárosa, mint a legtöbb megyei törvényhatóság népszámát felülmúló lakossággal bír, és népfolyamával legkiválóbb figyelemív méltó községünk. — Nem mintha épen Budapestnek népmozgalmi viszonyaival való tüzetesebb foglalkozást nem tartanám rendkívüli érdekes populác.zionisztikai tanulmány-nak, hanem egyrészt ez a jelen értekezés keretén kívül esik, másrészt fővárosunkról oly becses adatkészletet, oly beható és szakalapos kimutatókat. oly jeles szerkezetű statisztikai kombinációkat találunk *Körösi-nek* nemcsak hazánk határain belül ismeretes és elismert, hanem külföldön ia általán méltott dolgozataiban, hogy elégségesnek találom itt a fővárosi stat. hivatal ebbeli adatdús közleményeire csak reá utalni, amúgy is a jelen értekezés folyamában még alkalmam leendő *Körösi-nek* egyik-másik ezen tárgyba vágó munkáját- czímszerint idézhetni.

Kecskemét, Szabadka vagy H.-M.-Yásárliely; világos tanúsá-
gaid annak, hogy nálunk még a városokban is a mezőgazdaság
inkább biztosítja a megélhetés, a családalapítás és így a meg-
nősülés lehetőségét, mint a mű-, gyári és kereskedelmi ipar. Sa-
játságos illusztrációt nyer az első csoportú városok közt külön-
ösen Szeged városában azon elméleti és tapasztalati tantétel,
hogy minden csapás, minden társadalmi viszály legelői a népe-
sedési viszonyok megzavarásában válik felismerhetővé, mert
csakugyan Szegeden a nagy katasztrófa után a különben sem
magas esketési arány úgy lesúlyedt, hogy péld. 1879-ben 180-
nal kevesebb esketés számított, mint 1878-ban, mi 29.17 %-
nyi apadást jelent, ez évben csak 122.4 lakó után fordúlván elő
egy esketés, minek további káros kihatását a törvénytelen szü-
letésekre nézve alantabb lesz alkalmam még tüzetesebben ki-
emelni.

A második csoportbeli 9 város, kettő vagy háromnak ki-
vételével, mind az átlagnál gyengébb esketési aránnyal szere-
pel, különösen Sopron városa, melyben 1877-ben csak 140,
1879-ben 146.⁽⁶⁾, sőt 1878-ban épen csak 220.² lakó után for-
dúlt elő egy esketés; oly viszony, mely alig találhatik más ma-
gyarországi városban, pedig Sopron is jóval inkább, mint sok
hazai városunk kiváló képvisellete a városi elemnek és elvitáz-
liatlan kifejezője a városinak czímetetni szokott jellegnek;
hogy Sopron, úgy mint Pozsony, a hasonnevű megyékkel, melyek-
nek kebelében fekszenek, egyformán gyöngébb esketési arányt
tüntetnek fel, mint a többi társ megyék vagy társ városok, csak
újra megerősíteni látszik amaz, általam már több alkalommal
tett észrevételemet, hogy t. i. nálunk még a városi népességnél
is felismerhető az esketési iránynak keletről nyugatra való foly-
tonos lejjebb szállása. Kevésbé lehet akár geográfiai fekvéséből,
akár szociál viszonyaiból kimagyarázni Temesvárnak Buda-
pest után a műiparforgalom és kereskedés leghivatottabb kép-
viselőjének gyenge esketési arányát, ha csak az nem legszó-
lőbb jelzője az egész Bánság közzgazdasági hanyatlásának. A
harmadik csoport oly 8 várost foglal magában, melyek 20,000-
nél kevesebb népből állanak, egyiké-másiké 11 vagy 12,000 fölé
sem igen emelkedvén; nem csuda tehát, ha ezekben a leg-
nagyobb, sokszor mi által sem indokolható fluktuációk teszik

magukat érezhetőkké, csak Újvidék és Győr városa mind a károm évben állandóan, és pedig az előbbi az átlagnál kedvezőbb, az utóbbi ellenben kedvezőtlenebb arányt tüntetnek fel; Győrnél is alighanem geográfiai fekvése, t. i. inkább nyugat felé, képes épúgy szolgáltatni erre a kulcsot, mint ezt épen előbb Sopron és Pozsonyra nézve megmutattam.

Daczára azonban annak, liogy Magyarország esketési viszonya az utóbbi bárom évben a korábbiakhoz képest rosszabbodott, a mennyiben e trienniumban az évi esketések száma a megelőző évtizednek úgy átlagához, mint annak bármely évéhez hozzávetve, jelentékenyen kevesebbre üt ki, mai nap is Magyarország bár megfogyott esketési arányával, az egy Szerbiát kivéve, *első helyen sorakozik Európa államai közt*, minek bizonyítására szükséges ezen arányt nem a lélekszám szerint, mely után egy esketés számítható (mint eddig tettem), hanem a szerint kifejezni, hogy minden ezer lakóra hány esketés jön, mert így van kimutatva a többi európai államok hasouviszonya amaz internacionál statisztikai munkában, melyet az olasz statiszt. hivatal (illetőleg annak jeles statisztikus hírnevében álló főnöke *Boclio*) »Popolazione movimento dello stato civile« ozím alatt 1878-ban bocsátott közre és mely az 1865—76-ig terjedő 12 évi időkör adatain sarkal. E szerint 1000 lakó közt a 12 évi átlag szerint előfordul:

Szerbiában	11. ₈ esk.	Németalföldön	8. ₂ esk.	Belgiumban	7. ₅ esk.
Magyarorsz.-ban	10. ₃ »	Finn N. lgszben	8. ₄ »	Skóthionban	7. ₂ »
Bajorlonban	9. ₂ »	Franciaorsz.-ban	8. ₆ »	Norvégiában	7. ₆ »
Poroszorsz.-ban	8. ₈ »	Dánlonban	7. ₉ »	Svédlonban	6. ₆ »
Ausztriában	8. ₃ »	Oroszországban	7. ₆ »	Görögország	6. ₄ »
Angollonban	8. ₄ »	Svájczban	7. ₄ »	Irlandban	5. ₇ »

De semmit nem változtat Magyarország ezen rangján, ha a szóban levő trienniumban mutatkozó esketési viszonyt vesszük az egybevetés mérvéül, mert a bárom évi átlag szerint 131,559 esketés fordulván elő egy-egy évben, az 0.₈ per milliót eredményez, mely aránynyal még mindig túlhaladja a többi európai államokat az egy Szerbia és nyilván Oroszország kivételével, mely utóbbi állam azonban Bodio idézett nemzetközi munkájában nincsen felvéve; sőt ha a szóban levő triennium utolsó évében volt esketéseket vesszük az összehasonlítás

alapjául, mely évben Magyarország újra kezd közeledni előbbi normális esketési viszonyához, akkor ez évre 10.1 per miile körül ki, vagy közel azon arány, melylyel a mondott international statisztikában szerepelünk, az európai államok társas-körében.

Az *életkort* illetőleg, mely az évi esketéseknél úgy a vőlegény mint a menyasszony részéről nagyobb-kisebb arány-méretű hullámzást szokott feltüntetni, az utóbbi három évben is még mindig nyilvánul a véderőről szóló és a három katonaköteles évben nősülési tilalmat tartalmazó törvénynek restrictiv kihatása; a 24 éven aluli vőlegények számaránya, mely 1857 előtt 50, utóbb egész 1868-ig 35—37%-át tévé az összes esketett férfiaknak, 1868 után pedig fokozatosan egész 31.25%-ig szállt alá 1876-ban, a szóban levő trienniumban újra, habár igen mérsékelt fokozáséi emelkedés felé halad, jelesen 1879-ben, mely évben a 24 évnél fiatalabb vőlegények már másfél százalékkal magasabb arányban szerepelnek az esketési lajstromon, mint 1876-ban, mi már magában megfejtí az 1879-ki évben észlelt és fennebb tüzetesen kimutatott esketési növekvést, jelesen szemben a közvetlenül megelőző három év esketésszámával; és mivel ezen emelkedés lassú ugyan, de fokozatos és így tartósságot Ígérő, ebből némileg a közzgazdasági viszonyoknak igaz elég lassú tempóban való jobbrafordulására lehet következtetni, annál inkább, mert ezen arányjavulás még tovább is, egész a 30-ik életkorig észlelhető, mi mindenesetre az önálló keresethez, külön családalapításhoz, szóval saját tűzhelyhez való juthatás megkönnyebbulésére, tehát oeconomiai viszonyok javulására vall; ugyanily fokozatos emelkedés mutatkozik a 20, illetőleg 24 éven aluli menyasszonyok sorában is, nálunk az egybekelők közti korarányosság jelenleg is az esketéseknek egyik kedves jellemzője lévén.

Mikép volt a fiatal kor képviselve a triennium mindegyik évében előfordult esketéseknél, következő összeállításból tűnik ki; volt az esketett felek közt:

Völegény.		
<i>1877.</i>	<i>1878.</i>	<i>1879.</i>
24 év. alul 39,533 vagyis 31. ₄₁ %	40,580 vagyis 31. ₉₁ %	45,921 vagyis 32. ₇₁ %
24—30 év. 57,267 >	45. ₇₉ > 58,845 >	45. ₅₀ > 64,264 >
30—40 > 15,412 >	12. ₃₃ > 16,507 >	12. ₇₇ > 16,637 >
40—50 > 7,777 >	6. ₈₂ > 8,058 >	6. ₉₃ > 7,977 >
50—60 > 3,800 >	3. ₀₄ > 4,022 >	3. ₁₁ > 4,144 >
60 év. felül 1,275 >	1. ₀₁ > 1,334 >	1. ₀₃ > 1,324 >
<u>125,064</u>	<u>129,346</u>	<u>140,267</u>

Menyasszony.		
<i>1877.</i>	<i>1878.</i>	<i>1879.</i>
20 év. aluli 45,561 vagyis 36. ₄₄ %	46,814 vagyis 36. ₂₀ %	51,568 vagyis 36. ₀₁ %
20—24 év. 42,045 >	33. ₈₂ > 43,778 >	33. ₈₀ > 48,542 >
24—30 > 20,150 >	16. ₁₁ > 20,540 >	15. ₉₀ > 21,700 >
30—40 > 10,114 >	8. ₀₉ > 10,745 >	8. ₈₁ > 10,974 >
40—50 > 5,136 >	4. ₁₀ > 5,328 >	4. ₁₉ > 5,431 >
50 év. felül 2,058 >	1. ₀₅ > 2,143 >	1. ₀₇ > 2,052 >
<u>125,064</u>	<u>129,346</u>	<u>140,267</u>

Horvát-Szlavonországban, hol nemcsak a legújabbig katonai kormány alatt állott határörvidéken, hanem még polgári részében is a házközösség intézménye némileg fenmaradt, — az 1873-ik évi törvény csak permissive mondván ki a közösség megszűnését és csak több kedvezmény nyújtása által az illetőkre buzdítólag iparkodván hatni, hogy a facultativ megszüntetésre törekedjenek, — a fiatal-korúak viszonya mai nap is az, a mi Magyarországon ezelőtt általános volt, t. i. több mint fele része az esketett pároknak a 24, illetőleg 20 éven aluliakból kerül ki. Így volt a társországokban 1878-ban összesen 1 7,488 esketés, köztök 24 éven aluli völegény 8885 vagyis 50.₈₀% és 20 éven aluli menyasszony 9009 vagyis 51.₅₁ %; az 1879-ben ott egybekelt 21,750 párból volt 24 éven aluli völegény 10,950 = 50.₃₄%, és 20 éven aluli menyasszony 10,946 = 50.₃₂% tehát a legutóbbi években is több mint fele a megházasodottnak ily fiatal korban volt.

Hogy megítélhessük, mennyiben van a fiatal kor azévenkinti egybekeléséknél nálunk erősebben képviselve, mint legtöbb európai államban, kivált a férfiaknál, mert csakis ez döntő a szociálgazdasági állapotok megbírálásánál, nem a 24, hanem egész a 30-ik évig lévők számaránya veendő tekintetbe, egyrészt mivel az egyes államok kimutatásaiban más-más osztá-

lyozás lévén elfogadva, de majd mindegyikből a 30 éven alul házasulok ki lévén vehetők, ha ez évig megüünk, van legtöbb európai országokkal való egybevetésre biztos alap, másrészt mivel a vőlegények egész a 30-ik évig mindig még a fiatalkorúak sorába tehetők, sőt kívánatos lenne, hogy a fiatal kornak magasabb képviselése, mint az önálló keresetre való jutásnak kétségtelen jelzője, inkább a harminczadik év felé közeledők, mint a 24. éven alul levők sorából kerüljön ki, mert amaz életkor több biztosítékot nyújt, hogy e fontos lépés komoly átgondolás és kellő higgadtsággal történt meg, míg a 24 éven alóli kor inkább könnyű és azért többnyire könnyelmű elhatározásra vall, kevesebb garancia van tehát a házassági boldogság hosszabb tartama iránt.

Ha tehát a 24 éven aluli és a 24—30-ik évig a három utolsó évben megházasodott férfiakat egybefoglaljuk és abból az átlagot vonjuk le, akkor azt találjuk, hogy nálunk 1000 esketett vőlegény közt 774 a 30-ik éven alul van, és e tekintetben mindazon országok közt állunk első helyen Európában, melyekre nézve kínálkoznak e viszonyt kiderítő adatok, jelesen a fennidézett international statisztika nyomán, az újabbkori adatok átlaga szerint van ily korban:

Angliában	763 per mille	Ausztriában	626 per mille
Poroszországban	668 »	Németalföld.	597 »
Olaszországban	636 »	Norvégiában	587 »
Franciaországban	632 »	Dánniában	577 »
	Svédországban		570 per mille
	Belgiumban		565 »
	Bajorországban		564 »
	Svájczban		547 »

holott Magyarországon 774 per mille találtak, tehát több mint az elősorolt államok bármelyikében.

Természetes, hogy a fiatalabb kornak erősebb képviselése, minthogy a palingam esketések számarányát emeli, egyszerűsmind magára az általános esketési arányra is növesztőleg hat ki, miért mindazon törvényhatóságainkban, melyek magasabb esketési aránnyal jelentkeznek, rendszeren a fiatalabb kort az évi esketéseknél erősebben találjuk képviselve, a nélkül azonban. hogy megyéink általános esketési arányukkal ép azon sor-

bán következnenek egymásután, a mely sorrendet nekik juttatja a fiatalok házassági aránya; ennek kimutatására elégséges lesz itt csak az első csoportbeli 17 megyét felvenni, melyek amúgy is, miután a 65 megye lakosságának több mint 46%-át teszik, eléggé híven juttathatják ez észleletet kifejezésre, elégséges továbbá ezt csak az utolsó 1879-ki adatokkal igazolni, ez év legközelebb állván a magyarországi esketések normális állapotához. Oka pedig annak, hogy miért nem fedezik egymást a fiatalok képviselési aránya, meg az általános esketési arány, abban rejlik leginkább, hogy az utóbbinak képződésére nem pusztán a korbelt, hanem számos egyéb társadalmi mozzanat foly be és pedig majd egymást gyámolítólag és kiegészítőleg, tehát fejlesztő irányban, majd egymást paralyzó, sőt teljesen megszüntető hatással, tehát zsidbasztó modorban.

Az első csoportbeli 17 megye e tekintetben a következő háromféle sorrendet tünteti fel:

1. Az általános esketési arány szerint :

Bács-Bodrog	80. ₈	lakóra egy esket			
Pest-Pilis-Solt-Kis-Kúnság	87. ₈		»	»	»
Torontál	89. ₇		»	»	»
Temes	91. ₀		»	»	»
Jász-Nagy-Kún-Szolnok .	92. ₀		»	»	»
Arad	92. ₀		»	»	»
Krassó	95. ₃		»	»	»
Baranya	95. ₃		»	»	»
Szatmár	97. ₀		»	»	»
Zala	98. ₁		»	»	»
Zemplén	98. ₂		»	»	»
Somogy	99. ₇		»	»	»
Bihar	100. ₄		»	»	»
Trencsén	105. ₈		»	»	»
Nyitra	107. ₈		»	»	»
Vas	119. ₂		»	»	»
Pozsony	120. ₅		»	»	»
A 65 megyében	98. ₆		»	»	»
A 25 városban	99. ₂		»	»	»
Magyarországban	98. ₇		»	»	»

2. A 21 éven aluli völegények.		3. Általán a 30-ik évig val fiatal kor szerint.	
Krassó . . .	548 per mille	Krassó . . .	861 per mill
Bács . . .	526 » »	Bács . . .	857 » »
Baranya . . .	503 » »	Baranya . . .	834 » »
Temes . . .	485 » »	Temes . . .	826 » »
Torontál . . .	473 » »	Torontál . . .	824 » »
Arad . . .	407 » »	Arad . . .	818 » »
Somogy . . .	340 » »	Bihar . . .	798 » »
Bihar . . .	325 » »	Somogy . . .	795 » »
Pest . . .	313 » »	Pest . . .	794 » »
Szatmár . . .	313 » »	J.-N.-K.-Szoln.	788 » »
Zemplén . . .	303 » »	Szatmár . . .	778 » »
Trencsén . . .	300 » »	Zemplén . . .	775 » »
J.-N.-K.-Szoln.	285 » »	Pozsony . . .	773 » »
Nyitra . . .	263 » »	Nyitra . . .	770 » »
Zala . . .	221 » »	Zala . . .	752 » »
Pozsony . . .	208 » »	Trencsén . . .	742 » »
Vas . . .	156 » »	Vas . . .	700 » »
a 65 megyében			
átlagban:	335 » »	átlag:	793 » »
a 25 városban			
átlagban:	212 » »	átlag:	674 » »
Magyarországb.			
átlagban:	327 » »	átlag:	785 » »

Ez összeállításból kiviláglik, hogy a 17 megye, ha nem is teljesen összevágó, de mégis jobbára összeeső vonalban sorakoznak egymás mellett, úgy a fiatalkori, mint az általános eseketési arány szerint, főleg ba a fiatal kor egész a 30-ik év eléréseig kilmzatik, (péld. Bács, Temes, Torontói, Arad stb. teljesen ugyanazon sort tartván mindkettőre nézve), a mi mindenestre a két tényező közt fenforgó okilagos összefüggés mellett szól; kiviláglik továbbá, hogy mily nagy különbség forog fenn, tekintve a fiatal kornak az évi házasságkötésnél való szereplését, egyrészt a 65 megye és másrészt a 25 város közt, míg amott 1879-ben minden 1000 megnősült férfi közt 335 volt a 24-ik éven alul, a városokban megnősültek közt csak 212 ily

korú fordult elő, és egész a 30-ik évig amott 793, emitt csak 674 szerepelt minden 1000 esketett férfi közt. És még szembe-tűnően csekélyebb lenne a városi osztalék, ha nem volna köztük annyi tiszta agricol-jellegű város, mely úgy, mint a mezőség, általán emeltebb arányban állítja ki a fiatalabb korban nősülők jutalékát, mert a város európai fogalma szerint nálunk valóban városi jelleggel bírókban még jóval kisebb azon filakók számaránya, kik a 30-ik év előtt szoktak házasságra lépni, így péld. Budapesten 1879-ben azoknak számaránya volt 591 per miile, Temesvárott csak 589, sőt Pozsonyban 586 stb. — Ez, mint sok egyéb populationistikai jelenség, kivált pedig városaink gyengébb atractiv és absorbtionalis erejök, párosulva más momentumokkal, eléggé magyarázzák azoknak ki nem elégitő népszaporodását és a fővároson kívül a többiekben csak felette zsenge mérvben észlelhető társadalmi élénkülésnek nagyon is lassú fejlődését.

Azon jellemző ismérv különben, mely esketéseinkben mindenkor felismerhető volt, t. i. a *házasulók közti kellő korarányosság* és a végletektől távol maradó *normál korkülönbözet* az utóbbi három évi esketésekben is határozott kifejezést nyer mint ezt a következő három kisebb táblázat már magától, az egyenlő korosztályokra eső és kövőbb betűkkel nyomtatott arányszázalékok irányával úgy szökteti szembe, hogy első pillanatra látszik, hogy a férfiak nálunk rendszeren az 5—10 évvel fiatalabb nők közül választják életpárjokat, így:

1877.

Ményasszonnyal

egykelt vilegény	20 évvel alulival	20—24 évessel	24—30 évessel	30—40 évessel	40—50 évessel	50 éven fölülivel
24 éven aluli	53.2 ⁰ / ₁₀	35.4	8.7	1.0	0.5	0.3
24—30 éves	37.8	39.2	18.4	3.9	0.4	0.1
30—40 »	15.9	29.4	27.9	22.9	3.6	0.4
40—50 »	5.9	12.6	20.2	33.6	26.5	2.7
50—60 »	1.0	2.9	7.7	21.6	42.6	24.2
60-on föltli	0.5	1.3	3.1	10.4	29.5	55.2

1878.

Menyasszonyai

egybekelt vőlegény	20 éven alúlival	20—24 évessel	24—30 évessel	30—40 évessel	40—50 évessel	50 éven fölülivel
24 éven alúli	52. ₉	35. ₉	8. ₅	1. ₉	0. ₃	0. ₃
24—30 éves	37. ₈	39. ₄	18. ₁	3. ₆	0. ₆	0. ₁
30—40 »	16. ₁	29. ₁	27. ₄	23. ₅	3. ₅	0. ₄
40—50 »	4. ₃	12. ₂	18. ₇	35. ₆	26. ₆	2. ₄
50—60 »	1. ₃	2. ₉	7. ₈	22. ₅	42. ₁	23. ₂
60-on fölül	0. ₈	1. ₄	4. ₂	9. ₂	28. ₆	55. ₆

1879.

Menyasszonyai

egybekelt vőlegény	20 éven alúlival	20—24 évessel	24—30 évessel	30—40 évessel	40—50 évessel	50 éven fölülivel
24 éven alúli	53. ₄	35. ₉	8. ₄	1. ₇	0. ₄	0. ₂
24—30 éves	37. ₅	40. ₁	17. ₈	3. ₈	0. ₆	0. ₆
30—40 »	14. ₉	30. ₀	27. ₅	23. ₁	3. ₁₁	0. ₃
40—50 »	4. ₇	12. ₃	18. ₇	35. ₆	26. ₆	2. ₁
50—60 »	1. ₃	3. ₆	7. ₆	22. ₉	41. ₁	23. ₂
60-on fölül	1. ₀	1. ₈	2. ₆	9. ₆	30. ₀	55. ₆

évi esketésekből való részesülési aránya nálunk magasabb, mint bármely európai államban, megfejtethetővé teszi, hogy mért állunk első sorban a palingam-esketések számarányára nézve is, a nélkül, hogy ez visszás közgazdasági momentumnak lenne tekinthető; mert jóllehet a protogam-esketések magasabb és különösen évről-évre fokozódó számviszonya feltétlenül kedvező jelenség, — folyton gyarapodó házassági hajlamra és a házasságkötés folyvást növekvő megkönnyebbülésére, tehát közjólétre mutatván, — abból nem következik még, hogy annak ellenében az ismételt házasságok évi nagy száma feltétlenül visszás mozzanat, csak akkor válik azzá, ha a palingam esketések tetemes részénél a korábbi házasság nem természeti úton szűnt meg, t. i. az egyik hitvestárs halálával, hanem a kötelék felbontása folytán, mert ez csakugyan sajnós social viszonyokra enged következtetni, mi részben nálunk csakugyan szomorú valóság, az elvált házaspárok újbóli egybekelése nem csekély adagot

szolgáltatván palingam esketéseink arányához. A legnagyobb különbség köztünk és Európa más államai közt, tekintve a házassó felek *családi állapotát*, a *tiszta palingam esketések* szám-arányában mutatkozik, volt t. i. háromévi időszakban, és pedig:

	1877.	%	1878.	%	1879.	%
tiszta protogam esketés						
(legény hajadonnal)	91,550	= 73,29	94,917	= 73,26	105,266	= 75,06
tiszta palingam esketés						
(özvegy özvegygyel)	13,931	= 11,74	14,567	= 11,37	14,367	= 10,24
özvegy férfi hajadonnal	13,133	= 10,86	13,429	= 10,38	13,599	= 9,69
özvegy nő legénygyel	6,450	= 5,16	6,433	= 4,97	7,035	= 5,02
	125,064		129,346		140,267	

Ha a többi európai államokkal párhuzamot akarunk vonni, leghelyesebb, ha e triennium arányviszonyait bárom tételre vonjuk össze, t. i. tiszta protogam, tiszta és csak részben palingam esketésekre, és pedig visszavezetve az átlagos arányokra; mivel így könnyebben vethetők egybe ama adatok, melyek e mozzanatra nézve legtöbb európai államról, még pedig a legújabb 10—12 évi átlagok szerint vannak közölve azon jeles international munkában, melyre, mint becses forrásra, ismételve hivatkoztam; e forrás szerint:

100 esketés közt van	Magyarországban	Ausztriliában	Poroszországban	Németalföldön	Spanyolországban	Angolhonban
tiszta protogam	73,88	75,33	79,24	79,47	81,06	81,65
tiszta palingam	19,88	4,93	3,96	4,95	4,85	5,31
részben palingam	15,24	19,34	16,87	15,69	14,09	13,04
palingam általán:	26,12	24,27	20,77	20,55	18,94	18,35
100 esketés közt van	Bajorországban	Olasz-honban	Belgiumban	Franciaországban	Norvégiai-honban	Svédhonban
tiszta protogam	82,35	82,39	82,71	84,04	84,53	84,73
tiszta palingam	1,76	3,81	3,84	3,70	2,09	2,17
részben palingam	15,89	13,80	13,75	12,26	13,58	13,10
palingam általán	17,65	17,61	17,59	15,96	15,47	15,27

tehát legnagyobb a különbség a tiszta palingam házasságokra nézve, nálunk minden 100 esketés közt 6—8-al több van, melyben özvegy férfi és özvegy asszony kel egybe, és egyáltalában

2—11%-al több palingam esketés fordul elő évenként, mint a többi fenn elősorolt országokban, de másrészt természetesen szintén 2—1 %-al kevesebb nálunk a protogam esketés. Legújabbban, t. i. 1877 óta, nálunk is, más előhaladottabb államok példájára, külön jegyeztetik fel, hány oly esketés fordul elő egy évben, melyben az egyik vagy másik fél. vagy mindkettő, előbbi bitvestársától elvált, még pedig:

<i>1877.</i>		
egyhekelt elvált férfi hajadonnal . . .	443	} az évi palingam esketéseknek 3.28 ⁰ / ₁₀ -ka.
» » nő legénynyel.	343	
» » férfi özvegyasszonnyal	157	
» » nő özvegyemberrel.	157	
	együtt: 1100	

<i>1878.</i>		
egyhekelt elvált férfi hajadonnal . . .	415	} az évi palingam esketéseknek 3.27 ⁰ / ₁₀ -ka.
» » nő legénynyel.	337	
» » férfi özvegyasszonnyal	188	
» » nő özvegyemberrel.	187	
	együtt: 1127	

<i>1879.</i>		
egyhekelt elvált férfi hajadonnal . . .	464	} az évi palingam esketéseknek 3.27 ⁰ / ₁₀ -ka.
» » nő legénynyel.	371	
» » férfi özvegyasszonnyal	211	
» » nő özvegyemberrel.	204	
	együtt: 1250	

A három évi átlagos 28.12⁰/₁₀-nyi palingam esketési arányból tehát 3.37% esik elvált felekre.

Kár, hogy külön nincsen kimtatva, hogy hány elvált kelt egymással házasságra, de a fennebbi adatokból következtetni lehet, hogy az elvált férfi és özvegyasszony, valamint elvált nő és özvegyember közt létrejött házasság többnyire olyan, melyben a két elvált fél közt jött létre a házasság, mert a két szám mind a három évben, kevés eltéréssel, teljesen összevág, hl ég egy más támpont kínálkozik összehasonlításra a magyarországi és más állambeli palingam esketések közt, az t. i., hogy nálunk kétszer annyi özvegy férfi, mint özvegyasszony lép újból

házasságra, mely aránykülönbséget másutt is ép oly nagy, sőt néhol még nagyobb, mint nálunk; így ha a részben palingam-esketésekre eső arányosztalékot a két elemére felosztjuk azt találjuk, hogy évenként új házasságot köt:

	Magyar- országban	Ausztriá- ban	Porosz- országban	Német- alföldön	Spanyol- országban	Angliá- ban	Bajor- országban	Olasz- országban	Belgium- ban
	‰	‰	‰	‰	‰	‰	‰	‰	‰
özv. férfi hajadonnal	10.12	13.17	10.21	10.29	10.08	8.40	10.64	9.95	8.44
özv. nő legénynyel	5.03	6.27	5.17	4.48	4.02	4.44	5.23	3.24	5.11
részb. paling. arány:	15.24	19.24	16.08	15.28	14.09	13.04	15.89	13.20	13.77

fekszik az a dolog természetében, a nőnem legalább Európában sehol nem lévén társadalmilag olykép emanczipálva, hogy maga kezdeményezőleg választhatná élettársát, sem az özvegyeségre jutott nő nem lévén képes másod házasságra oly könnyen szert tenni, (mint az özvegyeségre, babár hajlottak!) korában, jutott férfi; mihez Magyarországon még a nőnemnek a közepes életkorban való nagy halandósága járul, mely teszi, hogy a hátramaradt férj nemcsak koránál fogva házassági hajlammal bír, hanem gyakran, tekintettel a visszamaradt családra, kénytelen is új házassági frigyét kötni.

Hogy különben a palingam esketési arány az életkoron kívül szintén számos egyéb társadalmi momentumok szerint képződik, már azon észleletből kitűnik, hogy az egyes törvényhatóságok ez arányviszonyra nézve korántsem követik ugyanazon sorrendet, melyben, tekintve a fiatal kornak az esketéseknél való képviselését, egymásután sorakoznak; így ha csak az I-ső csoportbeli 17 megyét az 1879-ik évben talált ebbeli arányviszonyuk szerint sorba rakjuk, az nagyon is eltér a fennközlött sorozattól, melyben a fiatal kornak részesülése szerint jelentkeznek; így 100 esketés közt volt palingam esketés 1879-ben, és pedig:

Zemplén megyében	29.8	Nyitra megyében	26.6
Trenesén	» 29.1	Zala	» 26.2
Bihar	» 27.6	Arad	» 25.3
Szatmár	» 27.4	J.N.K.Szoln.	» 25.0
Temes	» 26.6	Baranya	» 24.3

Torontál	megyében	23. ₇	Vas	megyében	21. ₁
Pest	»	23. ₅	Bács	»	19. ₅
Pozsony	»	23. ₃	Krassó	»	18. ₆
Somogy	»	23. ₁	az országban átlag 24. ₆		

Tehát Bács és Krassó megyében, melyekben 1879-ben a 17 megye közül aránylag legtöbb férfi a 30-ik, sőt a 24-ik év előtt lépett házasságra, épen legkevesebb palingam-esketés fordult elő, ellenkezőleg Zemplén és Trencsén megyében, hol aránylag legkevesebb férfi eskettetett fel ily fiatal korban, legtöbb palingam esketés fordult elő; úgy a többi fennelősorolt megyék is egészen más sorozatban jelentkeznek, mint a fiatalkori esketések aránya szerint; igaz, hogy e két mozzanat közt fenforgó okilagos összefüggés megítélésére nem ugyanazon évi, hanem egymástól oly távol eső évtizedekből merített adatok lennének összehasonlítandók, hogy a korábban létrejött fiatal korú házasságoknak az egy későbbi periódusban keletkezett palingam esketésekre való kihatása kellő kifejezésre juthasson; de ez nálunk, hol az egyes törvényhatóságokra vonatkozó ebbeli adatok az 1876-ki év előtti időből nem állanak rendelkezésre, teljességgel lehetetlen, miért itt csak azon megjegyzésre szorítokozom, hogy számos sociál és gazdasági tényezőkön kívül erre még a népesség hitvallása is némi befolyással van; példáid a kizárólag római katolikusoktól lakott megyében aránylag mindig kevesebb palingam esketés fogván számíttatni, mint evangélikusoktól lakott vidéken, a kath. egyháznak a kötelék felbontatlanságáról való dogmája miatt, és ez vezet engem arra, hogy az évi esketéseket a *valláskülönbség* szempontjából vonjam vizsgálat alá.

A valláskülönbség esketési szempontból csak annyiban bír sociál fontossággal, a mennyiben az egyes hitfelekezetek nem egyenlő házassági joggal élnek és a mennyiben a hit dolgában hol általán uralgó okos türelem, hol üldözésre hajló vakbuzgalom az egyes felekezeteket majd bensőbb egymáshoz simulásra, majd rideg elzárkózásra vezet, mi leginkább a ve-gyes esketések arányában tükröződik vissza, Előbbi tekintetben érdekes megvizsgálni, vajjon a csökkenés, mely a szóban levő trienniura esketéseiben, szemközt a megelőző évtized esketési átlagával észlelhető, egyformán, vagy különhözöleg mutatko-

zik-e az egyes hitfelekezetek szerint, utóbbi tekintetben pedig érdekes a vegyes házasságok számviszonyát a különböző egyházak szerint vizsgálat alá vonni.

Már fennebb kimutattam, hogy a szóban levő trieniumban évenként átlag 14,957-tel kevesebb esketés fordult elő, mint az 1867—76-ki évtized minden egyes évében átmérőleg, vagyis az átlagos csökkenés 11.6 %, legnagyobb az a római katli. és az ágostai vallású esketéseknél, de a többieknél is kisebb-nagyobb mérvben beállott az apadás, csak az izraelitáknál nem; ezeknél inkább esketési növekvés constatálható; vájjon az valódi gyarapodás, vagy csak a feljegyzések vezetésében a hitközségek részéről évenként mutatkozó fokozottabb pontosságnak a szüleménye-e, nehéz megítélni; nyilván összefügg ez a zsidó lakosságnak az utóbbi időben nem annyira belterjes szaporodás, mint bevándorlás folytán beállott számnövekvésével, szemben a többi hitfelekezeti lakosságnak kivándorlás folytán beállott számcsökkenésével; így volt évi esketés:

	az 1867—76-ki évtized átlaga szerint	részesülési arány	az összes népszámhoz való arány
róm. kath.	70,758	48.3 ^{0/10}	45.7 ^{0/10}
görög kath. . . .	17,455	11.9 »	11.7 »
görög keleti . . .	19,684	13.4 »	15.2 »
ágostai vallású	12,106	8.3 »	8.1 »
helvét »	21,976	14.9 »	14.9 »
unitárius »	584	0.4 »	0.4 »
mózes »	3,953	2.8 »	4.0 »
	<u>146,516</u>		

	az 1877—79-ki évtized átlaga szerint	részesülési arány	átlagos évi fogyatkozás abszolút	%
róm. kath. . . .	61,968	47.1 ^{0/10}	— 8,790	— 12.4
görög kath. . . .	15,566	11.8 »	— 1,889	— 10.8
görög keleti . . .	18,552	14.1 »	— 1,132	— 5.2
ágost. vall. . . .	10,456	7.9 »	— 1,650	— 13.6
helvét »	20,149	15.4 »	— 1,827	— 8.3
unitár. »	531	0.4 »	— 53	— 9.3
mózes »	4,337	3.3 »	+ 384	+ 9.9
	<u>131,559</u>		<u>együtt — 14,957 átl.</u>	<u>— 11.6</u>

A *vegyes házasságok* száma nálunk nagyobb, mint bármely más európai államban; hogy ez nem a hitközönynek, sem a vallásos érzület hiányának, hanem a belső vallásos meggyőződésnek az élet igényeivel való helyes összhangoztatására irányzott életbölcseiségnek és népünk még alsóbb rétegeiben is e tekintetben felismerhető bizonyos gyakorlati tapintatának a szüleménye, ezt már máskor is volt alkalmam hangsúlyozhatni; hogy pedig számuk évről-évre növekszik, következő összeállítástól derül ki; volt *vegyes esketés*:

az 1867—77-ki évtized átlaga szerint évenként:

	7,968, vagyis az évi esketéseknek átlag 5.45 ⁰ / ₁₀₀ -n					
1877-ben volt	8,860	»	»	»	7.08	»
1878-ban »	9,588	»	»	»	7.41	»
1879-ben »	10,797	»	»	»	7.60	»

vagyis a triennium átlaga szerint évenként 9,748 vegyes esketés számíttatván, az összes egy évi átlagos esketések 7.41 %-át teszik; a különbség tehát a megelőző évtizedhez képest szembevetű; ugyanis akkor minden 1000 esketésre 54.8, az utóbbi időben pedig 74.1, azaz 20-al több vegyes természetű jött, vagyis előbb minden 18.3-ik, mai nap pedig minden 13.4-ik esketés vegyes vallású; de nem szabad szem elől téveszteni, hogy nálunk a vegyes esketések sorában a római és görög katolikusok közti házasságok is, még pedig nagy számmal szerepelnek, melyek tulajdonkép nem is tekinthetők .vegyes vallásúaknak, a két egyházat nem dogmákban, hanem csak egyházi szertartásokban, cultusban fenforgó különbözetek választván el egymástól.

Hogy az egyes hitfelekezetbeliek közül hányán kötnek más felekezetűekkel és pedig milyenekkel vegyes természetű házasságot, ezt a szóban levő triennium adataiból levont átlagokra sarkaló következő kis táblázat elég szembeszökőleg tünteti fel, az 1877—79-diki három évi időszakban évenként átlag:

9748 völegény közül egylekelett:	róm. kath. $\frac{\%}{100}$	gör. kath. $\frac{\%}{100}$	gör. keleti $\frac{\%}{100}$ m e n y n y s z o n y n a l	ágostai $\frac{\%}{100}$ á g o s t a i	helyét $\frac{\%}{100}$ h e l y é t	unitárius $\frac{\%}{100}$	összesen völegény $\frac{\%}{100}$
róm. kath. völegény	—	840 25 ₀₀	182 5 ₀₆	884 27 ₀₀	1,318 40 ₀₂	51 1 ₀₆	3,275 33 ₀₆
görög kath. »	808 47 ₈₀	—	629 37 ₁₀	44 2 ₀₆	203 12 ₀₀	8 0 ₀₅	1,692 17 ₄₀
görög keleti »	197 20 ₀₀	690 70 ₂₀	—	30 3 ₀₀	60 6 ₀₂	6 0 ₀₈	983 10 ₀₀
ágostai hitv. »	999 69 ₀₀	69 4 ₀₅	33 2 ₀₃	—	334 23 ₀₀	12 0 ₀₉	1,447 14 ₀₉
helyét »	1,566 70 ₅₀	208 9 ₄₀	34 1 ₀₅	335 15 ₀₁	—	77 3 ₀₅	2,220 22 ₀₈
unitárius »	31 23 ₀₆	6 4 ₀₆	4 3 ₀₄	6 4 ₀₆	84 64 ₀₁	—	131 1 ₀₈
összesen	3,601	1,813	882	1,299	1,999	154	9,748

9748 menyaszonny közül ment:	róm. kath. $\frac{\%}{100}$	gör. kath. $\frac{\%}{100}$	gör. keleti $\frac{\%}{100}$ r ö l l e g é n y h e z	ágostai $\frac{\%}{100}$ á g o s t a i	helyét $\frac{\%}{100}$ h e l y é t	unitárius $\frac{\%}{100}$	összesen menyaszonny $\frac{\%}{100}$
róm. kath. menyaszonny	—	808 22 ₄₀	197 5 ₀₅	999 27 ₀₇	1,566 43 ₀₈	31 0 ₀₉	3,601 37 ₀₀
görög kath. »	840 46 ₀₃	—	690 38 ₁₀	69 3 ₀₈	208 11 ₀₃	6 0 ₀₃	1,813 18 ₀₆
görög keleti »	182 20 ₀₇	629 71 ₀₃	—	33 3 ₀₇	34 3 ₀₈	4 0 ₀₃	882 9 ₀₀
ágostai hitv. »	884 68 ₀₀	44 3 ₀₄	30 2 ₀₃	—	335 45 ₀₈	6 0 ₀₆	1,299 13 ₀₈
helyét »	1,318 66 ₀₀	203 10 ₀₇	60 3 ₀₀	334 16 ₀₇	—	84 4 ₀₂	1,999 20 ₀₅
unitárius »	51 33 ₀₁	8 5 ₀₂	6 3 ₀₉	12 7 ₀₈	77 50 ₀₀	—	154 1 ₀₆
összesen	3,275	1,692	983	1,447	2,220	131	9,748

Ezen tanulságos két táblázatból kitűnik, hogy 4 — 5 %-kai több kath. nő megy férjhez más vallású férfiúhoz, mint a mennyi katolikus férfi más vallású nőt vesz el; jelesen a római kath. nők 70.5 %-al mennek helvét és 69 %-al ágostai hitvallású férfiúhoz, midőn a kath. férfiak csak 68.0%-kal vesznek el helvét és 66.0 %-kal ágostai hitvallású nőt; görög kath. nőlegények 47.8 %-kal és gör. kath. nők 46.3 % római katolikusokkal, 37.1 illetőleg 38.0 %-kal gör. keletiekkel és még 11.5—12 % reformáltakkal kelnek egybe; a görög-keleti egyházak, kik egyáltalán legnagyobb elzárkozottsággal bírnak, leginkább görög katolikusokkal lépnek házasságra 70.2—71.3 %-ban, azután még római katolikusokkal 20—20.7 %-ban, legkevesebbet a két evangélikus egyház híveivel, alig több mint 3 %-ka a férjhez menő ó-hitű nők közül választván evangélikus férjet, holott az evangélikus, jelesen reformált férfiak egész 6.2 %-ig görög-keleti egyház nőhíveiből nyernek feleséget, a protestáns férfiak kath. nőknél kívül leginkább helvét hitvallású nőt vesznek el, de aránylag majd kétszer annyi ágostai hitvallású nő reformált férfival kel egybe, az arány úgy állván, mint 23.0 o 45.0 %-hoz; hogy az unitáriusok végre legnagyobb részt helvét hitvallásúakkal lépnek házasságra (50—64.0 %-kal) a dolog természetében fekszik, a két egyház közelebb állván egymáshoz, mint bármely más keresztény valláshoz,"de elég jelentékeny az arányviszony a római katolikusok és unitáriusok közt évenként létrejövő házasságokra nézve is. a három évi időszakban 23.6 %-ka az unitárius férfiaknak római kát. nőt vevő el, és 33.1 %-ka az unitárius nőknek kath. férfihoz menő férjhez. Hogy mindezen vegyes házasságok eseteiben nem annyira a vallás momentuma, mint a gazdasági és sociál-viszonyok, jelesen a nőnemnek a házasság dolgában többet-kevesebbet passiv szerepelése döntő természetűek, már azon egy körülményből következtethető, hogy nem létezik teljes reciprocitás a két nem között, hanem a nő jóval több esetben elhatározza magát a valláskülönbséget figyelmen kívül hagyni, mint a férfivilág és alighanem megfordítva állana a dolog, ha a nőnem sociál emancipációjával megnyerné ez irányban is a kezdeményezés és élettársuk tetszés szerinti választásának eddig nélkülözött szabadságát.

A rokonok közti házasságok számaránya, melyre a florenzi nemzetközi statiszt. kongresszus hívta fel a szaktudósok ügyeimet, 1876. óta nálunk is a hivatalos kimutatásokban foglalt adatokból némileg constató, csak hogy a feltűnő csekély szám, melyet hivatalos közleményeink feltűntetnek, nagyon valószínűvé teszi, hogy a közlött adatok nagyon is töredékesek és nyilván messze állanak a való mögött; hozzájárul, hogy azok nincsenek az egyes vallásfelekezetek szerint külön-külön kimutatva, és így nincs lehetőség, azon megjegyzését dr. Stiedának: »les mariages consanguins Paris, 1879.« című értekezésében, hogy izraelitáknál jóval több ily házasság számíttatván, a köztök nagyobb mérvben előforduló siketnémák e körülménynek leginkább tulajdoníthatók, hazai adatainkkal megvilágitathatni; szerinte minden 1000 esketés közt a franciaországi protestánsoknál 1.₈₆, a katolikusoknál 9.₉₇, a zsidóknál ellenben 23.₀₃ rokonsági egybekelés fordul elő. Nálunk a csonka adatok nyomán:

1876-ban 498 házasság volt sógor és sógornő közt.				
1877-ben 467	»	»	»	»
1878-ban 482	»	»	»	»
1879-ben 518	»	»	»	»
1876-ban 222	»	»	nagybátya unokahúggal v. nagy-	
1877-ben 242	»	»	néne unokaöccsel	
1878-ban 198	»	»	»	
1879-ben 221	»	»	»	

Már azon körülmény, hogy a legtöbb esetben csak sógorsági viszonyban levők közti házasságokról van szó, nem keveset devalválja a közlött adatoknak hasznavehetőségét, mert e viszony ott, hol a vérrokonság és annak a származékra való kihatása forog kérdésben, teljesen irreleváns, a nélkül pedig a fenn elősorolt számok oly parányiak, hogy alig jöhetnek tekintetbe; ha mindamellet azokat és pedig a sógorsági egybekelésekkel együtt vesszük szemügyre, azt csak azért teszszük, hogy némi adattal járjunk e sociál kérdés megfejtéséhez; a sógorok és közel rokonok közti esketések száma tehát nálunk az 1876—79-ki időszakban, jelesen 1876-ban 720-ra ment, vagyis minden 1000 esketés után 5.₃, a csupán rokonok közti egybekelésekre nézve csak

1.₀; 1877-ben 5.₀, illetőleg 1.₉; 1878-ban 5.₂, illetőleg 1.₃, végre 1879-ben 5.₂, illetve 1.₆. De bár az átlagban nálunk előforduló 220 oly esketés, mely nagybátya vagy nagynéne és unokabúg, illetőleg unokaöcs közt jön létre, első pillanatra nagyon parányi számnak látszik is, annyiban mégis a valót megközelítőnek tartható, mennyiben másutt mind egyáltalán, mind viszonylagosan, még jóval kisebb összegekben szoktak szerepelni; így péld. Olaszországban 120—140, Franciaországban 246—340, Poroszországban 115—144, tehát 1000 esketés közt Olaszországban 0.₆₈, Franciaországban 0.₈₁—0.₉₆ és Poroszországban 0.₅₂—0.₆₂, nálunk ellenben 1.₆₇ ily közel rokonok közti esketés számíttatik, csak hogy a nevezett országokban ama házasságok is specificálva vannak, melyek unokatestvérek, vagy egyéb rokonsági vagy atyafisági viszonyban lévők közt köttetnek, mi még hivatalos közleményeinkben teljesen hiányzik. Ha tehát azon, nagyon is igazolt ambízióból indulunk ki, hogy mi is a fenforgó társadalmi probléma megfejtéséhez haszonvehető statisztikai anyaggal járuljunk, mindenesetre gondoskodnunk kellene, hogy az adatkészlet minden tekintetben megfelelő legyen; arra pedig az országos statisztikai tanács közreműködésével az anyakönyveket vezető orgánumok számára kidolgozandó szabatos utasításnak helyes megállapítása, és annak az illetékes hatóságok általi erélyes keresztülvitele egyik elutasíthatlan előzménynek jelentkezik. Vigasztalásunkra más előhaladott európai államokban sem áll teljesen haszonvehető számkészlet rendelkezésre, különben szakszerű és azok közt a fennebb idézett *Stieda* is elismerik, hogy valamely érzék hiányában szenvedők létszáma, valamint a cretinismus terjedelmére egyáltalán a közel rokonok közti egybekeléseken kívül még számos egyéb társadalmi ténykörülmények hatnak ki, mi azonban nem zárja ki szükségét annak, hogy beható vizsgálatok tétessenek aziránt, hogy az erre befolyó különböző tényezők közül mily szerep jut a rokonok közti házasságoknak, és így mindenesetre kívánatos lenne, hogy mi is szolgáltatassuk az e célra szükséges, még pedig teljes mérvben alkalmas statisztikai érveket.

Népmozgalmi hivatalos kimutatásaink 1876-ban még egy másik főrovattal gazdagodtak, mely, szemben az egyes

években kötött házasságokkal, kimutatja, hogy hány házasság oszlott fel az évben, és pedig hol halál, hol elválás folytán; azóta minden évben ama rovat tovább vezetetik, és a közlött adatok hűségéhez, a mennyiben a halál által okozott feloszlásra vonatkoznak, annál kevesebbé fér indokolt gyanú, minthogy azok minden egyes évben ama rovat összegével teljesen összeválnak, melyben ki van mutatva, hogy amaz évben elhunytak közt hány volt házas állapotú, sőt azon csekély különbszet, mely e tekintetben az 1879-ki adatokban előfordul, hogy t. i. hárommal kevesebb eset van felvéve a halál folytán megszűnt házasságokra nézve, mint a mennyi házas állapotú az évben meghalá" lozott, abban leli természetes magyarázatát, hogy az évben három házaspár egyszerre és egy időben múlt ki; de annál indokoltabb gyanú foroghat fenn jelenleg is az elválás következtében feloszlott házasságokra nézve, mert ha ezeknek száma az 1877—79-ki trienniumban évről-évre növekszik is, úgy, hogy azok 1879-ben már az ezeret is meghaladják, még sincsen elhárítva minden ok alapos kétkedésre, minthogy a nálunk évenként indíttatni és rendesen kedvező ítélettel végződni szokott válóperek felette nagy számánál fogva, aligha a kimutatott 1,005 elválási eset 1879-ben megüti az azon évben ítéletile" felbontott házasságok mértékét; igaz, hogy az egy évben hozott jogerejű ítéletek nem szoktak mindjárt abban az évben az anyakönyvekbe is bevezettetni, de épen e körülmény istápolja a méltán támadható gyanút, és ezen, a házassági intézményre nézve oly rendkívüli fontosságéi momentum iránt csak éigy lenne teljesen megnyugtató adatkészlet nyerhető, ha a köteléki perekben évenként hozott felbontó ítéletek e rovattal együtt tétetnének közzé.

Mindazonáltal a jelen szerkezetű adatok is elég tanulságos egybeliasonlításokra szolgálnak, a mennyiben egyrészt az egy évben hol halál, hol elválás folytán feloszlott házasságok egybehasonlíttatnak az azon évben létrejött házasságokkal, miből a fennálló házasságok növedéke kitűnik, a mennyiben másrészt az elválások esetei az egyes hitfelekezetek szerint vettetek egybe, az ebbeli különbszetekből érdekes következtetések lévén levonhatók, mert ha a hivatalos adatok magukban véve nem bírnak is abszolút, de mindenesetre bírnak relatív becscsel és ilyformán az egyes vallásfelekezetekre azokból lehozott kö-

vetkeztetések, viszonylagos értéküknél fogva, némi megnyugvással elfogadhatók; volt pedig:

	a kötött házasságok száma	a feloszlott házasságok száma			maradt esküvői párok száma
		halál folytán	elválás folytán	összesen	
1877.	125,064	115,271	914	116,185	+ 8,897
1878.	129,346	111,883	977	112,860	+ 16,468
1879.	140,267	111,983	1,005	112,988	+ 28,179

A vallásfelekezetek szerinti különbözet feltüntetésére szükséges a feloszlott házasságok számarányát bizonyos egy-
séghez viszonyítani, erre ugyan kevesebb ajánlkozik az egy
évben létrejött házasságok száma, mert a halál vagy elválás
folytán felbomlottak legnagyobbbrészt nem azon évben kötött,
hanem korábbi házasságokra vonatkoznak, de a mérő eszköz
egyenlősége mellett így is feltűnik a nagy különbség, főleg ha
a három évi átlagok vonatnak összehasonlítás alá; így 1877—
79-ben átlag évenként:

	kötött házasság	feloszlott			1890 az évi esküvősre jön	
		halál folytán	elválás folytán	összesen	halállal feloszlott házasság	elválással feloszlott házasság
róm. katolikusoknál	61,968	51,200	74	826	1. ₂	
görög »	15,566	14,498	45	931	2. ₉	
görög-keletiekül	18,552	17,849	92	962	5. ₃	
ágotstaiaknál	10,456	8,989	174	860	16. ₃	
hely. hitvallásúaknál	20,149	16,928	467	840	23. ₁	
mitáriusoknál	531	411	46	774	86. ₃	
mózes vallásúaknál	4,337	2,875	67	663	15. ₄	
	131,559	112,750	965	857	73. ₃	

E szerint aránylag legtöbb házasság oszlik fel halál folytán a görög-keleti és görög kath. lakók közt, legkevesebb zsidóknál; vájjon mennyiben felel meg ez a valónak, csak úgy lenne constatálható, ha ki volna mutatva, hogy az egyes felekezetitek közül hány házas állapotú hal el évenként, de ez a halandóságot feltüntető hivatalos kimutatásnak rendkívüli szégyény voltánál fogva nincsen felvéve, tehát a fennebbi átlagos adatok viszonylagos értékének megítélésére hiányzik minden

statiszt. támpont, a köztapasztalással és korábbi időszakból való adatainkkal annyiban azonban megegyeznek, hogy a gör. katbolikusok nálunk csakugyan nagyobb, a mézes vallást követők ellenben mérsékelt halandóságot tanúsítanak, jelesen az izraelitáknál az inkább férjüktől kíméltetni szokott feleségek részéről. Az *elválásra* vonatkozó fennebbi számarányok annyiban látszanak a valóhoz közeledni, a mennyiben a kötelék felbonthatatlansága kérdésében az egyes egyházaknak hol dogmatikus rideg, vagy csak szigorúbb, hol lanyhább praxisa szerint nagyobb vagy kisebb mérveket öltenek magukra; a feltűnő nagy szám, mely az unitáriusokra nézve van feljegyezve, t. i. 86._B ezer esketésre, részben csakugyan ezen egyháznak a kötelék felbontása körüli ismeretes könnyebb eljárásában, másrészt abban leli természetes megfejtését, hogy kisebb számtételek után képződő arányméretek mindig feltűnőleg szoktak eltérni a nagy számok után képződő arányviszonyoktól: különben ezektől eltekintve, legtöbb elválás a reformáltaknál, majd az ágostaiak- és mózes hitűeknél fordul elő, mi jóformán összevág a mindennapi tapasztalással, ha statisztikailag nincs is constatálva.

Végre az *esketéseknek az egyes évszakok szerinti eloszlására* nézve a szóban levő három évi időköz ugyanazon sajátlagos viszonyt tünteti fel, mely korábbi adataink nyomán is e tekintetben mindenkor felismerhető vala, hazánkban t. i. mint kiválólag agronom országban az esketések leginkább az őszi és téli szakban akkép tömörülnek össze, hogy az e két évszakot tartalmazó félévre jóval több mint kétharmada az évi esketéseknél esik, ekkor a mezei munka szünetelvény, és az aratás meg szüret megkönnyítvény a síkon a megélhetést, a gazdaközönség ifjabbjainak van elég idejük és pénzük is, hogy meg-nősülhessenek; így az 1876-ki évet is beleszámítva, volt összesen 1876—79-ig, tehát négy éven át: 529,688 esketés, ebből jött létre:

a tavasz-nyári szakban ápril hótól szept. végéig	161,272,	vagyis 30,44 %	
az őszi-téli » okt. » márcz. »	368,416	69,56	
különösen	1877.	1878.	1879.
tavasz-nyáron	31,06	27,03	32,34 %
ősz-télen . . .	68,94	72,07	97,66

Hogy ezen egyenlőtlen eloszlás első vonalon népünk mezőipari foglalkozásának a kifolyománya, legszembetűnőbben akkor világlik ki, ha a 25 városi törvényhatóságot a 65 megyei törvényhatósággal tesszük párhuzamba, mert ha mindjárt városaink nem bírnak is oly kiváló ipar, gyárüzlet, vagy kereskedelmi típussal, mint a nyugati culturállamok városai és lakóik nagy része, főleg alföldünk városaiban, inkább őstermelés, mint mű- és gyáripar után él, mégis feltűnő nagy a különbség köztök; így a szóban forgó triennium minden egyes évében átlag volt esketés:

		<i>a tavasz-nyári félére</i>	<i>az őszi-téli félére</i>
		általán %	általán %
a 65 megyében ..	122,534 ; ebből jött	36,679 29.9	85,855 70.1
a 25 városban ...	9,025 ; * * *	3,667 40.7	5,358 59.3
Magyarországban	131,559	40,346 30.6	91,213 69.4

De még szembeötlőbb a különbség, ha a 25 város közül azokat vesszük különösen szemügyre, melyek mindennapi tapasztalásunk szerint nálunk, mint főszékhelyei a városi foglalkozásnak, egyszersmind főképviselei a városi jellegnek; így fővárosunkban az esketések teljesen egyformán oszlanak meg az év mindkét felére, lágy mint ezt iparos országokban, mint péld. Angolországban, Belgiumban egyáltalán az egész országra nézve egyaránt tapasztaljuk, holott népes alföldi városainkban inkább a mezőgazdasági jelleg jutván kifejezésre, az esketések eloszlása sem oly egyenlő, hanem többet-kevesebbet a földművelő síknak jellegéhez közeledik, sőt e tekintetben a 25 törvényhatósági városunk csaknem egészen abban a rendben sorakoznak egymásután, a mint bennük a műipart, a gyári és forgalmi üzletet, — szóval a mezőgazdaságtól többet-kevesebbet független kereseteket — nagyobb-kisebb mérvben kifejtve találjuk, és hogy e tekintetben például Selmech-Bélabányának és Maros-Vásárhelynek oly kiváló hely jutna városaink sorában, t. i. harmadik-negyedik helyen következnek (49 és 51%-nyi eloszlással), az előbbinél csakugyan abban leli magyarázatát, hogy lakói legnagyobbbrészt bánya- és huta-üzleti kereset után élnek, mely folytonos és nem mint a mezei ipar szakadozott, illetőleg össztömörülő, Maros-Vásárhelynél pedig részben iparos jellege,

részben lakosságának csekély száma magyarázhatja azt, hogy mind ezen városban, mind Selmeczen az évi esketésekből 49% a tavasz-nyári és 51 % ősztélire jön, tehát csaknem egyenlő a megoszlás; különben e két várostól, valamint a szintén kisebb Szatmár-Németi és Pancsovától eltekintve, a többi 21 város következőleg sorakozik; az 1877—79-ig előfordult esketések-ből jött átlagban:

	<i>tavas-nyári ősztéli</i> szakra		<i>tavas-nyári ősztéli</i> szakra	
Budapesten . . .	50. ₃	49. ₇ ⁰ / ₁₀	Fehérvárott . .	40. ₃ 59. ₇ ⁰ / ₁₀
Sopronban . . .	49. ₂	50. ₈ »	Baján	40. ₀ 60. ₀ »
Pozsonyban . . .	48. ₀	52. ₀ »	Debreczenben	36. ₀ 64. ₀ »
Temesvárott . .	47. ₀	53. ₀ »	Kolozsvárott .	33. ₀ 67. ₀ »
Kassán	46. ₀	54. ₀ »	Szabadkán . . .	30. ₃ 69. ₇ »
N.-Váradon . . .	46. ₀	54. ₀ »	Verseczen . . .	30. ₀ 70. ₀ »
Győrött	45. ₆	54. ₄ »	Kecskeméten .	28. ₃ 71. ₇ »
Aradon	43. ₀	57. ₀ »	Zomborban . .	28. ₀ 72. ₀ »
Ujvidéken	42. ₂	57. ₈ »	Szegeden	24. ₇ 75. ₃ »
Pécsen	41. ₅	58. ₅ »	H.M.Vásárhely	20. ₃ 79. ₇ »
Komáromban . .	41. ₅	58. ₅ »		

Kivéve tehát alföldünk nagyobb s népesebb városait, mint Szegedet, Vásárhelyt, Kecskemétet és Szabadkát, melyekben az esketések még inkább az ősztéli félévben szorítkoznak össze, mint átlag a megyei törvényhatóságokban, vagy az országban egyáltalán, de a hol épen az őstermelés után élő lakók tetemesen meghaladják az egyéb keresetűket és így csakugyan az agronom foglalkozást, mint az egyenlőtlen megoszlás egyik főfaktorát tüntetik fel; többi fennemlített városaink elég praegnans mérvben a szerint közelítik meg az egyenlő megoszlás arányviszonyát, a mint köztapasztalásunk és hivatalos adataink szerint bennük a városi elem képviselete kifejtve találtatik.

Van azonban ezen egyező vagy egyenlőtlen megoszlásra a házasságjogot szabályzó intézkedéseknek is, még pedig elég érezhető befolyása, mi leginkább abból tűnik ki, hogy a római katolikusok, jólhet épen ők képezik zömét a kiválólag mezőipari kereset után élő megyék népességének, az ősztéli félévben jóval csekélyebb esketési osztalékot tüntetnek fel, mint az izrae-

litákon kívül a többi felekezetek, csupán a *zárt idő* miatt, mely esketési tilalmával épen az év ősztéli felére esik; így az 1879-ki adatok szerint, melyek a korábbi éveikkel e tekintetben teljesen azonosak, jött az évi esketésekből:

	a tavasz-nyári félévrő	az ősztéli félévrő
a róm. katolikusoknál.	34,3 ⁰ / ₁₀	65,7 ⁰ / ₁₀
a görög »	29,1 »	70,9 »
a görög keletiekénél. . . .	30,0 »	70,0 »
az ágost. hitvallásúaknál	33,1 »	66,9 »
a helvét »	29,7 »	70,3 »
az unitáriusoknál	40,5 »	59,5 »
a mózes vallásúaknál . .	50,8 »	49,2 »

A zsidók ennél fogva, kik nem csak időszerű házassági tilalmat nem ismernek, hanem túlnyomólag nem is a mezőgazdaságban, hanem a forgalmi és hitelügyletekben lelik főkeresetüket, épúgy teljesen egyenlő esketési megoszlást tanúsítanak, mint ez minden ily pozitív megszorításokat nem ismerő és jobbara ipar, kereskedés, meg egyéb foglalkozások után élő népeknél rendesen mutatkozik; még feltűnőbb a zsidó és katolikus esketések megoszlásában észlelhető különbség, ha azoknak az egyes hónapok szerinti eloszlása vétetik az összehasonlítás alapjául, mert míg a magyarországi római katolikusok közt márczius és december hóra alig esik 0,3 %-ka az összes esketéseknek, izraelita honfitársainknál az egyes havi osztalékok az egész éven át csaknem teljesen egyenlők, míg a helvét hitvallásúaknál is márczius és december hóra (a nagy böjt és advent szakára) több mint 21 %-ka az évi esketéseknek esik, úgy, hogy ez megczáfolhatlan bizonyítéka annak, mennyire zavarja meg a katli. egyház által az u. n. tempus clausum címén fentartott esketési tilalom a házasságkötéseknek az év egyes szakaszai szerinti egyenlő megoszlását, ez pedig korántsem mondható egészen közönyös, vagy társadalmi szempontból semminemű jelentőséggel nem bíró momentumnak, minthogy az esketéseknek egyes időszakokra tételes intézkedés folytán való össztömörülése kihat a születéseknek bizonyos évszakokra való eloszlására, ez pedig a gyermekhalandóságnak a mortalitásra való kétségtelen domináló szerepénél fogva az egyes hónapok sze-

rinti általános elhalálozást is nem csekély mértékben intluálja, mely utóbbi mozzanat legkevesbbé sem tartható jelentéktelen szociál-mozzanatnak.

B) A születések.

Az évi *születések* száma, mely nálunk különben is felette jelentékeny, a szóban levő bárom évi folyamban, mint ez már az általános bevezetésben ki lett emelve, még folytonosan emelkedett, úgy, hogy az 1879-ki év e tekintetben alig találja párját populacionisztikai múltunkban; 1877—79-ig átlag minden esztendőben 608,194 születés fordulván elő, ugyanazon bárom évi népszámnak átlagához mérve a születési arány nálunk 4,42 %-bán jelentkezik, mely tekintetben első helyen sorakozunk Európa mindazon államai között, melyekről az internacionál statisztika szolgálat népmozgalmi adatokat, pedig a születési arány rendesen a népben rejlő propagatív erő mérvéül szokott alkalmaztatni, sok tekintetben azonban jóval inkább a szociál erők felhasználása körüi mutatkozó könnyelmű, vagy higgadt eljárás, a népet jellemző pazarlasi, vagy gazdálkodási bajiam egyik ismérvéül szolgálhatna. Hogy ebbeli arányunk jóval magasabb, mint a többi európai államoké, következő, a már ismételve idézett olaszországi internacionál statisztikai közleményből mentett párhuzam minden kétségen kívül helyezi; az 1865—76-ig terjedő 12 évi folyam átlaga szerint a születési arány minden 100 lakó után:

Magyarországban	4,42	Finn N. lggben	3,45
Szerbiában	4,41	Belgiumban	3,21
Bajorországban	3,92	Dánlomban	3,02
Ausztriában	3,87	Svájczban	3,04
Porosz birod.-ban	3,85	Svédországban	3,04
Olaszországban	3,71	Norvégiában	3,03
Spanyolhonban	3,57	Rumániában	3,02
Németalföldön	3,56	Görögországban	2,82
Angliában	3,55	Irhonban	2,68
Skóthonban	3,51	Franciaországban	2,57

Vagyis nálunk minden 1 0 0 0 0 lakos után esztendőnkint 57-tel több születik, mint Poroszországban, 71-gyel több, mint

Olaszországban, 87-tel több, mint Angliában, 121-el több, mint Belgiumban, 138—139-el több, mint Svájcban, Svédországban vagy Norvégiában, sőt 185-tel több, mint Franciaországban, mely a fenn elősorolt államok közt a legkisebb születési aránnyal bír, úgy, hogy nálunk évenként aránylag mintegy 238,000 születéssel több van, mint lenne, ha a franciaországi születési aránnyal bírnánk.

A mi az egyes megyei törvényhatóságok születési arányát illeti, az első csoportba sorakozó népes megyéinkben, valamint kedvezőbb esketési, úgy magasabb születési arány is mutatkozik, szemközt a többi három csoportbeli megyékkel, mi következő összeállításból tűnik ki legvilágosabban, volt t. i.

1877.

	születés egyáltalán	részesülési arány	
		az évi nép- számban	az évi születé- sekben
I. esop. 17 megyében	268,540	46. ₃ ‰	48. ₆ ‰
II. » 20 »	166,879	31. ₁ »	30. ₂ »
III. » 15 »	74,614	14. ₆ »	13. ₈ »
IV. » 13 »	42,052	8. ₀ »	7. ₈ »
mind a 65 »	552,085		

1878.

	születés egyáltalán	részesülési arány	
		az évi nép- számban	az évi születé- sekben
I. esop. 17 megyében	269,070	46. ₃ ‰	49. ₀ ‰
II. » 20 »	163,545	31. ₁ »	29. ₃ »
III. » 15 »	75,135	14. ₂ »	13. ₆ »
IV. » 13 »	41,968	8. ₀ »	7. ₆ »
mind a 65 »	549,718		

1879.

	születés egyáltalán	részesülési arány	
		az évi nép- számban	az évi születé- sekben
I. esop. 17 megyében	288,640	46. ₄ ‰	48. ₈ ‰
II. » 20 »	178,361	31. ₁ »	30. ₁ »
III. » 15 »	80,684	14. ₆ »	13. ₆ »
IV. » 13 »	44,084	7. ₀ »	7. ₃ »
mind a 65 »	591,769		

ebből kitetszik, hogy az első csoportú 17 megye minden egyes esztendőben 2 egész 3 %-kal magasabb mérvben vettek részt az évi születésekben, mint a mely osztlék nekik az év népszámából jutott, holott a többi három csoportban a születésekből való arányosztalék minden egyes évben az évi népszámból nekik jutott arányrészt mögött maradt, és még inkább tűnik ez szembe, ha a négy csoportot az évi születések viszonylagos számerejére nézve egymással szembesítjük; így jött egy születés:

	1877.	1878.	1879.
I. csop. 17 megyében	21. ₈ lakóra	22. ₀ lakóra	20. ₇ lakóra
II. » 20 »	23. ₇ »	24. ₃ »	22. ₄ »
III. » 15 »	24. ₉ »	24. ₉ »	23. ₃ »
IV. » 13 »	24. ₀ »	24. ₂ »	23. ₁ »
mind a 65 »	átlag 23. ₀₃	átlag 23. ₄₅	átlag 21. ₇₅

minden egyes évben tehát csakis az első csoportba sorakozó megyék emelkednek amaz év megyei átlaga fölé, a többiek pedig az átlag mögött maradnak.

A születésekre nézve azonban korántsem vehető észre a megyei törvényhatóságoknak a városiak feletti arányfelülkerekedése úgy, mint ezt fennebb az esketésekre nézve láttuk, mert a törvényhatósági joggal felruházott 25 városunkban nemcsak hogy nem kisebb, hanem egyik-másik évben, sőt az egész triennium átlaga szerint is még magasabb születési aránnyal találkoztunk, mint a megyékben, mi akkor szökik leginkább szembe, ha úgy mint fennebb a többi európai államoknál, a születési arányt százalékokban fejezzük ki; jött t. i. minden 100 lakó után:

	1877.	1878.	1879.	a háromévi átlagban
a 65 megyei tvhatóságban	4. ₃₄	4. ₂₉	4. ₅₀	4. ₄₁
a 25 városi »	4. ₆₀	4. ₄₉	4. ₅₆	4. ₅₅
az országban	4. ₃₆	4. ₃₇	4. ₅₀	4. ₄₂

Az egyes megyékre nézve azt találjuk, hogy az első csoportban Bács, Jász-Nagy-K.-Szolnok, Torontói, Pest és Temes megyék, valamint az esketési, úgy a születési arányt illetőleg is, mind a három évben a többiek fölé kimagasulnak, mi világosan

e két viszony közti okilagos összefüggésre mutat; Arad megye, mely csak keveset haladja meg a csoportbeli esketési átlagot, a születési átlag felett annyira emelkedik, hogy például 1879-ben első helyen sorakozik ugyanazon csoportban levő megyék közt, míg Krassó, mely esketési tekintetben osztja Aradnak helyzetét, születési csekély arányával mind a bárom évben annyira elmarad az átlag mögött, hogy társ megyéi közt a legcsekélyebb születési aránnyal bír; ellenben Nyitra, meg egyik-másik évben Bihar és Somogy is, jóllehet mérsékelt esketési arányt tüntetnek fel, a magasabb születési aránnyal bíró megyék közt foglalnak helyet, de Zemplén, Szatmár, Trencsén, valamint Zala és Vas megyék az esketési aránnyal homogén mérsékelt születési arányt tanúsítanak, még pedig állandó, mind a bárom évben keveset változó hullámzással; annál változóbb az Baranyában, melyben az esketések is hasonló, nem könnyen megfejtethető ingadozást mutatnak, míg Pozsony és Trencsén megyében, szemközt az esketési aránnyal, emeltebb, mind a három évben egyenlő fejleményt! születési arány mutatkozik. Az eltérések e tekintetben természetes megfejtésüket abban lelik, hogy a fennálló házasságokból származó, valamint a házasságon kívüli születések nem keveset alterálják az évi esketések és születések közti viszonylatot. A második csoportban az agricol jellegű Békés, Heves és Nógrád, úgy, mint az esketéseknél, a születéseknél is az átlagnál határozottan magasabb mérvben képviselvék, míg sem Szabolcs vagy Borsod, sem Tolna és Pej érmege nem tanúsítanak oly oscillációt, a minőt azesketésekre nézve mutatnak s mind a négy épügy, mint a mérsékelt esketési arányú Veszprém, inkább a magasabb születési arányzatú megyék közt nyernek helyet. Pozsony megye is esketési arányánál kedvezőbb születési aránnyal jelentkezik, de Sáros, Bereg, Máramaros, kivált pedig Gömör, mint észak fekvésű megyék, mérsékelt esketési aránnyal époly mérsékelt születési arányt kötnek egybe; kevesbbé tapasztalni ezt a Szepességben, de annál praegnansabb modorban kifejezve jelentkezik mind a két viszonynál a mérsékeltség jellege az erdélyrészi megyékben, Alsó-Fehér, Hunyad, Kolozs, Maros-Torda, Szilágy és jelesen Szolnok-Doboka megyékben, melyek épügy mint a harmad- és negyedik csoportú erdélyi megyék, Szélien, Torda-Aranyos, Há-

romszék, Udvarhely, vagy Brassó, Fogaras, Kis-Küküllő, különösen pedig Nagy-Küküllő és Besztercze-Naszód szembetűnő csekély születési aránnyal érik be, de mint látni fogjuk, époly mérsékelt halandóságot is tüntetnek fel; az erdélyi rész lakossága egyébkint is, de kivált a productió és reproductió terén nagyobb gazdálkodás és higgadt megfontoltság által tevén magát észrevehetővé. Az arányjavulás, mely a királyhágóntíli megyékben az esketésekre nézve 1879-ben egyszerre beállott, a születésekre nézve köztök csak azokban mutatkozik, melyek a népesebbek közé tartoznak, mint jelesen Hunyad, Szolnok-Doboka, Szilágy és Kolozs megyékben, holott a többieknél jobbra az 1879-ki év sem változtatott mérsékelt születési arányukon. Különbén a harmad- és negyedik csoportbeli megyék között Bars, Hont, Liptó és Árvában az esketési arány mérve szerint hasonló csekélyebb születési arány észlelhető, de kevesebb tapasztalható ez a szintén észak felé fekvő Abauj, Zólyom, Ung, Turócz, vagy a nyugati fekvésű Mosony megyében, ellenkezőleg Ugocsa megyében a kedvezőbb esketési viszonynal sem áll arányban mérsékelt születési viszonya; a tiszta agricol Hajdú, Csongrád, kivált pedig Csanád megyében a magas születési arány karöltve jár a szintén magas esketési aránnyal, sőt Osanádmegye rendkívüli magas születési arányával mindegyik évben tetemesen felülhaladja Magyarország valamennyi törvényhatóságait, ott már minden 15.7—16.7 lakóra egy születés esvén, vagyis százalékokban kifejezve, Csanád megyének születési aránya 6.3 minden 100 lakos után, mi ritkítja párját nemcsak más országokban, hanem még magas propagatív erejéről ismeretes hazánkban is. Esztergom, Győr meg Komárom, valamint esketési, úgy születési tekintetben is jóformán az átlag köré csoportosodnak, míg végre Torna megyében a születéseknél is époly indokolatlan szabálytalanság teszi magát észrevehetővé, mint az évi esketések terén.

A 25 városi törvényhatóság születéseivel szintén az esketési aránnyal sokban azonos viszony ismerhető fel; ugyanis eltekintve a fővárostól, melynek magas, a többi társvárosokét meghaladó születési aránya, részint mozgó népessége, részint a törvénytelen ágynak alább még szóba jövendő nagy létszámánál fogva nem jöhet tekintetbe, azon népesebb alföldi városaink.

melyeken az agricol jelleg kifejtve található, mint Szabadka. Kecskemét és H.-M.-Vásárhely, valamint az esketési, úgy születési arányukkal is az átlag fölé emelkednek. Aradon is, habár ott nem állandó magas esketési aránynyal találkozunk, a születési arányra nézve állandó magas számviszony mutatkozik, Szegeden pedig valamint az esketések, úgy a születések létszámában szomorúan felismerhető a kiállott katasztrófának romboló hatása; az 1877-ben számított.3184születés2272-reszállt alá, tehát csak 33.2 lakóra egy, úgy, hogy Temesvárt kivéve, mind a 25 város közt utolsó helyen sorakozott épen azon évben, mely népszaporodási tekintetben rendkívül termékenynek bizonyítt. Debreczen és Pozsony valamint esketési, úgy születési szempontból is az átlagon alúl állanak, de mérsékelt arányuk szabályos menetet mutat. A második csoportú 9 város közül különösen Temesvár felemlítendő, melynek különben is mérsékelt születési aránya 1879-ben annyira az átlagos niveau alá jutott, hogy ez évben majd 400-zal kevesebb születés fordúlt elő, ez évben csak 35.1 lakó után számíttatván egy születés, mivel egyik-másik évben még karöltve jár, mint alantabb a mortalitásnál lesz említendő, az elég magas halandóság, úgy, hogy a szóban levő három évi időfolyamban esztendőnkint a halálesetek tetemesen meghaladják a születéseket; minthogy pedig, mint már másutt is érintve volt. az esketések is folyton ritkáinak, Temesvárra méltán mint összes bánásunk közzgazdasági hanyatlásának egyik sajnos ugyan, de elég szoló jelzőjére lehet hivatkoznunk. Sz.-Fehérvár. N.-Várad. Versecz, Zombor, sőt Kassa is e csoportban mint magasabb, ellenben Sopron meg Kolozsvár és pedig ez utóbbi egyenlő számviszonyú, az utóbbi az évek szerint hullámzó viszonyú mérsékelt születési aránynyal szerepelnek; a 20,000-nél kevesebb néppel bíró harmad csoportú városok rendszeren mind mérsékeltebb születési arányt tüntetnek fel, kivált Marosvásárhely; az erdélyrészi városok egyaránt mérsékelt esketési, születési és halálozási arányuk szerint épúgy megközelítvén a nyugat-európai államok népesedési műfolyamát, mint azt az egész Királyhágón-túli magyar államterületi vidék részéről tapasztalhatni.

Az újszülöttek *nemi különbsége* ha bír is természetbúvárlati és a tudomány szempontjából némi fontossággal, minthogy

a finemnek túlsúlyozása a születéseknél mindenütt és mindenkor oly változatlan egyformaságban észlelhető, liogy ebben legelőbb valamely örök működő törvénynek megmásíthatlan uralma látszik határozott kifejezést nyerni, nem bír. nézetem szerint, különös társadalmi fontossággal, mert nem a társas viszonyoknak kifolyománya, bármi különböző társadalmi szervezet mellett a szülöttek közt ugyanazon nemi arány jutván érvényre, sem pedig a társadalmi intézmények bármely reformja által ezen nemi arányviszony nem lévén megváltoztatható. A három évi időköz adataiban a fülemnek ebbeli szám túlsúlyára ugyanazon számarány tükrözik le, mely hosszú évek során át jelzi hazánkban a születéseket; itt t. i. oda értve a halvaszülötteket is minden esztendőben 100 újszülött leányra valamivel több, mint 105 figyermek esik; jelesen 1877-ben 105.²; 1878-ban 105.⁶ és 1879-ben 105.³. Európa más államaiban valamivel erősebb ezen túlszárnyalás, nyilván mert ott jóval nagyobb mérvben fordáinak elő a halvaszülöttek; ezek közt pedig még tetemesen magasabb arányméretben van képviselve a fiaera, de ha azoktól eltekintünk, jóformán egész Európában 5 %-nyi túlszámmal jelentkezik a figyermekeknek az újonan született leányok feletti többlete; így *Bodio* többször idézett international statisztikája szerint 100 újszülött leányra csak Angolhonban jön 104, de Fraucziaországban, Belgiumban, Porosz-, Bajor-, Svéd- és Norvégországban, Dánhonban, Németalföldön, Svájcban és egész Németbirodalomban 105, Ausztriában meg Szerbiában 106, Olasz- és Spanyolországban 107, sőt Görögországban és Kumániában 111 figyermek.

A mint nem sikerült eddig, daczára a sok ez irányban tett speculativ búvárkodásnak, ezen állandóan mutatkozó túlszárnyalási arányt megfejteni, ép oly kevésbé tudjuk, hogy ezen fizületési fölülkerekedés miért még annyival fokozottabb a halvaszülöttek közt; nálunk ezelőtt 29 és 30%-nál is magasabbra ment, de a három évi adatok szerint valamivel mérsékeltebb volt, jelesen 1877-ben 100 halvaszülött leányra jött 126-s; 1878-ban 126.³ és 1879-ben 127.⁹ halvaszülött fiú, holott az 1865—72-ki időköz adatai szerint Poroszországban és a német birodalomban 129, Ausztriában 130, Romániában 131, Dánhonban 132, Svédországban 133, Svájc és Belgium-

bán 134. Olaszországban 139. Franciaországban 144. sőt Spanyolországban 149 halvaszületett fiú számítotték 100 halvaszületett leányra.

Egyáltalán a *halvaszülettek* számviszonya az összes egyévi születésekhez nálunk igen kedvező, feltéve, hogy azon mozzanat, melynek pontos megállapítása különben is nem csekély nehézségekbe ütközik, nálunk a valónak megfelelően és elég híven feljegyeztetik. De ha mindjárt az ország agronom jellege, fiatalabb korú házasságaink nagyobb létszáma, a házassulok közti korarányosság, a házasságon kívüli születések mérsékeltebb száma, de kivált azon körülmény, hogy nő-lakosságunk többsége még a viselőség folyama alatt is mezei munkákkal foglalkozván, a szülési műfolyam rendesebben szokott lefolyni, könnyen sejtetik, hogy nálunk kevesebben születnek halva, még sincs elhárítva minden kétség az adatok teljes megbízhatósága felől, minthogy más országokban kétszer-háromszor, sőt négyszer-öttször nagyobb a halvaszülettek számaránya; különben az utóbbi időben, úgy látszik, nálunk is a halvaszülettség iránt habozó fogalom mindinkább megállapodásra jut, legalább az évről-évre növekedő szám a mellett látszik szólni, de még az újabb adatok szerint is elég kedvező e viszony, így lett volna halvaszületett:

	Magyarországban	Magyar Birodalomban
1877.	7,650 azaz $1.2 \frac{0}{10}$	8,605 vagyis $1.3 \frac{0}{10}$
1878.	8,428 » $1.4 \frac{0}{10}$	10,369 » $1.4 \frac{0}{10}$
1879.	9,771 » $1.4 \frac{0}{10}$	10,844 » $1.5 \frac{0}{10}$

holott az international statisztika szerint a halvaszülettekre jön az összes születésekből, és pedig:

Ausztriában . . .	$2.24 \frac{0}{10}$	Ném. birodalomb.	$3.29 \frac{0}{10}$
Olaszországban . . .	$2.54 \frac{0}{10}$	Poroszországban . . .	$4.09 \frac{0}{10}$
Svédországban . . .	$3.23 \frac{0}{10}$	Belgiumban . . .	$4.44 \frac{0}{10}$
Bajorországban . . .	$3.37 \frac{0}{10}$	Svájczban . . .	$4.60 \frac{0}{10}$
Dániában . . .	$3.60 \frac{0}{10}$	Franciaországban . . .	$4.49 \frac{0}{10}$
Norvégiában . . .	$3.69 \frac{0}{10}$	Németalföldön . . .	$5.18 \frac{0}{10}$

Hogy köztök több házasságon kívüli születés fordul elő, mint a törvényes ágynak közt, nemcsak az anyaméhben rejló magzatra fordíthatni szokott csekélyebb gondozásnak, gyakran

annak elhajtására irányzott törekvésnek, de azon körülménynek is a szüleménye, hogy a házasságon kívül szülő nőnek inkább érdekében van a halvaszülöttség momentumát minden kétséget kizáró módon constatáltatni, míg a törvényes anyának épen ellenkező érdeke inkább annak elpalástolására vezethet; a kérdéses bárom évi időszakban a halvaszülöttekre jött, és pedig:

	az összes születésekből	a törvényesek közül	a házasságon kívüliek közül
1877.	1.2 $\frac{0}{10}$	1.1 $\frac{0}{10}$	2.4 $\frac{0}{10}$
1878.	1.4 »	1.2 »	2.7 »
1879.	1.5 »	1.3 »	2.8 »

Hivatalos kimutatásainknak újabb időben nyert azon növedéke, mely szerint külön felvétetik, hogy a halvaszülöttek közt hány *koraszülött* van, évről-évre úgy látszik hivebben jegyeztetik fel, legalább erre nézve is a növekvő absolut és viszonylagos szám a mellett látszik tanúskodni, míg t. i. 1876-ban, mely évben legelőször e ténykörülmény feljegyezve lön, csak 1911 ily koraszülött van kimutatva, tehát 25.7%-a a halvaszülötteknek, a reá következő bárom évben vau felvéve, és pedig:

1877. 7,650 halvaszülött között	2,262 koraszülött,	vagyis	30.° %	
1878. 8,428	» »	2,576	» »	30.6 »
1879. 9,711	» »	3,270	» »	33.6 »

Legemeltebb társadalmi fontossággal bír a *törvénytelen születések* számviszonya. Ez már csaknem tisztán a társadalmi, jelesen közgazdasági állapotoknak a productuma. E social bajon lehet, kell is segíteni, lia a társadalmi intézmények ép fenmaradása iránt semmi érdekllel nem viseltető néposztályok fokozatos gyarapodásával a legszentebb érdekeket nem akarjuk kockára tenni. A közgazdasági viszonyoknak minden rosszabbodása, a megélhetést megnehezítő minden social viszály, valamint az esketések ritkulásában, úgy a házasságon kívüli születések szaporodásában válik érezhetővé. Minden social reform, a keresetnek minden megkönnyebbülése ellenkező irányban hat ki. A törvénytelen ágyúak létszámában mutatkozó évi hullámzások ennélfogva a social bajok egyik hőmérője. Hogy nálunk 1877—79-ig azoknak mind általános; mind viszonyla-

gos száma a megelőző évtized átlagához mérve folyton növekedett, sőt hogy növekvésök a születések általános fejleményi arányát tetemesen meghaladja, már az általános bevezetésben lett kimutatva, itt tehát csak az egyes törvényhatóságokban észlelhető viszony és országunknak ebbeli helyzete, szemben Európa culturállamaival, veendő tekintetbe.

Valamint másutt, úgy nálunk is természetesen nagy a különbség a városi és mezsei lakók közt, városokban az élet magasabb igényei, jelesen az élelmi-czikkek emeltebb ára és így a családalapítás, a megélhetés nehezebb volta, a nőtlen-ségre utalt néposztályok erősebb képviselése, a házásélet kere-tén kívül kínálkozó élvezetek nagyobb bősége, s számos egyéb ok mindenütt az országos átlag fölé növesztik a törvénytelen születések arányát, és így nálunk is, habár városaink, csak nehányt kivéve, sem a városi jelleg, sem a városi élet viszályai szempontjából korántsem állanak a világvárosok niveauján, mégis jóval mostohább viszonyt tüntetnek fel, jelesen a 25 városi törvényhatóságban csaknem háromszor magasabb arány létezik, mint a megyei törvényhatóságokban; így jelesen volt:

<i>1877.</i>			
	születés egy- általán	köztök törvénytelen	
a 25 városban . . .	43,899	7,895	18,0 ⁰ / ₀
a 65 megyében .. .	552,085	36,813	6,0 ⁰ / ₀
az országban . . .	595,984	44,708	7,5 ⁰ / ₀
<i>1878.</i>			
	születés egy- általán	köztök törvénytelen	
a 25 városban . . .	43,136	7,994	18,5 ⁰ / ₀
a 65 megyében . . .	549,718	36,076	6,5 ⁰ / ₀
az országban . . .	592,854	44,070	7,4 ⁰ / ₀
<i>1879.</i>			
	születés egy- általán	köztök törvénytelen	
a 25 városban . . .	43,977	8,287	18,8 ⁰ / ₀
a 65 megyében . . .	591,769	41,382	6,9 ⁰ / ₀
az országban . . .	635,746	49,669	7,8 ⁰ / ₀

A viszony tehát, úgy a városokban mint a megyékben, egyaránt évről-évre rosszabbodott, és csakugyan az előbbieken majd háromszor akkora a házasságon kívüli születéseknek számaránya, mint az utóbbiakban. Hogy mily különbség mutatkozik e tekintetben az egyes megyékben, elégséges csak az első csoportba sorakozó legnépesebb 17 megyénk ebbeli viszonyát tüzetesen vizsgálat alá vonni, mert ezek úgyis az összes megyebeli születéseknek valamivel több mint 48%-át képviselik, de még magasabb arányban részesülnek a törvénytelen születésekben, így volt képviselve:

1877.

	a születéseknél törvénytelenek általán		törvényteleneknél általán meközelítőképen		törvényteleneknél általán	
	szám	%	szám	%	szám	%
az I. csoport, 17 m.	268,540	48,6	19,927	54,1	+ 3,3	7,4
a többi	283,545	51,4	16,886	45,9		5,0
mind a	552,085		36,813			6,6

1878.

az I. csoport, 17 m.	269,070	49,0	18,882	52,1	+ 3,3	7,0
a többi	280,648	51,0	17,194	47,1		6,1
mind a	549,718		36,076			6,3

1879.

az I. csoport, 17 m.	288,640	48,3	21,286	51,0	+ 2,7	7,1
a többi	303,129	51,7	20,086	48,4		6,6
mind a	591,769		41,382			6,9

Ebből kitetszik, hogy mennyivel nagyobb arányosztalékkal van a 17 megye, szemben a többi 48 megyével képviselve a törvénytelen, mint a törvényes születéseknél, de egyszersmind kitetszik, hogy ez osztalék-többlet évről-évre lejjebb száll, vagyis, mivel azoknak az összes születésekhez viszonyított törvénytelen születési arányuk az egyes években nem igen változik, hogy mennyiben rosszabbodott évről-évre a többi 45 megyének ebbeli számaránya; mindenesetre azonban igazolva látszik lenni e viszonyt, csupán a legnépesebb 17 megyénkben,

külön-külön szemügyre venni; de másrészt ívive'i a városokban e ténykörmény már azon oknál fogva is nagyobb jelentőséggel bír. mert azoknak mindegyikében (egy-kettőt kivéve) az országos átlagnál tetemesen magasabb jutalék található, a 25 városi törvényhatóságról külön-külön fogjuk a viszonyt bemutatni, és pedig akkép, hogy a három évi átlaggal szembesítjük az 1879-ki év adatait, miből önként szembetűnik, hogy mely törvényhatóságok járultak leginkább az 1879-ki évben mutatózó jelentékeny többletkez.

Legnépesebb 17 megyénk, tekintve törvénytelen születéseik arányosságát, következőleg sorakoznak:

	az 1877—79-ki időköz átlaga szerinti évenkénti törvénytelen az összes születéshez	1879-ben törvényt. születés	a három évi átlaghoz az összes születéshez	az arány viszony szerinti
	mérvé $\frac{0'}{10}$	mérvé $\frac{0'}{10}$	mérvé $\frac{0'}{10}$	mérvé $\frac{0'}{10}$ -al
Krassó	m. 1,076	vagyis 11,4	1,126	+ 50
Vas	» 1,485	» 10,1	1,550	+ 65
Zala	» 1,387	» 9,1	1,429	+ 42
Bihar	» 1,623	» 8,6	1,891	+ 268
Arad	» 1,073	» 7,9	1,385	+ 312
Temes	» 1,173	» 7,1	1,038	— 135
Szatmár	» 833	» 7,1	997	+ 164
Trencsén	» 828	» 7,0	894	+ 66
Pest	» 1,974	» 6,0	2,064	+ 90
Somogy	» 934	» 6,4	966	+ 32
Torontál	» 1,805	» 6,6	2,006	+ 201
J.-N.-K.-Szoln.	» 859	» 6,4	908	+ 49
Baranya	» 708	» 6,2	757	+ 49
Zemplén	» 764	» 6,1	862	+ 98
Nyitra	» 1,068	» 5,6	1,069	+ 1
Pozsony	» 689	» 5,6	782	+ 93
Bács	» 1,386	» 5,0	1,652	+ 266
mind a 17	» 19,665		21,286	+ 1,621

A fennebbi összeállításból kiviláglik, hogy az elősorolt megyék közül csak némelyikben szaporodtak a törvénytelen születések 1879-ben akkép, hogy a növekvés jelentékenynek mondható, jelesen mind abszolút, mind viszonylagosan legnagyobb volt az Aradmegyében, több mint egy százalékkal, majd Bihar és Bács megyében, meg Torontóiban; új bizonyítéka ez a Bánság gazdasági hanyatlásának; mert még Krassóban is, jóllehet amúgy is már előbbi magas arányával első helyen sorakozik a társ megyék közt, egyedül Temes megyében érezhetőleg szállt le úgy az általános, mint az arányszám.

A 25 városi törvényhatóságok e viszonyra nézve következő sorrendben jelentkeznek:

	a három évi átlagban		1879-ben volt		a három évi átlaghoz	
	évenként volt		mértve			
	törvényte- len szület.	az összes születések- hez % arányban	törvényt. születés	az összes születések- hez % arányban	átlaghoz	az arány- viszony szerint
Budapest	4.489	32,1	4.650	33,9	+ 161	+ 1,1
Tomesvár	287	26,0	207	24,6	- 80	- 2,1
N.-Várad	266	22,6	271	23,9	+ 5	+ 0,4
Pozsony	374	21,0	354	20,5	- 20	- 1,4
Arad	319	21,1	335	20,6	+ 16	+ 0,5
Kassa	204	20,8	225	20,1	+ 11	+ 0,1
Kolozsvár	204	18,7	214	20,0	+ 10	+ 1,3
Győr	138	18,1	151	19,7	+ 13	+ 1,6
Sz.-Németi	107	14,1	124	15,3	+ 17	+ 1,9
Komárom	63	13,7	62	13,7	- 1	-
Doboz	223	11,7	267	13,4	+ 44	+ 1,1
Pécs	101	11,2	110	12,8	+ 9	+ 0,8
Sopron	86	11,1	94	11,6	+ 8	+ 0,7
Sz.-Fehérvár	114	10,9	127	11,8	+ 13	+ 0,9
Baja	81	10,5	96	12,3	+ 15	+ 1,3
Pancsova	65	10,0	64	9,7	- 1	- 0,3
Újvidék	82	9,9	94	10,6	+ 12	+ 0,8
M. Vásárhely	38	9,6	41	10,2	+ 3	+ 1,3
Kecskemét	196	9,4	213	10,1	+ 17	+ 0,7
Zombor	99	9,0	102	9,8	+ 3	+ 0,4
Veszece	81	8,6	87	8,3	+ 6	+ 0,7
Selmec	44	7,7	36	5,7	- 8	- 2,0
Szeged	171	6,9	188	8,9	+ 17	+ 2,9
H.-M.-Vásárh.	144	5,8	79	2,6	- 65	- 3,3
Szabadka	100	3,6	100	3,6	-	-

A jelentékeny arány méretek, melyek főleg csekélyebb lakossággal bíró városokban mutatkoznak, épen a kisebb nép-számban lelik magyarázatukat, a hol olykor a legparányibb eltérés szembetűnő aránykülönbséget eredményez, különben a közlött fennebbi összeállítás úgy megvilágítja e social vi-szályt, hogy minden további commentár felesleges, azért csak következő megjegyzésekre szorítkozom. Hogy fővárosunkban épen egyharmada az újszülötteknek nem törvényes házasság-ból való, bár elég sajnos és legkevesebbé sem egy világvárosi jelleg által igazolható, mely jelleggel t. i. Budapest még nem igen dicsekedhetik, de még sem annyira feltűnő, mint Temes-várnak roppant arányszázaléka, újszülöttjeinek épen egy ne-gyede nem a házaséletből eredvén, mi csakugyan Bánsá-gunk ezen fénypontjának visszás populationistikáját betetőzi és az anyagi social állapotok sajnos fordulatát jelzi.— N.-Várad, Pozsony, Arad és Ivassó is oly arányokat tüntetnek fel, mi-nőkkel rendszeren csak világvárosokban találkozni; de vigasztaló.

Hogy mennyire nem tekinthető Magyarországnak e rész-beni aránya kecsegtetőnek, főleg nem, ha meggondoljuk, hogy tiszta agronom természete nagyon is mérsékelt számarányra engedne következtetni, következő párhuzamból tűnik ki; egy 12 évi időköz átlagából merített újabb adatok szerint az összes születésekből, oda nem értve a halvaszülötteket, jön a törvény-telen ágyunkra, és pedig:

Bajorországban...	16. ₃₇ ⁰ / ₁₀	Olaszországban...	6. ₃₄ ⁰ / ₁₀
Ausztriában.....	13. ₄₂ »	Spanyolországban .	5. ₅₃ »
Dániában.....	11. ₀₅ »	Angolországban ..	5. ₅₄ »
Svájcban	10. ₂₆ »	Svédországban....	4. ₈₀ »
Norvégiában	8. ₆₂ »	Rumániában	3. ₆₅ »

Poroszországban ..	7.75 ^{0/10}	Németalföldön ...	3.82 ^{0/10}
Franciaországban	7.88 »	Görögországban ..	1.26 »
Belgiumban	7.63 »	Szerbiában	0.39 »

Az elősorolt 14 európai állam közt tehát csak 7 a miénknél nagyobb, a többi mind kisebb arányszázalékkal szerepel e téren, köztük Olaszban, Angolország, Németalföld, melyek mind a civilizáció és a culturélet jóval magasabb fokán állanak, mint hazánk, a nélkül, hogy azon attributum után törekednének, mely némelyeknek elég visszás, ferde okoskodása szerint, a kulturhaladásnak egyik mellőzhetlen árnyalata.

Igen érdekes lenne megvizsgálni, hogy miképen részesülnek az egyes hitfelekezetek, úgy a születésekben egyáltalán, mint jelesen a házasságon kívüliekben, mivel így az évi esketésekben való részesülésük aránya kellő megvilágítást nyerne, de ez. hivatalos közleményeink hiányos voltánál fogva, manap lehetetlen pedig 1876-ig az arra vonatkozó adatok mindenkor közölve lettek, és annak közlése sem új adatgyűjtést, sem az adatnyomozásnak más irányban való kifejtését nem igényli, az pusztán a felekezetekként begyűlő anyagnak a szokott keretben való tovább feldolgozását szükségli, minek az elejtése annál sajnosabb, minthogy a halálzásnál is a vallásfelekezetek szerinti kynutatás elejtetett és így nem vagyunk képesek constatálni, hogy az egyes felekezeteknél miféle népszaporodás vagy fogyatkozás állott be minden egyes évben. Ha már szemben a nálunk fenforgó viszonyokkal, minden még oly jogosúlt kívánságot új rovatok felvétele vagy kibővítése iránt el kell fojtanunk, méltán követelhetjük, hogy az anyag feldolgozásában semmiféle megszorításnak tér ne engedessék, főleg nem akkor, ha az nincsen akár munkamegtakarítás, akár egyéb nehézség által igazolva, és reméljük, hogy ezen egyszerű figyelmeztetés elégséges lesz arra, hogy országos statiszt. hivatalunk közleményeiben, a minden képzelhető ok nélkül az utóbbi időben elmaradt összeállítással ezentúl újra találkozunk.

A *többses születések* létszáma mint hatályosabb propagatív erő jelzője, rendesen a népesség termékenysége fokmérőjének szokott tekinteni. — Magyarországnak az össztermelés minden ágában köztudomású termékenysége ez irányban is

felismerhető, aránylag több többes születés fordulván elő évenként, mint más európai államokban; így volt jelesen:

	többes születés	azokból születtek				a többes születések arányszáma az összes születésekhez	a szülöttek az összes újszülöttekhez mérvé
		ikrek	hármások	négycsok	összesen		
1877.	8.433	16.678	279	—	16.957	1.4%	2.9%
1878.	8.362	16.494	345	—	16.839	1.4	2.8
1879.	9.260	18.316	306	4	18.626	1.4	2.9

holott 12 évi időfolyamból (1865—76) merített adatok fonalán a többes születésekből származók az összes szülöttekhez viszonyítva jelentkeznek és pedig Svédországban 1.45 %-al, Bajorországban 1.39, Dániában 1.37, Németalföldön 1.30, Poroszországban 1.20, Norvégiában 1.10, Ausztriában, Svájcban meg Olaszországban 1.15%-al, Francia- és Belgaországban 0.97, Spanyolországban 0.85, végre Romániában 0.711 %-al. A nemi arányt illetőleg a három évi adatok egészen más számviszonyt tüntetnek fel, mint ez előtt nálunk észleltetett; míg t. i. korábbi adataink szerint a többes születéseknél a finem még márkirzottabb számtúlsúlyban volt, mint a születéseknél egyáltalában véve, az utóbbi három év adatai fonalán, és pedig 1877-ben 100 leányra csak 100.7 fiú jött, tehát majdnem teljes egyensúlyozás, 1878-ban 100 leányra jött 100.8 és 1879-ben 102., fiú, tehát mind a három évben tetemesen csekélyebbnek mutatkozott a finemnek a nőnem feletti túlsúlya, mint a milyen az összes szülötteknél vala észlelhető, mi egyik erős bizonyítéka annak, hogy a többes születések egyáltalán a kivételek közé tartoznak, melyek korántsem mutatnak oly szabályosságot, mint a szabályt képező esetek tömege, számba sem véve azon már többször említett körülményt, hogy kisebb számok mindig a tömeges számoktól szeinbetűnőleg eltérő aránymereteket szülnék, miért is bennök valamely törvény nem juthat tiszta kifejezésre.

A mi végre a *születéseknek az egyes évszakok szerinti eloszlását* illeti, ebben természetesen jóval nagyobb arányegyenlőség mutatkozik, mint az esketések megoszlásánál; egyrészt mivel az egyformább eloszlásra a fennálló házasságokból származó, vagyis utószülött gyermekek, valamint a házasságon kívül

szülöttek hatnak ki, másrészt mivel erre sem positiv tilalmak, mint az esketéseknél, sem a közgazdasági viszonyok nem oly közvetlenül folynak he, mint az egybekelésekre, a nemzésnél jóval nagyobb szerep jutván a meggondolatlanságnak és könnyelműségnek, mint a házasságkötésnél, miért a bárom évi adatok teljesen összevágának korábbi adataink e részben való eredményével; volt:

	a tavasz-nyári félévben	az őszi-téli félévben	együtt
1877.	279.266 születés azaz 46,1%	316.698 azaz 53,1%	595.964 születés
1878.	287.842 „ 48,3 »	305.012 „ 51,7 »	592.854 „
1879.	307.094 „ 48,3 »	328.652 „ 51,7 »	635.746 „

C) A halálesetek.

A népesedési mozgalom bárom főtényezője közül kétségkívül legfontosabb a *halandósági viszony*. E tekintetben mindnyájunk a kérlelhetlen sors, vagy ha úgy akarjuk, egy megniásíthatlan természeti törvény rideg uralma alatt állunk. Az emberi ész legfényesebb diadalát üli, midőn neki sikerül a tudomány és fokozatos culturhaladás fegyverével a természet pusztításait e téren ha nem is végképen feltartóztatni, de legalább tetemesen mérsékelni, a lehető legszűkebb korlátok közé szorítani. A létért való eme küzdelemnek nagyobb-kisebb sikere első vonalon függ a culturfoktól, melyre valamely ország, nép felemelkedett. A halandósági viszonyban ennélfogva nemcsak a közgazdasági állapotok, hanem a nemzetnek összes anyagi, szellemi culturélete tükrözik vissza. Mérsékelt, főleg pedig állandóan javuló halandósági arány culturhaladásnak, magas, főleg folyton emelkedő halandósági arány ellenben a cultur terén sajnos elmaradásnak, vagy csak primitív culturfejleménynek egyik kétségtelen bizonyítéka.

Annál sajnosabb, hogy e viszonyt, hivatalos kimutatásaink sovány voltánál fogva, nem vagyunk képesek kellőleg megvilágítani, az utóbbi évek közleményei még szegényebbek, mint az 1876-ig terjedők, azokban még a haláleseteknek az egyes hitfelekezetek és az év egyes szakaszai szerinti eloszlása is hiányozván; de még sajnosaid), hogy éppen ezen oly fontos popula-

cionistikai mozzanatra nézve igen szomorú helyet foglalunk el az európai culturállamok családjában.

Hogy a szóban levő bárom évi időfolyamban halandósági viszonyunk némileg javult, de hogy ezen javulás csak látszólagos, már az általános bevezetésben kimutattatt; tanulságos párhuzam vonására Európa más államaival, a viszonyt úgy, mint az esketési és születési aránnyal tettük, nem a szerint kell kifejeznünk, mint ez a mellékelt táblázatban kitüntetve van, t. i. hogy egy haláleset hány lakóra esik, hanem alcképen, hogy minden 100 lakó közt hány múlik ki évenként, és e tekintetben azt találjuk, hogy az 1877—79-ki időszak átlaga szerint nálunk egy-egy évben 507,347 személy hal meg, mi viszonyítva ugyanazon triennium átlagos népszámához, 3.7 %-nyi halandósági arányt eredményez. Az 1865—74-ig terjedő évtized átlagához mérve, mutatkozik ugyan némi apadás, emez 3.84 %-bnn lelvén kifejezést, de ha meggondoljuk, hogy ezen évtizedben befoglaltatik az 1872., 1873. és 1874-ki év. melyek a kolera tömeges pusztításai folytán még nálunk is a ritka kivételek közé sorakoznak, a látszólagos ujjabbkori apadás nem igen vigasztaló, és jelenleg is Európa mindazon államai közt legnagyobb mortalitással szerepelünk, melyekről ezen viszonyt az international statisztikában megismertette találjuk; ugyanis Olaszország statiszt. hivatalának többször idézett nemzetközi közleménye nyomán az 1865—76-ki adatok átlaga szerint a halandósági arány jelentkezik, és pedig:

Ausztriában	3.16	⁰ / ₁₀ -al	Franciaországban	2.42	⁰ / ₁₀ -al
Spanyolországban	3.12	»	Svájcban	2.41	»
Bajorországban ..	3.11	»	Belgában	2.35	»
Szerbiában	3.04	»	Angolországban ..	2.22	»
Olaszországban ..	3.01	»	Görögországban ..	2.12	»
Poroszországban .	2.74	»	Dániában	1.98	»
Rumániában	2.62	»	Svédországban ...	1.94	»
Németalföldön ...	2.52	»	Norvégiában	1.75	»

vagyis még világosabban kifejezve, nálunk az utolsó három évek mérsékeltbb és normális halálozási viszonyunkat feltűnő adatai szerint minden 10,000 lakos közt

54	egész	60-al	több	hal	el	évenkint,	mint	Ausztriában,	Spanyol- vagy	Bajorországban.	
66	»	69-el	»	»	»	»	»	Szerbiában	v.	Olasz- országban.	
96	»	108-al	»	»	»	»	»	Poroszországban	vagy	Rumániában.	
		118-al	»	»	»	»	»	Németalföldön.			
128	»	129-el	»	»	»	»	»	Franciaországban,	il- letőleg	Svájcban.	
135	»	158-al	»	»	»	»	»	Belgium-,	Angol-,	il- letőleg	Görögországban.
172	»	195-el	»	»	»	»	»	Dánia-,	Svédország- illetőleg	Norvégiában,	

ennélfogva a fennebb elősorolt 16 európai államban együttesen véve a közepes halandósági arány 2.53 % lévén, nálunk minden 10,000 lakos után 118-al több hal meg évenkint, mint átlag véve Európában, a mi Magyarország három évi népszámát átlagban 13.739,000-re számítván (az utolsó népszámlálás is annyit tűntet fel), nálunk évenkint 162,000-rel több hal meg, mint kellene meghalni, ha sikerülne abbéli jelen arányunkat a fenn-elősorolt európai államok átlagos mortalitásának színvonalára helyezni.

E tekintetben még jóval nagyobb a különbség városi és megyei törvényhatóságaink közt, mint akár az évi esketésekre, akár a születésekre nézve; az önálló törvényhatóságkép szereplő 25 városunkban feltűnően nagyobb a halandóság, mint a 65 megyében; a három évi átlag szerint a halandósági arány:

» 25 városi törvényhatóságban			
10,000 lakó közt	a megyei arányhoz képest	+ 46 m. 10,000 l. után	az országos arányhoz mérve + 40 m. 10,000 l. után
4.11 % vagyis	411		
» 65 megyei törvényhatóságban			
3.08 % vagyis	365	10,000 lakó után.	
az országban egyáltalán			
3.11 % vagyis	371	10,000 lakó után.	

A megyei törvényhatóságok közt megint az I. csoportban sorakozó 17 legnépesebb megyénkben egybevéve nagyobb a mortalitás, mint a többi három csoportbeli megyékben, ha szín-

téli együttesen vétetnek tekintetbe, mi egyrészt az aránykülönbözetből tűnik ki, mely az átlagos népszámban és az évi halálesetek átlagos létszámában való képviselésük közt fenforog, másrészt még érthetőbben a halandósági arány közti közvetlen különbözetből világlik ki; így részesült:

1877.

	amuz évi népszám- ban	amuz évi halál- esetekben
az I. csoportbeli 17 megye	46,3 ⁰ / ₀ -al	48,2 ⁰ / ₀ -al
a II. » 20 »	31,1 »	30,2 »
a III. » 15 »	14,6 »	13,8 »
a IV. » 13 »	8,0 »	7,8 »

1878.

az I. csoportbeli 17 megye	46,8 ⁰ / ₀ -al	48,0 ⁰ / ₀ -al
a II. » 20 »	31,1 »	31,2 »
a III. » 15 »	14,6 »	13,0 »
a IV. » 13 »	8,0 »	7,8 »

1879.

	amuz évi népszám- ban	az évi halál- esetekben	a halandósági arány a három évi átlag szerint m. 10,000 l. után
az I. csoportb. 17 m.	46,4 ⁰ / ₀ -al	48,1 ⁰ / ₀ -al	379
a II. » 20 »	31,1 »	30,6 »	361
a III. » 15 »	14,6 »	13,4 »	334
a IV. » 13 »	7,9 »	7,1 »	359

Az egyes megyék közt fenforgó különbség szembeszök-tetésére itt a megyéket a négy csoport szerint akkép sorozzuk, hogy a három évi átlagban minden 10,000 lakos közt előforduló halálösszeg nagyságához mérve következnek egymásután, a jelen értekezés végén becsatolt táblázatokon a halandósági arány a szerint van kifejezve, hogy egy haláleset hány lakóra jön, és a megyék nem azon arányviszony nagysága, hanem általános népszámuk ereje szerint sorakoznak, még pedig minden egyes évre, t. i. 1877, 1878- és 1879-re a halandósági

viszony megyénként külön-külön fel van tüntetve; a következő összeállítás ennél fogva szembesítve a mondott táblázatokkal, annál inkább képes a viszonyt felderíteni, az egyik bárom évi átlagon sarkalván, míg a táblázatok az egyes évek adatain épülnek fel.

Az 1877—79-ki adatok átlaga szerint 10,000 lakó közt fordul elő halálest:

az I. csoportban :

megye	megye	megye
Nyitra 443	Trencsén . . . 406	Bihar 365
Torontál 436	Arad 398	Zemplén . . . 364
Temes 435	Pozsony 373	Bács 358
Pest 425	Baranya 368	J.-K.-Szolnok 352
Szatmár megye . . . 349	Zala megye 336	
Somogy » 336	Vas » 315	
	Krassó megye . . . 308	

A II. csoportban :

megye	megye	megye
Szabolcs 425	Sz.-Doboka . . 385	Bereg 365
Kolozs 416	Borsod 379	Veszprém . . . 364
Heves 392	Szepes 367	Békés 357
Tolna 390	Nógrád 365	Szilágy 350
Maros-Torda megye 343	Gömör megye 328	
Sáros » 343	Máramaros » 320	
Alsó-Fehér » . . . 337	Sopron » 310	
Fehér » 334	Hunyad » 309	

A III. csoportban :

megye	megye	megye
Bars 371	Hajdú 354	Háromszék . . 334
Komárom 366	Ung 342	Hont 327
Csongrád 364	Zólyom 335	Abaúj 321
Szörény 319	Csik 295	
N.-Küküllő 306	Szeben 295	
Torda-Aranyos . . . 303	Údvarhely 291	

A IV. csoportban :

megye	megye	megye
Csanád 472	Kis-Küküllő 376	Ugocsa 354
Esztergom 412	B.-Naszód . . 362	Győr 350
Liptó 395	Túróc 360	Brassó 340
Torna 337	Mosony 335	
Árva 296	Fogaras 281	

Ezen négy csoport szerinti kimutatás, egybevetve az értekezés végén talált táblázattal, oly világosan tünteti fel az egyes megyék halandóságát, hogy ahhoz commentár aligha szükséges, miért itt csak annak kiemelésére szorítokozom, hogy az I. csoportban 7 megye az ország átlagánál rosszabb, 10 pedig kedvezőbb, a II-ikban 6 kedvezőtlenebb, 14 pedig kedvezőbb, a III. csoportban egy az országos átlaggal egyenlő, a többi 14 mérsékeltőbb, végre a IV. csoportban 4 magasabb, a többi 9 pedig mérsékeltőbb halandósági arányt tüntetnek fel. aránylag legnagyobb mortalitással jelentkeznek Csanád, Nyitva, a Bánság, t. i. Temes, Torontál, továbbá Pest, Szabolcs, Esztergom, meg Trencsén megyék, ellenkezőleg legkedvezőbb a viszony Erdélyben, a hol Kolozst, Doboka-Szolnok és Kis-Küküllő megyét kivéve, a többi mind igen szerény aránnyal szerepelnek, legcsekélyebbel Fogaras, Udvarhely, Szeben és Csik megye, melyeknek halandósága nem üti meg a 3%-ot.

A városi törvényhatóságok halandósági arányukkal a három kategória szerint következőleg sorakoznak:

I. csoport.	II. csoport.	III. csoport.
városok több mint 30.000 lakóval	20—30 ezer lakossal	20 ezernél kevesebb lakóval
Budapest 603	Nagy-Várad 526	Sz.-Németi . . 429
Árad 435	Kassa 467	Komárom . . 409
Pozsony 431	Versecz 449	Selmecz 400
Debreczen 422	Kolozsvár . . 446	Pancsova . . . 398
Szabadka 400	Temesvár . . . 419	Újvidék 373
Kecskemét 374	Pécs 406	Baja 372
H.-M.-Vásárh. . 358	Sz.-Fehérvár 362	Győr 370
Szeged 331	Zombor 342	M.-Vásárhely 357
	Sopron 290	

A városi törvényhatóságok ennél fogva kevés kivétellel mindannyian felette magas halandóságot tüntetnek fel, kivált fővárosunk, de nem szabad itt szem elől téveszteni, hogy Budapest tényleges lakossága jóval nagyobb, mint a mennyi csupán belterjes népszaporodása folytán kiszámított, így a fennebbi exorbitans számarány t. i.: 640 haláleset minden 10,000 lakó után onnan van, hogy a három évi időszakban átlag évenként előfordult 12,167 haláleset arányítottan ugyanazon trienniumnak a belszaporodás alapján kiszámított átlagos 201,498 lakosság után, holott lakói száma a 300,000-et meghaladja, mert ha 300,000 főnyi népességhez viszonyítatik az évi 12,706 haláleset, nem kerül ki nagyobi) halandósági arány, mint 423 tízezer lakó után, mely aránynyal már egy színvonalon áll több társvárosával, sőt kisebb mint Kolozsvár, Arad, Kassa vagy éppen Nagy-Váradé, mely 526 halálessel 10,000 lakó után első helyen sorakozik a többi városok közt, pedig itt az idegek beszívargása nem igen változtatja a bellakosság létszámát, míg a többi népesebb városainknál az a külfelül való szaporodás folytán többet-kevesebbet érezhető mérvben csakugyan alteráltatik; mindenesetre sajnos, hogy többi városainkban is oly magas halandósági aránynyal találkozunk, névszerint Debreczenben, Verseczen, Temesvárott, Sz.-Németin, Pécsset, Komárom, Selmece és Szabadka városában, mindenütt több mint 4%-al. Örvedetes, hogy Szegednek halandósága, habár a katasztrófa után rosszabbodott, mégis jóval mérsékeltebb, mint a többi magyarországi városoké, az egy Sopront kivéve; mely körülmény, ha mindjárt részben onnan magyarázható, hogy a nagy katasztrófa alatt leginkább a nyomor és ínség, törődött test és egyéb okok folytán halálra érettebb elemek elpusztulván, a fenmaradtak, mint egészségesebb social szervezetű néptömeg, mérsékeltebb halandóságot tüntetnek fel, mégis sokban helyreüti az esketések és születésekre nézve újabban beállott, és másutt jelzett zavargásokat, és biztos kilátásba helyezi, hogy Szegednek reconstructiójával, népességének ezelőtt mindenkor észlelt felette kedves mozgalma, előbbi szabályosságával rövid idő alatt végképen helyre fog állam.

Magyarország kedvezőtlen halandósági viszonyának egyik főoka kétségkívül ama születési arányban keresendő, melylyel

Európa valamennyi államai közül kimagasul; a *gyermekhalandóság* mindenütt, még a legelőhaladottabb országokban is rendkívüli nagy arányméretével tetemesen befolyásolván az ország általános halandóságát: világos ennél fogva, hogy a hol, mint nálunk, aránylag több az újszülött, nagyobb is okvetlenül az általános mortalitás, pedig e tekintetben az utóbbi három évben nemcsak javulás nem állott be, hanem az öt éven aluli gyermekek még évről-évre fokozódó magasabb számaránnyal szerepelnek halottaink évi lajstromán; így volt Magyarországban:

	az összes elhunytak száma	azok között gyermek az 5-ik életév végéig	részesülési arány
1877.	499,343	250,306	50,1 ⁰ / ₀
1878.	520,975	274,384	52,6 [»]
1879.	501,724	259,508	51,7 [»]
átlag:	507,347	261,399	51,5 ⁰ / ₀

tehát évenként több mint fele része a haláleseteknek az öt éven aluli gyermekekből kerül ki, és mivel e jelentékeny jutalék még folyton gyarapodik, a közegészségi ügyet rendező 1876: 14. törvényczikknek azon intézkedése, mely a 7 éven aluli gyermekeknek megbetegedés esetére orvosi gyógykezelését kötelezőleg szabja elő, úgy látszik, annyi legislatív üdvös intézkedésünk sorsában részesül, t. i. írott malaszt marad, legalább öt évi fennállása óta semmi javulás ez irányban nem tapasztalható.

Az okilagos összefüggés, mely a születés és halálozási arány közt létezik, különösen akkor tűnik leginkább szembe, ha egyrészt megyei törvényhatóságaink általunk felvett négy csoportját egymással szembesítjük, és ha másrészt az egyes törvényhatóságoknál a két tényező közti viszonylatot külön-külön vesszük vizsgálat alá, mert az előbbi összeállításból kitűnik, hogy az egyes csoportokban a szerint nagyobb vagy kisebb a halandóság, a mint magasabb vagy alacsonyabb az évi szülöttek, és azzal karöltve járó évi gyermekhalálzásnak a számaránya, az utóbbi vizsgálódás pedig kétségtelenül kideríti, hogy az egyes törvényhatóságok, kevés kivétellel, ugyanazon sorrendet tartják a mortalitás terén, a melyben egymásután

jelentkeznek a születések táblázatán, mivel a hatályosb propagatív erő annyival több anyagot szolgáltat kora megsemmisülésre, úgy. hogy még azon kivételes megyékben is, melyek, daczára magasabb születési arányuknak, mérsékelt halandósággal dicsekszenek, legalább a zsengekorúaknak elhalálózása az átlagnál erősebb mérvben nyilvánul.

Így az 1877—79-ki bárom év átlaga szerint évenként átmérőleg:

	10.000 lakó közt					
	születetl.	meghalt	születetl.	meghalt	több szül. m. megh.	az elhunytak- közt van gyer- mek az 5-ik évtév. végéig
	‰					
az I. cs. 17 megyék	275,416	225,126	464	379	85	122,080 v. 54,2
a II. 20 "	169,595	143,576	426	381	65	71,629 59,6
a III. 15 "	76,811	62,643	491	334	67	29,641 47,1
a IV. 13 "	42,791	36,543	411	359	52	18,434 50,4
mind a 65	504,523	467,888	441	365	76	241,784 51,1
a 25 városban	48,671	39,459	455	411	44	19,615 49,3
Magyarországon	698,194	597,347	442	379	72	261,399 51,3

E tanulságos összeállításból kitűnik, hogy az I. csoportú 17 legnépesebb megyénk, valamint a születési arányra meghaladják a többi megyéket, úgy a halandósági aránnyal is, jelesen, tekintve a gyermekhalalozás arányát: csaknem egész 7%-al nagyobb mérvben lévén a megyékben az ötödik év bevégeztéig elhunyt gyermekek az összes elhunytak közt képviselve, mint a többi bárom csoportban sorakozó megyékben: e 17 legnépesebb megye után úgy a születési, mint a halandósági arány nagyságára nézve következik a második csoportot képező, legalább 150,000 főnyi népességit 20 megyénk, de a gyermekhalandóság ezekben átmérőleg valamivel kisebb, mint a negyedik csoportbeli, legkevesebb néppel bíró 13 megyénkben, melyek egyáltalán úgy a születési, mint a halandósági arány nagyságát illetőleg, túlszámnyalják a megelőző csoportba tartozó és 100,000-nél több lakóval bíró 15 megyénket, e harmadik csoportban t. i. legnagyobbbrészt erdélyrészi meg a Királyhágón innen jobbra észak felé fekvő, vagy különben egészségesebb gazdasági szervezettel bíró megyék sorakozván;

hogy pedig az erdélyrészi és Királyhágón innen az észak felé fekvő megyékben egyáltalán kedvezőbb a mortalitási viszony, főleg a gyermekhalandóság szempontjából, ezt ama kimutatás még tüzetesebben fogja szem elé állítani, mely az egyes törvényhatóságokat külön-külön veszi szemügyre.

A fennebbi általános összeállításból továbbá kiviláglik, hogy a 25 városi törvényhatóságunk, valamint a születési aránnyal túlszárnyalják a II., III. és IV. csoportú 48 megyét, úgy nemcsak azokat, hanem az I. csoportbeli megyéket is tetemesen felülhaladják halandósági arányukkal, jóllehet az I. csoportbeli 17 megyékben még nagyobb a születési arány, mint a 25 városban, és ez épen a 17 legnépesebb, jobbára törzsmagyar megyéknek egyik elvitázhatlan fölénye, hogy ha mindjárt az általános, valamint a gyermekhalandósági viszonyt illetőleg tetemesen túlhaladják is a többi megyei törvényhatóságokat, de még fokozottabb arányméretben haladják túl azokat a születési szaporasággal, úgy, hogy a születési többlet ezen legjelentékenyebb, s hozzá még nagyobbbrészt legmagyarosabb megyéinkben aránylag még legkedvezőbbnek mondható, a szóban levő triennium minden egyes évében a születési többletből származó belterjes népgyarodás 0.85 %-kal jelentkező, míg a népszámuk szerint utánuk következő 20 megyében a születési többlet csak 0.65 % a III. csoportbeli 15 megyében 0.67 és a IV. csoportúakban 0.52% sőt a 25 városi törvényhatóságban épen csak 0.44 %-nyi népszaporodást eredményezett.

Első pillanatra sajátyszerűnek látszhatnék, hogy városi törvényhatóságainkban, habár aránylag több születést és még nagyobb általános halandóságot tüntetnek fel éveukint, mint átlag a megyék, sőt habár annyival nagyobb a törvénytelen ágyból való szülöttjeiknek számaránya, mégis a gyermekhalandóság szerényebb arányszázalékkal szerepel, mint a megyékben, az erdélyrésziek kivételével; de ez igen természetes magyarázatát abban leli, hogy a városi lakosság nagy része mind vagyoni állapotuk, mind értelmiségük szerint, mind végre a városokban fokozottabb mérvben kínálkozó, gyakran egészen ingyen orvosi segédkezésnél fogva, a gyermekeket inkább részesítik a szakszerű gyógykezelés kedvezményében, mint ez faluhelyen és a síkságon egyáltalán lehetséges, és azért a gyermekhalandó-

Sora a 17 megyének

a születések a halálesetek
abszolút száma szerint

Zemplén	12,435	Pozsony	10,157
Pozsony	12,124	Somogy	10,143
Trencsén	11,794	Szatmár	9,835
Szatmár	11,721	Baranya	9,680
Baranya	11,367	Jász-N.-K.-Sz.	9,481
Krassó	9,611	Krassó	8,165

Sora a 17 megyének

a születési arány a halandósági arány
szerint 10,000 lakó közt

Bács	533	Nyitra	443
Torontál	516	Torontál	436
Pest	505	Temes	435
Arad	503	Pest	425
Jász-K.-Sz.	500	Trencsén	406
Temes	479	Arad	398
Nyitra	469	Pozsony	373
Somogy	459	Baranya	368
Trencsén	450	Bihar	365
Pozsony	446	Zemplén	364
Bihar	437	Bács	358
Zala	434	Jász-K.-Sz.	352
Baranya	432	Szatmár	349
Zemplén	432	Zala	336
Szatmár	416	Somogy	336
Vas	402	Vas	315
Krassó	367	Krassó	308

Sora a 17 megyének

a gyermekhalandóságra
nézve százalékokban
kifejezve

Bács	58,9 ⁰ / ₀ -al
Pest	58,5 »
Nyitra	58,3 »
Torontál	58,0 »
Somogy	56,41 »
Pozsony	55,5 »
Jász-K.-Sz.	55,5 »
Baranya	55,1 »
Trencsén	55,1 »
Temes	52,7 »
Arad	52,6 »
Vas	50,9 »
Zala	50,3 »
Bihar	49,6 »
Szatmár	47,41 »
Zemplén	45,9 »
Krassó	43,8 »

E sorozatok sok tekintetben tanulságosak, nagyjából a születés és halálozás közti viszonylat elég világosan felismerhető, és ha a sorrendben van is egyik-másik megyére nézve megzavarás, az csak arra mutat, hogy valamint a népesedés összes mozgalmát, úgy ezen viszonylatot is a legkülönbözőbb, gyakran merőben localis érdekű momentumok befolyásolják.

A többi bárom csoportban helyt foglaló megyéinkről általán csak azt emelem ki, hogy a gyermekhalandóság, karöltve az általános halandósággal, legerősebb magyar alföldünkön, ellenben leggyengébb az erdélyrészi megyékben; így egyfelől Csongrád megyében az öt év befejeztéig évenként meghalni szokott gyermekek az összes elhunytaknak 56%-át, Békés megyében 60. %-át, sőt Csanádban 63.1 %-át teszik, nem csuda tehát, ha Csanád megye Magyarország mortalitásában, az egy fővárosét kivéve, legelső helyen sorakozik, de Tolna, Esztergom, Fehér és Heves megyék is feltűnő magas gyermekhalandósággal szerepelnek (55—57%); ellenben Szilágy 42.8%-kal, Szeben és Fogaras 41.0%-kal, Hunyad 36.8, sőt N.-Küküllő 30.6%-kal a mérsékelt gyermekhalandóságé, megyéink közt sorakoznak.

Sora a 25 városnak

a születések a halálesetek
abszolút száma szerint

Budapest	13,954	Budapest	12,167
Szabadka	2,906	Szeged	2,474
Szeged	2,857	Szabadka	2,302
H.-M.-Vásárh. .	2,475	Debreczen	1,955
Kecskemét . . .	2,079	Pozsony	1,911
Debreczen	1,907	H.-M.-Vásárh. .	1,844
Pozsony	1,702	Kecskemét	1,625
Arad	1,510	Arad	1,329
Nagy-Várad . . .	1,176	Nagy-Várad . . .	1,312
Zombor	1,097	Temesvár	1,240
Temesvár	1,067	Kolozsvár	1,119
Sz.-Fehérvár . .	1,042	Kassa	979
Kolozsvár	1,028	Versecz	960
Kassa	1,023	Pécs	949
Versecz	1,007	Sz.-Fehérvár . . .	867
Pécs	899	Zombor	794
Újvidék	830	Szatm.-Németi . .	740
Sopron	774	Győr	735
Győr	759	Újvidék	712
Szatm.-Németi .	756	Baja	690

Sora a 25 városnak

a születések		a halálesetek	
abszolút száma szerint			
Baja	744	Pancsova	645
Pancsova	656	Sopron	640
Selmecz	568	Selmecz	567
Komárom	457	Komárom	500
M.-Vásárlhely	395	M.-Vásárlhely	424

Sora a 25 városnak

a születési arány a halandósági arány
szerint 10,000 lakó közt

Sora a 25 városnak

a gyermekhalandóságról
névze százalékokban
kifejezve

Budapest	692	Budapest	603	Szabadka	58,5 ⁰ / ₁₀₋₀
Szabadka	506	Nagyvárad	526	Kecskemét	56,7 »
Arad	494	Kassa	467	Debreczen	54,3 »
Kassa	488	Versecz	449	Versecz	54,1 »
H.M.Vásárlh.	480	Kolozsvár	446	Sz.-Fehérvár	51,6 »
Kecskemét	479	Arad	435	Szeged	51,6 »
Zombor	473	Pozsony	431	Kassa	51,1 »
Nagyvárad	471	Sz.-Németi	429	Zombor	50,8 »
Versecz	471	Debreczen	422	Budapest	50,4 »
Sz.-Németi	438	Temesvár	419	Baja	50,0 »
Sz.-Fehérvár	435	Komárom	409	H.M.Vásárlh.	49,8 »
Újvidék	434	Pécs	406	Újvidék	49,0 »
Debreczen	412	Szabadka	400	Győr	48,8 »
Kolozsvár	410	Selmecz	400	Arad	47,3 »
Baja	407	Pancsova	398	Pancsova	46,8 »
Pancsova	404	Kecskemét	374	Kolozsvár	45,4 »
Selmecz	400	Újvidék	373	Sopron	44,5 »
Sopron	386	Baja	372	Pozsony	44,2 »
Pécs	385	Győr	370	Selmecz	44,0 »
Pozsony	384	Sz.-Fehérvár	362	Sz.-Németi	44,0 »
Szeged	382	H.M.Vásárlh.	358	Pécs	43,9 »
Győr	382	M.-Vásárlhely	357	Komárom	43,4 »
Komárom	374	Zombor	342	Temesvár	43,3 »
Temesvár	360	Szeged	331	N.-Várad	42,7 »
M.-Vásárlhely	332	Sopron	290	M.-Vásárlhely	37,7 »

A következtetések, melyek ezen összeállításból, főleg annak utolsó rovatából levonhatók, hol az illető város közegészségi ügyének mibenlétében, hol egyéb sociál viszonyokban leltetvén egyedül úgy megfejtésöket, mint igazolásukat, a mi a fenforgó localis körülmények teljes ismeretét tételezi fel, azokkal tehát itten tovább nem foglalkozom, és beérem azzal, hogy a fennehbi összeállításban mindenkire nézve elégbő okoskodási és érvelési anyag kínálkozik, mely combinativ modorban felhasználva, sok tekintetben megvilágíthatja az egyik-másik városunk culturális állapotát; a mi pedig a születéseknek a halálesetek irányában levő többletét vagy hiánylatát illeti, arról még alantabb a III. fejezetben szó leend; de ez alkalommal is arra kell figyelmeztetnem, hogy a városokból, főleg fővárosunkból sok csecsemő kidajkálás végett a szomszéd falukba vándorol, mely körülmény egyrészt apasztja a városi, másrészt duzzasztja a mezei aránymérvet.

Hogy Magyarországnak *gyermekhalandósága*, & mennyiben az viszonyítatik az összes elhunytakhoz, nagyobb mint a többi európai államokban, az international statisztikából merített következő párhuzamból tetszik ki; az 5-ik évi életkor befejeztéig egy évben elhunyt gyermekek ugyanazon év összes halottai közt jelentkeznek:

Magyarországban	51,5 ₆ »	Belgiumban	36,0 ₀ »
Bajorországban	49,0 »	Görögországban	35,6 »
Spanyolországban	48,0 »	Svédországban	34,8 »
Olaszországban	47,5 »	Svájczban	33,6 »
Németalföldön	44,1 »	Dániában	32,0 »
Rumániában	42,6 »	Norvégiában	31,0 »
Angolországban	40,5 »	Franciaországban	29,5 »

Minél csekélyebb ennél fogva valahol a születési arány, annál mérsékeltebb is a gyermekhalálzási arányviszony, és megfordítva; nálunk azonban nemcsak szemközt az évi általános halálzással, hanem még szemben az évi születésekkel is magasabb a gyermekhalandóság, mint másutt, így az 5-ik életévig elhunyt gyermekek nálunk a három évi átlag szerint az egy-egy évben újszülötteknek 42,9 %-át teszik, ellenben Bajor-

országban 40.6 %-át, Olaszországban 39.6 %, Ausztriában 38.9, Poroszországban 33.1, Belgiumban 28.5, Svájcban 26.3, Angolországban 25.6, Svédországban 21.%, sőt Norvégiában csak 18.0%-át. E tekintetben pedig a 25 városi törvényhatóságban kedvezőtlenebb viszony mutatkozik, mint a megyékben, ott t. i. az arányviszony 4.1 %-ra emelkedik, emitt pedig csak 42.8 %-ra, holott az elhunytakhoz való viszonylat, a mint fennebb kimutattuk, a 25 városban kedvezőbb, mint a megyékben, nyilván, mivel az újszülöttek közt annyiival több a törvénytelen ágyból való, kik közt a dolog természete szerint nagyobb a halandóság.

Különben nálunk az 5 éven alul elhunytak közt a törvénytelen ágyból valóak csaknem teljesen egyforma, sőt egyik-másik évben még némileg csekélyebb arányban vannak képviselve, mint a születések közt egyáltalában, így volt törvénytelen születésű:

	az öt évi életkorig elhunytak között	az évi születések közt egyáltalában
1877-ban	19,548 vagyis 7.81 ⁰ / ₁₀ -al	44,708 vagyis 7.30 ⁰ / ₁₀ -al
1878-ban	20,161 » 7.95 »	44,070 » 7.43 »
1879-ben	20,419 » 8.86 »	49,669 » 7.81 »

nyilvánulni, legyenek azok törvényes vagy törvénytelen származásúak, de eltekintve attól, hogy már a halvaszülöttek közt, mint másutt kimutattuk, annyiival magasabb a házasságon kívül szülötteknek a képviselése, azoknak az évenkiut elhalálozó gyermekek közti nagyobb szerepelése csak akkor tűnik szembe, ha a gyermekkorban kimúlókat nem az elhunytakkal, hanem az újszülöttekkel teszszük párhuzamba, jöllehet e tekintetben is nem igen feltűnő különbözet, sőt az egyik-másik évben a törvénytelen ágyúakra nézve még kedvezőbben áll a mérleg; így a szóban levő triennium minden egyes évében volt, és pedig:

	újszülött általában	az 5-ik életév végéig elhunyt általában	törvényes születés
1877.	595,984	250,306 azaz 42.0 ⁰ / ₁₀	551,276
1878.	592,854	274,384 » 46.3 »	548,784
1879.	635,746	259,508 » 40.8 »	586,077
átlag:	608,194	261,399 azaz 42.98 ⁰ / ₁₀	562,045

	az 5. év végéig elhunyt törv. ágyú gyermek	törvénytelen születés	az 5. életév végéig elhunyt törvényt. származású
1877.	230.758 azaz 41,8 %	44.708	19.548 azaz 43,7 %
1878.	254.223 » 46,3 »	44.070	20.161 » 45,7 »
1879.	239.089 » 40,7 »	49.669	20.419 » 41,1 »
átlag:	241.357 azaz 42,04 %	46.149	20.042 azaz 43,48 %

A három évi átlag szerint tehát az 5-ik évi életkorig elhunyt törvénytelen származású gyermekek csak 0,48 %-al nagyobb arányméretben vannak képviselve, szemben ugyanazon trienniumban átlag évenként született bázasságonkivüliekkel, mint szemben a törvényes ágyból valókkal, a mi mindenesetre a mellett szól, hogy nálunk általán nagy lévén a gyermekhalandóság, kivált a síkon, a hol pedig a törvénytelen születések aránylag mégis csekélyeit!) számban fordulnak elő: e körülmény nem engedi az aránykülönbözetet határozott kifejezésre jutni, mely a dolog természete szerint, okvetlenül kell, hogy a két különböző származás közt fenforogjon, még pedig a házasságon kívül születettek rovására. Mindamellett nálunk, legalább a szóban levő háromévi adatok nyomán, épen az ellenkező észlelhető, nálunk t. i. nem a 25 városi, hanem a megyei törvényhatóságokban tapasztaljuk, hogy ha a törvényes ágyból való születésekhez arányítjuk az 5-ik évig meghalt törvényes születésű gyermekeket, reájok mérsékeltebb százalék esik, mint az 5 éven alul elhunyt törvénytelen ágyunkra, ha azokat a házasságon kívüli születettekhez viszonyítjuk, holott a 25 városban háromszor annyi törvénytelen születés fordul elő, mint a megyékben, így ha a fennebbi összeállítás átlagos számeredményeit a két elemre, t. i. a városi és megyeire felosztjuk, következő sajátlagos összeállításra akadunk; az 1877—79-ki átlag szerint volt minden egyes évben, és pedig:

	újszülött általában	az 5-ik életév végéig elhunyt általában	törvényes születés
a 25 városban	43.671	19.615 azaz 44,9 %	35.612
a 65 megyében	564.523	241.784 » 42,8 %	526.433
az országban	608.194	261.399 azaz 42,98 %	562.045

	az 5. év végéig elhunyt törv. ágyú gyermek	%	törvénytl. születés	az 5. életév végéig elhunyt törvénytelen származású	%
in 25 városban	16,110	45.2	3,059	3,505	43.4
in 65 megyében	225,247	42.7	38,090	16,537	43.4
az országban	241,357	42.84	46,149	20,042	43.4

Ez mindenesetre meglepő jelenség, mely csak több éven át hasonló irányban folytatandó kutatással leendő megfejthető, elégségesnek tartottam ez alkalommal e jelenséget jelezni, és megadni a lendületet, annak megmagyarázását célzó további buvárlatra.

Az ötödik életév végéig elhalt gyermekek *nemi külön-ségét* illetőleg a kérdésben forgó bárom évi adatok ép úgy, mint az elhunytak közt egyáltalán fenforgó nemi arányra nézve korábbi adatainktól annyiban térnek el, a mennyiben a finemnek számbeli túlsúlyozását mérsékeltebb mérvben tüntetik fel; ugyanis ezelőtt, még az 1876-ki adatok szerint is, a zsengekorban elhaltak közt 100 elhunyt leányra több mint 114 fi-gyermek, és a korra való tekintet nélkül, 100 nőneműre egy-általán 110 finemű jött, holott a kérdéses trienniumban követ-kező számadatokra akadunk, volt:

	az 5-ik évi életkor végéig elhunyt gyermekek közt			korra való tekintet nélkül az elhunytak közt		
	fiu	leány	100 leány- gyermekre	finemből	nőneműből	100 nő- neműre
			fiu			finemű
1877.	132,973	117,333	113.2	260,342	239,001	108.9
1878.	143,773	130,311	110.6	269,234	251,721	106.9
1879.	136,968	122,540	111.7	259,832	241,892	107.4
átlag:	137,905	123,494	111.8	263,143	244,204	107.7

Ez adatok szerint ennél fogva a finemnek számbeli túlsúlyozása az elhalálózásnál jóval mérsékeltebb, mint az előbbi évek adatai után, és jóformán az európai általános arány- viszony niveauján áll, csak némely államban nagyobb, legtöbb országban ellenben még kisebb, vagy csak hasonmértű a fi- túlsúlyozás, mint nálunk: így a többször idézett international forrás szerint, az elhunytak közt 100 nőneműre jön:

Rumániában ... 117	finemű	Ausztriában ... 107	finemű
Görögországban . 112	»	Olaszországban . 106	»
Szerbiában 110	»	Belgiumban ... 106	»
Svájcban 109	»	Spanyolországban 106	»
Poroszországban 108	»	Németalföldön . . 104	»
Franciaországban. 107	»	Svédországban . . 104	»
Angolországban. 107	»	Norvégiában ... 104	»
Bajorországban . 107	»	Dániában 102	»

vájjon állandó és tartós lesz-e e mérséklés, vájjon összefüggésben álbe az utóbbi években kétségkívül nagyobb mérvben helyt foglalt kivándorlásokkal, melyek, köztudomás szerint, inkább a filakókat vezetik kifelé mint a nőlakosságot, erre csak a legközelebbi idő adataiban fogunk választ nyerni; némi, legalább indirect választ találunk már az 1880-ik év végére vonatkozó legújabb népszámlálás eredményeiben, miről még a legközelebbi fejezetben szó leend.

Hivatalos kimutatásaink bármennyire is szegények a népmozgalom ép azon főtényezőjére nézve, mely társadalmi szempontból legfontosabb, mégis 1876. óta oly új rovatot tartalmaznak, mely egy igen érdekes mozzanatnak kellő megvilágítására, és hazánk ebbeli viszonyának az előhaladott európai államokéval való egybevetésére a kívánt adatokat szolgáltatja, értem az *ötödik éven túl elhunytak családi állapotát* feltüntető rovatot. Már két év előtt, midőn az 1876-ki kimutatásnak eredményeit szerencsém vala a tisztelt Akadémiának bemutatni, őszinte örömmel üdvözöltem országos statisztikai hivatalunknak ez irányban szerencsés kezdeményezését, ennek ez alkalommal csak ismételve adhatok kifejezést, mert akkori feltevésém, hogy e kimutatás, minthogy anyakönyveinkben már régtől fogva külön rovatok léteznek arra, hogy az elhunyt nős, nőtlen vagy özvegy állapotú volt-e, a valót inkább fogja megközelíteni, mint sok egyéb mozzanatra nézve, mikre az előkészülés az anyakönyveket vezető orgánusok részéről jobbra még hiányzik, az utóbbi évek adataiban mutatkozó összhangzás és összevágó arányviszoiiy által teljesen igazoltnak látszik; hivatalos közleményeink ebbeli haladása felőli örömünk annál jogosultabb, mivel e rovat sem a társországok, sem a többi

örökös tartományok népmozgalmi közleményeiben mai nap sincsen felvéve.

Az 5-ik évi életkoron túl elhaltak közt számíttatott:

	1877.		1878.	
nőtlen, illetőleg hajadon	75.034	30,1 ⁶ / ₁₀₀	78.534	31,8 ⁰ / ₁₀₀
házas állapotú.....	115.271	46,3 ³ / ₁₀₀	111.884	45,4 ¹ / ₁₀₀
özvegy *	58.732	23,6 ⁰ / ₁₀₀	56.173	22,8 ⁰ / ₁₀₀
együtt:	249.037		246.591	
	1879.		<i>a három év átlaga</i>	
nőtlen, illetőleg hajadon	7.456	30,8 ⁹ / ₁₀₀	76.044	30,9 ⁰ / ₁₀₀
házas állapotú.....	111.086	45,9 ⁰ / ₁₀₀	112.747	45,3 ⁰ / ₁₀₀
özvegy *	56.566	23,3 ¹ / ₁₀₀	57.157	23,2 ⁰ / ₁₀₀
együtt:	242.216		245.948	

A házasállapotúaknak magas szereplése az évi elhunytak sorában első pillanatra feltűnőnek és az összes népességből reájok eső arányszázalékot tetemesen felülszárnyalónak látszhatnak, de nem szabad szem elől téveszteni, hogy a fennebbi összeállításban az öt éves korukig elhaltak ki vannak hagyva a számból, és ha az összes lakosságnál is egész az 5-ik életév végéig levő gyermekektől eltekintünk, akkor ott is a házasállapotúak jóval magasabb számarányban jelentkeznek; különben azon körülménynél fogva, hogy nálunk a házaseletűek egyáltalán tetemesen erősebb arányviszonyban vannak képviselve az összes népességnél, mint legtöbb európai államban, méltán azt lehetne következtetni, hogy halottaink közt is annyival emeltbb arányviszonyban kell képviselve lenniük, mint más országokban, de ez nem áll feltétlenül, itt is első pillanatra csakugyan látszhatnak, mintha e tekintetben roppant nagy lenne a különbség Magyarország és a többi európai államok közt, miután az international statisztika szerint, mely ez értekezés folyamában már annyiszor szolgált forrásul, másutt a házasállapotúaknak a halotti lajstromokon való szereplési aránya legfőlebb 30%-ig emelkedik; de ama adatok nem vethetők egybe a mieinkkel, mert ott e viszony az összes elhunytakhoz

mérve van kiderítve, tehát az 5-ik évi életkorig kimúlt gyermekek belevonásával, mi természetesen nagyon is alterálja a házassáallapotúaknak fennebb közlött magyarországi arányát.

Magyarország csak úgy lenne a többi államokkal párhuzamba vonható, ha ott is az elhalt gyermekek száma az elhunytak összegéből letudatnék, de még akkor sem lenne teljesen egyenlő az összehasonlításnak az alapja, mert nem egyforma a gyermekhalandóság, nem egyenlő az 5-ik évi életkorig elhalálozó gyermekeknek az összes kimúltakhoz való arányviszonya; de az international statisztikában közlött adatok e kiderítést nagyon megnehezítik; miért helyesebb inkább nálunk is az ötödik évi életkorig elhalt gyermekeket számba venni és így azon az alapon megkísérlem az egybevetést, így pedig a nőtlen-, házas- és özvegyállapotúakra jut az összes elhunytak közt (beleszámítva a gyermekeket is), és pedig:

	Magyarországban a 3 évi átlag szerint		Olaszországban	Franciaországban	Poroszországban	Belgiumban	Németalföldön	Svédországban	Dániában	Görögországban
	%	%	%	%	%	%	%	%	%	%
nőtlenállapotúak	337,443	66,8	65,2	50,1	62,1	59,3	62,1	55,3	57,2	56,3
házas	112,747	22,2	21,6	30,6	24,1	24,9	23,8	26,1	26,9	31,7
özvegy	57,157	11,3	13,2	19,3	13,6	15,8	14,1	18,6	16,9	12,0
együtt:	507,347									

Ezen az alapon pedig a házassáallapotúaknak az elhunytak közötti képviselése nálunk csekélyebb lenne, mint másutt, mi azonban onnan van, mivel nálunk annyival több öt éven aluli gyermek szerepel a meghaltak közt, mint másutt, és ha megfordítva a többi európai államoknál csak az öt éven túl elhaltakhoz viszonyítjuk a házassáallapotúakat, csakis Franciaországban mutatkozik hasonló arányviszony, mint nálunk, miután ott a népességben is a házassáallapotúak egyáltalában valamennyi európai államok közt Magyarország után a legerősebb percentuatiót tanúsítják.

Ha a családi állapotot combinative a nemi különbséggel vesszük figyelembe, azt találjuk, hogy a triennium átlaga szerint volt:

nőtlen finemű	41,129	hajadon	34,915	vagyis 100 nőneműre	118 finemű
házas	> 63,758	férjes nő	48,989	"	> 130 "
özvegy	> 20,350	özv.	36,807	"	> 56 "
együtt :	125,237		120,711		átlag : 103,7 "

a finemnek túlsúlyozása ennél fogva legerősebbnek mutatkozik a házasállapotúak közt, 30%-al több férfi mint nő halván meg, nagy még túlszámuk az 5-ik évi életkoron túl elhalt nem-házasok közt, míg az özvegyességben levők közt oly határozott kisebbségben van a finem, hogy majd kétszer akkora az évenként meghalt özvegyasszonyok száma, mint a férfiaké, az egy évben kimúlt özvegyek közül csak 35.6 % fiözvegyekre, ellenben 64.4 % az özvegy nőkre esvén.

III.

Magyarország és egyes törvényhatóságainak népmozgalmi mérlege.

Már azon értekezésemben, melyet két év előtt a tisztelt Akadémiának bemutatni szerencsém volt, azon megjegyzést tettem, hogy valamint az üzleti élet körében az évi mérlegnek activ vagy passiv volta' amaz esztendő folyamában előfordult kedvező vagy kedvezőtlen momentumokra enged következtetést, úgy a népesség folyamában is a szerint, a mint a mérleg valamely évben többlet-kevesebbet activ vagy passiv módon záródik, méltán áll a következtetés a népeletet befolyásoló kedvező vagy visszás momentumokra. Ez alkalommal csak ismételhetem e megjegyzést, és abból indulva, annál biztosabban haladhatok a népmozgalmi mérleg megvizsgálásában, minthogy a legújabban megejtett országos népszámlálás eredményeiben oly vezérfonal kínálkozik, mely a merő belterjes népszaporodás vagy fogyatkozás helyes megítélésére, a születéseknek az előfordult halálesetek irányában mutatkozó többlete vagy hiánylatának hol kellő megvilágítására, hol helyreigazítására becses mérészközül szolgál, sőt a belnépesedési mozgalmából folyományozó szám-eredmények képesek sokban ama tetemes különbözeteket megfejtetni. melyek egyrészt az utolsó népszámláláskor az egyes

törvényhatóságok népszámára talált tényleges, másrészt a népmozgalmi adatok fonalán kiderített számviszony közt fenforognak. egyúttal az egyes törvényhatóságoknál előforduló ily különbözőzetek még arra is tél használ hatók, hogy az utóbbi időkben nagyobb mérvben lábra kapott kivándorlási iigv iránt némi tájékoztatást nyújtsanak, mi kivált azon megyékre nézve áll, melyekből az utóbbi években, köztudomás szerint, tömegesebben indult a szokott tűzhelyüket a más világbeli hajlékkal felcserélő kivándorlók serege.

Az előbbi fejezetekben a bárom évi születések és halálesetek iránt közlött adatokból már kiviláglik, hogy a szóban levő időszak mindegyik évében a népmozgalmi mérleg többetkevesebbet activ módon záródott le, legkedvezőbben 1879-ben, midőn a születési többlet oly népnövekvést eredményezett, mely ezelőtt a magyarországi népszaporodás normál arányának bizonyult; ugyanis volt:

1877- ben 96,641 főnyi többlet, vagyis 0.70%-nyi népnövekvés

1878- ban 71,879 » » » 0.52 » » »

1879- ben 134,022 » » » 0.97 » » »

Ha ezen bárom évi népmozgalom positiv eredményét az 1870—79-ig terjedő évtized amaz évei negatív eredményével szembesítjük, melyek hol a kolera pusztításai, hol az általános üzletpangás és rohamos közgazdasági hanyatlás folytán az előbb mindig kedvezőnek mutatkozott népesedési mérlegünket egyszerre olyképen megrontották, hogy növedék helyett feltűnő hiányéit állott be, azt találjuk, hogy mutatkozik ugyan az előbbi kedvező mérleg visszanyerésére irányzott népmozgalmi bajiam, de korántsem oly egyenlő, tartós és határozott fejleményi fokozásban. mely a szenvedett veszteséget teljesen fedezni, még kevesbbé pedig népszaporodási ügyünket megkettőztetett plus alapján az előbbi állapotba visszahelyezni képes lenne. És ez szóló bizonyítéka annak, hogy sem legislatiónk, sem kormányunk újabbkori intézkedéseinek nem sikerüit a különféle csapások által főleg az 1871—74-ig néptestünkön ejtett sebeket végképen behegeszteni, és még kevesbbé sikerült nagyobb mérvű, social reformok által a szenvedett veszteségeket helyreépölni miután a közgazdasági viszonyok minden javulása, jelesen új

meg új kereseti források megnyílása, a termelés minden egyes ágaiban már a közlekedési nagyobb könnyűség folytán okvetlenül beállandott nagyobb productivitás államgazdasági vajúdásaink által folyton alákötetik, folyton elzsibbasztatik, és az 1879-ben már határozottabban érezhető mérlegjavulás tartós-nak csak az esetben Ígérkezik, ha az egyes productiv erők kifejtésére legújabban nagy lelkesedéssel irányzott úgy köz-, mint magántörekvés a köztehernek csakis financia bajaink orvoslása után várható tetemesb megkevesbülésében fog találni kellő istápolást, és mellőzhetlen támogatást.

A három évnek a népmozgalom után várható leendett népgyarapodása a 25 városi és 65 megyei törvényhatóság részéről következő születési többletben tükröződik le; volt a szülötteknek a meghaltak feletti túlszáma szerint:

	<i>1877.</i>	növedéki arány
a 25 városi törvényhatóságban	5,955 főnyi többlet	0,62 ⁰ / ₁₀
a 65 megyei	90,686	0,71
Magyarországban	96,641	0,70⁰/₁₀
	<i>1878.</i>	növedéki arány
a 25 városi törvényhatóságban	2,644 főnyi többlet	0,27 ⁰ / ₁₀
a 65 megyei	69,235	0,54
Magyarországban	71,879	0,52⁰/₁₀
	<i>1879.</i>	növedéki arány
a 25 városi törvényhatóságban	4,035 főnyi többlet	0,42 ⁰ / ₁₀
a 65 megyei	129,987	1,09
Magyarországban	134,022	0,97⁰/₁₀

a megyékben tehát 1879-ben már el lett volna érve az egy százaléknyi népgyarapodás és csak a városok ebbeli lassú és még az 1879-ik évben is felette zsenge belgyarapodása okozta, hogy az egész országra nézve a növedéki arány nem ütötte meg teljesen az egy perczentet.

Szemben ezen belszaporodási processussal, egészen eltérő népgyarapodási eredményt tüntet fel az utolsó népszám-

lálás; igaz, hogy ez az 188(1-ki év végével talált népszámra vonatkozik, erre pedig amaz évi népmozgalom is kihatott, melyet végeredményeiben jelenleg még nem ismerünk; alig hihető azonban, hogy az képes lenne a fenforgó különbözeteket voltaképen kiegyenlíteni, annál kevesbbé, minthogy a népmozgalmi adatok tisztán csak a születési többletből vagy hiánylatból származó gyarapodást vagy csökkenést tüntetik fel, minden vonatkozás nélkül a be- és kivándorlás által okoztatni szokott népfolyami változatokra, holott ellenkezőleg a népszámlálás a talált tényleges népmennyiségre vonatkozáván, semmi tekintettel nincsen arra, vájjon a mutatkozó többlet vagy hiánylat belszaporodásból, vagy a be- és kivándorlás közti differentiából származik-e. Annak kimutatására pedig, hogy mily lényeges különbség van az e két úton nyert népmeneti eredmény közt. szükséges azon egész évtizednek belszaporodási viszonyát szem elé állítani, mely az utolsó népszámlálás óta, tehát 1870. kezdetétől 1879. végéig lefolyt. Volt t. i. az egész országban:

1870-ben	124,607	többlet,	vagyis	+ 0. ₃₂	» ₁₀
1871-ben	55,789	»	»	+ 0. ₄₀	»
1872-ben	17,083	hiánylat	»	— 0. ₁₂	»
1873-ban	307,263	»	»	- 2. ₂₃	»
1874-ben	716	többlet	»	+ 0. ₀₁	»
1875-ben	107,439	»	»	+ 0. ₃₀	»
1876-ban	145,165	»	»	+ 1. ₀₇	»
1877-ben	96,641	»	»	+ 0. ₇₀	»
1878-ban	71,879	»	»	+ 0. ₅₂	»
1879-ben	134,922	»	»	+ 0. ₉₇	»

egészben véve 1870. eleje óta Magyarország népessége a belszaporodás folytán 411.921 főnyi, vagyis 3.₃ %-nyi növekvést vett, átlag tehát egy-egy évben 41,191 fővel, vagyis 0.₃₃ %-kal gyarapodott.

Még pedig törvényhatóságaink kétrendű cathegóriájára nézve az 1870—79. volt népesedési mozgalom alapján mutatkozó mérleg egészen másféle, mint a milyen az, mely az utolsó népszámlálás szerint képződik, míg t. i. a népmozgalmi adatok fonalán az egész országra nézve a 10 éven át beállott szaporodás csaknem végképen a megyei népesség gyarapodására esik,

és ahhoz a 25 városi törvényhatóságnak népe alig néhány száz fővel járul, az utolsó népszámláláskor ellenkezőleg csakis ezen 25 város népszámában találtatott jelentékeny növekvés, a 65 megyében ellenben alig több, mint évi 2000 főnyi gyarapodás. vagyis határozott stagnáció; így volt:

a népmozgalmi adatok fonalán :	1870. elején	1879. végén a belszaporodás szerint
a 65 megyei törvényhatóságban	12.594.763 fő	13.006.125
a 25 városi »	966.482 »	967.041
Magyarországban ...	13.561.245 fő	13.973.166

10 évi növekvés		átlag egy évi növekvés	
általán	%	általán	%
411.362	3,26	41.136	0,326
559	0,05	56	0,005
411.921	3,31	41.192	0,33

a népszámlálás szerint :	1870. elején	1880. végén a népszámlálás alapján
a 65 megyei törvényhatóságban	12.594.763 fő	12.617.258
a 25 városi »	966.482 »	1.111.364
Magyarországban	13.561.245 fő	13.728.622

11 évi növekvés		átlag egy évi növekvés	
általán	%	általán	%
22.495	0,18	2.045	0,01
144.882	15,00	13.171	1,36
167.377	1,23	15.216	0,11

Ez valóban meglepő, a népesedési hullámmás után kiderített calculust voltaképpen balomra döntő eredmény! Ha sejt-hető volt is, hogy népfolyamunk az 1870. óta megromlott mér-lege folytán csak felette mérsékelt arányban fogott gyarapodni, de hogy Magyarországnak lakosságán 11 éven át összesen csak 1,23%-nyi, vagyis átmérőleg évenként csak 0,11 %-nyi szapo-rulatót fog felmutathatni, az legkevesebb sem volt várható, jelesen az utolsó népszámlálás végeredménye gyökerestül ki-forgatja az eddig kifejtett népmozgalmi számmiveletet az

által, hogy épen ott derít ki növekvést, a hol a belterjű gyarapodás előbb hiánylatot, mint növedéket helyezett kilátásba; ellenkezőleg, ott derít ki, ha nem is positiv veszteséget, legalább totális pangást, a hol inkább némi fejleménnyel lehetett kecsgetnünk. Igaz, hogy Ausztriában is minden egyes tartományra nézve az utolsó népszámlálás a népmozgalmi caleulus-tól többet-kevesebbet eltérő differentiákat juttatott felszínre, de korántsem oly feltűnő arányméretben, mint nálunk. Nem lévén mód és eszköz utolsó népszámlálásunk helyes vagy helytelen voltát ítészeti bírálat alá vonni s nem lévén szabad hivatalosan constatált számviszonyok ellenében a subjectiv nézetet előtérbe tolni, kénytelenek vagyunk a befejezett, bármily sajátlagosnak látszó, stat. tény előtt meghajolni, egyedül arra szorítkozván, hogy törekedni fogunk legalább némely különbszeiét tüzetesebben megvilágítani.

A különbszet szembetüntetésére az V. a)—d) táblázatokban az egyes megyei törvényhatóságokat az általam felvett 4 csoportozat szerint akkép állítottam össze, hogy az első rovatban felvettem az utolsó népszámláláskor talált tényleges állapotot, még pedig a végleg kiigazított adatok szerint, melyeket a magyar országos statiszt. hivatal szokott készségével szíves volt Velem közölni; a második rovat tartalmazza az 1870-ki népszámláláskor talált népszámot; a harmadik e kettő közti különbszetet absolut számokban tünteti fel; a negyedik rovat a népfejléményt mutatja a két számlálás közt lefolyt 11 évi időközben; az ötödik rovatban fel van véve a népszám, mely a népmozgalom alapján az 1879-ik év végére ki lett számítva; a hatodik rovat mutatja a népfejléményt, mely a népesedési hullámból 1869. végétől 1879. végéig, tehát 10 évenátfolyományoz, és az utolsó rovatban végre ki van téve. hogy az utolsó népszámlálásnál mennyi lakóval találtatott több vagy kevesebb, mint a mennyi a belterjes szaporodás folytán várható lett volna.

Ezen táblázatokban már az egyes törvényhatóságoknak a felvett 4 csoportba való elosztására nézve, szemben az I. vagy III. táblázatokkal több változás merül fel, ugyanis Krassó Szörény megyével, mely 1879-ig mg két külön megyekép szerepelt, azóta pedig törvényesen egyesült, egy megyének vétet-

vén, csak 64 megye van felvéve, továbbá némely megye az utolsó számlálás szerinti népszámával más csoportba jutott; így jelesen Trencsén megye a 250,000-nél több lakóval bró megyéket tartalmazó csoportból kipottyant és a második csoportba lett áthelyezve, szintúgy Maros-Torda a II. csoportból a III-dikba került, népessége az utolsó népszámlálás szerint nem ütven meg a 150,000-et; ellenben Csanád megye a I V. csoportból előlépett a III-dikba, lakosszáma az utolsó felvétel szerint meghaladván a 100,000-et, a többi megyékre nézve is a sorozásban több változás észlelhető, az egyik-másik majd előbbre, majd hátrább foglalván helyet, mint az előbbi táblázatokban.

Ha végigtekintünk az egyes megyéken, kevés kivétellel, majdnem mindegyikben az utolsó felvételnél kevesebb népesség találtatott, mint a mennyi a népmozgalom, vagyis a születéseknek a halálesetekhez való arányviszonya szerint várható lett volna, még azon megyékben is, melyek elég nagy népnövekvést tüntetnek fel, szemközt a megelőző 1870-ki felvétellel. Kivételt képez Pest-Pilis-Solt-Kiskún megye, mely az I. csoportú lti megye közt nemcsak az 1870-ki népszámláláshoz mérve úgy az absolut létszám szerint, mint különösen viszonylagosan a legerősebb gyarapodást tanúsítja, hanem a népmozgalom szerint az 1879. végén kiszámított 568,344 főnyi lakosszámot is 13,838 fővel meghaladja; miért is. tekintetbe véve, hogy az utolsó népszámlálás az 1 880-ik év végére vonatkozik, és így abban még ez évnek népmozgalmából származó gyarapodás is befoglaltatik, méltán állíthatjuk, hogy talán egy megyénél sem vág annyira össze a népmozgalom után és a számlálás útján constatóált népszám, mint Pest megyében, mi egyrészt arra látszik mutatni, hogy e megye lakossága kevesebbé érintetik a be- és kivándorlás árjai által, hogy másrészt az utolsó számlálás aránylag legpontosabban hajtattott végre Pest megyében; mert ha nem szabad is ellenérv hiányánál fogva a végbement számlálás helyes voltát egyáltalán kétségbe vonni, mégis a némely megyéknél alig magyarázható különbözetek nem zárhatnak ki minden kétséget, mely csak indirect úton leud maholnap vagy elhárítható, vagy igazoltnak bebizonyítható. Különben még Zala és Jász-K.-Kún-Szolnok megyék a kiszámítottnál erősebb gyarapodást tüntetnek fel.

Azon körülmény különben, hogy ama megyékben, melyek a népmozgalom alapján határozott gyarapodást mutatnak, a népszámlálásnál szintén, ha mindjárt valamivel szerényebb, de prononcirozott arányban több lakó, ellenben azokban, melyekre nézve a népmozgalom folytán vagy felette csekély többlet, vagy éppen határozott hiánylat mutatkozik, tetemesen kevesebb lakó találtatott, mint a mennyi az 1870-ki népszámláláskor, tehát egész 11 évvel előbb kideríthetett, kétségkívül világosan amaz okilagos összefüggés mellett szól. mely a népmozgalom és a népesség tényleges létszáma közt természetzerűleg fenforog; így népesebb megyéink közül a fennebb említett három kívül Vas, Somogy, Pozsony, Bács-Bodrogh, Komárom, Tolna és Békés megyékben csaknem egyenlő növekvés mutatkozik úgy a népmozgalom, mint a számlálás alapján, már Fejér és Sopron megyénél csak fél annyi növekvés vehető észre, mint a mennyi belerejű szaporodásuk szerint feltételezhető volt; ellenben Csanád éppen kétszer nagyobb arányú gyarapodással jelentkezik, névszerint 15.¹⁶, vagyis évenként 1.³⁷ %-al, unicuni az utolsó számlálás lapjain, úgyszintén másrészt a hiánnyal jelentkező népmérlegű megyékben az utolsó felvétel is positiv deficitet tüntet fel, csakhogy jobbára szembetűnően magasabb arányban, mint a népmozgalmon nyugvó számmivelet, sőt számos megyében népvészesség lett constatálva, melyek a belgyarapodás terén positiv növedékek szerepelnek, jelesen tapasztalható ez feltűnő mérvben a kelet és északkelet felé fekvő megyékben, így Bihar népe a 10 évi népmozgalom szerint 7.¹⁵ %-al, a számlálás szerint 11 éven át 11.⁷³ %-al, Szatmáré az előbbi szerint 1.⁸³ %-al, az utóbbi szerint 5.⁹⁰ %-al, Zempléné 0.⁵¹ % irányában 0.⁷¹ %-át, Aradé 4.¹⁸ % irányában 7.²⁴ %-al, Szabolcsé 1.²⁰ %-al szemben 2.¹⁸ %-al fogyatkozott, sőt Szepes. Trencsén, Gömör, Beregh, de kivált Sáros megye, melyek belterjű népgyarapodásuk szerint positiv mérleggel bírnának, mindannyian népfogyatkozást tüntetnek fel, még pedig elég sajnós aránymérettel.

Ez kétségtelen vonatkozással van az e megyékből újabban tömegesebb kivándorlás útján kifelé vonuló néprajok jelentékenyebb létszámához, és hogy csakugyan az újabbkori kivándorlások tetemesen apasztották hazánk lakosságát és hogy gyakran csakis abból magyarázható, a különben alig megfejt-

hető népcsökkenés, már azon körülményből is elég világosan kivehető, hogy ha a lakókat a két nem szerint külön vesszük tekintetbe, nem egyaránt fogyott a népesség, hanem jóval nagyobb mérvben a filakók, mint a nők részéről, a kivándorlás természetesen inkább apasztván a szokott tűzhelyét könnyebben és könnyelműebben is oda hagyó férfiak számát, mint a családi tűzhelyhez jóval inkább ragaszkodó, sokszor ahhoz akaratlanul is kötött nőlakosságát.

Nehogy ezt az egyes megyékre nézve külön mutassuk ki, mi a különben is ezen, a szokottnál terjedelmesebbé lett értekezést tetemesen kibővíténé, elég csak az egész országra nézve az utolsó népszámlálásnak ebbeli eredményét szemügyre venni; ugyanis találtatott:

	az 1870-ki népszámláláskor	az 1881-ki népszámlálásnál	az egész 11 éven át növekedés
férfi lakó	6.722.887	6.749.646	26.759 fővel, vagy 0.39 %-al
nőnemű	6.838.358	6.978.976	140.618 „ 2.05 „
együtt:	13.561.245	13.728.622	167.377 fővel, vagy 1.25 „

tehát több, mint ötször nagyobb volt a női lakosság gyarapodása, mint a filakóké, és ez a hazánk népében azelőtt észlelt helyes nemi arányt, vagyis a helyes polaritást némileg megrontotta, az előbbi népszámlálás szerint t. i. minden 100 filakó után 101.1 nőlakó, most pedig 103.4 számíttatik, vagyis világosabban szólva, 1000 férfira előbb 1017, most pedig 1034 nőnemű számíttatik, mi kétségkívül a nőnek eddig még ki nem vívott sociál függetlenségének szempontjából legkevésbé sem mondható kedvező társadalmi jelenségnek.

Legfeltűnőbb különben a megyetörvényhatósági népesség mérlegében az utolsó népszámlálás által constatált romlásában azon sajátlagos észlelet, hogy az erdélyrészi megyék, csekély kivétellel, általános depopulációt tüntetnek fel, és pedig nemcsak azok, melyek lassúbb népszaporodási folyamuk szerint már a népmozgalmi adatok fonalán is ily fogyatkozást sejtettek, hanem oly Királyhágón-túli megyék is, melyek az ott kétségkívül észlelhető kedvezőbb mortalitásnál fogva, ha nem tetemes, de legalább állandó tartós népszámemelkedést váratthattak volna; így Szeben 2.68 %-nyi, N.-Küküllő 3.74. Hunyad

3.84, Maros-Torda 4.46, Alsó-Fehér 5.66, Kolozs 0.47. K.-Küküllő 7.93, Szolnok-Doboka 8.03, sőt Szilágy 12.08 %-nyi népfojgyással jelentkeznek az utolsó népszámlálás lajstromain; vajjon megfelel-e az a valónak? és ha megfelel, vajjon itt is a kívándorlás-e ennek a sajnos deperditának a főokozója? ki tudná azt megmondani, de mindenesetre sanyarú sociál viszonyoknak a jelzője, legislativánknak, kormányunknak szóló félremagyarázhatlan egy kiáltójel.

Nem csekélyebb a népmozgalmi és a népszámlálási eredmények közt fenforgó különbözetek közül az, mely a 25 városi törvényhatóságra nézve mutatkozik, mert azokban nemcsak a szóban levő három évi adatok szerint felette csekély belgyarapodási arány mutatkozik, némelyekben épen határozott liánylat, hanem még szembetűnően gyöngébb népnövekvésük, ha az egész évtizeden át a születéseknek a halálesetekhez való arányából amaz évtizednek többletét veszszük szemügyre; ugyanis a másutt közlött sorozat szerint, melyet a városok, tekintve átlagos évi születési arányukat, valamint tekintve átlagos évi halandósági arányukat, elfoglálnak, ha azzal szembesítjük az 1870-ik év elején és az 1879. végén mutatkozó népszámi különbözetet, azt találjuk, hogy volt:

	az 1877—79-ki trienniumban a születési és ha- landósági arány átlaga szerint	az 1879—79-ki évtizedben a szü- letéseknek a ha- lálesetekhez való viszonya szerint az egész évtizede-	minden egyes évben 10,000 lakó után az évtizedi átlag- ban
	minden 10,000 lakó után	minden 10,000 lakó után	
Budapesten	89 növedék	30 növedék	3 növedék
Szegeden	51 »	652 »	65.2 »
Szabadkán	106 »	439 »	43.0 »
H.-M.-Vásárhelyen	122 »	670 »	67.0 »
Debreczenben	10 hiánylat	17 hiánylat	1.7 hiánylat
Pozsonyban	47 »	587 »	58.7 »
Kecskeméten	105 növedék	726 növedék	72.0 növedék
Aradon	59 »	568 hiánylat	56.8 hiánylat
I. csoportban:	62 »	166 növedék	16.0 növedék

	az 1877—79-ki trienniumban a születési és ha- landósági arány átlagá szerint	az 1870—79-ki évtizedben a szü- letéseknek a ha- lálesetekhez való viszonya szerint az egész évtizedre	minden egyes évben 10,000 lakó után az évtizedi átlag- ban
	minden 10,000 lakó után	minden 10,000 lakó után	
Temesvárott . . .	59 hiánylat	922 hiánylat	92. ₂ hiánylat
Kolozsvárott . . .	36 »	561 »	56. ₁ »
Nagyváradon . . .	55 »	1415 »	141. ₅ »
Sz.-Fehérvárott.	73 növedék	701 növedék	70. ₁ növedék
Pécsett	21 hiánylat	270 hiánylat	27. ₀ hiánylat
Zomborban	131 növedék	227 »	22. ₇ »
Sopronban	96 »	544 növedék	54. ₄ növedék
Versezen	22 »	210 »	21. ₀ »
Kassán	21 »	294 hiánylat	29. ₄ hiánylat
II. csoportban:	13 »	323 »	32. ₃ »
Győrött	12 »	94 »	9. ₄ »
Újvidéken	61 »	83 növedék	8. ₃ növedék
Baján	35 »	140 »	14. ₀ »
Sz.-Németiben .	9 »	595 hiánylat	59. ₉ hiánylat
Pancsován	6 »	392 »	39. ₂ »
Selmeczen	— »	126 növedék	12. ₆ növedék
Komáromban . .	35 hiánylat	108 hiánylat	10. ₈ hiánylat
M.-Vásárhelyt .	25 »	675 »	67. ₅ »
III. csoportban:	13 növedék	178 »	17. ₈ »

Már a három év és az évtized átlagában nagy különbség mutatkozik; ugyanis az I. csoportban minden 10,000 lakó után kevesebb a születési többlet évenként az egész évtizeden át, mint az utolsó három éven át: Szabadkán, H.-M.-Vásárhelyen, Kecskeméten, de kivált Budapesten, hol az utolsó három év átlagában minden 10,000 lakó után 89, az évtized átmérője szerint pedig csak 3 főnyi növedék mutatkozik évenként, ellenben Szegeden az évtizedi átlag nagyobbnak mutatkozik a három évinél, miben az utolsó catastrófának kihatása világosan kifejezésre jut; Pozsonyban a hiánylat az egész évtizedre fél-

osztva erősebben nyilatkozik, mint a trienniumban. Debreczenben ellenkezőleg gyöngébben, Arad pedig, mely a triennium minden egyes évében átlag 59 főnyi növedéket mutat fel, a decennalis quota szerint évi 56 főnyi veszteséget szenved. A II. csoportú 20—30 ezer lakóval bíró 9 városunk jobbára negatív eredményeket tüntetnek fel, Kolozsvár, Pécs, de különösen Temesvár és még inkább Nagyvárad az egész évtizeden át még jóval jelentékenyebb hiánnyal küzködnek évenként, mint az utolsó három évi időszakban, sőt e két városnak évi mérlege mind a 25 társváros közt a legkedvezőtlenebb; Kassa, melynek triennális mérlege activ, a decenniumban passive áll, és még nagyobb mérvben Zombor. ennek triennális növedéke valamennyi többi társai közt a legjelentékenyebb, holott a decennium szerinti osztaléka nem növedék, hanem évi átlagos 22 fővel való veszteség 10,000 lakó után; nyilván a három kolera-év itt leginkább rontotta e viszonyt és a rombolás csak az utóbbi időben enged tért annyival erősebb gyarapodásnak; Székes-Fehérvár, Sopron és Versecz az egyik és másik időszakban activ mérleggel dicsekszenek. A 20,000-nél kevesebb lakóval bíró III. csoportú 9 városban épen sajnos stagnatió, vagy határozott nép fogyatkozás észlelhető úgy a tiz, mint a három évi időközben, kiváltképen Marosvásárllytt, mi egyrészt csekélyebb népszámában leli magyarázatát.

Ha daczára ily gyöngé belerejű népszaporodási képességnek, az utolsó népszámlálás, szemben az 1870-dikivel, 25 városi törvényhatóságunknak népszámában tetemesen erősebb növekvést tüntet fel, mint a mennyi születési túlsúlyuk szerint várható lett volna, az egyedül a mezei lakosság nagyobb mérvű felszívásának az eredménye. Valamint Európa népesebb városaiban korunk industrialismusa a vidéki lakosságot lassankint beleolvasztja a városi elembe, úgy nálunk, hol a másutt mondottak szerint a modern értelemben vett industrialismus kevesebbé képezi a városi typus főismérvét, a személyi szolgáltatokban (cselédek, napszámosok, főleg az építkezéseknél, hordárok, bérkocsisok stb.), csapszékek és pálinkaházak tartásában, zsbárúskodásban, valamint számos egyéb hol becsületes, hol becsstelen üzletekben kínálózó keresetmódok gyakorolják a környékbeli mezei népességre vonzó hatásukat. Csakugyan, ha

közelebb vizsgáljuk a dolgot, azt találjuk, hogy a népességi lövedékből, melyet az 1881-iki népszámlálás eredménye, szemközt az 1870—8. évvel, 25 városi törvényhatóságunkra nézve növedékképen derít ki, jóval több, mint fele rész (89,034 fővel) a fővárosra esik, a többi a szerint oszlik meg a többi 24 város közt a mint bennük a mi értelmünkben városi typust szerző social-mozzanatok többé-kevesbbé kifejtve találatnak, vagy a mint a növedék csakugyan erősebb önerejű szaporodásban leli magyarázatát; így Budapest után a legtetemesb növedéki osztalék jut Kassa városának, Pécs meg Debreczennek, holott mind háromban a belterjes szaporodás szerint positiv hiánylatnak kellett vala beállania; Kecskemét, Szabadka, H.-M.- Vásárhely, Újvidék, S./-Fehérvár vagy Sopronnál a népszámlálás szerint tetemes!) növekvés inkább a belszaporóságban nyer határozott kifejezést, ellenben Temesvár, Arad, Kolozsvár. Sz.-Németi, Győr és még inkább Nagyvárad vagy Pozsony, melyek népmozgalmuk szerint mindannyian és pedig jelentékeny veszteséget tüntetnek fel, a népszámlálás constatálta népnövedéket leginkább a külfelől való népbeszivárgásnak köszönhetik; Komárom, Zombor, Pancsova és Marosvásárhelynél a csekély többlet, melyet az utolsó népszámlálás felmutat, teljes összhangzásban van a nagyobb-kisebb deficittel, melyet a születési keveslet a belterjű népterjedelem terén eredményez. Szegednél végre, mely az önerejű szaporodás szerint oly kitűnő helyet foglal el társai közt, a népszámlálási eredmény szerint a sejtettnél szerényebb osztalékaránnyal jelentkezik, ezen különbözetre az utolsó catastrofa kétségkívül és pedig mérvadó befolyással volt.

Ha mindjárt a népszámlálás eredményezte (144,882) városnépességi növedék csak részben is tulajdonítható a vidéki lakosság lassankinti beleolvadásának, ez mégis sajnos jelenségnek tekinthető, egyrészt mivel nálunk az ország agronom jellegénél fogva minden, a munkás kezekben való veszteség jóval nagyobb jelentőséggel bír, mint másutt; mezőgazdaságunk fejletlenségének egyik főokát képezvén, a munkaerő elégtelensége, meg a munkabér magassága; másrészt a városi népességnek sincsen annyira javára az onnan nyert, mint az egy egészséges befeljődéstől várható népjutalék, és a városi lakosságnak ez

úton szerzett gyarapodása legkevesbbé sem pótolhatja helyre, legkevesbbé sem orvosolhatja a visszás belfejlemény kóros állapotát. Városainkra nézve is teljes mértékben áll mindaz, a mit dr. *Platter* tanár az osztrák statiszt. folyóirat egyik legújabb füzetében »Das Lebensdeficit unserer Städte« cím alatt megjelent értekezésében az ottani városok egészségtelen népfejlődéséről. jelesen visszás mortalitásukról felhoz, csak hogy mi ehbeli statisztikai anyagunk hiányos voltánál fogva nem vagyunk képesek e viszonyt statisztikai érvekkel úgy megvilágítani, mint ezt a szerző az osztrák városokra nézve teszi. Egyedül Budapestet illetőleg a fővárosi statisztikai hivatal becses közleményeiben találunk arra elég szomorú támpontokat, de azokat sem a többi városok, sem az egyes megyék, sem az egész ország hasonló viszonyaival nem vehetjük egybe; Budapestnek e tekintetben való tüzetesebb megismertetése pedig a jelen értekezés keretén kívül esik, itt legfeljebb úgy, mint más helyen, csak utalhatunk *Körösinek* époly szakalapos, mint összehasonlító modorú számos dolgozatára, jelesen a főváros halandóságáról megjelent többrendű értekezéseire, meg »Budapest fővárosa az 1881-ik évben, a népleírás és népszámlálás eredményei« címe alatti kimutatásának első füzetére, mely legközelebb megjelent és melyben különösen a mortalitásra oly döntő befolyást vevő lakozási viszonyokkal, a szerző, ismeretes alaposságával foglalkozik.

Az eddig felhozottakból végeredményképen ama legkevesbbé sem vigasztaló észlelet vonható le, hogy előbbi ép, szabályos népesedési mozgalmunk a szóban forgó három évi időkörben, ha némi tekintetben kedvezőbbnek mutatkozik is, mint a legközelebb lefolyt évtized egyik-másik évében, korántsem bizonyult olyanoknak, mely képes lett volna a sajtó sebeket voltaképen behegeszteni, melyeket épen az utolsó évtized folyama alatt hol elemi csapások, hol közgazdasági és vagyoni viszonyainknak tagadhatlan rosszabbodása, hol egyéb társadalmi viszályok országunk néptestén ejtettek.

Ebből egyszersmind folyományoz legislatív és adminisztratív köreink azon elodázhatlan közös feladata: mindenképen oda törekedni, hogy hazánknak ezelőtt oly rendes, oly kedvezőnek mutatkozott népmozgalmi folyama azon régi medrébe mielőbb

vezettség vissza, melyből a bekövetkezett súlyos, mostoha idők, járványok és egyéb social bajok által mintegy erőszakosan kiszorítottak.

Telesül közös kötelessége a legislációnak és kormánynak üdvös intézkedések fonalán arról gondoskodni, hogy zilált finánczviszonyaink rendezése, államháztartásunkban a megzavart egyensúly helyreállítása folytán egyrészt a közterhek mindinkább kevesbedjenek, hogy másfelől az égető szükségnek általán felismert adóreform és népünkben rejltő dús productiv erőknél úgy anyagi, mint szellemi tekintetben való fokozatos kifejtése folytán a közterhek elviselése ezentúl könnyebbé, lehetőbbé váljék.

Ebből végre folyományoz magának a kormánynak ama elutasíthatlan fő-főkötelessége, hogy az anyagi és szellemi productivitás főforrásául szolgáló néptömegünk gondosabb megóvására, a közegészségi ügyet hazánkban rendező 1876-ki 14. törvénycikknek erélyes végrehajtása által az eddigiéknél egészségesebb népfajleményi viszonyokat teremtsen.

TÁBLÁZATOK.

A megye törvényhatósági esketések.
I. Csoport.

I. a)

	1877			1878			1879		
	az év elejére kiszámított népesség	esketés lakón	egy esketés lakón	az év elejére kiszámított népesség	esketés lakón	egy esketés lakón	az év elejére kiszámított népesség	esketés lakón	egy esketés lakón
Pest	554,992	5,748	96,4	559,845	5,505	101,1	562,555	6,416	87,8
Bács	501,552	5,323	94,3	510,906	5,543	92,1	518,814	6,420	80,8
Torontál	524,944	5,829	90,0	529,368	5,619	94,3	531,773	5,926	89,7
Bihar	427,740	3,386	126,3	429,190	3,981	107,8	431,237	4,292	100,4
Nyitra	382,928	3,399	112,6	383,094	3,500	108,4	383,791	3,559	107,6
Vás	357,980	2,812	127,0	359,877	2,934	122,6	361,911	3,034	119,2
Zala	345,766	2,951	117,5	350,108	3,102	112,8	352,071	3,597	98,1
Temes	340,807	3,661	93,1	341,226	3,543	96,3	342,297	3,758	91,6
Somogy	297,521	2,768	107,6	301,785	2,607	115,7	304,774	3,052	99,8
Zemplén	285,355	2,463	117,8	287,310	2,876	100,9	289,537	2,947	98,2
Szatmár	279,398	2,442	114,8	281,642	2,780	103,4	283,209	2,918	97,0
Pozsony	276,437	2,232	121,1	271,921	2,274	119,6	272,814	2,265	120,3
Jászkuva	265,081	3,077	86,1	269,501	2,877	93,7	272,115	2,958	92,0
Arad	268,765	2,645	101,6	270,140	2,905	92,9	271,889	2,943	92,4
Krasó	263,722	2,295	115,0	264,493	2,674	98,8	266,010	2,791	95,3
Baeranya	260,456	2,447	106,4	262,851	2,100	125,2	264,128	2,766	95,4
Trencsén	260,840	2,386	109,2	261,297	2,233	117,4	263,165	2,488	105,8
I. Csoport 17 megye	5,868,434	55,867	105,4	5,934,420	57,063	104,0	5,972,990	62,130	96,1
II. " 20 "	3,953,873	35,304	112,0	3,981,290	36,992	107,6	3,995,087	39,614	100,8
III. " 15 "	1,862,666	16,252	114,6	1,873,712	17,066	109,8	1,886,132	18,643	101,2
IV. " 13 "	1,011,244	9,066	111,3	1,017,881	9,407	108,1	1,021,919	10,178	100,4
Együtt	12,716,217	116,509	109,1	12,806,503	120,528	106,2	12,876,128	130,565	98,8
Az országban	—	—	109,3	—	—	104,4	—	—	98,7

II. Csoport.

I. b)

	1877.			1878.			1879.		
	az év elejére kiszámított népesség	esketés esketés	egy esketés lakón	az év elejére kiszámított népesség	esketés esketés	egy esketés lakón	az év elejére kiszámított népesség	esketés esketés	egy esketés lakón
Hunyad	244.312	2.033	1201	244.679	1.957	1251	244.079	2.600	929
Máramaros	251.952	1.748	1327	254.778	2.163	1085	238.166	2.079	1145
Tolna	232.981	2.271	892	235.383	2.124	1108	235.779	2.394	980
Sopron	227.713	1.875	1259	230.407	1.839	1232	232.177	1.801	1288
Békes	219.948	2.492	882	224.769	2.310	909	227.372	2.555	890
Szabolcs	211.787	1.960	1080	213.481	2.370	909	214.411	2.209	979
Veszprém	213.910	1.901	1126	214.084	1.737	1238	216.302	2.066	1047
Heves	209.642	2.283	918	212.372	2.265	937	214.344	2.201	974
Szolnok-Doboka	207.378	1.835	1118	203.765	1.878	1095	203.968	2.102	970
Borsod	191.384	1.749	1094	193.163	2.076	939	193.931	2.032	954
Négyud	190.317	1.905	992	191.391	2.068	925	192.431	2.084	919
Fehér	188.439	1.786	1055	190.053	1.922	1172	191.989	1.874	1027
Sáros	183.396	1.479	1240	134.788	1.618	1143	186.875	1.847	1204
Alsó-Fehér	185.125	1.463	1265	185.890	1.357	1194	185.017	1.961	949
Szepes	180.236	1.442	1249	182.274	1.638	1112	182.674	1.475	1239
Szilágy	182.254	1.439	1283	182.179	1.653	1152	181.927	1.836	891
Gömör	169.967	1.433	1185	171.090	1.552	1107	171.741	1.553	1109
Kolozs	173.329	1.508	1149	112.530	1.663	1162	170.571	1.950	800
Bereg	158.103	1.530	1178	158.991	1.521	1046	160.303	1.600	1000
Maros-Torda	151.738	1.431	1045	152.273	1.379	1196	152.160	1.685	809
Együtt	3.953.873	35.304	1129	3.981.290	36.992	1076	3.995.087	39.814	1008

III. Csoport.

I. c)

	1877.			1878.			1879.		
	az év elejére kiszámitott népesség	esketés	egy esketés hány lakóra	az év elejére kiszámitott népesség	esketés	egy esketés hány lakóra	az év elejére kiszámitott népesség	esketés	egy esketés hány lakóra
Bacs	147,004	1,350	108,8	147,136	1,309	122,4	148,080	1,348	110,0
Abauj	143,853	1,224	117,6	143,852	1,279	113,9	147,160	1,344	109,4
Szeben	144,177	1,146	125,8	144,735	1,170	123,7	145,474	1,468	99,1
Komárom	139,054	1,314	105,3	139,920	1,304	107,3	140,989	1,377	102,4
N.-Küküllő	136,284	1,074	126,8	136,860	975	140,3	136,987	1,327	103,2
Torda-Aranyos	135,619	1,106	122,6	135,285	1,119	120,9	134,373	1,340	90,0
Ung	129,312	1,127	111,3	130,522	1,342	97,3	131,866	1,303	101,2
Háromszék	128,721	1,024	126,6	130,069	1,094	118,9	130,804	1,178	111,0
Hajdu	120,793	1,278	94,5	122,748	1,408	87,2	124,065	1,387	89,4
Csik	113,203	806	140,4	114,212	981	118,4	115,395	1,018	113,3
Udvarehely	108,665	910	119,4	109,124	919	118,7	109,800	1,034	106,0
Székény	107,692	923	116,6	107,039	989	109,1	109,471	1,186	92,3
Csongrád	102,468	1,161	90,0	103,881	1,149	90,4	104,970	1,163	90,8
Zólyom	101,856	882	113,4	102,734	1,033	100,0	103,671	1,021	101,5
Hont	102,885	927	119,9	102,911	995	103,4	103,127	951	108,4
Együtt	1.862.666	16.252	114,6	1.873.712	17.066	109,8	1.886.132	18.643	101,2

IV. Csopört.

I. d)

	1877.			1878.			1879.		
	az év elejére kiszámított népesség	esketés	egy esketés hány lakóra	az év elejére kiszámított népesség	esketés	egy esketés hány lakóra	az év elejére kiszámított népesség	esketés	egy esketés hány lakóra
Csanád	97.055	1.170	87,4	98.602	1.245	79,2	99.804	1.197	84,6
Kis-Küküllő	98.216	816	120,3	98.589	791	127,1	97.700	1.085	89,2
Beszterezo-Naszód	96.140	874	110,3	95.523	946	100,9	95.692	973	98,3
Győr	89.840	788	114,1	91.055	858	108,6	91.690	860	106,6
Fogaras	88.949	673	132,1	89.354	655	136,4	90.069	810	111,2
Brassó	86.760	678	128,0	87.434	817	107,0	87.789	910	98,4
Árva	84.584	714	119,6	85.295	669	127,5	85.822	788	108,8
Mosony	80.162	649	123,5	81.186	644	126,0	82.010	662	123,5
Liptó	81.226	696	116,7	81.593	688	118,9	81.225	715	113,6
Esztergom	71.349	742	96,1	71.665	699	102,5	71.658	706	101,5
Ugosa	67.746	636	106,5	68.043	726	93,7	68.684	780	88,0
Turóc	46.856	443	105,7	46.790	433	108,0	47.260	486	97,2
Torna	22.261	177	125,7	22.414	256	87,6	22.516	196	114,8
Együtt	1.011.244	9.086	111,8	1.017.461	9.407	106,1	1.021.919	10.178	100,4

II. Az önálló törvényhatósági joggal bíró 25 városnak esketései.

	1877			1878			1879		
	az év elejére kiszámitott népesség	az évben vált lakosság	egy eske- tés hány- lakóra	az év elejére kiszámitott népesség	az évben vált esketés	egy eske- tés hány- lakóra	az év elejére kiszámitott népesség	az évben vált esketés	egy eske- tés hány- lakóra
Budapest	286,157	4,295	116,0	288,016	2,374	112,5	269,292	2,822	95,4
Szeged	73,613	627	117,3	74,822	707	93,8	75,544	617	122,4
Szabadka	56,857	507	95,2	57,861	628	92,5	58,045	670	86,6
Hévíz-Vásárhely	51,257	642	80,0	51,642	579	89,0	51,811	640	80,9
Debreczen	46,173	367	125,8	46,363	349	129,1	46,408	452	102,6
Pozsony	44,436	621	108,4	44,356	344	128,9	44,019	392	112,2
Kecskemét	42,824	440	98,0	43,416	369	117,6	43,840	452	97,0
Arad	30,819	252	120,7	30,613	260	105,9	30,802	339	85,2
I. csoport:	611,686	5,540	110,4	616,780	5,735	107,3	610,561	6,404	96,7
Temesvár	29,770	242	123,0	29,650	271	109,4	29,355	217	135,3
Kolozsvár	25,175	204	107,6	25,153	241	104,3	24,844	270	92,0
Nagyvárad	25,057	268	97,1	24,838	271	92,0	24,809	337	73,6
Sz.-Fehérvár	23,746	175	135,7	23,970	203	118,9	24,094	196	122,9

Pécs	23,372	205	114,9	23,394	181	122,4	23,360	225	103,5
Zombor	22,837	255	69,3	23,192	207	112,0	23,517	229	102,6
Sopron	21,857	156	140,1	22,023	100	229,2	22,143	151	148,6
Veszeg	21,339	194	109,9	21,439	199	197,5	21,404	185	115,7
Kassa	20,988	185	107,5	20,927	238	88,6	20,939	224	93,5
II. csoport:									
Győr	19,772	147	134,5	19,868	171	116,1	19,847	163	131,7
Újvidék	18,924	183	163,4	19,105	222	86,0	19,238	250	76,9
Baja	18,298	180	101,1	18,218	153	119,0	18,230	188	97,6
Szatmár-Németi	17,215	130	132,3	17,274	169	102,2	17,238	192	109,4
Pancsova	16,193	141	102,6	16,209	130	134,6	16,210	174	93,1
Selmec- és Belbánya	14,292	129	116,4	14,186	126	112,6	14,133	133	106,2
Komárom	12,851	165	116,4	12,147	101	129,2	12,154	98	134,4
Maros-Vásárhely	11,997	93	128,9	11,880	92	129,1	11,860	96	123,5
III. csoport:									
Mind a 25 város:	128,870	1.101	116,8	128,887	1.164	110,7	129,045	1.264	105,4
Mind a 25 város:	954,407	8.555	111,5	980,362	8.818	108,9	963,016	9.702	99,2

A megyei törvényhatóságok születés és halalesetei.

III. a)

I. Csoport.

	1877.				1878.				1879.			
	született lakóra	egy év- közben halott lakóra	meghalt lakóra	egy lak- oson született lakóra	született lakóra	egy év- közben halott lakóra	meghalt lakóra	egy lak- oson született lakóra	született lakóra	egy év- közben halott lakóra	meghalt lakóra	egy lak- oson született lakóra
Pest	27.867	19.9	23.014	24.1	27.525	20.3	24.815	22.5	29.307	19.3	24.518	23.9
Bács	26.801	18.7	17.447	28.7	26.857	19.0	18.949	27.0	28.049	18.4	18.508	28.1
Torontál	26.539	19.7	22.115	23.7	26.476	20.0	24.071	21.9	28.858	18.4	23.056	23.0
Bihar	17.806	24.4	16.356	20.1	17.944	23.9	15.897	27.0	20.548	20.9	14.783	29.0
Nyitra	17.839	21.7	17.473	21.8	17.883	21.4	17.191	22.3	18.480	20.8	16.333	25.8
Ves	14.230	25.9	11.613	30.7	14.230	25.2	11.396	30.0	14.369	24.2	10.599	34.8
Zala	14.948	23.2	11.605	29.8	14.862	23.5	12.000	29.2	15.619	22.6	11.684	30.2
Temes	15.048	22.6	14.627	23.3	16.238	21.3	15.167	22.5	17.792	19.2	14.790	23.1
Szolnok	13.873	21.5	9.573	31.1	13.389	22.5	10.400	29.0	14.299	21.3	10.457	29.1
Zemplén	12.279	23.1	10.298	27.7	11.994	23.2	9.773	29.4	13.053	22.2	11.318	25.6
Szatmár	11.412	24.5	9.378	29.8	11.371	24.7	8.804	28.7	12.379	22.8	10.324	27.4
Pozsony	11.353	22.5	10.469	25.8	11.806	25.0	10.913	24.9	12.613	21.6	9.080	30.0
Jászukun	13.335	19.7	8.895	28.7	13.141	20.3	10.527	25.6	13.754	17.5	9.023	30.1
Árad	12.236	21.9	10.801	24.9	13.135	20.5	11.384	23.7	15.463	17.0	10.107	26.9
Krassó	9.169	28.9	8.498	31.3	9.502	27.8	7.915	33.4	10.252	28.0	8.173	32.5
Baranya	11.822	22.8	9.267	28.2	10.868	24.2	9.721	27.0	11.411	23.0	10.053	28.2
Trencsén	11.871	23.2	11.214	23.2	11.846	22.0	9.978	26.2	11.866	22.1	10.708	24.6
I. Cs. 17 megye:	268.540	21.8	222.353	26.4	289.070	22.0	250.501	25.7	288.640	20.7	222.325	28.8
II. > 20 >	166.879	23.7	139.482	28.3	163.545	24.3	149.738	26.3	178.561	23.4	141.529	26.2
III. > 15 >	74.814	24.9	63.569	29.3	75.135	24.9	62.714	29.8	80.684	23.3	61.647	30.6
IV. > 13 >	42.052	24.0	35.815	28.2	41.968	24.2	37.530	27.1	44.084	23.1	36.283	28.1
85 megye	552,085	23.09	461,389	27.56	549,718	23.49	480,483	26.65	599,789	21.78	461,782	27.89

II. Csopoit.

III. b)

	1877.				1878.				1879.			
	született	egy új-születő háza	meghalt	egy há-lalvesztő háza	született	egy új-születő háza	meghalt	egy há-lalvesztő háza	született	egy új-születő háza	meghalt	egy há-lalvesztő háza
Hunyad	8,312	292	7,945	307	7,784	314	8,384	291	9,769	249	9,569	383
Máramaros	9,329	248	6,503	356	10,212	229	6,824	344	10,036	237	9,277	256
Tolna	10,701	217	8,299	280	10,304	226	9,098	235	10,837	218	9,168	256
Sopron	9,537	238	8,843	323	9,372	243	7,602	309	9,732	238	8,960	323
Békés	11,515	191	6,694	328	11,700	193	8,987	256	12,188	186	8,368	272
Szabolcs	10,725	197	9,011	235	10,013	213	9,083	258	10,657	201	9,102	235
Veszprém	9,384	228	8,230	280	9,289	231	8,051	287	9,704	223	7,207	300
Heves	10,556	198	7,826	267	10,459	203	8,487	250	11,427	187	8,859	247
Szolnok-Doboka	6,829	303	8,442	245	6,890	307	8,487	242	8,102	251	6,870	296
Borsod	8,787	217	7,008	273	8,257	239	7,489	258	9,016	216	7,454	263
Nógrád	8,377	227	7,303	260	8,182	234	7,142	268	9,345	206	6,568	293
Fehér	8,920	218	6,966	270	8,707	218	7,531	252	9,136	200	7,140	267
Sáros	7,587	241	6,195	296	7,697	243	6,029	306	8,231	226	6,828	273
Alsó-Fehér	6,901	268	6,136	301	5,941	313	6,814	272	7,265	253	5,808	318
Szepes	7,346	226	5,908	305	7,655	238	7,255	251	8,023	227	6,905	284
Szilággy	6,507	280	6,562	277	6,326	288	6,578	276	7,718	235	6,015	303
Gömör	6,550	259	5,517	308	6,409	267	5,868	301	6,799	256	5,681	303
Köztör	6,195	280	6,974	248	6,292	276	8,211	210	7,334	232	6,334	260
Bereg	6,370	240	5,864	278	6,773	234	5,361	285	7,089	226	6,190	258
Máros-Torda	5,851	255	5,416	280	5,473	278	5,586	272	6,033	257	4,888	324
Együtt	169,879	237	139,462	283	163,545	243	149,728	266	178,961	224	141,529	282

IV. Csoport.

III. d)

	1877.			1878.			1879.					
	született	egy új- szület bányá- lakosa	egy ha- lalt bányá- lakosa	született	egy új- szület bányá- lakosa	egy ha- lalt bányá- lakosa	született	egy új- szület bányá- lakosa	egy ha- lalt bányá- lakosa			
Csanád	5.805	16,7	4.258	22,8	6.241	15,8	5.039	19,5	6.322	15,7	4.663	21,4
Kis-Küküllő	3.738	26,1	3.365	29,1	3.206	30,7	4.093	24,0	3.685	26,5	3.627	27,0
Beszterce-Naszód	3.109	30,7	3.726	25,8	3.273	29,2	3.104	30,8	3.804	26,5	2.888	33,1
Győr	4.033	22,3	2.920	24,0	4.146	21,9	3.569	25,9	4.280	21,4	3.130	29,2
Fogaras	3.027	29,3	2.622	34,0	3.174	28,1	2.459	36,3	3.040	29,6	2.464	36,5
Brasó	3.488	24,9	2.814	30,8	3.432	25,4	3.077	28,4	3.310	25,0	3.035	28,9
Árva	3.192	26,5	2.481	34,1	2.813	29,3	2.386	35,7	3.097	27,7	2.702	31,7
Mosony	3.639	22,0	2.815	30,6	3.553	22,2	2.831	28,6	3.684	22,3	2.725	30,0
Liptó	3.256	24,9	2.949	27,5	3.070	23,5	3.378	24,1	3.229	25,1	3.325	24,4
Besztergom	3.209	22,2	2.893	24,7	3.264	21,9	3.271	20,6	3.375	20,0	2.676	26,8
Ugocsa	2.707	25,0	2.410	28,1	2.707	25,2	2.066	32,9	3.102	22,1	2.775	24,6
Török	1.902	24,6	1.968	23,7	2.029	23,0	1.559	30,0	1.971	24,0	1.538	30,3
Torna	947	23,5	794	23,0	858	33,1	756	20,6	985	23,2	715	31,5
Együtt:	42.052	24,0	33.815	28,2	41.968	24,2	37.330	27,1	44.084	23,1	36.283	28,1

IV. Az önálló törvényhatósági 25 városnak születés és halálesetei.

	1877.			1878.			1879.		
	született lakón	meghalt lakón	egy lakó született lakón	született lakón	meghalt lakón	egy lakó született lakón	született lakón	meghalt lakón	egy lakó született lakón
Budapest	14,092	12,233	217	13,770	12,494	277	14,001	12,776	229
Szeged	3,184	1,975	372	3,114	2,392	312	2,272	3,054	247
Szabadska	2,861	2,057	276	2,865	2,481	223	2,991	2,869	249
Hódmező-Vásárhely.	2,170	1,885	272	2,284	2,013	258	2,971	1,832	318
Debreczen	1,901	1,711	271	1,837	1,792	259	1,984	2,361	196
Pozsony	1,737	1,817	244	1,648	1,985	224	1,721	1,931	228
Kecskemét	2,020	1,438	306	2,119	1,695	256	2,099	1,752	250
Arad	1,510	1,216	249	1,411	1,432	216	1,611	1,349	227
I. Csoport:	29,475	24,322	250	29,048	26,276	294	29,650	26,224	286
Temevár	1,229	1,349	220	1,138	1,433	296	835	939	312
Kolozsvár	1,040	1,062	237	946	1,265	290	1,087	1,041	238
Nagy-Váradi	1,172	1,271	200	1,175	1,304	191	1,183	1,363	182
Sz.-Fehérvár	1,040	816	291	1,020	806	284	1,068	878	274

Pécs	949	24.0	927	25.3	888	26.3	993	25.6	859	27.1	930	25.0
Zombor	1,120	20.4	785	29.8	1,108	20.9	787	29.4	1,082	21.1	820	28.6
Sopron	784	28.6	588	36.5	766	28.7	646	34.9	791	28.9	676	32.8
Veszeg	1,090	21.3	900	23.7	974	22.9	1,009	21.2	1,047	20.4	912	23.4
Kassa	994	21.1	1,055	20.9	959	21.8	927	22.6	1,118	18.7	975	21.5
II. Csoport:	9,308	23.9	8,723	24.5	8,974	23.9	9,260	23.1	9,060	23.6	8,534	25.1
Győr	784	25.2	688	26.7	727	27.3	748	26.5	766	25.9	768	25.7
Újvidék	829	24.8	648	29.2	782	24.3	654	29.0	880	21.8	854	25.9
Baja	735	24.8	723	25.1	729	24.9	617	29.3	767	23.9	731	25.0
Szatmár-Németi	744	27.1	685	25.1	717	24.1	753	22.9	808	21.2	783	22.9
Pancsova	607	26.5	581	27.2	701	25.1	706	23.1	659	24.4	643	25.1
Schnur s Békabánya	562	25.2	578	24.5	584	24.3	637	22.2	560	25.2	466	29.9
Komárom	449	27.2	553	22.1	472	25.7	425	23.5	452	20.9	383	23.1
Maros-Yásárhely	406	29.4	483	27.7	402	29.3	422	28.1	377	31.4	416	28.5
III. Csoport:	5,116	25.2	4,899	26.2	5,114	25.2	4,856	26.6	5,267	24.5	5,184	24.9
Mind a 25 város:	43,899	21.7	37,944	23.1	43,136	22.3	40,492	23.7	43,977	21.9	39,942	24.1

A megyetörvényhatósági népességnek mérlege.

T. a)

I. Csoport.

	az 1881-ki számlálás sze- rint 1880. végén	az 1870-ki számlálás sze- rint 1869. végén	a 11 évi növekedés átlalán	$\frac{1}{10}$ -hau növekedés	a népmozgalom alakján letti volna 1879. végén	kiszárv. nép- fejlődés	Az utolsó népszámláláskor a népmozgalom utána kiszámlá- tot lakónak feleltetett 10 b b k e v e s t u b b
	Pest-I.-S.-Kis-Kun	582.182	534.548	+ 47.634	+ 8,01	588.344	+ 6,38
Torontál	513.861	529.540	+ 15.679	+ 2,96	537.555	+ 1,31	+ 23.694 »
Bács-Bodrog	511.437	491.614	+ 19.828	+ 4,03	528.355	+ 7,48	+ 16.918 »
Bihar	415.453	470.687	+ 55.234	+ 13,33	437.000	+ 7,35	+ 21.547 »
Kisasszony-Székely	381.394	379.068	+ 2.326	+ 0,58	379.109	+ 0,01	+ 2.195 »
Nyitra	370.651	361.005	+ 9.646	+ 2,62	385.918	+ 6,92	+ 15.247 »
Vas	360.590	331.706	+ 28.884	+ 8,02	366.471	+ 10,44	+ 5.881 »
Zala	359.984	333.237	+ 26.747	+ 8,02	356.906	+ 7,10	+ 3.078 »
Temes	340.022	358.018	+ 17.996	+ 5,02	345.299	+ 3,55	+ 5.277 »
Somogy	307.448	287.555	+ 19.893	+ 6,83	308.610	+ 7,32	+ 1.168 »
Jász-N.-Kun-Szolnok	278.443	358.553	+ 19.890	+ 7,68	276.848	+ 7,07	+ 1.597 »
Szatmár	273.384	290.530	+ 17.146	+ 5,90	285.264	+ 8,93	+ 11.880 »
Zemplén	273.102	292.371	+ 19.689	+ 6,71	291.252	+ 0,51	+ 18.150 »
Arad	268.408	286.381	+ 20.973	+ 7,84	277.275	+ 4,18	+ 11.108 »
Pozsony	266.167	250.837	+ 15.330	+ 6,11	276.338	+ 10,16	+ 10.171 »
Beregszász	164.712	261.643	+ 3.089	+ 1,87	265.486	+ 1,46	+ 774 »
I. Csoport:	5.767.148	5.720.693			5.886.043		
II. »	3.961.318	4.019.718			4.142.747		
III. »	1.982.389	1.964.050			2.049.087		
IV. »	886.403	890.302			928.257		
mind a 64 megye:	12.617.258	12.584.763	+ 22.495	+ 0,18	13.006.125		
a 25 vármegye törvényh.:	1.111.364	966.482	+ 144.882	+ 15,00	967.041		
Magyarország:	13.728.622	13.561.245	+ 167.377	+ 1,33	13.973.166		

II. Csoporth.

V. b)

	az 1881-ki számlálás szerint 1880. végén	az 1870-ki számlálás szerint 1869. végén	a 11 évi növekedés % _a -ban		a településen léti volta 1879. végén	az utolsó népszámláláskor a népmozgalmi után kitaszmi- tott lakónai társadalmat több kevesebb
			általán	10 ⁰ -ban		
Hunyád	248.464	257.557	— 9.093	— 3.62	247.479	+ 985 fővel
Trencsén	244.919	248.826	+ 3.707	+ 1.49	364.323	+ 19.404 »
Tolna	234.643	220.740	+ 13.903	+ 5.92	237.448	+ 2.805 »
Békés	229.757	212.973	+ 16.784	+ 7.88	231.307	+ 1.640 »
Máramaros	227.436	220.506	+ 6.930	+ 3.14	238.925	+ 11.489 »
Sopron	222.565	208.846	+ 13.619	+ 6.51	234.949	+ 12.384 »
Szabolcs	214.008	218.791	+ 4.783	+ 2.18	215.966	+ 1.958 »
Veszprém	208.487	201.431	+ 7.056	+ 3.50	218.798	+ 8.60
Heves	208.420	208.500	— 80	— 0.08	217.112	+ 4.18
Borsod	195.311	195.037	+ 274	+ 0.14	195.513	+ 202 »
Szolnok-Doboka	193.677	210.597	+ 16.920	+ 8.63	205.200	+ 2.56
Nógrád	192.580	198.269	+ 5.679	+ 2.89	195.223	+ 2.633 »
Fegyér	183.828	173.551	+ 10.277	+ 5.82	193.285	+ 11.36
Ajác-Felér	178.021	188.702	+ 10.681	+ 5.66	186.504	+ 1.16
Szepes	173.957	175.061	+ 1.104	+ 0.63	183.792	+ 5.00
Szilágy	171.079	194.395	+ 23.518	+ 12.08	183.630	+ 12.551 »
Sáros	168.889	175.292	+ 6.403	+ 3.65	187.780	+ 18.891 »
Kolozs	164.384	177.883	+ 11.499	+ 6.47	171.571	+ 3.64
Gömör	163.268	173.438	+ 8.170	+ 4.71	172.780	+ 0.37
Bereg	153.615	159.223	+ 5.608	+ 3.69	161.082	+ 7.467 »
Együtt	3.981.318	4.019.718	—	—	4.142.747	—

IV. Csoport.

T. d)

	az 1881-ki számlálás szerint 1880 végén		az 1870-ki számlálás szerint 1869 végén		a 11 évi népültemény		a népmozgalom a népül- lettel volna		Az utolsó népszámlálásokor népmozgalom után kiszámít- ott lakónépüléstől több kevesebb	
	számlálás végén	számlálás végén	számlálás végén	számlálás végén	általán	%-ban	1879. év végén	11 év föl- teli nép- sége		
Beszterce-Naszói	95,017	98,339	—	1,322	—	1,37	96,408	+ 0,07	—	1,391 (590)
Kis-Küküllő	92,214	100,161	—	7,947	—	7,93	97,758	+ 2,39	—	5,544
Győr	88,512	83,802	+	4,710	+	5,87	92,840	+ 11,06	—	4,328
Fogarás	84,571	86,943	—	2,372	—	2,72	90,645	+ 4,20	—	6,074
Brassó	83,929	83,090	+	839	+	1,01	88,264	+ 6,22	—	4,335
Árva	81,643	82,364	—	721	—	0,87	86,217	+ 4,67	—	4,574
Moson	81,370	75,486	+	5,884	+	7,29	82,968	+ 9,91	—	1,589
Liptó	74,758	79,273	—	4,515	—	5,70	81,129	+ 2,34	—	6,371
Besztergom	72,166	67,024	+	5,142	+	7,07	72,557	+ 8,26	—	391
Ugocsa	65,377	67,498	—	2,121	—	3,14	69,011	+ 2,93	—	3,634
Turóc	45,933	45,346	+	587	+	1,07	47,673	+ 5,10	—	1,740
Torna	20,913	23,176	—	2,263	—	9,76	22,786	+ 1,08	—	1,873
IV. csoport:	886,403	890,302	—	—	—	—	928,257	—	—	—

A

MAGYAR FELSŐHÁZ

REFORMJA.

ÍRTA

TÓTH LŐRINCZ

R. TAG.

(Felolvasta a M. T. Akadémia II osztályának 1882. évi június 12-én
tartott ülésében.)

BUDAPEST, 1882.

A M. T. AKADÉMIA KÖNYVKIADÓ-HIVATALA.

(Az Akadémia épületében.)

Budapest, 1882. Az A t h e n e u m r. társ. könyvnyomdája.

A magyar felsőház reformja.

I.

A magyar akadémia második osztálya, melynek a jogtudomány széles köréből vett pályafeladatok díjazására szolgáló Sztrokay-díj évenként rendelkezésére áll, különös figyelmére szokta méltatni azon tárgyakat, melyek a törvényhozás szőnyegén is napirenden vannak, vagy arra, hogy napirendre jöjjenek, előkészítetnek, s igyekszik a hazai törvényhozásnak a reformokhoz, melyeket az idő megérlelt, használható eszméket s anyagot nyújtani, és így ama legfontosabb kötelességé teljesíteni, hogy az irodalom fáklyáját lobogtatva, részéről is járuljon ama nemes emberfaj jóllétének előmozdításához, melynek alapítását s fentartását köszöni. Legutóbb »a felsőházi intézmény fejlődését, annak viszonyát a társadalom szervezetehez és jelentőségét, mint törvényhozási tényezőnek általában s különösen Magyarországon« tűzte ki pályafeladatul.

Tekintve, hogy alkotmányunk egészséges fejlődése, s hazánk, és ebben a magyar nemzetiség jövője a legszorosb összefüggésben van a felsőház tervezett, már minden oldalról követelt, s a trón és kormány által is kilátásba helyezett újjáalkotásával: a magyar akadémia igen helyesen s feladatának megfelelőleg járt el, midőn jutalomkérdései során a jelen értekezés tárgyát jelölte ki. Azonban, fájdalom, a pályázat meddő maradt; a kitűzött határnápig egy pályamű sem érkezett be, a mi annál meglepőbb, mert rövid idő óta egymást érik az e tárgyú nyilatkozatok, röpiratok s hírlapi cikkek.

Ez irányeszmék s tervek fölött rövid ismertető szemlést tartani, s azután saját szerény nézeteimet indokoltan előadni lesz mai felolvasásom tárgya, s ha nem remélhetem is, hogy új s eredeti eszméket mondjak el, talán sikerülend mégis a

sokoldalú tárgy egyik vagy másik oldalát újabb világosságba helyeznem, s az indokolást néhány ekkorig eléggé ki nem fejtett érveléssel gazdagítanom.

Az akadémiai pályakérdés főleg a felsőházi intézmény (pairie és szenátus) történelmi fejlődésének s törvényhozási jelentőségének s azon általános elveknek, melyek a kétkamra-rendszer megalkotásánál mérvadók, tudományos kifejtésére volt irányozva. A kimért idő rövidsége nem engedi, hogy ezáltal a pairie és szenátus intézményének történelmi fejlődését bővebben tárgyaljam, s hogy a régi s újabb államok ilyenmű intézményeit kimerítőleg, — valamint azt sem, hogy a magyar főrendiház kifejlésének történetét ismertessem, a mihez pedig a gazdagon kínálkozó anyagot gondosan összegyűjtöttem. A bőséges és nagyérdekű tárgy ez oldalait talán más alkalommal lesz szabad előterjesztenem. Most kizárólag csak hazai viszonyainkkal akarok tisztába jönni, azon meggyőződésből indulva ki, hogyha a jól szervezett felsőház egyebütt is, és minden törvényhozásban oly becses és fontos alkatrészt képez, melytől méltán s alaposan lehet jótékony befolyást remélni jó és üdvös törvények létesítésére s ez által a nemzetek boldogítására: hazánkban e kérdés megoldása még külön, kiváló nemzetiségi jelentőséggel is bír, a mit kifejteni, és azután a javaslatba hozott szervezésnél mindennekfelett, és még a különben helyes elmélet rovására is, irányadóul venni előadandó rendszeremnek legfőbb feladata lesz.

Mielőtt annak vitatására mennék át: miképen vélem, uralkodó hazai viszonyaink közt, a felsőházat szervezni? előbb okvetlenül azon előleges kérdést kell tisztába hoznom, szemközt a puritán-demokrata iskolával, melynek nézeteit nálunk is képviseli Schwarcz Gyula, tisztelt akadémiai tagtársunk, s rajta kívül azon egész radikális párt, mely a történelmi hagyományokat csak alfélé lornak tekinti, melyet a demokráciai irányban haladó új korszellem, a francia forradalom gyermeke, s a . intézményekben szükséges összhang és következtesség meg nem tűr, — vájjon van-e szükség a törvényhozában, a képviselők házán kívül, egy másik testületre, vagyis felsőházra? s csak ha e kérdés igenlő megoldást nyert: következhetik azon alapelvek kifejtése, melyek szerint a felsőház

alkotandó, vagy amennyiben már fennáll, de céljának kellőleg meg nem felel, átalakítandó lesz; nevezetesen, hogy a felsőház a páirség, vagy a szenátus jellegét viselje-e egészen, vagy túlnyomó mértékben, született, vagy kinevezett, vagy választott törvényhozók testületé legyen-e, vagy e többféle elemnek bizonyos megfelelő arányban összealkotott vegyülete?

Először is hát, bár röviden, de alaposan megvitatni igyekezem a szempontokat, melyekből kiindulva, a kétkamara-rendszer s felsőházi intézmény nélkülözhetlensége s hasznosága megállapítható; elkülönözní a téveseket a helyesektől, a képzelteket a valódiaktól, nem mellözve a körülményekkel s a sajátságos magyar nemzeti viszonyokkal alkudni nem akaró puritán-demokraták azon érveit sem, melyek szerint a felsőház a törvényhozásban fölösleges és haszontalan sőt veszélyes luxuscikknek állítatik, s csak azután megyek át nézeteim kifejtésére: mikép vélném, hazánkban, történeti hagyományaink, nemzeti céljaink és szükségjeink szem előtt tartásával, a felsőházat átalakítani, a jelenkor demokrata nézeteivel s hajlamai-val lehető összhangzásba hozni, s oly jelentőségre emelni, melyből e sokféle érdekek által megszaggatott hazára, bölcs és sikeres törvényhozás útján, erő és üdv áradjon. Nem szenved előttem kétséget, hogy felsőházunk inkább *ne* legyen, mint olyan legyen, mely a czélnak meg nem felel. De minthogy alkotható úgy, hogy a czélnak megfeleljen: tehát legyen, éljen és virágozzék, hogy óhajtott tápláló gyümölcsöket teremjen a hazának, s ebben különösen fajunknak, a *magyar* nemzetnek.

A képviseleti kormány elméletére vonatkozó kérdések közt kétségkívül egyik legfontosabb az úgynevezett »kétkamara-rendszer« kérdése. És valóban alig van kérdés, mely felett többet vitatkoztak s Írtak volna, mely nagyobb mértékben vonta volna magára a gondolkodó politikusok s államtudósok figyelmét, mint a parlamentarizmus ez elismert egyik legnagyobb kérdése. Montesquieutól, az összehasonlító jogtudomány ősetől, s Benthamtól kezdve, Tliiers, Guizot, Royer Collard, Broglie urakon keresztül a legújabb állambölcsékgig, Stuart Mill, Laveleye s társaikig, mindegyik többé-kevesbbé mélyreható gondolatokat közöl a felsőházak célja, rendeltetése, feladatai felől. Nálunk különösen Kemény Zsigmond báró, korán elhalt jele-

sünk, közlött kimerítő elmélkedéseket e tárgyról a Pesti Napló 1869-iki folyamában — azon érveket pedig, melyek a felsőház intézményének fölöslegessége mellett felhozhatók, Scliwarcz Gyula gyűjtötte össze »Államintézményeink és a kor igényei« című munkájában. — A francia parlamentben ismételve is élénken és szenvedélyesen vitattatott meg e kérdés, mint kétségkívül országgyűlésünkön is, az érdekek heves küzdelmei közt, a demokraczia s arisztokraczia, az újkori szabadelműség és a történeti jogok bajnokainak zajos fegyvercsattogásával fog megvitattatok — Kedves czéлом lenne, ha azt elérni, vagy legalább megközelíteni bírnám: a túlságokat kiegyeztetni, az ellentétes érdekek barczát lehetőleg kiegyenlíteni, s a szélsőségek közt azon szempontokat eltalálni, melyek nem kizárólag a modern demokracziának, nem is a születési, történeti arisztokracziának, hanem az összes haza javának szolgáljanak, mely csak böles és érett, önző pártérdekek által el nem vakított, szenvedélyek görcseiben nem vonagló törvényhozás útján érhető el. s melynek minden osztályérdeket s kasztbeli vagy bármi más előítéletet alárendelni a hazafinak s különösen a sajtáságos és igen válságos viszonyok közé helyezett *magyar* haza fiának legszentebb kötelessége.

Hogy e kérdés megoldása továbbra nem halasztható: bizonyítja azon általános mozgalom, mely annak szőnyegre hozatalát s elintézését minden oldalról, felülről és alulról, s magának az újjáalakítandó testületnek kebelében is sürgeti. Mint Trefort miniszter is említi: »általános a meggyőződés, hogy a főrendiház reformja a napirenden levő kérdések közé felvétessek, s a szükséges reformok most létesíttessenek, midőn azok nagyobb rázkódás nélkül vitethetnek keresztül, s midőn a bajokon segíteni lehet, mielőtt azok elmérgesednének s gyógyíthatlanokká válnának.«¹⁾

Ő Felsége, a király, legmagasb trónbeszédében, melylyel 1881. szept. 28-ikán a jelen országgyűlést megnyitotta, a főrendiház új rendezését, mint azon kérdések egyikét jelölte ki, melyekre már többször felhívta az országgyűlés figyelmét, s e felhívást megújítani most is idején levőnek találta.

¹⁾ *Trefort Ágoston*: A felsőház reformjáról. Budapest, 1882. nagy 8-adr. 18 1.

A miniszterelnök is megpendítette debreczeni programmbeszédében a főrendiház rendezésének nagy kérdését, bár annak részleteibe nem bocsátkozott, s csak azt emelte ki, hogy se kérdés a világon mindenütt a legfontosabbak közé tartozik, és nálunk annak tévesztett megoldása a magyar állam rovására boszulná meg magát.«

Trefort kultuszminiszter, az akadémia tisztelt tagja, sopronvi programmbeszédében szintén megpengette a közel jövőnek e zenéjét, sőt *xí* zlatát is rajzolta a reformtervnek, melyet mindenki a kormányénak tekintett, bár a miniszter azt csak az ő egyéni, személyes véleményének kívánja tekintetni.

»Fölséged, legkegyelmesb trónbeszédében,« úgymond a főrendiház 1881-iki felirata, »a ház újjászervezésének időszerepuségét újabban hangsúlyozni méltóztatott. Fölséged ezen nyilatkozata a főrendiház rég táplált és ismételve kifejezett élénk óhajával találkozáván, Fölséged húséges főrendei teljes készségeket jelentik ki a nemzet történelmével egybeforrott ezen intézménynek, a kormányzati rendszer változása, a törvényhozói működésnek folytonos fejlődése s növekedő jelentőségéhez alkalmazott, s a főrendiház hagyományos, nemzeti szellemének megfelelő módon való átidomítására. Elénk óhajunk az, hogy a kormányfelelősség rendszere érvényre jutásának kellő méltánylása mellett, de tartózkodva a történelmi jogokkal való kíméletlen szakítástól, a magyar törvényhozó testnek ezen, az alkotmány és törvény szerint egyenjogú tényezője oly állapotba helyezzessék, hogy a törvényalkotás fontos munkájában *hatályosan* és folyton *szárnbavehetőleg* fejthesse ki működését. Csak a főrendi háznak ez őt megillető nyomatóékkal leendő közreműdése esetén lesz a törvényhozási tényezők összműködése a nemzet politikai életének hú kifejezése.« — így szól maga a főrendi ház, s ezzel elismeri, hogy jelenleg nem bir kellő hatálylyal s nyomatóékkai, hogy számba nem vétetik oly mértékben, mint ezt az alkotmányos élet egészséges szervezete megkívánná. Ennek ily nyílt elismerése a »mostani« főrendiház búcsúzóatója. Mert úgy az erkölcsi, mint a fizikai világban csak az számíthat életre, a mi erős, izmos és egészséges, üde vértől pezsgő organizmussal bír« mint Beksics Gusztáv magát az Ellenörben kifejezi.

Végre az országbíró is, beköszöntő országgyűlési szónoklatában, melylyel elnöki székét a főrendiházban szept. 28-ikán elfoglalta, különösen kiemelte ezen, szerinte is, a házat s közvetve az összes hazát illető kérdést: a főrendiháznak már több ízben sürgetett, a közvélemény által nem rég igen élénken megvitatott, s a trónbeszédekben ismételve kilátásba helyezett rendezését, s ennek. Magyarország különleges viszonyai közepette, az egész hazára kiható fontosságát, remélve, hogy a főrendek annak megoldásához azon függetlenséggel fognak járulni, mely társadalmi állásuk folyománya, de azon önmegtagadással, és az áldozatkészségnek azon szellemével is, melynek őseik számos fényes tanúságát adták, s mely csak egy kortól ismer: a közös haza javának tekintetét.«

Mindezen részint hivatalos, részint tekintélyes magán-szózatok eléggé reá vezetnek figyelmünket e fontos napi kérdésre. Nem lehet azok előtt, kik a hazai törvényhozás gépezetét figyelemmel kísérik, fel nem ötlő, hogy míg 1848-ban s újabban 1865-ben a régi tek. Karok és Rendek, a nemesség követeiből népképviselőkké lettek, a képviselők házában a demokrácia elve és szelleme lett uralkodóvá, s míg az egész kormányzási rendszer megvált ozott: a főrendi ház egészen megmaradt előbbi állapotában, s az átalakult viszonyok közt ma már valódi anachronismussá lett. S tagadhatlan is, hogy ennek tudatában, a főrendi házon bizonyos lemondás, s elkedvetlenedés nyomasztó érzete vett erőt; érezni látszik, hogy mostani alakjában ideje lejárt, hatályos szerepe megszűnt, s elaggott, idegei rugékonyságát veszített öreg emberhez hasonlítva, nem is igen próbálgatja, hogy külön nézeteinek érvényt szerezzen, a mi pedig sok esetben nagyon kívánatos volna. Így p. o. a legutolsó trónbeszédre adott feliratából látjuk azon korrekt felfogást, melyet táplál feladatáról s hivatásáról, midőn a büntető eljárást említve, azon óhajt fejezi ki, hogy abban »Magyarország népeinek erkölcssei, szokásai és nemzeti sajátosságaira kellő figyelem fordíttassék, továbbá: hogy a kodifikacionális munkálatoknál általában »hazai sajátos jogfejlődésünk figyelembe vétessék« — azonban e nézeteinek érvényt szerezni egy alkalommal sem tud, s az ellenkező áramlatoknak megpuhulva enged. — Ily, erőtlenségének érzetében maga is sürgeti, hogy újjá alakíttas-

sék s oly állapotba helyeztessék, hogy magas feladatának megfelelhessen.

Mint Hunfalvi János társunk röviden és világosan kifejezte!): »mindenki tudja, hogy a mostani felsőház alapja és szerkezete nem egyezik meg az újításokkal, melyek 1848. óta életbe léptek. A mostani felsőház elvesztette léteinek alapját és jogosultságát; ezt tagjai is régóta érzik, s nem is érvényesítik kellő befolyásukat a törvényhozásban. A mostani felsőház csak mint árnykép lézeng, nincs benne éltető erő, nincs benne akarat és hajlam a cselekvésre. Pedig a képviselők háza mellett nagyon szükséges volna *igazi* felsőház, melynek kellő tekintélye s befolyása volna, úgy a kormánynyal, mint a népképviselőkkel szemben. Ha nem akarjuk, hogy a törvényhozás e második tényezője teljesen megsemmisüljön, okvetlenül szükséges annak újja alakítása és észszerű szervezése.«

A jelenlegi magyar főrendi ház, tagjai számát s értelmi és vagyoni erejét tekintve, igen hatalmas testület — a papíron. — 1881-ben kir. meghívót nyert az abban való részvételre 2 cs. k. főherceg, ki magyarországi nagybirtokos, 10 zászlós úr s két koronaőr, 35 érsek s megyés püspök s 23 czimzetes püspök, 2 más prelátus (pannonhalmi főapát, és jászói prépost), 64 főispán, ezek közt a fiumei kormányzó; 19 herceg 10 családból, 369 gróf 107 családból; 185 báró 80 családból s 5 erdélyi hivatalos; összesen 716 tag. Ezek közül felmentést kért 75; képviselővé választatván, a másik házban nyert helyet 47. A többi, közel 600 tagból azonban, a valóságban egy-egy ülésen legfeljebb 50—60, olykor csak 20—25 tag vesz részt a törvényhozás munkájában; a többséget részint hideg közöny, részint azon nyomó érzés, hogy szavának a jelen viszonyok közt úgy sem lehet kellő súlya s érvénye, távol tartja törvényhozói székétől. A nagy többség meg nem jelenése által bizonyítja vagy azt, hogy a közügy nem eléggé érdekli, vagy azt, hogy a felsőházat mai alkatában, szemközt az életerős képviselőházzal s abból keletkezett kormánynyal, nem tartja ma oly csatamezőnek, melyen az ész és szónoklat fegyvereit siker reményével csillogtatni méltó feladat legyen.

¹⁾ Budapesti Szemle 1881. 57-ik szám.

A dolgok illy helyzetében kétséget nem szenved, hogy a főrendi ház reformjának kérdése egyike a legkorszerűbbeknek. Ezt ina már nem csak azok ismerik el, kiket az újítás ösztöne ragad, hanem azok is, kiknek conservatív hajlamait kétségbevonni nem lehet; elismeri maga a fejedelem, elismeri a kormány, bár e legnagyobb mértékben kényes és nehéz kérdés megfejtéséhez annál kevésbbé siet nyúlni, mert a mostani, általa dominált helyzetben igen jól érzi magát; s elismeri maga a főrendi ház, a beteg test, melyen a kikerüllietlen orvosi műtét részint amputálás, részint toldás útján alkalmaztatni fog.

Igaza van azonban a kormánynak, ha e kérdés megoldásához csak a legnagyobb óvatossággal nyúl. A törvényhozó testületek szervezésének kérdése általában is igen nehéz feladat, bár az alkotmányos kormányzat s képviseleti rendszer kifejlődése óta sok jeles elme foglalkodik az ide vonatkozó nézetek felvilágosításával. Az alkotmányos kormányzat előnyei- nek elismerése újabb korban teljes diadalra jutott az elavúlt irányok fölött; de tagadhatlan, hogy alkotmányos országokban, hol a szellemek s akaratok mozgásának szabad tere van, sokkal nehezebb a viszonyokon uralkodni; s az államtudósok kifáradtak az eszközök s módzatok eltalálásában, melyek által a féktelenségre hajló szabadságot a szükséges renddel kiegyeztetni, a szabadság szenvedélyeit fékezni s az államoknak oly súlypontot teremteni lehessen, mely az államgép szabályos mozgását, a soknemű, eltérő érdekek ostromai közt, *meglehetősen* biztosítsa. — Ez a nagy feladat, mely a felsőház reformja kérdésének megfejtésénél kell, hogy szemünk előtt lebegjen, s a tervezésnek vezérelvül szolgáljon. Ideálokat, tökélyt elérni emberi dolgokban nem lehet. Örüljünk, ha azokat némileg megközelíthetjük.

Legelső megvitandó kérdés: van e egyáltalában szükség két házra vagy két kamarára a törvényhozásban?

Nem igen hallottunk hazánkban számbavehető hangot, az egy Schwarcz Gyuláén kívül, mely a kétkamararendszert

megszüntetni akarná s a felsőházat fölöslegesnek állítaná. Nálunk ma még a különben demokrata érzelmű írók s közegek is elismerik, hogy sajtósági magyarországi viszonyaink közt, magyar nemzeti szempontból, felsőházra szükségünk van. A külföldi demokraczia táborában azonban, melynek tanai nálunk is nagyobb elterjedésre juthatnak, igen sokan vannak, kik a két kamrát nemcsak fölöslegesnek, hanem ártalmasnak s veszélyesnek is tartják; az 1791-iki francia alkotmány elveihez, Sieyes érveihez ragaszkodnak és e nézetükben magokat sem az északamerikai egyesült államok, sem Schweicz, sem a jelenlegi francia köztársaság példája által megtántorítottai nem engedik. Első pillanatra úgy látszik, hogy az egykamra-rendszer barátainak igazuk van, s hogy a tiszta népképviseleti rendszer a nemzeti többség akaratát fejezvéni ki, nem szorul felsőházra, mely a külön érdekek, nagy vagyon, kiváló polgári állás és méltóság előtérbe tolása által inkább ellentétül, mint kiegészítőjéül mutatkozik az alkotmányos szabadságnak, s hogy annak létezése az egyenlőség elvével nem hangzik össze, és nem óhajtandó disszonanciákra vezet. Azonban e tiszta és egyszerű elmélet ki nem állja a gyakorlati élet bírálatát. Úgy hiszem, mégis csak nagy nyomatékkal kell bírnia a szabadság gyakorlati iskolájában fejlett nemzetek tapasztaláson alapúit meggyőződésének e kérdés eldöntésénél, hol a legerősbeknek mutatkozó, legszebb s legszellemesebb elméleti érvek is könnyen jégre vezetnek. A kétkamrarendszer, igen kevés kivétellel, mindenütt el van fogadva az alkotmányos országokban, úgy köztársaságok, mint monarchiákban s az egykamra-rendszer, a hol ekkorig megkíséreltetett, mindenütt gyors halállal múlt ki, a tapasztalás bíráló szava előtt. — Eranciaország, a folytonos változások hazája, 1791-ben kísérletet tett az egy kamarával, az »Assemblée législative« neve alatt, mely csakhamar nemzeti conventté alakúit, de a legközelebbi 1795-iki alkotmány már visszaállította a két kamrát (Conseil des anciens, és Conseil des cinq-cents) s az első és második császárság különféle mesterséges és a szabadság külső színével kaczerkódó, de annak lényegét meggyilkoló kísérletei után, a francia köztársaság mai napig azon meggyőződésben van, hogy a szenátus intézményét nem nélkülözheti, bár, igen természetesen,

a pairséget nem tűri. Ellenben Angliában, hol mindent körömszakadtig conserválnak, az ősrégi pairség, a lordok házában mai napig is él, s az ellenében itt-ott alkalmilag felhangzó zaj csak igen csekély jelentőségű. — Az északamerikai egyesült államok szövetségi alkotmánya, s e szövetség minden egyes állama egy század óta fentartja szenátusait, s a délamerikai respublikák nem kevesebbé; az egyetlen régiebb keletű európai köztársaság, Scliweicz, szintén felvette a kétkamra-rendszert szövetségi szervezetébe. — Az északamerikai szabad államok közül Pennsylvánia tett rövid ideig tartó kísérletet arra, hogy a két házat nélkülözze, de csakhamar meggyőződött ennek szükségéről, és szenátust választott magának. A köztársaságok ezen egyező meggyőződése a két kamra szüksége felől, legfőbb bizonyítéka azon hit helyes voltának, hogy az egykamra-rendszer nem valamely mellőzhetlen követelménye a szabadságnak, s a demokracziai uralkodó áramlatnak, sőt azt veszélyes válságokkal fenyegeti. — Előttünk áll legközelebb Szerbia példája, melynek alkotmánya szerint nincs kétkamrarendszere, nincs felső háza, hanem az egyetlen egy szkupcsinába küld a fejedelem (már király), a nemzet 120 választottja közé, 40 tagot. Ezen rendszer következménye a válság, a melybe a szerb királyság, már létezése első évében, sodortatott; — factiózus ellenzék, mikor neki tetszik, lehetlenné tesz ott minden alkotmányos kormányzást.

Azonban e tapasztalás nem gátolja, hogy az egykamra-rendszernek még ma is számos pártolója van, főleg Franciaországban. Fő s majdnem egyetlen érvök, hogy oly társadalomban, hol jogegyenlőség uralkodik a polgárok közt, s az osztályok egykori kasztszerű különbségei megszűntek, kell, hogy minden törvényes érdek homogén legyen, s a nemzet egy lévén, az azt képviselő gyűlésnek is egynek kell lennie. — A kétkamrarendszer hívei, kiknek száma legalább is tíz annyi, azt felelik erre egész röviden, hogy feltéve bár a legabszolútabb politikai egyenlőséget, az egyetlenegy souverain kamara mégis gyakran tévedésben lehet, s ha az igazságszolgáltatásban célszerűnek mutatkozik a bíróságnak legalább is két foka, melyek egyike felülvizsgálat alá vegye s kijavítsa a másiknak lehető tévedéseit: hasonló szükség forog fenn a törvényhozásban is.

Különösen pedig a monarchiákban még döntő érvnek tekintetik az is, hogy igen veszélyes állapot volna szemközt állítani a monarchiát egyetlenegy souverain gyűléssel, minden közvetítés és ellensúly nélkül. — »Nem szabad úgymond Rover Collard —, hogy a demokracia hullámai folyvást féktelenül ostromolják a királyságot. Egyetlenegy gyűlés dictaturája még a köztársaságokban is könnyen ölt elnyomó természetet, s tapasztalás szerint ekkorig mindenkor oda vezetett, hogy kényuralom lépett a szabadság helyébe.«

Az érveket azonban, melyek a kétkamra-rendszer mellett szólnak, gondosan meg kell válogatni, s a hamis érveket, melyek könnyen czáfolhatók, s végre is az ellenvélemény malmára hajtják a vizet, óvatosan elkülönözni a valódi érvektől, melyeket nem nehéz feltalálni, ha mindenféle hagyományos elfogultságokból s előítéletekből kibontakozva, egyedül a célszerűséget tartjuk szem előtt, s azon gyakorlati szükségét, mely a kérdéseket újból, ismételve s a demokrata elemű képviselőház ösztöneitől és szenvedélyeitől ment másnemű szempontokból megvitató másik gyűlés nélkülözhetlenségét tünteti fel, azon legmagasb cél elérésére, hogy közmegelegedést szülő, jó és üdvös törvények hozassanak.

Az érett megfontolásnak, a rögtönzés meggátolásának szükségét az egykamrarendszer védői is elismerik, csak hogy e czélt nem két kamara, hanem az egy házban szabályozott eljárás, munkarend, késleltető ügymenet által igyekeznek elérni, p. o. hogy a rögtönzések lehetlenekké tétessenek, a ház osztályokká alakul, hogy kisebb és a szenvedélyek hatalmának kevésbé kitett körökben, több nyugalommal végezhesse munkálatait; a törvényjavaslatokat kétszeres, háromszoros tárgyalás alá veszi s bizonyos megszabott időközök által lassítja az eldöntés bekövetkezését. — Ha itt-ott, rövidebb időre, visszautasított is a felsőház eszméje: azonnal gondoskodni kellett valamely más szurrogátumról, mely ha a felsőháztól szervezileg eltért is, de céljára a feladatára nézve ahhoz hasonló volt. Mindezen szurrogátumok azonban csak igen tökéletlen pótlói a felsőházi intézménynek s távol sem bírnak annyi értékkel az elérendő cél tekintetében. Innét az eredmény, hogy a legszabadabb, s reformokra leghajlandóbb államokban is

épen úgy feltaláljuk a felsőház intézményét, mint az egészen conservatív szellemű és szerkezetű országokban.

A kérdésre tehát: van-e egyáltalában szükség két kamarára a törvényhozásban; feleletem ez:

Igenis van; de nem azon érveknél fogva, melyeket Montesquieu, a múlt század nagyérdemű, de százada eszméiben még sok részben elfogult s főleg a történelmi tanúságok levonásában gyakran felületes írója, s új óbban Gruizot is, felhoztak. Montesquieu abból indul ki, hogy miután vannak az országban gazdag vagyon, magas hivatalok, történelmi név által kitűnő családok, van születési, hivatalos és pénzaristokraczia: ennek szükségkép kell külön képviselőt adni a törvényhozásban, hogy a fennálló rend ellenségeivé ne legyenek, s hatalmas befolyásukat annak megdöntésére ne fordítsák, sejtven, hogy különben a közszabadság az ő érdekeik elnyomatását vonná maga után. Minden államban léteznek független vagyonukból, ingatlan birtokaik vagy tőkék jövedelméből élő, és léteznek ismét kenyéroket munkájok által kereső osztályok, a társaságnak lényeges és örök alkatrészei, melyeket külön-külön képviselővel kell ellátni, ha egyiket a másik által elnyomatni s kifosztani nem akarjuk. E felfogás, úgy hiszi a tulajdont megvédeni azok ellenében, kik azt fenyegetik, hogy a törvényhozás egyik teremében a nagybirtokosok, a gazdagok, a magas hivatalnokok gyűjtessenek össze, kik a másik teremben otthonos áramlatokat vétőjokkal ellensúlyozzák.

Első pillanatra feltűnik, hogy ez okoskodás igen nagy veszélyek magvát rejti magában, mert azon feltevésen alapú, hogy a vagyon és a munka érdekei meg nem férnek egymással, s így egyenesen a socialismusnak, sőt a communismusnak nyújt fegyvert, a proletariátus gyűlölségét felizgatván a vagyonosok ellen; alkotmányosan szervezi s megőrökíti a két nagy érdek közti harcot s odaveti a kisebb számú gazdagokat a munkájokból tengő, vagyontalan tömegek haragjának, melyeket azon gyanú tölt és keserít el, hogy ily külön arisztokratikus ház, a félelem és önzés ellensúlyozatlan ösztöneinek hódolva, igazságtalan utakra ragadatik s a nép érdekeit elnyomja.

A gyengébb érvek közé tartozik az is, a mi, nem is épen általában a kétkamra-rendszer, mint inkább a lordok s pairek

háza, az arisztokratákból álló felsőházak szükségességének kimutatására felhozatni szokott, hogy t. i. egy külön felsőház, különösen pedig egy elkülönzött arisztokrata-testület, azért szükséges, hogy megvédje a trónt s az anarchia által minduntalan fenyegetett társadalmi rendet,

Némelyek főleg ez okból tartják szükségesnek a felsőházat, és e felsőházban különösen azért akarnak kiváló vagy épen kizárólagos helyet adni a születési főnemességnek, mert szükséges közvetítőül tekintik azt a fejedelem s a nép között, mint a vallásban angyalok állanak Isten s ember között, s tőle várják, mint sok tekintetben érdektárstól, esetleg a monarchia hősiességét, melynek bátyája nélkül ez a hullámmozgó demokraczia folytonosan romboló ostromainak lenne kitéve. Montesquieu véleménye szerint a monarchia el nem lehet arisztokraczia nélkül s viszont, — E vélemény azonban, melyet Montesquieu után ma is sokan hangoztatnak, a történelem fáklyájánál vizsgálva, a bírálatot ki nem állja, 51 ár Montesquieunek is, bár a legújabb kornak e tekintetben még inkább felvilágosító tapasztalataival nem bírt, a megelőző történelemből tudnia lehetett volna, hogy az arisztokraczia, szükség esetében, mindig elégtelen védője volt a monarchiáknak, a hatalomra jutott s azzal visszaélő demokraczia megtámadásai ellenében, és megfordítva, a népet sem szokta megvédeni a fejedelmi s udvari önkénytől, mely utóbbinak, rendszerint, hajlamai s érdekeinél fogva, inkább segélyt nyújtott a nép elnyomására, sőt gyakran a fejedelmek voltak kénytelenek védeni a népet a földesurak elnyomása ellen.

Bizony a régi földesurak arisztokracziája igen keveset gondolt az adóteher alatt roskadozó, kizsárolt nép méltó panaszai, míg maga, adómentessége lázító kiváltságának örvendett. — Századok folytán több trón rázatott meg nemesektől eredő lázadások s összeesküvések, mint a polgárok s a köznép féktelensége által, s a történet lapjain, nevezetesen a régi Spanyol-, Francia- és Olaszországban, több mint elég példáját látjuk majd annak, hogy a nemesség az önkényuralmat nem volt képes korlátolni s magát és a népet az ellen megvédeni, majd ismét annak, hogy itt egyedül, ott a polgárokkal egyesülve, a trónt megtámadta s ledöntötte, vagy udvari kamaril-

lák játékszerévé aljasítván, erkölcsileg megölte, s a nemzet jogai és szabadságai elnyomására udvari kegyenczekkel egyesült, sőt, mintha hazátlan volna, idegenekkel is szövetekezett szülőföldje ellen. Nagyobb erejű demokrata áramlatok ellenéljen pedig, kitört forradalmak idején, vagy özőöleg félre vonult és cserbenhagyta a veszélyben forgó trónt, vagy ha mutatott is fel egyes hőöket, a loyaltásnak s feláldozásnak dicső példáit, milyenek sem a Stuartok, sem a Bourbonok környezetében nem hiányoztak, a túleró által csakhamar legyőzetett és sikeres segítyt nyújtani képes nem volt. A felháborodott nép végtelen és feneketlen oceán, mely áldozatait elnyeli; s ha a vihar kitör, az arisztokraczia, a pairie, a szenátus előbb megsemmisül, mintsem a fennálló rendet megmenthetné. — Üres és képmutató hitegetés tehát, ha a népek azt mondják, hogy a nemesség megvédi őt és szabadságait a fejedelmi önkény ellen, melyet befolyásával s tekintélyével mérsékel és gyengít, — s ha a fejedelmeket azzal áztatják, hogy javára s érdekében erős védőfalat képez a fellázadt nép ellen, melyet segít megfékezni; a miben különben is a »divide et vinces« erkölestelen tana rejlik.

Montesquieu s újabbkori vélemény társainak azon hite tehát, hogy a nemességből álló felsőház, mint közvetítő testület, megvédi a monarchia lényegét, gátolva azt egyrészről, hogy despotizmussá, s más részről a népszabadságot, hogy féktelen és korlátlan demokracziává ne fajuljon, a történet és tapasztalás által megczáfoltatik. E czélt jobban lehet elérni más eszközökkel, t. i. más alapra épített független testületekkel s a képviseletnek bölcs és czélszerű összealkotásával. Maga Montesquieu is, a született arisztokrata, elismeri, hogy a nemességen kívül még más önálló testületek szükségesek a törvények fentartására, olyanfélék, mint a régi francia parlamentek voltak, — midőn azt mondja: (II: 4) »L'ignorance naturelle á la noblesse, són inattention, són mépris pour le gouvernement civil exigent, qu'il y ait un corps, qui fasse sans cesse sortir les lois de la poussière, ou elles seroient ensevelies.«

Ha tehát a felsőházak létezésének szüksége csak ez alapon vitattatnék: könnyen kérdésbe vétethetnék másrészről, hogy ugyan mikor bizonyította magát illy védbástyanak az arisz-

tokraczia? mutatott-é a múltban, midőn erejűt és szellemét, vagy gyengeségét és korlátoltságát szabadon s akadály nélkül kitüntethette, elegendő képességet a veszélyeztett trónok s államok megmentésére? A történelemben bűvárkodó demokraták úgy fogják találni: hogy az udvarokat környező arisztokraczia, míg magáról azt hirdette, bérencz írók által, s talán őszintén hitte is, hogy ő az államhatalomnak legerősb oszlopa, az előre törő áramlatokkal kitartó harczot küzdeni sohase bírt, s a fenyegető veszélyek elől, fegyverét lerakva, hátravonúlt. Emlékeztetni fognak az 1789-ik évre Franciaországban, midőn a versaillesi udvaroncok, kevés kivétellel, legelőször fordítottak hátat királyuknak s hazájoknak, ott hagyták a szerencsétlen monarchát bajai közt, melyekbe azt rossz tanácsaikkal belesodorták, s csak bukása után panaszkodtak ellene, hogy korábban meg nem hallgatta őket. Kérdezni fogják, hol voltak a dőlyfős urak a júliusi napok alatt? mit tettek XVIII-ik Lajosért márczius 20-kán, s X-ik Károlyért július 29-kén? mikor bizonyították be, egyes hősök kivételével, tömegesen, bátor és feláldozó hűségüket? s e példák után tagadni fogják, hogy az arisztokracziát az állam támaszának nevezni s reá, vész idején, számítani lehessen. Sőt Anglia történelmét vizsgálva is, melyet idézni szokás, ha a törvényhozásban résztvevő arisztokraczia erőteljes és hasznos befolyásáról van szó, azt fogják kiolvasni, hogy első Károly lovagjai s lordjai sem tudtak hasznosabbak lenni, mint a francia Bourbonok udvaronc nemesei; ezek sem tudták megmenteni a Stuartok trónját, meggátolni a forradalom kitörését, a király halálát, s meghunyászkodtak a zordon Cromwell nagysága előtt.

A Montesquieu-érvet e szerint olyannak találjuk a történelem világánál, melylyel a kétkamra-rendszer elleneit lefegyverezni nem lehet.

Abból azonban, hogy a gyenge érvek semmit se bizonyítanak, egyáltalában nem következik, hogy jobb és erősebb érvek figyelembe ne vétessenek, s hogy a jobban oltalmazott s jobban szervezett kétkamra-rendszer elvettessék. Jobb érveket kell keresnünk s ilyeknek bőségében vagyunk. Lássuk ezeket.

Az egykamra-rendszer mellett felhozott legfőbb ok, me-

Ivet Sieyés felállított, abban áll, hogy miután a törvény nőm lobot más, mint a nép akarata, a népnek pedig egyazon időben két különféle akarata nem lobot, a törvényhozó testnek is, mely a népet képviseli, szükségképen egynek kell lenni. — A nemzet akarata, az általa demokratizai alapon megválasztott egy képviselő testület által nyerhet csak határozott és hathatós kifejezést.

Ezen, első pillanatra helyesnek tetsző okoskodás azonban gyökeresen hibás. A czáfolatot megadta Laveleye, melyet én sem jobban, sem szebben elmondani nem tudok, tehát szavait idézem. — »A feladat az« úgymond Laveleye »hogy oly módozat állíttassák fel, mely leginkább megfelel a közjónak s közérdeknek, ennek kikeresése és megállapítása pedig a tudomány s a tapasztalás dolga. Igen veszélyes állítás az, hogy mindenkor a nép akarata legyen törvény. Kétségkívül igaz, hogy a törvényhozó hatalmat a nép kebeléből kell származtatni, feltéve, hogy e nép már bír kellő felvilágosultsággal ügyeinek intézésére; de a nép képviselőinek szabadsággal kell bírniok, hogy oly törvényt hozzanak, mely leginkább egyezik meg a közjőval, a közérdekkel, és ne csupán azt keressék, mit akar a sokszor tudatlan és szeszélyes tömeg, melynek a vitatott törvényhozási kérdésekben, melyekhez egyáltalában nem ért, nem is lehet határozott akarata. Ha mindenkor a tudatlan néptömegre hallgatna a törvényhozás, vájjon lehetséges volna-é valaha adót megszavazni, a közoktatást előbbrevinni, a közmunkákat czél-szerűen rendezni stb. ? A törvényhozáshoz tudomány és tapasztalás kell, az államfentartásra következetesség, conservativ szellem által mérsékelt józan reform szükséges, s azért a törvényhozásnak oly módja, mely ezen czélt biztosítja.« E meggyőződésből indulva ki, Sieyés, s az egykamrarendszer pártolójának elmélete ki nem állja a bírálatot. Okosan önző nép maga is be fogja látni, hogy miután jó és üdvös törvényekre van szüksége, oly emberekre bizza a törvényhozást, kik jó és üdvös törvényeket alkotni képesek. — A kérdés csak az : egy- vagy kétkamara-rendszer által lehet-é jobban elérni a főczélt, hogy jó törvények hozassanak.

Kétséget alig szenvedhet, hogy e czél jobban el lesz érve, ha a törvényjavaslatokat két külön testület fontolja meg, s az

elhamarkodás, a rögtönzés, a szenvedély-sugallta erőszakoskodás jókban lesznek elkerülhetők a kétkamrarendszer mellett; hogy a jó törvényhozás biztosítékai jobban feltaláltnak e módozatban, mintha csak egy kamra határoz, mely sok esetben liirtelenkedik, és a szenvedélyeknek és pillanatnyi behatásoknak enged, és csakhamar zsarnoksággá fajúi.

A majdnem minden mai alkotmányos államban elfogadott kétkamra-rendszer főcélja, hogy a nemzeti törvényhozó hatalom az elhamarkodás veszélyétől megóvassék, s tanácskozásainak nagyobb óvatosság s érettség szereztessék meg, melyből azután a lehető legbölcsebb s legczélszerűbb törvények keletkezzenek. E ezélt tekintve, a »kétkamra-rendszer« sokkal jobb, és biztosabb sikert ígérő, mint az egyetlenegy törvényhozó ház; mert csak a kétkamra-rendszer teszi lehetővé, hogy a törvényhozó hatalom önmaga kijavíthassa azon hibákat, melyeket az emberi ész korlátoltsága, hamis felfogás, politikai szenvedély, elvakult pártszellem, elliirtelenkedés, meg gondolatlanság szülnek, s melyek különféle, ellentétes, egymás ellenében elkeseredett, s felbőszült pártokból álló nagy politikai testületek tanácskozásaiból folyó elhatározásokban majdnem elkerülhetlenek, — s mert: a gyakran változó, ezért ingatag s a következetesség szellemét nélkülöző, és túlságos rendszabályokra felhevülésében gyakran hajlandó, s a bölcs mérséklet útjáról letérő demokratikus képviselőház mellett okvetlenül szükségesnek mutatkozik egy mérséklő, csillapító, inkább conservativ hajlamú s következetes testület, mint szenvedélyesen perlekedő, elfogúlt felek közt a bölcs arbiter, mint háborgó tengeren a mythologia Aeolus istene, ki olykor elkiáltta a: »cpios ego«-t — s lecsillapítani igyekezzék a zajgó hullámokat.«

Távol van tőlem, hogy ezzel azt akarjam mondani, a mit már fennebb kárhoztattam, mintha a társadalom két fő irányát képviselő osztályoknak, az arisztokracziának s a demokracziának, a gazdag osztályoknak és a munkájából élő vagyontalan köznépnek, saját érdekei képviselőjére két külön, egymással versenyző, egymást ellenőrző kamara felállítását tartanám szükségesnek, s a kétkamrarendszer nélkülözhetlenségének bizonyításánál azon szempontot akarnám magamévá tenni, melyet Montesquieu felállított s Guizot is átvett a francia demokra-

czíáról írt tanulmányaiban. Sőt egészen osztom Laveleye nézetét, hogy semmi sem lehetne botorabb eljárás, mint ily vezéreszméből indáivá, két ellenséges testületet szervezni s ez által azt nyilatkoztatni, hogy a magasb osztályok és a köznép, a töke és a munka, az élvező gazdagság és a szerény kenyérkereset érdekei összeférhetlenek s egy hajlékban meg nem lakhatnak a nélkül, hogy egymást el ne pusztítsák. — »Ily elmélet ma már el van Ítélve« úgymond Laveleye¹⁾ — nem szabad megengedni, hogy a gazdagoknak elkülönzött érdeke van a nemzetétől, s nem szabad nekik, e czimen. külön képviselőt adni.«

Szabad legyen felhoznom e fontos kérdésben a nagy Benthamnek. ez eredeti, mély gondolkodónak némely nézeteit²⁾, melyekben a kérdés minden oldala meg van rostálva, s azon világossággal előállítva, mely az eszmedús angol radical-reformer gyakran túltömött és nehezen érthető művelt feldolgozó francia Dumont munkáit jellemzi. — Jó és czélszerű-e két gyűléssel hírní, melyek egyetértése szükséges legyen a törvények érvényére? Vannak okok mellette és ellene, melyeket röviden felsorolok, — megjegyezvén, hogy Bentham főleg és különösen az angol viszonyokat s állapotokat tartja szem előtt, melyeknek érdeke azonban reánk nézve is igen jelentékeny, kik az angoloktól méltán szeretünk tanulni állambölcséséget, s azoknak államfentartó elveit örömezt sajátítjuk el. és igen jól teszszük, ha elsajátítjuk. Az igazságok, melyeket Bentham elmond, minden felsőházra, minden kétkamra-rendszerre illenek, ha a felsőház más elemekből áll is, mint az angol lordok háza. de mindenesetre oly elemekből, melyek jellege s természete különböző a demokrata képviselőházétól.

A törvényhozó test megosztása azt a hajt szolgálja, l. hogy a kevesebbségé lesz a többség sikere, a mennyiben az egyik gyűlés egyértelműsége meghiúsulhat a másik gyűlés

¹⁾ Laveleye Emil: Les formes des gouvernements dans les sociétés modernes. 30-ik fejezet. Magyar fordításban Tóth Lőrincztől. az akadémia kiadásában.

²⁾ Lásd: Tactique des assemblées législatives par E. Dumont. Ouvrages extraits des manuscrits de Jeremie Bentham (második kiadás, Paris. 1822. negyedik fejezet.)

egyetlenegy szavazatnyi többségével szemközt; 2. a megosztás odavezethet, hogy az elkülönített törvényhozási tényezők minősége szerint, különböző célzatoknak szerezhet túlsúlyt, s egyes külön osztályok érdekeit ellentétbe hozhatja az egész nemzet érdekeivel; 3. két részre osztott törvényhozó test mellett az udvar vagy kormány részéről gyakorolt megvesztegetés is tágabb tért nyerhet, mert ha az egyik gyűlés többsége biztosítva van a hatalom részére, ez már elég arra, hogy a másik ügyei-men kívül hagyathassák; 4. két házra oszolva, mindegyik gyűlés meg van fosztva azon értesítés, felvilágosítás egy részétől, melyet megnyerhetne az együtt tanácskozás által. Ugyanazon okok s érvek nem lépnek fel a két elkülönített házban ugyanazon erővel s hatállyal; a döntő érvek, melyek a szavazatokat megnyerték az egyikben, talán nem adattak elő a másikban, vagy kevesebb súlylyal s nyomatékai emeltetnek ki; valamely törvényjavaslat szerzője, ki mélyen tanulmányozta tárgyát, nem lesz jelen a gyűlésben, hol a javaslat ellen kifogások tételnek, s a kérdés eldöntetik a nélkül, hogy a legfőbb szempontok kellőleg kifejtetnének s meghallgattatnának. E baj nem oly súlyos, ha a tanácskozások nyilvánosak s gyorsan egymásra következők, mert így az okok, melyek érvényesültek az egyik gyűlésben, ismerve lehetnek a másikban: 5. a felosztás szűkségkép némi haszontalan hosszadalmasságot s késlekedést von maga után; két gyűlés nem foglalkodhatikegyazon időben egyazon tárggyal; ti. két gyűlés nem képzelhető a nélkül hogy némi ellentétes követelések ne forduljanak elő; vannak illetőségi kérdések, melyek időfogyasztó alkudozásokra, kiegyeztetési kísérletekre s gyakran éles szakadásokra vezetnek; a hatalomkor, előjogok s kiváltságok feletti viták, az idővesztésen és elkeserítő, kártékony természetükön kívül, gyakran mindkét gyűlést mozdulatlanságra kárhoztatják. Példa erre a szünet nélkül czivakodó régi francia »Etats generaux« — az udvar, a kormány, táplálta a rendek közti egyenlenséget, legyőzte egyiket a másik által s e versengésben mindenkor menthető ürügyet talált, hogy a gyűléseket feloszlassa; 7. kétkamra-rendszer mellett a kezdeményezés jogát rendszerint az egyik-gyűlés gyakorolja, s a másikat egyszerű negatívára, vétóra szorítja, a mi természetes és termékeny forrása a kártékony

versengésnek, panaszoknak, tétlenségnek s visszaéléseknek. — Ha két ily hatalom alakú, melyek egyike a kezdeményezés, másika az egyszerű tagadás jogával van felruházva, tekintve a személyes érdeket, azon egyetlen indokot, melyet mindenkor biztosan lehet számbavenni, — azon testületnek, mely negatívára van szorítva, érdeke lesz mindent ellenezni, mert nem mutathatja hatalmát egyébben, mint a visszavetésben; semmivé lesz, ha elfogad és helyesel. Ily negatív testület, megfosztva a dicsőség ösztönétől, a becsvágy ingerétől, észrevétlenül lerázza magáról a munkásság szokását s unalmas robotnak tekinti feladatát; a könnyebb részt tartja fenn magának: ellenezni mindent, kivéve oly ritkább eseteket, midőn fél magát kompromitálni a közvélemény előtt, s veszélyt vonni magára gyűlöletes ellentállás által, vagy pedig restségbe s részvétlenségbe stilyedni.

A két kamrarendszert ajánló előnyök pedig: 1. a vitakozás attól várható érettsége; biztos eszköze az az elbarmarkodás korlátozásának, a meglepetések megelőzésének. Igaz, hogy az egykamrarendszerben is lehet szabályokat alkotni, melyek a javaslatok többszörös megvizsgálását parancsolják, az ügyek fontosságához képest; ez az, a mit láthatni az angol »House of Communs« eljárásában a háromszori felolvasás, különböző időszakokban ismételt három megvitatás, a billemek bizottságokban megbeszélése, a komiték jelentései stb. alakjában; megannyi óvatosság, mely a meglepetéseket lehetleníti s a határozatok érettségét biztosítja. Igen, de egy gyűlés ha a legjobb szabályokkal bír is, csak addig tartja tiszteletben ezeket, míg neki úgy tetszik. A tapasztalás bizonyítja, hogy könnyen túlteszi magát azokon, s hogy a körülmények sürgőssége, az állítólagos szükség mindig ad kész és pedig népszerű ürügyet mindazt tenni, a mit az uralkodó párt akar, s engedni a napi szenvedélyeknek. Ha ellenben két gyűlés van: a formák okvetlenül tiszteltem fognak, mert ha az egyik sérteni merné azokat, a másiknak ez által törvényes okot adna elvetni mindazt, a mi a formák sértésével lett keresztülerőltetve, s a mi hozzá terjesztetik gyanús újítások közt. Különböen is, az egyazon gyűlésben ismételt megvitatások sohasem nyújtanak oly biztosságot, mint azok, melyek különböző testületektől erednek. Az érdekek és nézetek, a szokások, sőt az előítéletek kü-

lönfélésege is egyáltalában szükséges arra, hogy a tárgyak minden oldalról szemre vétesse. Emberek, kik sokáig együtt működnek, könnyen hasonló szempontokat, összeköttetéseket; testületi szellemet s routint sajátítanak el, melyeknek természetes korrektívuma csak egy másik, különböző szokású, liajlamii, érdekű testületben van. E második gyűlést tebat úgy tekintetheti, mint felelbbviteli bíróságot az első ítélet után, melynek szükségességét senkise vonja kétségbe.

Másik fő előnye a kétkamrarendszernek: az egyetlenegy gyűlés könnyen zsarnoksággá fajuló hatalmának megszorítása.

A nép által választott s új választáskor elmozdítható képviselők gyülekezete, már csak ez eredeténél fogva is, oly függésben van, mely kényszeríti őt megbízóinak óhajtását szem előtt tartani; de nem kevésbbé igaz, hogy az egyetlenegy törvényhozó gyűlés csak afféle vélt felelősség alatt áll, melyből csak igen tökéletlen biztosíték származhatik hatalmának visszaélései ellen. Ha ellenben két, külön alakú gyűlés van; egyik természetes féke a másiknak. Egy a jogokat nem tisztelő demagógia, mint a népjogellenes áramlat veszélye erejét veszti. Ugyanazon egyének alig gyakorolhatnak hasonló befolyást a két testületben, mint a milyennel uralkodnak saját húzókbán. A bizalomnak és tehetségeknek dúsabb versenye merül fel; az egyik testület féltékenysége ez esetben védőeszköz lesz a másiknak túlkapásai ellen, s az alkotmány és jogok fentartatnak, megőriztetnek épen az érdekekés hajlamok által, melyek ellenzetes irányban működnek.

Figyelem remélté tekintet az is, hogy ha nagyobb államban csak egy törvényhozó kamra van, annak tagjai vagy túlságosan nagy számnak lesznek, s e túl nagy szám lehetlenné teszi a czélszerű működést, vagy pedig csak oly kisszámú képviselők választása lesz megengedhető, mely nem elegendő a közbizodalom megalapítására.

A mit Bentham a nemesek s nemnemesek elkülönzésének hasznairól beszél, inkább csak az angol viszonyokra vonatkozik. Oly államban, hol hatalmas kiváltságos testületek léteznek, mint: nemesség és papság, jobbnak látja ezek tagjainak külön gyűlést engedni, mint őket a népképviselőkkel összevegyíteni egyazon házban: mert félni lehet, hogy ha számuk meg

nincs szorítva, a rendelkezésekre álló rang és nagy vagyon hatalmánál fogva túlsúlyra vergődhetnek a választásoknál s esetleg árthatnak a szabadság és haladás ügyének, míg ellenben, ha külön működnek, eljárásuk egész felelőssége fejükre nyugszik, s nem lehet nem tudniok, hogy az ország személyes érdekeikből magyarázza magokviseletét, s a népszerű törvények makacs elutasítása kiteszi őket az egész nemzet szigorú ítéletének, melylyel hosszasan dacolni végre sem képesek; — egyazon gyűlésben vegyítve a nép embereivel, eltakarva s titokban gyakorolhatnak befolyást, szavazataik elrejtőzvé az összes szavazatok közt.

A mi a kétkamrarendszer ellen felhozott nehézségeket illeti, azok legnagyobb része eloszlatható a kamarák attribútumainak s egymásközi viszonyának célszerű szabályozása, jó ügyrend s eljárás által, melyre ezúttal ki nem terjeszkehetem.

Nem lehet eltagadni, hogy a törvényhozó test megosztása, bármilyen legyen is a két kamara szerkezete, némi és nem csekély akadályokat gördíthet a haladás, s a visszaélések orvoslása elébe. E rendszer kevésbé alkalmas haladni és teremteni, mint megállani s fentartani. Innét Ítéendő meg, mennyire illik az egy, már meglevő alkotmány keretébe. Az állam hajója, e két horgony által biztosítva, oly ellentállási erővel bír a viharok ellenében, melyet neki semmi más eszköz meg nem adhat oly mértékben. A rombolás, jöjjön az bár felülről, vagy alulról, nehézzé van téve; a haladás lassúbbá lesz, de más célszerű intézmények hozzájáruló segélyével, biztosabbá és szilárdabbá. — Ha azon felfogásnak hódolnánk is, hogy a törvényhozás fő súlypontja mindenkor a képviselőházban van, s a felsőház inkább csak azon szerepet játszani van hivatva, mint a kerékkötő láncz a kocsin, melyre egyenes, sima utón szükség nincs: mégis el kell ismernünk az intézmény nagy hasznát oly esetben, ha a szekér olykor — a mi kikerülhetlen — meredek lejtőre jut, s lerohanás veszélyétől feuyegettetilc. Ekkor jót tesz a dörzsfék, mint, nem tudom már hol, olvastam.

Kitűnik az előadottakból, hogy bár vannak a kétkamrarendszernek tagadhatni hátrányai is, melyeken egyébiránt

bölcs berendezés, az attribútumok czélszerű meghatározása és jó házszabályok által nagyrészen segíteni lehet, de sokkal jelentékenyebbek s túlnyomók az előnyök, melyek a kétkamra-rendszer által elérhetők, a sokszor említett főczél t. i. a jó törvényhozás tekintetében. A felsőház lassítja a törvényhozás menetét, de ez nem árt, sőt e téren használ, mert a gyorsaság nem biztosítéka, sőt többnyire ellensége a munka jóságának. A gyorsaság szükséges ott, hol hirtelen beállott fenyegető vi-szályok megelőzése s elhárítása a feladat, de különben a rögtönzés, az elhamarkodás a törvényhozás legnagyobb veszélye s midőn régi intézmények javítása s újalc megkísérlése van napirenden: higgadt, lassú, érett megfontolásra van szükség, ha valami maradandót akarunk alkotni.

De hazai viszonyaink közt, melyeket a törvényhozásban figyelmen kívül hagyni nemzetelleni bűn volna, még különö-sebb tekintetek is tanácsolják, sőt parancsolják, hogy legyen erős, hatályos, tekintélyes felsőházunk, mert

1. a soknyelvű s többféle népfajtól lakott ország képviselőházának demokratikus szerkezete s jelleme; a választási törvény, mely nyelv- és fajkülönbség miatt a választói jogból senkit ki nem zár, kedvező lévén a nemzetiségi aspirációknak s ki nem zárhatván saját kebeléből a magyar felsőbbtség ellen ki-kitörő fellázadásokat, melyeket románok, szerbek és az éjszaki panszlávok részéről nem egyszer tapasztaltunk: szükségünk van nekünk magyaroknak, kikről ez ország neveztetik, melyet őseink kiontott drága vér árán s politikai bölcsességgel nem kevesebbé mint hősi erővel birtokukba vettek s abban századokon át megtartani tudtak, — oly testületre, mely a magyar faj történeti jogait s érdekeit híven s erőteljesen megvédelmezze, melyben a magyar állameszme megtestesülve legyen. Ez lenne a m. felsőház legszebb, legszentebb feladata s kötelessége.

2. Az Ausztriával kötött dualisztikus viszony, azon nem igen boldog és nem nagyon megelégedett házasság, melyben az egyik fél, kiterjedt rokonságában, nagyobb gazdagságában s ipari fejlettségében elbizakodva, sokszor hajlandó a túlhatalmaskodásra, nagyon is kívánatossá és szükségessé teszi, hogy a koronás fejedelmet s udvarát befolyásos magyar arisztokra-

czia is környékezze, mely Budán egyensúlyt tartson a bécsi Burgba járatos osztrák és cseh főnemességgel szemközt.

Szerencsés az az állam, melyben a politikai nemzet összetetalálozik a nemzetiséggel. De a mi államunk ezzel nem dicsekedhetik: ez különféle népfajokból áll, melyek izgatok befolyása alatt vannak, kik nem akarják elismerni a nagy igazságot, hogy a nemzet politikai fogalom, melyet a történelem s közjog alapít meg, hogy minden egységes és erős államban csak egy nemzet lehet, s annak az a nép adja nevét s bélyegét, mely az államot megalapította és századokon át fentartotta. Ily helyzet sajátos intézményeket követel, s más helyzetben levő népektől mintákat nem kölcsönözhet.

Felsőház tehát nekünk múlhatlanul kell. De ha kell, legyen olyan, mint az elérendő cél tekintetéből lennie kell; erős, egészséges, tekintélyes, független, hazafias; nem csupán pipere, czifraság, fényűzés; nem a régi századok múmiája, de nem is oly ábrándos légpalota, mely alól minden történelmi alap kivételt.

Ily egészséges, életerős felsőház föltételeit, elemeit hol találjuk fel? milyen az a történelmi alap, melyen fejlődött, s melyet meg kell tartanunk? mi kell hozzá, hogy a történelmi alapra épített intézmény a kor kívánalmainak is megfelelő alakot nyerjen, s céljának a modern alkotmányosság, a demokracizai áramlat korában, a szabad választásra épített népképviseelőház szomszédságában is, megfeleljen? — ennek fejtegetése képezénde a következő fejezetek tárgyát.

A jelen állapotot tekintve, előttem is tisztán áll, hogy a nép által közvetlenül választott demokratikus alsóház, s nem választott, hanem részint születési jogon, részint kinevezésen alapuló felsőház, mint a mostani, oly összeíérhetlen két testület, melyet sokáig fentartani nem lehet. Nem szenved kétséget, hogy a nép által választott, annak vágyait képviselő gyűlés, s csupán a főnemesekből, főpapokból és kinevezett, függő hivatalnokokból álló felsőház egymással össze nem egyeztethető s egymás mellett sokáig meg nem állható elemek. A törvényhozó test így alkotott tényezőinek kikerülhetlen összeütkezéséi, feltéve, hogy azok egyike sem akar zérus lenni, s hatalmát mindegyikük erőlyesen akarja gyakorolni, roppant

bajokba s veszélyekbe dönthetik az államot. Ha a született arisztokraták makacson ragaszkodnak előítéleteikhez s hagyományaikhoz, s ha egy lelkiismeretlen rossz kormány fel akarja használni kinevezett s függő hivatalnokai szavazatát szabadságellenes céljai keresztülvitelére, míg egyszermind a tőle ugyan közvetlenül nem függő, de a monarchiával természetesen rokonszenvező elemeknek is kedvét keresve, ezeket lekötelezi s magához vonja: mi könnyen nyer törvényes szentesítést alkotmányos sértéseire, s a szabadság megnyirbálására, — s a képviselőház kitartó ellenszegülése esetében készen áll az erőszakos elnyomás vagy az anarchia s polgári háború. Hogy oly felsőház mellett, milyen ekkor a magyar főrendiház volt, az állapotok ekkor is rosszabbakká nem lettek, csak dicséretére válik azon kormányoknak, melyek a helyzet előnyeivel vissza nem éltek; mert a meglévő intézmények mellett a tehetség meg volt a tetszés szerinti visszaélésekre. Ha ily állapotban az alkotmányos élet zátonyra vagy örvénybe nem jut: csak az alkotmányos fejedelem törvényiszteletének, a kormány becsületeségének, s a felsőházi tagok részint felvilágosult és hazafias érzelmeinek, részint talán erélyhiányának tulajdonítható. De tegyük fel a bekövetkező esetet, hogy az ország kormánya nem szabadelvű, s törekvései találkoznak a főrendek arisztokratikus elveivel a rákúton, mely mindkettőjüknek kedves, s a kormánytól függő hivatalnokok és a született törvényhozók egyesülnek a képviselőház szabad szellemű s haladási törekvéseinek elodázására, vagy szabadság- s alkotmányellenes célzatok keresztülvitelére: azonnal elő kell állani vagy kénytelen s meggyőződés elleni engedékenységnak a jó ügy kárára, vagy a legveszélyesb összeütközéseknek, vagy épen a polgárháborúnak. Hogy ez utóbbi legnagyobb s kiszámíthatlan következményei veszély kikerültség: a káros engedékenység szelleme fog győzni, vagy ha az elvhűség kitartása nem enged: bekövetkezik az anarchia, mely ismét csak abszolutizmust teremt a megfélemlített s eszevesztett ország nyakára. Bizonyítja ezt az 1848. előtti törvényhozás szomorú története; fájó emlékezetünkben van az akkori főrendek többségének a legjobbak részéről ismételve keserűen megrótt, az akkori bécsi kormány által táplált és szított ellenszegülése, a legüdvös reformok, sőt a legszen-

tebb nemzeti törekvések megakadályozására, melyet a forradalom kitörése, s ennek elnyomása után a legsötétebb abszolutizmus rémuralma követett. — Hogy az alkotmány visszaállítása óta ily jelenségek nem mutatkoztak: ennek csak örülni lehet, de ez nem eléggé megnyugtató, s nem szól a beteg helyzet mellett. Az alkotmányos intézményeknek úgy kell megalkotva lenniük, hogy általok a jog és szabadság minden eshetőségre biztosítva legyen. A mostani helyzet csak addig tűrhető, míg a fejedelem alkotmányos érzelmű, s a kormány nem reakcionárius; ellenkező esetben azonnal élesen fognának feltűnni annak veszélyei.

Ily veszélyeket kell megelőzni, és lehet, legalább egy részben az által, ha a felsőház úgy szervezetik, hogy ily nagy összeütközések elő ne fordulhassanak; ha abból a függő elemek eltávolíttatnak, ha az arisztokrata elem más elemekkel való vegyítés által mérsékeltek, s a képviselőházhoz való viszonya bölcsen szabályoztatik.

III.

Mielőtt saját szerény véleményemet előadnám, szabad legyen rövid szemlét tartanom azon tudomásomra jutott tervek felett, melyek a politikai lapok hasábjain, de külön rophatok bán is, és pedig nagyobb részint tekintélyes publicisták s oly nagyérdemű veterán államférfiak tollából láttak napvilágot, kiknek szava a hazában méltán nagy súlylyal s befolyással bir. E sorban látjuk mindenekelőtt *Szögyőnyi-Marich László* ő excját, e nagy tiszteletre méltó férfiút, épen a reform alá veendő fényes testület alelnökét. s akadémiánk igazgató tanácsának tagját; itt látjuk a miniszterek közül *Trefort Ágoston* kultuszminiszter ő excját, *Sopronvárosa* országgyűlési képviselőjét, ugyancsak az akadémia kitűnő tagját; *Sonwsich Pál* ő excját. képviselőt, a nagynevű s ékesszóló publicistát. ki a *Lloydh&u*, s *Pnlszky Ferencz* t. társunkat, ki a *Pesti Napló* hasábjain nyilatkozott; főlemlítem még *Dózsa Dániel* kúriai liirő urat, ki a »*Kolosvári Közlöny*«-ben, *Neumann Ármin* urat, ki a székesfehérvári »*Szabadság*« című lapban, *Beksis Gusztáv* urat. ki az *Ellenőr*-ben, *Pártos Béla* buda-

pesti ügyvéd urat, ki külön röpiratban s *Koroda Pál* urat. ki a »*Magyar Szemlében*« adta elő nézeteit. — E nyilatkozók részint egymást is bírálják, mi által az eszmecsere csak érdekesebbé válik.

A felsorolt nyilatkozatok közt egy sincs, mely a két ház szükségét és czélszerűségét kétségbevonná; egy sincs, mely a mostani állapotot fentartani akarná, a reformot kikerülletlennek ne látná; egy sincs, mely a született főrendünk összes számát, minden megszorítás s kvalifikáció nélkül, mely a főispánokat, a kormánytól függő közigazgatási tisztviselőket, mint ilyeneket, s a czimzetes püspököket a felsőházban jövőre is megtartani akarná, egy sincs, mely a mostani elemet más elemekkel felfrissíteni ne tartaná czélszerűnek. — E részben teljes egyetértés mutatkozik. Lényeges eltérések merülnek azonban fel a történelmi, arisztokratai elem részvétének arányára, mértékére s azon módozatra nézve, mely szerint ezen egyik alkotó elem törvényhozói jogosultsága szabályoztassék, azon kérdésre nézve, liogy e tekintetben a hitbizományok birtoklása, az adócensus, a vagyon minő befolyást gyakoroljon, s liogy a választás kik által gyakoroltassák, hogy a született főrendeknek, mint ilyeneknek, történelmi joguk alapján, kivétel nélkül liagyassék-e meg eddig élvezett törvényhozói jogosultságuk, vagy annak mellőzésével, választás vagy királyi kinevezés útján kerestessenek ki a megfelelő elemek: a választást maga a főnemesi testület vagy a képviselőház, vagy az összes választó nép eszközje-e? hogy továbbá a felsőház azon tagjai, kikkel a főrendiház felfrissíteni céloztatik, kinevezés vagy népválasztás vagy a törvényhatóságok által állíttassanak-e azon helyre, hol reájok a legmagasztosabb teendő vár? hogy a törvényhatóságoknak, mint ilyeneknek, engedtessek-e a felsőházban arányos képviselet, miután a főispánok többé ott ülni nem fognak? hogy az egyház, mint ilyen, legyen-e képviselve, és pedig a vallás-egyenlőségi törvény szellemében, azaz: a nagybirtokú r. katolikus s óhitű klérus mellé sorozva más hitfelekezetek szegény, egyszerű főpapjait is? hogy a bírának legyen-e ott helyük? stb. — Ezen vitás kérdésekre nézve a vélemények tetemesen eltérők, azon politikai iskolához s meggyőződéshez képest, melyekhez a tervezők tartoznak. — Legkifejezettebb demokrata

színezettel bírnak *Pulszky Perencz* s *Pártos Béla* nézetei, s mind több-több conservatív szellemet mutatnak *Somssich* és *Trefort*; s legkonzervatívabb, bár a jelen állapothoz képest szintén erősen haladé) és átalakító szellemű *Szögyényi-Marich László* ur nézete.

Szögyényi ő excja szerint¹⁾, ki javaslatában az 1870-iki főrendiház Deák-pártjának előterjesztését vette alapul, bár azt lényegesen módosította, — a jövőre *felsőházi* nevet viselő főrendiházat az uralkodóház 18 évnél idősb s a honban birtokos hercegein s a zászlósurakon és főpapokon kívül a hitbizományok élvezői, s a mostani főrendi családok tagjai, megszorított számban, végre a korona által a közérdekek szolgálatában szerzett különféle érdemeik folytán életfogytiglan meghívott kitűnő honpolgárok, ez utóbbiak polgári s vagyoni állásra való tekintet nélkül, képeznék. Hogy a mágnások jelenlegi túlságos száma korlátoztassék, minden egy-egv mágnáscsaládból csak egy-egy tag. és pedig a legidősb tag, mint családképviselő hivatnék meg, bizonyos feltételek mellett. E feltételek, hogy az ilyen családtag legalább is 1000 fr. adót fizessen, s az országban legalább félévig állandó lakhelyyel bírjon. Ha a család legidősb tagja ezer fr. adót nem fizetne, az országban nem laknék, vagy jogával élni nem kívánna, vagy végre hivatalos méltósága folytán már különben is felsőházi tag lenne: a család képviselői jog átszállna az őt korban követő s a mondott feltételeknek megfelelő más családtagra. — Oly családok, melyeknek egyik tagja sem bír a mondott feltételekkel, nem lennének meghívandók. — A hitbizományok élvezőinek joga, kik mint ilyenek ülnének a főrendiházban, a javaslat szerint 3000 frtnyi évi adófizetéstől föltételeztetnék. Azok, kik jövőben alapítanak hitbizományokat, a tagságból abszolúte kizárva nem lennének ugyan, de e jogot csak külön királyi meghívó által nyernék meg. — Végre, történelmi jog alapján, a főrendiháznak tagja lenne minden mágnás, aki magyarországi birtoka után 10,000 frtnyi adót fizet, még ha oly családból való is, kinek legkorosabb tagja már a házban ül. A főispánok s megyével nem bír

¹⁾ Igénytelen nézetek a magyar főrendiház szervezéséről. Sz. L. Kéziratkép nyomatva, Szommer Imrénél Székesfehérvárit. 1882. Nagy 8-r. 30 lap.

címzetes püspökök jövőre ki lennének zárva; ellenben a két protestáns, s az unitárius egyház főnökeinek hely adatnék. — Az ekképen történeti jog alapján meghívottak száma, Szügy ényi ő excja számítása szerint, mintegy 250-re menne. Legfeljebb felényire mehetne azok száma, kiket a korona hívna meg a közügy szolgálatában szerzett érdemeikért, a törvényhozási, bírói, katonai pályáról, a tudományok, irodalom, közoktatás, művészet, ipar, kereskedés és mezey gazdaság teréről.

Szógyényi ő excja tehát, összhangban a főrendiház Deák-pártjának 1870-iki javaslatával, a felsőházban ülhetés jogosultságát, túlnyomó részben, a régi történelmi jogra, s az öröklésre fekteti, a politikai ősrégi patricziátust jövőre is fentartja, s csak kisebb mérvben gondoskodik arról, hogy e patricziatus, a fejedelem által időnkint életfogytig kinevezett s tetszés szerint más elemekből vett vegyidet által némileg mérsékeltség, merev olygarchicus testületté ne fajúljon s az élet haladásaival lépést tartson. Ez alapra háromféle csoportot állít, a legalább 3000 forintnyi egyenes adót fizető hitbizományélvezők, a családok legalább 1000 frt egyenes adót fizető legkorosabb tagjai mint családképviselők, és a 10,000 frt egyenes adót fizető, tehát leggazdagabb mágnások csoportjait.

Ez alapnak az 1870-iki említett bizottság javaslatából átvett, stylusára nézve kissé absztrakt indokolása következő: »a társadalom fejlődése folytán keletkezett kedvező születési és vagyoni állások előnyei magasztosb feladatok kitűzése által lévén ellensúlyozandók: a jelenkor, e célra hivatott politikai állásokat, — a magyar intézményekben mindenkor létezett rugékonyság mellett is — nehezen fogadna el, ha azokat egészen újból teremteni kellene, és ha azoknak szellemy nyomatéka a tényleg fennálló viszonyokban, hagyományos érzületben, történelmi jogban és a nemzet megszokásában nem bírná gyökereit, melyeket új életre ébreszteni nem lehet, ha a nemzet fejlődésének irányzata velők egyszer végleg szakított.« — Világosan s egyszerűen szólva: »a magyar nemzet a múlttal teljesen szakítani nem akar; érdeke nem tűri, hogy a régi, történelmi, a nemzet vérével, lelkével, szellemével összenőtt elemek helyébe egyszerre olynemű új elemek foglalják el a tért, melyekben nincs biztosíték az iránt, hogy az önző anyagi érdekeken túl

nemesebb és magasztosabb feladatokat is megértsenek, — nem akar helyet engedni korcs, idegen szellemnek — szóval: Magyarország magyar akar maradni, s nem akar a plutokracia molochjának, az aranyborjúnak, martalékul esni; nem akarja hagyományos nemzeti érzelmeit, óhajtaisait, törekvéseit, ihlelteit, melyeket a faj java, a történelmi magyar nemzet, képviselj anyagi önzés mocsárjába sa magyarnemzetre halált hozó kozmopolitái áramlatok tengerébe fojtatni. — Hogy e cél elérésék, a történelmi jogok, a hagyományos nemzeti szokások alapjáról egyszerre, rögtönözve lelépni nem szabad, — s ennek biztosítéka egyedül a régi magyar főnemesség méltányos arányú törvényhozási befolyásában fekszik.

A mélyen tisztelt főúr azonban maga is érezvén, hogy e kiindulási pontot az újabb idő felfogásaival s követeléseivel ki kell egyeztetni, gondoskodni kiránt arról is, hogy az ily alapon alkotott felsőház elzárt testületté ne váljék, s új elemekkel folyvást felfrissíttessék, ez által a nép rokonszenvét megnyerje, s tagjai megóvassanak azon közönytől, feladatuk megoldása körül, melylyel a kizárólag születési jogra alapított felsőházak nem alaptalanul vádoltatnak; inig viszont a magas állású, tekintélyes és gazdag születésű főnemesség kellő arányban felvétele megőrzi a felsőházat azon jelentéktelenségtől, mely a csupán életfogytáig nevezett tagokból alakult felsőházak szembe-tűnő árnyoldala. A mondott felfrissítés céljából ajánl tátik a túlnyomó született arisztokrata elemnek mérsékelt arányú vegyítése oly elemekkel, kik esetleg demokraták is lehetnek, t. i. a társadalmi és politikai élet sokoldalú viszonylataiban szellemi vagy anyagi téren kiváló szolgálatokat tett s magoknak a közügyek körül nagyobb érdemeket szerzett férfiakkal, »a nemzet hírnevének tényezőivel«, kiket a korona saját tetszése s választása szerint a törvényhozásban való részvét diszes jogával éltök fogytáig felruházhat; — csakhogy e férfiak száma, kik a felsőházi tagságot kinevezés útján nyerik, a született, örökös törvényhozókénál mindenesetre jóval kevesebb legyen, s túlsúlylyal amazok bírjanak.

A r. kath. érsekek s megyei püspököknek s az országzászlósoknak, mint a főrendiház történelmi legrégebb elemeinek, a felsőház tagjai sorában leendő meghagyatása, a tisztelt

tervező szempontjából, s véleménye szerint bővebb indokolást nem is igényel. A méltányosság és viszonyosság tekintetének hódol az által, hogy a más vallású egyházfőnököket is be-bocsátja.

A főispánoknak vagyis: törvényhatósági kormányzóknak kizárása indokolva van mai hivatalos állásuknak a régihez képest átváltozása s egész erejüket és idejüket igénybevevő elfoglaltatásuk által.

E javaslat tehát főalapul veszi a történelmi jogosultságot, s a cenzus alkalmazását csak mellékesen engedi meg, a mennyiben az a mostani túlságos nagy szám korlátozására okvetlenül szükséges. Mert noha a főúri családok nagyszámú tagjai, a gazdag Esterházyak, Batthyányiak, Zichyek. Károlyiak. Pálffyak, Andrássyak stb. magasb cenzus mellett is tagjai maradhatnak a felsőháznak, sok nem kevesebbé fényes történelmi múlttal bíró mágnás család, mai csökkent vagyoni állása mellett, kimaradna, a mit ő excja helyesnek nem tart. Ezért kívánja, hogy minden mágnás család képviselve legyen legöregebb tagja által, habár az csak mérsékeltebb (1000 frtnyi) adót fizet is, csak az országban állandóan lakjék, mely utóbbi kellék a magyar haza s annak közügyei iránti érdeklődéssel amúgy sem viseltető absentistákat s honosított külföldi mágnásokat fogná a meg nem érdemelt jogtól, a közügy érezhető vesztesége nélkül, megfosztani. Ezeken kívül még csak a nagyobb (3000 frtnyi) adót fizető hitbizományélvezőknek, s egyedül cenzus alapján, csak a legvagyonosabbaknak (a 10,000 fr. adót fizetőknek) ad helyet. Csupán azon családoktól veszi el a törvényhozás történelmi jogát, a kik vagyoni állásukban annyira süllyedtek, hogy az állam terhei viseléséhez még a meghatározott 1000 frtnyi kisebb összeggel se járulnak, — a kik azonban, ha különben kitűnő érdemekkel s tehetséggel ékeskednek, más, a történelmi jogtól különböző czímen, a korona meghívása folytán, bejuthatnak azon nemes munkásság terére, melyen hazájukat hasznosan szolgálhatják.

A királyi kinevezéstől függő életfogytiglani felsőházi tagok intézménye által az »érdekképviselő« jogos igényeinek is elég tételük, mert ez állások betöltésénél mindennemű létező s az ország viszonyaiból fejlődő actualis érdek számba-

vétethetik, s a történeti jogok s egyszersmind nagy vagyon képviselői mellé oda ülhetnek, polgári s vagyoni állásra való minden tekintet nélkül, a hivatalviselésben szerzett ügyesség s tapasztaltság, a tudományok, művészetek, irodalom, katonai hősiesség, bírói bölcsesség, ipar és kereskedelem kitűnő képviselői, s alkotmányos nemzeti kormánytól elvárhatni, hogy ezekre méltányos, arányos és részrehajlatlan tekintettel lesz.

A mélyen tisztelt tervező a felső-házban semmiféle választott elemnek helyet nem ad, elégnék tartja, ha a képviselőház alkottatik ily elemből, s úgy hiszi, hogy a felsorolt elemek a teljes erkölcsi függetlenség kellő biztosítékait nyújtják. — Bizonyos magasabb korra, 30, 35 vagy 40 évre, nem reflektál.

A mihez ő excjának a jelen állapothoz képest tetemes haladást jelző tervében, szerény meggyőződéseim szerint, nem járulhatok, s a miben attól el kell térnem, ki fogom fejteni saját javaslatom indokolásában. Itt csak egy-két szempontot kívánok érinteni.

E terv szerint a felsőházi tagok száma meghatározva nincsen, s a változó viszonyok és körülmények szerint hullámozni fog. A főrendű földbirtokosok statisztikája, adófizetés tekintetében, mely a jogosítottak számának alapú szolgálna, s mely a pénzügyminisztériumban most állittatik össze, — rendelkezésemre nem állván, meg nem mondhatom, mennyire megy az 1000, 3000 s 10,000 forintnyi adócenzus alá eső kategóriákba sorozható, s ez alapon a felsőházban üléssel birandó főnemesek száma, de az bizonyos, hogy e szám országgyűlésről-országgyűlésre változni fog; ez pedig hitem szerint, nem volna helyes és célszerű. — A felsőház tagjai számának épen úgy meg kell határozva lenni, mint a népképviselők számának; az ellenkező kiszámíthatlan eredményekre vezethetne.

Üdvözlöm a haladás szellemét, mely e javaslatban mutatkozik azon irányban, hogy a született mágnásokon kívül az értelmiség különféle köreiből a korona által nevezendő szenátoroknak is helyet nyit, s így a kor kívánalmaival alkura lép s üdvözlöm azon óvatosságot, hogy a koronának, — vagy, a mi alkotmányos kormányforma s felelős minisztérium mellett egyre megy — a. kormánynak e jogát, melyet saját hatalmának erősítésére használhat fel, szűkebb korlátok közé szorítja,

a millió Trefort miniszter úr tervétől eltér, a ki e jogot törvény által korlátozni nem akarja; tehát a kormány jóakaratára hizza. — De. bár én is jól ismerem a hitbizományok pártolónak nézeteit és érveit, melyek egy része iránt rokonszenven is táplállok, s bár elismerem, hogy az állandóság legerősh eleme ezekben fekszik, míg a nagy birtok, ka egyszersmind nem hitbizomány. folyton változik: hódolva mégis e részben az újabb ha nem is jogi. de nemzetgazdasági tanoknak, nem óhajtanám, hogy a hitbizományok élvezőinek befogadott kategóriája a közvélemény s pedig a józan közvélemény, és maga Deák Ferencz által is rosszait hitbizományi rendszer felé hajtsa, vagy csábítsa az országot, azon rendszer felé, melytől a magyar nemzeti szellem mindenkor idegenkedett, s ma is idegenkedik, mely az újabb kor véleményáramlatával, a nemzetgazdasági tudomány, földművelés s egyszersmind a szabadság uralomra jutott s elfogadott elveivel merőben ellenkezik. Az állandóság és conservativismus elemeit más módon is be lehet vinni a felsőházba, a nélkül, hogy ezen nem magyar és gyűlölt institucziót erősítsük és kifejteni segítsük, mely nálunk nem történeti fejlemény, mint Angliában s a jelen felsőháznak sem alapja, mint a britt parlamentben, végre az arisztokraczia jövőjét sem biztosítja, mint sokan hiszik. És a meglevő s még netalán alakítandó hitbizományok élvezői, bár nem ezen minőségben, úgy is bejuthatnak a felsőházba más címeken, ha arra méltók.

Továbbá, sok másokéval találkozó szerény véleményem szerint, sem lenne czélszerű a felsőház egy részét a főnemes családok legidősbejéből alkotni, kik a többi családtagtól ott. hol majorátus nincs, semmiben sem különböznek, ha csak abban nem, hogy azoknál, élttest) koruknál fogva, erőtlenebbek, s a törvényhozási munkára képtelenebbek. Nem akarok példákkal fellépni, de meg vagyok győződve, hogy a legidősbség egészen rossz qualifikáció, mert pusztá véletlenre van alapítva, s így sem a felsőház céljának, sem a főnemesség érdekének meg nem felel.

Trefort miniszter úr már 1881. szeptember havában Sopronban tartott beszédében jelezte a főrendiház reformjának szükségét, s úgy akkor, mint később a Budapesti Szemlében s külön lenyomatott rüpiratában is körvonalozta saját eziránti nézeteit, kijelentve, hogy azok a kormány nézeteiül nem tekinthetők; azonban részletesen kidolgozott tervvel nem lépett fel, mint a fennebb tisztelt tekintély, hanem inkább csak ennek javaslatát bírálva, a töelveket hangoztatta, melyek szerint a jövőnek felső házát szervezni óhajtja. — A főispánokat ő is kizárja, valamint a czimzetes püspököket is. A megyés püspököket, mint nagy érdekek s egyszersmind nagy vagyon képviselőit, ő is meghagyja jogaikban, de a vallási jogegyenlőségnek hódolva, beveszi ezek mellé a protestáns és unitárius hitfelekezetek egyházi főnökeit is. A többi tagokat főleg a magasabb arisztokracia köréből kívánja vétetni ő is, mert szerinte demokratikus alapokon álló képviselőház mellett arisztokratikus felsőházra van szükség; de mivel a felsőháznak okvetlenül nagy társadalmi erőt és érdeket kell képviselni s erre a történelmi név és hagyomány egymagában nem elégséges, a született törvényhozók jogát az országgyűlések megnyitása előtt igazolandó magas (3000 frtnyi) adó-cenzushoz köti, mert a cím, vagyon nélkül, átok az egyénre s az államra nézve, s az arisztokrata proletariátus a legveszélyesb forradalmi tényező. — Ezekon kívül ő is helyt ad a korona, azaz: a kormány által életfogytig kinevezendő szenátoroknak, kik a közügyek terén szerzett érdemek folytán, más qualifikáció nélkül, jutnának a felsőházba, s úgy véli, hogy ezek kinevezésénél a felség, illetőleg a kormány, határozott számhoz kötve ne legyen; mert ha a korona komoly és veszélyes összeütközések kikerülése végett jogosítva van a képviselőház feloszlatására s új választások elrendelésére, jogosítva kell lennie oly korrektívum használatára is, mely azon bajon, hogy a felsőház fel nem osztható, a felső- és képviselőház s a korona közt felmerülhető nagy viszályok esetében segítsen, mert különben a felsőház lenne a legfőbb s korlátlan hatalom az államban; ez eszköz pedig

nem lehet más, mint a felsőházi tagok szaporítása oly elemekből, melyek engedékenységre a kormány számíthat, mint ezt az angol korona ily esetekben okkal-móddal. kellő mérséklettel gyakorolni szokta.

Trefort miniszter úr tehát, tervének íme bemutatott körvonalai szerint, kizárja a felsőházból azokat, a kiket qualifikál taknak nem vél, s a kizártak helyére életrevaló elemeket akar beutaltam, illetőleg bevinni, a nagybirtokéi mágnásokból s a kormány kinevezetteiből és csak ezekből, mert a választott elemet összeférhetlennek tartja a felsőházi iustituczióval. A 3000 forintnyi adócenzust nem hiszi túlmagasnak, mert az szerinte, csak 12—16 ezernyi jövedelmet képvisel, a mi épen nem sok oly mágnásnak, ki felsőházi tag, törvényhozó akar lenni. Hogy ez alapon egyazon családból több egyén (talán 20—30 gróf Zichy) juthat a felsőházba, míg a legszebb történeti nevek nagyszámú képviselői teljesen kizáratnak, hogy ez alapon egy báró Eötvös József, Kemény Zsigmond s talán gróf Dessewffyek sem lehetnek volna a felsőház tagjai, s az erdélyi mágnások legnagyobb része, kik pedig aristocraciánk legmagyarabb tagjai, ki lenne abból zárva, ez a magas census barátját nem feszélyezi.

E terv kétségkívül, a másik felett, az egyszerűség érdemével bir, s ez igen szép volna, ha ez egyszerűséggel a többféle cél, t. i. a felsőház conservatív s monarchikus jellegén kívül, annak kellő függetlenségét is el lehetne érni s biztosítékot nyerni az iránt, hogy a haladás szárnyai ily házban meg nem bénulnak. — De ez utóbbi cél, e szervezet aligha biztosítja. — A nagy adót fizető, gazdag mágnások kétségkívül magokban hordanák egy részről a felülről s alulról jövő nyomásoktól való függetlenség, más részről a conservatív jelleg biztosítékait; de ez elem túlsúlya mellett nem képzelhető-e az eset, hogy ily liáz a józan haladásnak is ellenszegül, s kártékony, rosszra vezető és veszélyes csökönyösségbe merül? — Ennek ellensúlyozására a korona, illetőleg a kormány által kinevezendő, határozatlan számú tagok lennének hivatva. De ezekben ismét, az esetleg elnyomásra törekvő vagy ráktermészet a kormányok határozatlan számú választottaiban, fel lenne-e mindenkor található a felülről való függetlenség erényéről

nem lehetne-e félni, adott viszonyok közt, attól, hogy lia ily későbbi kormány az arisztokracziával a kivívott népjogok, szabadelvű intézmények elnyomására, kiirtására egyesülne, ebből oly összeütközések s keserű viszályok támadhatnának, melyek az államot veszélyes megrázkódtatásoknak tennék ki. A kinevezéssel együtt járó veszély csak ott nem ad okot nagyobb fokú aggodalomra, hol a kinevezettek száma korlátolt, s a többi tagok számánál kisebb. Ily rendszabálynak, a kormányi kinevezés korlátlanságának, veszélyei még fenyegetőbbek ott, hol a pártviszonyok nincsenek még eléggé megszilárdulva s a kormányok minduntalan váltakoznak. A kinevezési jog, mely természetesen nagy mérvben erősíti a végrehajtó hatalmat, s esetleg elősegítheti az önkényuralmat, csak ott nem helyez kilátásba veszélyeket s válságokat, hol az alkotmányos élet s a parlamentarizmus már teljesen gyökeret vert s megszilárdult. Jó példát szolgáltat ez állítás támogatására az osztrák alkotmányos párt szomorú története, mely ma örülne, ha a kormánynak az urak háza tagjai kinevezésére vonatkozó joga nem volna korlátlan, mert ez úton lett lehetségessé, hogy ma a csehek, foederalisták, ultramontánok többsége parancsol ott, hol előbb a német alkotmányos párt volt az úr.

E tervből továbbá, mely minden választott elemet perhorreskál és elmellőz, (s ebben egy úton jár Szögyényi úr tervével) a felsőház alkatrészeinek e forrásból várható minden felfrissítése ki van zárva. Ily felsőház aligha volna környezve az ország bizalmától, a mi pedig fődolog, s mi könnyen túlcsapna azon cél korlátain, melyben létjogosultságát találja, hogy t. i. *csak* józanul mérséklő, okosan conservatív legyen, de a nemzet nagy többségével, a főirányokra nézve, folyvást összhangban maradjon s az észszerű érett haladást soha se gátolja. Az »aura populáris« fuvalmaitól meg lenne óva, de az »aura aulica« annál szenderítőbbben hatna reá.

V.

Somssich Pál úr terve, melyet az idei Lloyd ápril 5-iki száma hozott, s melyet a kitűnő államférfi, mint tudjuk, már évek előtt dolgozott ki, s akkor Szlávy miniszterelnöknek adott

át, a következő pontokból áll: a felsőház 150—180 tagból álljon, és ugyan: 1. a főrendiház jelenlegi tagjai — a főispánok kihagyásával — kik megszűntek elmozdíthatlan dignitáriusok lenni, s mint függő és a kormány által letehető hivatalnokok. régi alkotmányunk szellemében sem tartozhatnak a főrendi táblához — összegyülekeznek jelenlegi elnökük alatt s abszolút szótöbbséggel, határozott feltételek s kvalifikációk mellett, választanak magok közül 50—60 tagot a jövődöbéli felsőház tagjaivá. 2. A képviselőház szintén választ a mostani vagy volt képviselők köréből 50—60 tagot, kiknek hasonló kvalifikációval kell bírniok, mint a főrendek által választottaknak. 3. Ő felsége, a minisztérium előterjesztése folytán, szintén nevez 50—60 tagot. 4. E 150—180 tag képezi az új *felsőházat*, melynek összes tagjai egyenjogúak s egész életükre vannak megválasztva, vagy kinevezve. 5. A király általi kinevezetésre nem kell egyéb kvalifikáció, mint az, hogy az illető a) magyarországi születésű, b) önálló, c) legalább 32 éves s d) közügyekben érdemeket szerzett legyen. 6. Hogy azonban valaki az első s második kategóriában a felsőház tagjává választathassák, ehhez következő feltételek szükségesek: a) hogy legalább 32 éves, önálló s magyarországi születésű legyen; b) hogy *tehermentes* földbirtoka után legalább 3000 frtnyi egyenes adót fizessen. 7. Ha a főrendiház tagjaiból választott csoportban haláleset, lemondás, vagy a kvalifikáció megszűnté folytán üresedés támad, a megmaradó tagok újonnan választanak s kiegészítik magokat; ha pedig a képviselőház által választott csoportban származik üresedés: a kiegészítést az akkori képviselőház teljesíti; végre a korona által kinevezett harmadik kategóriát ily esetben a király egészíti ki, miniszteriuma javaslata folytán, hogy a szám mindig teljes legyen.

Ebből áll a javaslat, melyben a jelen állapothoz képest erős haladás és sok, komoly megfontolást érdemlő eszme van. Az indokok, a javaslat támogatására, röviden a következők: ha a jövődöbéli felsőház *csak* a korona által meghívott azon tagokból állana, kiket erre születési joguk vagy magas méltóság képesít: akkor e ház tisztán monarchico-arisztokratikus intézmény lenne, mely a kor követelményeinek meg nem felelhetne; ha ellenben *csak* a nemzet — már akár a törvényható

ságok, akár egyenesen a nép által választatnék, ez esetben nem tekintethetnék hagyományos intézményeink folytatásának, liánom teljesen demokratikus intézmény, egy másik képviselőház, állana előttünk. E javaslat e két irányt igyekszik egyesíteni, midőn a régibb társadalmi osztályok használható elemeit a törvényhozás számára meg akarja tartani, s azt egyszersmind erősíteni a népképviselő választottaival, s a nemzet szellemi jelentőségének hordozóival, hogy ekképen a hagyomány és a mai közvélemény egymás mellett működjenek. — E javaslat a felsőház egy harmadát azon felsőbb társadalmi osztályból akarja venni, mely történelmi fejlődés és függetlensége következtében biztos törvényhozási tényező ad; de a népnek is ugyanannyi helyet akar adni közvetett választás útján, hogy ez intézmény értékét és szervezetét megismerhesse, s igazságos óhajtásait e helyen is képviseltesse; végre tekintetbe veszi a korona legmagasb befolyását, melyet szintén feljogosít hasonló számú tagok nevezésére. Az így összetett felsőház felülemelkedve a születés előítéletein, de a pártszellem hullámzásain is, a nemzet valóban érdemes köreire támaszkodnék, s az érdekek conservatív szellemű öre lenne.

A Pester Lloyd ezen terv ismertetését s bírálatát adván, nem akarja kétségbevonni, hogy a felsőháznak, ha az csakugyan szükségesnek találta, kiválókig conservatív testületnek kell lennie. Ebben mindazon kitűnő államférfiak, kik ekkorig e kérdésben nyilatkoztak, egyetértenek s ki nem értene egyet? — de nem helyesli a magas cenzust, s a kvalifikációk halmozását.

A három kategóriát én is elfogadom, de nem fogadhatom el annak megteremtése módját, s a magas cenzust. E szerint a kör, melyből a két első kategória vétetnék, igen szűk; sőt ily qualitakáció mellett aligha lenne összeállítható a comtemplált kellő szám: 10»)—120 ember, ki egyszersmind e hivatást elfogadni akarná, s képes és alkalmas is lenne a magas hivatás betöltésére. — 3000 forint egyenes adó, melyet úgy Trefort mint Somssicli urak felállítanak, oly nagy jövedelemnek felel meg, liogy kételkednünk kell, vájjon különösen a képviselők körében találtnék-e 50—60 önálló, 32 évesnél korosb. magyar születésű férfiú, ki ennyi jövedelemmel s e mellett a poli-

tikai képzettség oly magasb fokával bír, mely szükséges s a függetlenséget némileg biztosító vagyonnál is szükségesebb arra, hogy felsőházi hivatásának megfeleljen. Oly cenzus ez, mely nemcsak a mi szegény hazánkban, hanem bárhol is, igen magas volna, s ismert viszonyaink közt, a politikailag legműveltebbeknél többnyire hiányzik. Nem igazságos továbbá, egyazon egyéntől több mint egyfajta kvalifikációt követelni t. i. politikai állást, népszerűséget s tekintélyt, melyet az előbbi kél »viselővé választás föltételez, s e felett oly nagy adófizetést, mely gazdagabb országokban is szűkre szorítaná a választás körét. — Hátha még oda gondoljuk, hogy a tisztelt tervező a földbirtok tehermentességétől teszi függővé a felsőházi tagságot, mi által azon egyébiránt gazdag emberek is kizáratnának, a kik hasznos beruházások céljából terheltek meg ingatlan vagyonaikat.

Felsőház, mely két harmadrésében az ország legnagyobb adófizetőiből alakulna, túlconservatív gyűlés jellemét ölténé fel, s aggodalmat szül, hogy békés, normális időkben nehézkes akadályt képezhet még a józan haladás ellenében is; rendkívüli viharos időkben pedig ily felsőháztól az ellentállás nagyobb erejét remélni, a történelem tanúsága szerint, vastag csalódás. — Igaz, a mit Trefort kiemel, hogy végre, ha az állam felbomlófélben van, semmiféle intézmény, semmiféle törvény sem tartóztatja fel a conflagrációkat; igaz, hogy sem az angol nemesség meg nem menthette a Stuartokat, sem a francia pairie a Bourbonokat, sem a magyar főrendiház meg nem gátolhatta az 1848-iki eseményeket. De a nagy katasztrófák csak igen ritkán fordulnak elő, s e mellett is tagadhatlau, hogy a jól szervezett, népszerű, befolyásos, kötelességeit híven teljesítő felsőház sok rossznak elejét veheti, míg a csak arisztokratákból s gazdagokból álló pairiere, fájdalom, a történelem elvitázhatlun tanúsága szerint, nagyon is illik egy élestollú pamfletíró keserű jellemzése, melyet az önző, vagyonát s kényelmeit féltő udvaronc/, nemességről ad: »míg a tenger csöndes, az ég derült, míg az utazás gyönyört s talán anyagi hasznot is Ígér, vállvonogatva bírálják a homéri hősök tetteit, s nagyszerű dolgokat beszélnek roppant feláldozásukról, hűségükről, személyes bátorságuk csodáiról, de ha a hajót vihar fenyegeti, vagy kaló-

zok támadják meg, hiába keressük őket a hajófedélen; életük s podgyászuk biztosítása után néznek, s ha másképp nem lehet, feláldozzák az egész hajót, kapitányostul, hogy az említett dolgokat kedélyesen megmenthessék.« Az ismertetett javaslatok, s ezek közt Somssiclé is, az ily elem túlsúlyát nem teszik lelketlenné, bár az utóbbi ezt, választás által, mérsékelni igyekszik.

Legnagyobb árnyoldala Somssich tervének, hogy a népképviselők általi s népképviselők közüli választás által bevinné a képviselőházi pártküzdelmeket azon helyre, melynek főhivatása: a szenvedélyes pártküzdelmeken felülemelkedve, a nagy nemzeti érdekeket, a magyarságot megvédeni s fentartani és elfogulatlan vétót mondani minden oly törekvéssel szemközt, mely akár felülről, akár alulról jöve, a haza alapjait s nyugalalmát veszélylyel fenyegeti. Figyelmet érdemel az is, hogy miután nálunk, de másutt sem igen bőven található nagyobb-mérvű parlamentáris képesség: a képviselőház, ha a felsőházat neki kellene saját kebeléből kiegészíteni, vagy önmagát fosztaná meg a legkitűnőbb, legkipróbáltabb erőktől, melyek ott is nagyon szükségesek, s így önmagát gyengítené meg, — vagy pedig, ha a jobb erőket magának tartaná meg s csak a selejtesebb elemeket engedné át a felsőháznak, ezzel nem tenne jó szolgálatot sem ennek, sem a közügynek.

Mint láttuk, Trefort miniszter úr közzétett javaslata, alapelveire nézve, nem tér el Szögvényi úr javaslatától, mindkettő a születésre és a királyi kinevezésre alapítván a felsőházat, azonban Trefort ur mégis némely lényeges pontokban módosítja a mélyen tisztelt zászlós ur javaslatát. Somssich úr mindkettőnél tovább megy, ő már az alsóház küldötteit is be akarja abba vezetni. — Amazok csak minél kevesb változtatást tesznek a mostani főrendiházon, s inkább csak szőkébb keretbe szorítják a mostani jogosítottak létszámát, míg Somssich egészen új elemet visz abba a népképviselők gyakorlati iskolájából, mely azonban pártszellemmel van szaturálva.

VI.

Pulszky Ferencz, a világlátott, nagy tapasztalású s demokrata hajlamú publicista, kidolgozott tervet nem ad, de a

Pesti Napló márt. 22-iki 81-ik számában az említetteknel sokkal merészebb nézeteket hirdet. Előhozza, hogy a felsőházakra rossz idő jár, még Angliában is, hol a peerek az ír földkérdésben ellentétbe jutottak a commonerek házával, s megkezdett a lapok izgatása a született törvényhozók ellen. Franciaországban Gambetta a szenátus reformját tűzte terveinek élére, s a radikálisok a két kamrarendszert szükségtelennek s károsnak vélik. De e tekintetben nem lehet felejtenünk, hogy a francia példa minket nem csábíthat s nem is ijeszthet, mert Franciaország ma köztársaság, mi pedig monarchiában élünk, s ott 40 millió egynemzetiségű, egynyelvű francia lakik, mi pedig idegen fajokkal kevert, nemzeti létünkért küzdő, egészen sajátosságos helyzetű faj gyermekei vagyunk. — Elmondja Pulszky, hogy a mi főrendiházunk, minthogy abban a minisztérium által elmozdítható hivatalnokok, főispánok, a született főrendek csekély érdekeltsege miatt többségben vannak, s a ház a megkívántató függetlenség külszínével se bír, majdnem minden tekintélyét elvesztette. A kormány, nem félvén ott erősebb ellenzéstől, nem sokat ad rá; a nemzet pedig nem gondol vele s fölösleges luxusnak tekinti. S ezt legjobban érzik magok a felsőház komoly tagjai. A fiatalabb mágnások a képviselőházban keresnek állást s befolyást.*) — Pulszky szerint a Szögyényi által tervezett felsőház nem képviselne semmi életrel való eszmét, még a nagybirtokot sem, s' czélja alig egyéb,

*) Igaz, hogy ott látunk 2 gróf Károlyit, Gyulát és Tibort; 4 báró Keményt, Gézát, Gábort, Jánost és Kálmánt; 2 gróf Bethlent, Andrást és Gézát, 3 gróf Zichyt, Ágostont, Jenőt és Ödönt; 2 gróf Dessewíyit, Aurélt és Kálmánt; 2 gróf Rádayt; 3 gróf Telekit, Domokost, Gézát és Samut; ott ülnek: b. Bánhidy Béla, b. Sennyey Pál, gr. Csáky László, b. Podmaniczky Frigyes, b. Prónay Gábor és Dezső, gr. Migazzi Vilmos; gr. Hunyady László; gr. Karácsonyi Guidó; gr. Pécliy Manó gr. Apponyi Albert, gr. Forgách Antal; gr. Berchtold László; gr. Széchenyi Pál; hg. Odescalchi Gyula és Arthur; gr. Kim István; gr. Somssick Imre, b. Perényi Zsigmond; gr. Bánffy Béla, o. Bánffy Dániel; gr. Bissingen Ermó; b. Szentkereszty Béla; gr. Andrássy Tivadar; b. Radvánszky Béla; b. Mednyánszky Árpád s gr. Lónyay Menyhért, kik ha a főrendiházban, saját helyükön ülnének, s vetnék latba tehetségük és szavazataik súlyát, mily egészen más arczulata s nyomatéka lenne a főrendi teremnek! — 45 mágnás s ezek során oly kitünő erők! I. Ért.

mint a történeti hagyomány fentartása. Egész reformja abban áll, hogy a főispánok és címzetes püspökök s a jászói prépost kimaradnának, — mire én megjegyzem, hogy már ez maga is igen nevezetes reform. Azonban a 37 római katolikus és óhitű érsek s püspök s a pannonhalmi apát benmaradván, s ezek száma még 5 lutheránus, ugyanannyi kálvinista s 1 unitárius superintendenssel szaporodván, ez az egyházi érdekek túlságos és sehol másutt nem létező képviselőjét eredményezné, — a mit mások is helytelenítve jegyeznek meg s ezért csak az érsekeket, s még a testület által választott 5—6 püspököt kivannak a felsőházija bocsátani.

Ezekhez jönének az ország zászlósai, kiket ő felsége nevez s a koronaörök, kiket ő felsége kijelölése útján az ország választ. A mostani mágnáscsaládok joga jövőre is kivétel nélkül fenmaradna, mert helye lenne ott a legnagyobb adót fizetőeknek, a bitbizományosoknak s minden mágnáscsalád legidősb tagjának, mintegy 250 született mágnásnak. A kizárt főispánok helyébe jőne a felség által kinevezett mintegy 60 érdemes hazafi, polgári s vagyoni állásra való tekintet nélkül. Megjegyzem, hogy ez is igen lényeges reform Szögyényi tervében, s így nem mondhatni, hogy a tisztelt zászlós úr terve jelentékeny haladást nem foglal magában. A főrendiház e szerint mintegy 400 tagból állana, zászlósok, született mágnások, papok és a korona által kinevezett tekintélyekből. Az ilyen főrendiház mintegy $\frac{1}{7}$ -ed részben képviselné az egyházat, $\frac{3}{7}$ -ed részben a nagy, $\frac{2}{7}$ -ed részben a kisebb birtokot, s $\frac{1}{7}$ -ed részben az érdemet s értelmiséget minden más politikáció nélkül. Pulszky Ferencz határozottan kárhoztatja e tervet, szerinte a magyarországi történelmi hagyományból nem folyhat ily szerkezet. Magyarország civilizációjának történelme nyolczszáz éves; a mostani magyar mágnások családai pedig sokkal újabbak, mert a legrégebb grófi család is csak első Ferdinándtól kapta grófi címét; a többség a 17-ik s 18-ik századból, a nemzet legszomorúbb korából való, midőn nem a hazafiak, hanem az udvar kegyenczei emeltettek hercegi, grófi, bárói rangra. Neveikhez csak kivételesen csatlakoznak nagy történeti emlékek, alig egy tuczatnyi azok száma, kiknek neve ut kitűnő hadvezéreké, nádoroké, államférfiaké fordul elő a

históriában; s nagy részök idegen eredetű. A nemzet fényes történelme többnyire más nevekkal van összekötve. Ily elagott s a nemzet előtt részint ismeretlen családok képvisellete nem vezet célra, s nem bírhat kellő súlylyal a képviselőház ellenében. Lehetnek most élő mágnásaink jó és derék hazafiak, de neveik tekintélye nem elég ok arra, hogy minden mágnáscsalád, pusztá történeti jogon, legalább egy tagja által, született törvényhozó legyen. Skóczia és Írország peerei is csak kisebb, korlátolt számot választanak magok közül a parlamentbe. A leirt felsőház nem lenne jobb a mostaninál; ily szervezésben nincs korszerű haladás; ha csak ennyiben reformáltatik, akkor maradjon akár úgy, mint jelenleg van, csupán a főispánok s ezimzettes püspökök kizárásával. — Pulszky szerint a felsőház csak úgy felel meg céljának, ha a nagy birtokot képviseli, nem pedig a pusztá történeti alapot s hagyományt. — Ha ott ül a sok püspök, mint nagybirtokos s egyszersmind egyházi érdekek képviselője, hadd ellensúlyozzák ezt a nagybirtokéi zsidók, kiknek jelenlététől nincs mit irtózni : lám, Rothschild jelenléte semmit sem árt a bécsi urak házában.

Ezen kozmopolitái felfogásra sok megjegyzésünk van, a mit majd bővebben kifejtünk. Addig is csak annyit említet, hogy részemről meggyőződésesem egész erejével tiltakozom az ősi arisztokraczia helyébe ültetendő plutókraczia ellen, s különösen Magyarországon.

Nálunk még gyűlöletesebbé tenné a felsőház intézményét, ha az úgy állíttatnék elő, mint olyan testület, mely már nem is a honszerző s honvédő dicső ősökre hivatkozó vagy annak helyébe lépett születési arisztokraczia, hanem az azt kiszorító vagy azzal egyesülő pénzaristokraczia érdekeit képviselni s védeni van hivatva, ezen fajét, melynek átkos hatása a társaság életfáján rágódik, annak tetejétől gyökéréig; ezen újkori, a réginél rosszabb hűbériségeket, a pénzes-zsákok e szívtelen s kedélytelen feudalitását, mely a születési arisztokraczia helyébe lépve, s azt mindinkább leszorítva a rosszul védett sánczokról, falaid képviselője a század azon irányának, mely már csak a pénzt tekinti erőteljes idegnek az államtestben, csak a nyereséget tartja jószágának, s az aranyborjút méltónak, hogy az oltárra helyeztessék, — e bankár-báróságét, mely körülvéve

leigázott vazalljaitól, a kölcsönök, részvények, bankjegyek, börzenyerészkedésektől, saját hatáskörében bel- és külterjűleg túlhaladja a régi rablólovagok díszes gyakorlatát; — természetesen kivéve a kiveendőket, mert vannak ezek közt is egyesek, kik sok jót tesznek, s a megszerzett nemesi birtokokkal nemes tulajdonokat is sajátítottak el. Ha azonban a nem magyar, nem is emelkedett érzelmű, s még csak a jövőben jobbra fejlődő plutokracia jutna túlnyomó törvényhozási hatalomra: ez még sokkal inkább megerősítené az elkeseredett ellenzést általában a felsőház intézménye vagy legalább oly felsőház ellen, melynek rendeltetése a nagy többségtől elváló érdekek képviselése lenne.

Érdekesnek tartom még ellentétül felemlíteni *Korola Pál* úr véleményét, melyet a »Magyar Szemle« lapjain közzétett s mely a magyar főnemesség felőli nézeteiben egészen ellentétese Pulszky urnák. Ez sem részletes és formulázott terv, csak némely alapeszmék kifejtése. Előrebocsátja a főrendiház alakulására vonatkozó történelmi mozzanatok rövid átnézését, s kiemeli a reform halaszthatlan szükségét. A főnemességnek meleg tisztelője; a régi főnemesség, a történelem tanúsága szerint, fénykorában a magyar nemzetiségnek legjobb képviselője, hatalmának növelője, viszontagságai közt védelmezője volt. Hibás azok felfogása, kik a történelmet ignorálva, idegen intézményeket, viszonyainkhoz nem asszimilálódva, akarnak átvenni, s a függetlenséget, a közgazdaság s művelődés előmozdítását demokratikus intézményekkel gondolják elérhetni.

A demokracia túlterjeszkedése nálunk ártalmas lenne, mert oly elemeket hozna felszínre, melyek nemzetiségünkre nézve kártékonyak. Lehet az európai államfejlődés áramlata demokratikus, de semmi szükség arra, hogy általa mi is elsodortassuk magunkat. A főrendiháznak népválasztás útján leendő alakulását nem helyesli, mert a nép, még ha érettebb is, mint a mienk, nem képes megítélni, kik az ő érdekének legigazabb képviselői, s ki fog hagyni a felsőházból olyakat, kiknek törvényhozási befolyása a közérdek miatt szükséges. A fejedelem és a törvényhozás másik tényezője közt bizalomnak kell fennállani s a fejedelmi bizalom könnyebben fordul azok felé, kik hozzá közelebb állanak s vele hagyomány által összefűzvék,

mint azok felé, kik alulról küzdtek fel magokat. Psychologiai igazság az is, hogy a ki küzdelem árán jutott magasra, a mohósággal, melylyel hatalmát kizsákmányolni törekszik, többet árt a közérdeknek, mint ki a magas állás előnyeit megszokta. Korunkban a nemzetiségi mozgalmak oly erővel jelentkeznek, hogy nekünk, ellenséges indulatú fajoktól környezett, s nem homogén elemeket rejtő államnak, nemzetiségünk tömörítése, létünk feltétele. Kekünk tovább kell fűznünk államunk történelmi színezetét, még akkor is, ha az a demokraczia kozmopolitikus érdekeivel összeütközésbe jó. — Ily idegen, nem magyar, ellenséges irányú elemek, még ha csak csekély arányban foglaltatnának is felső házunkban, a pártusák közt könnyen találhatnának alkalmat ártani s rombolni. Fő tényező maradjon tehát a felsőház szervezésénél a történelmi elem, a főnemesesség, de úgy szervezve, hogy ne legyen merev elszigeteltségben, s a társaság színe javának lehető legyen abba bejutni. Mikép történjék ez? a cikk szerzője nem mondja meg. — Azt azonban határozottan rosszalja, s ebben a többi tervezőktől egészen eltér, hogy a törvényhozó testület egy része királyi kinevezés útján alkottassák, a miben Szögyényi, Treifort, Somssich, Kemény, Dózsa Dániel, Beksics Gusztáv stb. mind egyetértenek; ez, szerinte össze nem fér az alkotmányossággal, mert ha a törvényhozás egyik része, a fejedelem, alakítja a törvényhozás másik, vele egyenjogú tényezőjét, ez annyi, mintha a törvényhozás jogát kizárólag ő gyakorolná, a mi másutt sem helyes, dualisztikus monarchiánkban pedig épen veszélyes. — Rövid kivonatban: azon elemet, mely nemzetiségi jellegünket a politikában kifejezni s intézményeinket a magyar közjog szellemében tovább fejleszteni van hivatva, u. m. a mostani főrendeket az új felsőházban is meg kell tartani; de törekedni kell, hogy a felsőház a nemzeti társadalom legkiválóbb elemeivel gyarapodjék, azon elem pedig, mely a mostani főrendiházban

A vérségi arisztokraczia mellett ott üljön a szellemi arisztokraczia. Az volna a legtökéletesebb törvényhozó test. Ilyen e kétet egyesíteni sikerülne. E czímen a legtekintélyesebb közművelődési intézetek képviselői helyet foglaljanak az új felsőházjában. A főnemességet, mely közéletünk kitűnőségeihez aránylag több tagot szolgáltatott, mint a többi osztályok, melyből gróf Széchenyi István származott, eléggé képesnek tartja a reá váró magas feladatok megoldására s intézményeinknek a magyar közjog szellemében leendő tovább fejlesztésére. A kereskedő s iparos osztályt még most nem tartja ilyennek; annak befolyásos része közönyös, ha nem ellenséges a nemzetiség tárgyában, s foglalkodásának természete sem képesíti a »pouvoir pondératif« gyakorlására. — Reméli, hogy az arisztokraczia azon része is, mely most a politikában megfelelő szerepet nem játszik, ezentúl, midőn hagyományos jogaiért résen kell lennie, fel fogja ismerni kötelességét, s kifejteni egész erejét. A főrendek részvétét azonban ő sem úgy érti, hogy minden mágnás, kivétel nélkül, tagja legyen a felsőháznak, hanem hogy minden családból az legyen ott, kit legalkalmasbna tartanak s mint ilyet megválasztanak a család képviselőtére. Azon családokat sem lehet mellőzni, kik lierczegi, grófi s bárói czímmel nem bírnak ugyan, de a magyar közjog szerint főnemesek. A főrendi proletariátus kizárandó, s azért szükséges volna az adó bizonyos minimumát megállapítani, mely nélkül e czímen senki se lehessen a felsőház tagja. — Kinevezett tagok egyedül a zászlós urak legyenek. Végre a bírák, kiknek a régi magyar közjog a következők házában adott helyet, mint független s nagyfontosságú kar, egyenesen a felsőházba valók, csak hogy nem nyugalomra vágyó, hanem actióra képes egyének által képviseltessenek. — A törvényhatóságok kebeléből is életképes egyének juthatnának a felsőházba, választás útján. — Ezek körülbelül a vezéreszmék, melyeket Koroda Pál ur meleg hangon irt értekezéséből kiszemeltem. — Az eszmék részletest) kifejtésére, melyek egy részét én is elfogadom. Koroda Pál ur nem terjeszkedett ki. Ez talán következett volna, ha a közeg, melyben nézeteit közzétette, meg nem szűnik.

VII.

Pártos Béla budapesti ügyvéd úr, figyelmet gerjesztett röpiratában ¹⁾, a másik oldalra áll s a kérdést egészen demokratikus szempontból tárgyalja, eltérve az összes többi ismeretettől. Abból indul ki, hogy az országos hatalom a nép nevében s legalább közvetve a nép által gyakoroltassák, s a népakaratnak az állam összes ügyeinek intézésére minél nagyobb s tágabb befolyás engedessék. Minthogy tehát a fejedelem különben is azon közjogilag biztosított roppant hatalommal van felruházva, hogy vétőjét az összes nemzeti képviselet egybehangzó akaratával szemközt érvényesítheti; ehhez nem szabad még azon jognak is járulni, hogy a törvényhozó test egyik tényezőjét, bárcsak részben is. kinevezés útján teremthesse meg, mi által a nemzeti közakarat nyilvánulása könnyen illuzióriussá válhatnék. Pártos úr tervében tehát egyik vezérely, hogy kir. kinevezés útján törvényhozó testület tagjává egyáltalán soha senki se válhassék, hanem a felsőház összes tagjai választassanak; a választás lévén a nemzeti bizalom kifejezésének egyetlen módja. Előtte a belga szenátus eszményképe lebeg. Téves, ferde, elavult felfogásnak nevezi, hogy a magyar íélgőház, mely az összes népképviselek törvényhozási alkotásainak felülvizsgálatára van hivatva, egyes bárminemű kasztok, osztályok vagy érdekek képviseelője legyen. A felsőház ne képviseljen semmiféle egyes érdekeket, se vagyont, se ősi érdekeket, se tudományt, művészetet, ipart, egyházat stb., hanem képviselje az összes magyar nemzetet ; mert a legnagyobb helytelenség volna, hogy az összes nemzet nevében, annak képviseelői által hozott határozatokat egyes osztályok érdekképviseelői bírálják. A főrendiházat tehát nem reconstruálni kell, hanem újonnan megalkotni. Íla valamely épület alapjában rossz és rozzant és használhatlan, mint a magyar főrendiház, nem okos dolog azt kijavítani, kifoltozni, hanem alapjából kell újra építeni. Rövid kivonata a radícális tervezetnek : a felsőház az

¹⁾ A főrendiház reformja. Írta Pártos Béla. Budapest, 1882. nagy 8 r. 40. lap.

összes nemzet választása által alakíttassák, mint a képviselőház, s ezen a »főrendiház« helyébe lépő »felsőház«-ba, a kiváltságos és királyi kinevezési illetőleg meghívói rendszer megszüntetésével, mindenki választható legyen, ki a választási törvény alapján képviselővé lehet, ha életének 35-ik évét betöltötte. Létszáma 300 tagban állapíthatnák meg. kiknek választása a képviselőválasztással egyidejűleg történék, de megbízásuk tartama 6 évre terjedne. A választást a törvényhatóságok eszközölnék, lakosságuk számaránya szerint, minden 40—50,000 lélekre számítva egy felsőházi tagot; oly városi törvényhatóság azonban, melynek lakosai száma meg nem üti a 40 ezeret, azon megyével együttesen gyakorolná a választás jogát, melyben fekszik. A felsőház tagjai, incompatibilitás, mentelmi jog, napi és szállásdíjak tekintetében teljesen egyazon tekintet alá esnek a képviselőkkel.

E terv igen tiszta és egyszerű. — Csak azt csodálom, hogy a tervező úr ily felfogással egyáltalában el nem veti a kétkamrarendszert, s el nem fogadja Sieyès, s a francia radícálisok, és nálunk Schwarcz Gyula nézetét, miszerint két törvényhozó gyűlés felesleges. De, szerintem, a magyarok istene mentsen meg, a mi sajátságos viszonyaink közt, legalább még ma, ily terv életbeléptetésétől. Mi nem vagyunk se belgák, se francziák, se olaszok, hanem veszélyeztetett életű, idegen elemek habtorlásaitól ostromolt, testvértelen faj. Sajátságos helyzetünk veszélylyé teszi azt reánk nézve, a mi másutt üdv lehet, noha én részemről ezt nem hiszem, s Belgium példája sem győz meg az így alkotott szenátus üdvös voltáról, mert még nem elég régi s kipróbált. — E terv, mely nem a czélnak megfelelő, a képviselőháztól alkatelemeire nézve lényegesen eltérő felsőházat, hanem egy másik, noha kevesebb s korosabb tagokból álló, tartósabb s a törvényhatóságok által (tehát nem közvetlenül a nép által) választott képviselőházat contemplál, a melyre semmi szükség, — mely »felsőháznak« nevezett de afféle testületet hoz javaslatba, melynek választott tagjai a képviselőház tagjaitól csak alig különböznek, nemcsak nálunk, de bárhol másutt se felelne meg a felsőház valódi rendeltetésének. Mert csupán arra, hogy a javaslatok kétszer megfontoltassanak, nem Íveli két törvényhozó ház; ezt egyazon ház is

elvégezheti, ha ügyrendét ily értelemben készíti el; a dolog lényege abban fekszik, hogy a törvényjavaslatok egy másik s másféle tulajdonokkal felruházott, más szempontokat is figyelembe vevő, kevesbbé ingatag, kevésbbé szenvedélyes testület által új oldalról vizsgáltassanak felül. — Igaz, hogy Belgiumban is mind a képviselők kamarája, mind a szenátus, a nép választottaiból áll, mely a választást közvetlenül gyakorolja, de a kvalifikációk lényegesen különbözök, melyeket a törvény a képviselőházba és a szenátusba választhatóknak megkövetel. Hogy valaki képviselővé lehessen, mindössze is született vagy honfiusított belgának s 25 évesnek kell lennie, minden egyéb feltétel nélkül; de hogy szenátorrá választathassák, arra az is megkívánatik, hogy legalább ezer főnyi közvetlen adót fizessen s 40 éves legyen.

Pártos úr terve tehát túlmegy mindenben, a mit ekkorig a kétkamararendszer elvének hívei az első kamara alkotása tekintetében merészelték; ily felsőházra szükség nincs, s a ki ilyet kíván, az jobban cselekszik, ha az egykamararendszernél marad és Schwarz Gyula úr zászlója alá sorakozik, a ki két házat épen azért tart fölöslegesnek, mert a törvényjavaslatok érett megfontolása a ház ügyrendében megszabott előleges bizottmányi, szakosztályi és teljes gyűlési ismételt felolvasások s tanácskozások útján, különben is lehetséges. Mily téves és célra nem vezető e felfogás, kifejtette már az öreg Bentham, kinek nézeteit fentebb előadtam.

A mi pedig azon rozzant épületet, a régi magyar alkotmányt s közjogot illeti, melyet szerző úr modern szelleme oly könnyen feláldoz a szépen csillogó elméleteknek, melyek árán talán magyar nemzetiségünket, sok százados életünket áldoznék fel: arra addig is, míg e tekintetben a magam bigott véleményét bővebben előadnám, röviden csak azt jegyzem meg, s már ismételve, hogy hazánkknak e kérdésekkel szemközt, egészen sajtáságos helyzete van, s a radicalismus nálunk könnyen a magyar nemzetiségnek s a magyar faj fölényének veszélyét vonandaná maga után. A nép által választott szenátus, milyen Belgiumban van, igen jó lehet ott, de nem volna nekünk való, mert nem biztosítaná sem a mérsékeltbb szellemet, sem az alulról való függetlenség kellő mértékét, sem végre a magyar

nyelv s nemzetiség azon felsőbbségét, melyről a *magyar* államban le nem mondhatunk, szóval egyikét sem azon előnyöknek, melyeket a felsőháztól várunk. Az ily szenátus a néptömegekből keletkezvén, áthozná magával a nép szenvedélyeit s előítéleteit. félne a nép haragjától, s minthogy a magyar korona országait lakó nép nagy része német, tót, szerb, oláh. vend, orosz, lenne ő is tót, szerb, oláh azon arányban, mint választóinak tömege.

Abban mi is egyetértünk, hogy a korona által való kinevezetés rendszere, ha fontos okokból teljesen nem mellőztetik is, aránylag szőkébb korlátok közé szoríttassék. mert tagadhatatlan, hogy oly »urak háza«, melyben az udvar által bár élet-hossziglan kinevezett tagok volnának túlsúlyban, ismét sok esetben talán felülről nem lenne eléggé független, noha én e veszélytől, azé réven felsőházbajutó tagok egyéb qualificatióit, érdemdús múltját, öntecszerzetét, stb. tekintve, nem nagyon rettegek s igen valószínűtlennek tartom, hogy ily tiszteletrémeltó gyülekezet hajlandó lehetne a napóleoni szenátus nyomorult szerepére.

A felmutatott tervekből is látjuk, s a különféle államokban széttekintve tapasztaljuk, hogy a felsőházak alkotásának alapja lehet 1. választás, és ugyan: gyakorolva *aj* az egész nemzet (azaz: osztálykülönbség nélkül annak erre hivatott, qualificált tagjai), vagy *b)* a nemzet egyes osztályai (főnemesség, nemesség, képviselők háza stb.) által; — lehet 2. kinevezés az uralkodó által; s mindegyik vagy bizonyos időtartamra, vagy egész élet hosszára; 3. lehet a felsőházi tagság születéshez kötve s *a)* kiterjesztve az összes mágnásokra, a hercegi, grófi, bárói családok minden tagjára, mint nálunk ekkorig volt, vagy *bj* ezeknek csak egyes tagjaira (a legidőshikre vagy elsőszülöttekre) mint Angliában, s lehet 4. bizonyos hivatalos (egyházi, katonai, bírói, egyetemi, akadémiai stb.) álláshoz vagy méltósághoz kötve, mint azzal együttjáró jogosultság. Mindezen alapok s tényezők egyesíthetnek is bizonyos arányban a körülmények és szükségégek szerint: a születési arisztokraczia túlsúlyát s hatalmát, netaláni csökönös, maradó hajlamait mérsékelheti a hivatalos arisztokraczia, mindkettőt a közvetlen vagy közvetett népválasztás s a korona általi kine-

vezés; ez utóbbi, kezét fogva az előbbivel, ellensúlyt gyakorolhat a szabad Választásban nyilatkozó demokracia ellenében; s önmaga ismét korlátozhatja a gyakran előítéletes, makacs születési arisztokracia veletlenségeit. A conserváló és haladó elemek ilyen egymásra hatásából s mérkőzéséből keletkezhetik végeredményül azon józan közép, melyet alkotmányos monarchiában óhajtanunk kell.

VIII.

Miképp szervezzük a magyar felsőházat?

Talán senki előtt se kétséges, hogy felsőházunk mostani állapotában meg nem maradhat. Újra kell azt szervezni, de hozzáteszszük, hogy a legnagyobb óvatossággal, s gondos tekintettel hazai viszonyainkra. A parlamenti rendszer ezen legfontosabb kérdésének megfejtésénél nem szabad az elhamarkodás hibájába esnünk. Hazánknak e kérdéssel szemközt is egészen saját helyzete van; a radicalismus a nemzetiség veszélyével, a reformáló bátorság teljes hiánya pedig a szabadság és haladás veszélyével járhat. Ha tehát alkotmányunk régi sarkköveit mozgatjuk, hazafias óvatossággal nyúlunk a kétes sikerű munkához, s radicális áramlatok által ne hagyjuk magunkat oly t érre ragadtatni, hol a magyar nemzet jövője tételné kockára; de legyen bátorságunk is oly köveket eltávolítani s újakkal pótolni, melyek már elmállottak s tarthatatlanok.

Másutt oly rendszereket látunk az illető államok veszélyeztetése nélkül fennállani, melyeket nálunk elfogadni senki se merne, a ki e fontos kérdéssel komolyan foglalkodik. Anglia jól érezheti magát örökös lordjaival, bár ezeknél túlnyomóak a tory-hajlamok, mert e hajlamok, noha minden alkalommal és sokszor igen makacs kitartással mutatkoznak, végre is alárendelik magukat a közjónak s az országos közvélemény hatalmának, mint ezt a parlamentreform, a r. katolikusok emancipációja s minden egyéb nagy kérdésnél tapasztalni lehetett, mely a britt államot megmozgatá; s mert Anglia egyéb, a szabadságnak kedvező intézményei mellett a született s örökös

pairek conservatív szelleme nagy veszélyekkel nem jár. Belgium is ekkorig meg van elégedve szenátoraival, kiket a nép választ, mint a képviselőket. — bár még ez intézmény eléggé kipróbálva nincs; — mert itt nem léteznek oly beteg állapotok, melyek a sokfajú, nyelvű, kifelé gravitáló, egymást felfaló választók elkeseredett karczaiból fej lenek. Nálunk akár ama tisztán aristokratikus, akár eme tisztán demokratikus rendszer oly veszélyekkel fenyegetne, melyekért a felelősséget lelkiismeretes törvényhozó el nem vállalhatja.

Oly felsőházat alkotni, mely a nép-szabadságra s haladásra veszélyes ne legyen, de a mely egyszersmind a szabadság túlzásait: a féktelenséget s a rögtönzött, éretlen reformok saltomortáléit is lehetetlenké tegye, s egyedül a bölcs és józan mérséklés, s a magasabb és nemesebb világnézetek, a fensőbb műveltség s ízlés, a vastag és aljas anyagi s köznapi irányzatokon felülemelkedett, magasztosabb felfogás temploma legyen, kétségkívül egyike a legnehezebb politikai feladatoknak. Azonban vagy le kell a két kamrarendszerről mondanunk, a mit gondolkodó államférfi aligha fog aláírni, vagy megbirkóznunk a nehézségekkel, s ha valamely eszményi jót teremteni képesek nem vagyunk is, mit az emberi gyarlóság úgy sem érhet el, legalább megközelíteni igyekeznünk a lehető, az elérhető legjobbat.

Jelezni akarom a vezéreszméket, melyek a magyar felsőház új megalkotásának művénél, véleményem szerint s viszonyaink közt, egyedül helyesek. — Kétségkívül nagy hiba, nemezését maga után hurczoló téves eljárás volna egyszerre igen nagyot ugrani, a történeti alapot teljesen elrúgni, s elfelejteni, hogy az 1848. előtti politikai állapotok lényegesen változtak ugyan, de az előbbi magyar társadalom helyén szilárd és megbízható új társadalom még nem fejlődött. Hitem szerint sem volna tanácsos, egyszerre gyökeres átalakítást, teljesen ríj s a történeti alaptól eltérő intézményt hozni erőltetve létre, a mi mindenkor nagy és ki nem számítható kockázattal jár. Erős hitem nekem is, mint az eddigi nyilatkozók többségének, hogy az örök pairségnek egy hatalomszóval való eltörlése, s annak egészben, akár a kormány által kinevezett, akár a néptömegek által választott szenátorokkal helyettesítése nem válnék a va-

lódi szabadság, józan haladás s különösen a magyar nemzeti-ség s hegemonia ügyének javára. — A természetjogi, ideális egyenlőség barátai előtt majdnem örütségnek látszbatik, begy született, örökös törvényhozók létezzenek, de mégis jobb ezen anomáliát eltúrni, mint oly törvényhozási tényezót rögtönözni, melynek többsége vagy királyi kegyelemnél s kormányi kinevezésnél fogva ülven a törvényhozás székében, a kormánynyal szemközt ne birjon azon függetlenséggel, mely neki mulkatatlanul szükséges magas hivatásának, mely egyszersmind bírói is, kellő gyakorlatára. — vagy a mely a másik túlságból indulva ki. a felsőházba is magával vigye a tömegek szenvedélyeinek s meggondolatlanságának minden ártalmát, — vagy végre önző s idegen elemekből alkotva, a nemesebb s magasztosabb érzelmek hevét ne ismerje, s a magyar nemzetiségnek erős paizsul ne szolgáljon.

Véleményem szerint is tehát az új felsőház elemeit, nem egészen ugyan, de mégis főképen, a meglevő főrendiház használható elemeiből kell átvinnünk; ezt tekintenünk azon biztos történelmi alapnak, melyre az újra építést vezetni, azon törzsnak, melybe az új ágakat beoltani, azon központnak, mely körül az egészséges, üde új elemeket csoportosítani kell. A szép elméletek, demokráciai összhang s következetesség és csábító külföldi példák kedvéért a létező alapot elvetni, minden történelmi, hazai hagyományt feláldozni, itthoni sajátóságos viszonyainkat ignorálni, kétes sikerű kísérletekbe s rögtönzött és vakmerő gyökeres újításokba bocsátkozni általában sem lenne bölcs eljárás, de különösen nekünk, magyaroknak, nemzetiségünk fentartása s kifejtése érdekében, melynek elvesztése mellett a szabadság bármely nagy foka sem elégithetné ki kebleinket, minden nemzetek közt legkevésbbé szabad. Nekünk azon veszélyes szomszédságban, azon mostoha geográfiai helyzetben, azon elemek társaságában, hová s melyek közé sorsunk helyezett, a történelmi alapokról teljesen eltérni annyi volna, mint öngyilkosságot követni el, s botorul kezét fogni azon elemekkel, melyek vesztünkre törnek.

E bölcs conservativismus nem zárja ki a szükséges, a kor által megérlelt változtatásokat s javításokat, de tiltja a politikai s társadalmi szervezet rögtönzött, s gyökeresen felforgató

változtatásait. — Mindig szem előtt tartja a történeti iskola tanait, melyek szerint a politikai intézmények nem bújhatnak ki egy éjen át, mint silány gomba, a föld rögeből, hanem szükséges eredményei a nemzeti történetnek, hagyományoknak s ösztönöknek, melyek alól magát kivonni akarni, hiú törekvés. — Hogy a szabadság megalapíttassék, mindazt meg kell tenni, a mi múlhatlanul szükséges ahhoz, hogy tartós lehessen »mondja Laveleye,¹⁾« tartós pedig csak az lehet, a minek szilárd alapja van. Hol a törvényhozók, vagy azok helyett a forradalmak rögtönözve félbeszakították s félredobták a hagyományokat, s a múltat megvetve, a történetet mellőzve, egy hatalomszóval, átmenet nélkül, rögtönözve adtak új szervezetet az államnak: sohasem építettek valami tartósat.

Halljuk erre nézve még tovább Laveleyet: »Azt hitték s hiszik ma is sokan, hogy a törvényalkotásnál csak a józan ésszt kell megkérdezni, nem számolva a hagyományokkal, hogy elég a legjobb politikai szervezetet felfedezni s kikiáltani. Sohasem kérdezik meg magoktól: vajjon meg vannak-e a feltételek, melyeket ez eszményi szervezet megkíván. Ha akadályokra talált: az embereket okozták s ámulást kiáltottak. Ez erőszakosságok ellenhatást idéztek elő, mely elvette a szabadság új vívmányait. Az ókori Görögországban jobb politikusak voltak némely törvényhozók s bámulásra méltó józan észszel mondta Solon: »Én az athéneieknek nem a legjobb törvényeket adtam, melyeket képzelni lehet, hanem a legjobbakat, melyeket elviselhetnek.« — Nem elég kihirdetni egy törvényt, mert azt jónak véljük; kell az is, hogy megértessék, s hogy ne támaszson ellenszegülést, mely lerontja előnyeit. — A nemzetnek tehát nem mindig áll szabadságában, vagy inkább nem mindig tanácsos elfogadni az észszel legjobban megegyező kormányformát; számolni kell az erkölcsökkel, az eszmékkel, a felvilágosodással, az érdekekkel, szóval: a történet által megteremtett helyzettel. Az ésszt kell megkérdeni, hogy fölfedezzük azt, a mi legjobb; a hagyományt kell számbavenni, hogy meg-
lássuk, mi lehetséges.«

Azonban e kiindulási pont, melyet a zászlóra tűztem,

¹⁾ Kormányformák az újkori társadalmakban. Nyolczadik fejezet,

korántsem jelenti azt, s igen félreértene, ki szavainnak azon magyarázatot adná, hogy a felsőház, a megváltozott politikai s kormányzási viszonyokkal éles ellentétben, ma 1882-ben is ugyanazon alakban és szervezetben álljon fenn, mint 1848. előtt volt s ma is van, és ezen, már a legvisszásabb és képtelenebb anachronismust képező szerkezetét továbbra is tartsa meg. Kell, hogy új alakjában összhangzásba hozassék a jelenkor, a most uralkodó szellem, a létező kormányzat, haladás, tudomány és műveltség parancsoló igényeivel s megfeleljen a jelen társadalmi állapotok, vágyak s törekvéseknek. A száraz csontvázba új, életerős vért is kell önteni, s az aléltat, elerőtlenedett, szabályos, egészséges mozgásba hozni. A történeti hagyományoknak az új szellemmel s a józan észszel való öszkangzatos kiegészítése a nehéz feladat, mely előttünk fekszik.

Fogadjuk meg azon jó tanácsot, mely egyik kitűnő politikai lapunkban arra int, hogy »ne kövessük szolgálkig a meglevő mintákat, ne utánozzuk a mieinktől különböző viszonyok közt élő nemzeteket. Nem lehet nekünk, magyaroknak, ha élni s diszleni akarunk, egészen idegen példák és saját viszonyainkhoz, szükségainkhez nem illő, egyébiránt a magok helyén bármily jeles és szép minták után indulnunk alkotásainkban. Saját kövünkéből, lueszünkéből építsünk saját éghajlatunkhoz illő, ennek megfelelő épületet; a meglevő magyar társadalomból vegyük politikai építkezéseink anyagát s elemeit. Legyen ez épület történeti erős alapon álló s ez által szilárd és tartós, de legyen annak alakja s beosztása modern, a kor szellemének s vágyainak is megfelelő s ezáltal tetszetős és rokonszenvet gerjesztő a nemzetnél.«

Vizsgáljuk mindenekelőtt, hogy azon elemekből, melyek a magyar felsőházat 1848. előtt alkották s még ma is alkotják, melyek lennének kihagyandók, s melyek az új felsőházban is benn tartandók. Azután vizsgálni fogjuk, melyek azon új elemek, mikkel a régi történeti elem felfrissítendő s kiegészítendő. Fő vezérszemponthoz előttünk, hogy a felsőházat alkotó elemekben a *függetlenség* s a *mérséklet* és *következetesség* szelleme biztosítva legyen és maradjon, a mi a kétkamrarendszer melőzietlen posztulátuma s létjogának alapja.

Első alkatrésze a mostani főrendiháznak: az *egyháznu-ggok* s ezek során nemcsak a megyés, hanem a címzetes és választott püspökök is. A megyés főpapoknak jövőben is helyet adnék ott. bár számuk, az egyházi érdekek képviselőjére, túl-nagynak mondható. De a címzetes püspököknek, kik megyé-vel nem bírnak, s »in partibus infidelium« senkit és semmit sem képviselnek saját üres címzeiken kívül, nincs ok helyet adni ott, hol az egyházi érdek a megyés főpapok által már kellőképen, sőt mértéken túl is, képviselve van. ha csak egyes kitűnőségek saját becses személye nem bír oly érdemekkel s oly tehetséggel, hogy a korona által, vagy választás útján, méltóknak találtnak meghívadni, mely esetben már nem mint püspökök, hivataluknál fogva, hanem mint országos notabili-tások s a korona bizalmának kinevezettei, vagy az ország vá-lasztottjai foglalnának helyet a törvényhozásban.

Másik alkatrésze: az *ország zászlósi* (barones Regni) az országbírótól a koronaörökig. — Semmi ok reá, hogy ezen valódi nagy urak, kik többnyire nemcsak hivataluknál, hanem vagyonuknál fogva is azok, s kikiről, bár királyi kinevezésnek köszönik méltóságukat, a függetlenség s önbecsők emelkedett érzelmét méltán lehet föltételezni, őseiktől öröklött helyükről kirekesztessenek. Ez rombadöntése volt minden történeti hagyománynak s kegyeletnek.

Harmadik alkatrésze: a *főispánok*, kik ma már nem olyan dignitáriusok, mint elődeik voltak (bár ezek is ritkán mutattak önálló függetlenséget az őket kinevező udvar s kormány irányában) — hanem fizetéses, minden perczen elho-csájtható, a miniszteri szemöldök intésétől függő hivatalnokok, nagyobb részben nem a gr. Illésházyaklioz s a nagynevű és nagybirtokú *örökös* s ezért, ha jellemük úgy hozta magával, függetlenséget tanúsítani képes főispánokhoz, hanem inkább azon administratorokhoz hasonló, kik ellen 1847—48-ban oly erős harcz keletkezett, s kiket az ellenzék »Kreishauptman-noknak« nevezett. Ezek, véleményem szerint is, szintén nem lehetnek a főrendiház tagjai, részint a függetlenség hiánya miatt, részint és még inkább azért, minthogy helyök a vezeté-sükre bízott megyékben s városokban van és lesz, ha hivatalos kötelességöknek kellően megfelelni akarnak, és pedig annál

nagyobb mértékben, minél inkább kifejlík s javul a ma annyi panaszra okot adó közigazgatás. A veszély nélkül össze nem keverhető s egyazon kezekben nem egyesíthető hatalmak ismert felosztása, az alkotmányos káték ezen fő-fő §-a nem engedheti meg, hogy a végrehajtó hatalom közegei a törvényhozó hatalom részesei legyenek, valamint kizárattak ebből, az összeférlietlenségi törvény szerint, a miniszteri hivatalnokok, egyedül az államtitkárok (miniszteri helyettesek) kivételével. A miniszter által nevezett s az által, ha bizalmát elvesztette, bármikor elbocsájtható vagy mindenféle gyötrések és boszantások által lemondásra kényszeríthető és így egészen főnöke kegyelmétől függő miniszteri hivatalnok (tehát a főispán is, főleg, ha történetesen vagyontalan, a mi most már gyakori eset), hogyan lehessen veszély nélkül tagja oly testületnek, melyben felelvalója, kinevezője, ura és gazdája felett kell független véleményyt, bírálatot és ítéletet mondani? — Tehát nem hogy a főispánokat kellene, hivataluknál fogva, mágnásokká termi, s a főrendiház padjaira ültetni, sőt még a született mágnásokat is ki kell onnét zárni, ha főispáni hivatalt fogadtak el, legyen bár nevök oly dicső s magas hangzású, mint herceg Esterházy, gr. Batthyány, Szapáry stb., ha főispáni hivatalukról le nem mondanak. — Előbb a főispánok magas dignitáriusok voltak s mint ilyenek ültek a főrendek során, kik közé sokan születésöknél fogva is tartoztak; mióta azonban fizetett hivatalnokok s egyszerű bureau-főnökök, elvesztették a régi aristokracziai nymbust, habár a közügyre nézve sokkal hasznosabbak, mint azon régi nagy urak, kik csak tisztújításra vagy fontosabb kormánytervek keresztül erőltetésére, egy-egy Nagy Pál, Kölcsey Ferencz vagy Bezerédy István megbuktatására stb. jelentek meg évenként vagy három évenként egyszer-kétszer, négylovas hintóikkal, fufangos titkáraikkal, czifra huszárjaikkal, a megyeháznál. Az egykori főispán többnyire született nagy úr, herceg, gróf, báró vagy hivatalánál fogva országzászlós, belső titkos tanácsos, septemvir volt, ki odailletett a fényes főaristokracia soraiba; ma a 64 főispán egy része szerény hivatalnok, ki hivatalos fizetésére szorul, s abból él és nem születése, hanem csak hivatalánál fogva tartozik az aristokracziához. Ezek kitűnő administratorok lehetnek, jobbak kétségkívül, mint a

légi kényelemszerető dignitáriusok; de épen azért, maradjanak otthon, hivatalszobáikban, végezzék hivatalos teendőiket, kormányozzák jól megyéiket, melyeket elhanyagolnának, ha az év felét Budapesten töltenék. Végre még fontos szempont az is, mit Trefort miniszter felhoz, hogy a főispánok, a kormányokkal együtt, folytonos változásnak lévén alávetve, a felsőház jellege ezáltal igen változó s hullámzó lenne.

Negyedik eleme a magyar felsőháznak: az összes *született mágnások*, hercegek, grófok s bárók nagyja s apraja. — Ezen elem ma egy határtalan tenger, melyben a czethalak mellett kis keringek s mindenféle kagylók és polypok is tanyáznak. — Nagyon kell neki a szabályozás s korlátozás.

Először is: a főrendiház üléseire, mint már említettem, 2 uralkodó herceg, 16 herceg, 326 gróf, 224 báró, összesen 552 mágnás van meghíva, s e nagy szám teszi, hogy annak összes tagjai száma 713-ra megy. Ez túlságos nagy szám, s lehetetlenné tenné a tanácskozást, feltéve, hogy mind megjelenének. Ha pedig a nagy többség meg nem jelen, akkor azon kérdés következik: mire valók hát? — s azon szükség jelentkezik, hogy gondoskodjunk az észszerű korlátozásról.

Ha átnézzük a született s a főrendiházban történeti joggal ülő, semmi egyéb qualitakációt kimutatni nem köteles törvényhozók névjegyzékét, meg kell ijednünk a lehető következetektől. Megdőbbent az aránytalanság, mely egyes családok tagjainak számában mutatkozik. — 31 Zichy, 21 Esterházy 17 Vay, 13 Teleki, 12 Bethlen sth. van behíva, míg csak 1 Nádasdy, 3 Andrássy, 4 Szapáry, 2 Wesselényi, 3 Apor stb. Ezek közül, az elől említettek, még egymással rokonok s egyérdekűek is lehetvén, esetleg majdnem családi gyűléssé degradálhatnák Magyarország főrendiházát. A hol a főnemesi születés adja meg a törvényhozói s a főrendiházban résztvevési jogot, ott ez másképp nem lehet, ha csak a, pairség az elsőszülöttségre nincs korlátozva, mint Angliában, vagy pedig csak kevesebb számú képviselőket választ saját kebeléből.

Másik baj, hogy az említett túlnagy számból nem egy, ma már elszegényedett, s e miatt függő helyzetbe jutott főnemes ivadék, kinek szép nevén kívül egyebe sincs. Sokszor nem saját kibújok ez, és szegénynek lenni nem szégyen, olykor erény és

dicsőség. A ki szegény ma, még gazdag lehet, s a dúsgazdag elszegényedhetik. De mégis ott, hol vagyont s azon alapuló tekintélyt kellene képviselniük, s hol a független önállóság mindenekelőtt szükséges, az ilyeneknek helyük nem lehet. A ki oly szegény, hogy kenyerét munkájával kell keresni, az nem igen ér reá politizálni s nem marad ideje törvényhozói tanulmányokra, s a ki rokonai kegyelméből él, az nem lehet független. nem bírhat azon súlylyal. befolyással s tekintélylyel, mely a felsőház tagjában megkívántatik, és így nem ülhet czélszerűen ott, hol nagy vagyon s tekintély a jogosultság alapja. E főrangú, kékvérű proletárok tehát, kik magok sem igen kívánkoznak oda, ne legyenek a főrendiház tagjai. Ha elmetehetségek, műveltségük, tudományuk oly kitűnő, hogy részvételük a törvényhozásban kívánatos, más czímen úgy is he fognak léphetni.

Vannak továbbá a hazában nem lakó. s annak érdekei iránt hideg és közömbös indigónak, vannak cosmopolitai bajlamú absentisták, kiknek szíve-lelke nem magyar, kik e hazát s annak szükségeit nem ismerik, sőt nyelvét sem beszélik, bár innét nagy birtokok jövedelmét szedik s költik el a külföldön; ezeknek ott, hol a haza sorsa s jövője döntetik el. helyük nem lehet. Maradjanak ily Abellinók a párisi Mabillban, s az epsomi lóversenyeknél s ne bírijanak jogokkal, melyeket úgy sem használnak. Vannak osztrák alattvalók, Bécsben, Prágában, Gratzben lakók, kik mégis meghívó levelet kapnak, mint magyarországi birtokosok, a magyar országgyűlésre. De több állam polgára egyazon időben senki sem lehet, mert a kötelességek ellentétbe jöhetnének, s a hazai ügyek intézését olyanokra bízni nem szabad, kik idegen érdekeknek szolgálhatnának. Nem szoktak ugyan ily meghívottak megjelenni, mert a nyelvet nem tudva, a viszonyokat nem ismerve, erősen feszélyezetteknek érzik magokat; s ez jobb is, és ok arra, hogy megjelenni jogosítva ne is legyenek; de ha esetleg megjelenni akarnának: meg lévén híva s fel lévén jogosítva, megjelenhetnének s felhasználhatnák szavazataikat a magyar érdekek, a magyar alkotmány ellen, idegen államok s nemzetiségek érdekében, azon haza s faj javára, melynek szülöttei s polgárai, muszka, cseh, pánszláv, német érdekekben, a »Gesammtmonar-

chie« érdekében, melyről elmondhatjuk a biblia szavaival, hogy »a gyermek alszik, de felébredhet.«

Ezekből állana körülbelül a főrendiház epurációja, a mivel első vonalban megelégedhetnénk. Azután következik a másik kérdés megfejtése, hogy: miféle független s egyszersmind mérsékelt conservatív elemekkel pótoljuk a kizárt, használhatlan elemeket.

Mindenekelőtt szükséges megállapítani a jövődöbéli felsőház tagjainak számát, hogy aztán meg lehessen határozni az arányt, mely szerint e szám különféle, egymást kiegészítő s mérséklő elemekből összeálltassék.

Véleményem szerint a magyar felsőháznak legfeljebb 300 tagból kellene állani. Ennyi teljesen elég A képviselőház tagjainak számát is igen nagyra tartom azon czélra, hogy komolyan és higgadtan tanácskozó testület legyen, hol nem a nagyhangú szavak, hanem az érvek, s nem a szenvedélyek, hanem a mélyreható eszmecsere uralkodjanak. Laveleye megemlíti az okokat, melyek a mellett harcolnak, hogy tanácskozó testület ne álljon igen sok tagból. Ez legbiztosabb módja annak, hogy az ész győzzön a szenvedélyek felett; az ügyek könnyebb kezelése, a gyűlések jó rende, a higgadt tanácskozás szüksége kívánja meg, hogy a tanácskozó gyűlések oly nagy számból ne álljanak, mely felett könnyen az utczai tömeg elragadtatásai, a szenvedélyek nyelve uralkodnak, mely ragályos, rohamos, villanyos benyomásoknak van alávetve. Ezért az éjszak-amerikai egyesült államoknak gyakorlatias népe jónak látta aránylag szűk korlátok közé szorítani törvényhozóinak számát. Igen népes gyűlésben »úgymond Laveleye«, a kitűnő férfi, ha gyenge hanggal s a többségéitől eltérő eszmékkal bir, nehezen fog meghallgattatni; a sokaság moraja megakadályozza őt a megértetésben; a nagyhangúaké a hatás, a diadal. Azután a közügyek bölcs igazgatására szükségelt tudományban s képességekben bármi gazdag, a mienknél sokkal gazdagabb országban is igen nehéz volna nagyon sok képviselőt találni, ki elkészülve van ily magas hivatás betöltésére. Ha a kevésszámú képesítettekhez nagyszámú középszerűt s alkalmatlan tagot adunk, ez által a parlamenti rendszert nem erősítjük, sőt gyengítjük, mert tekintélyét lerontjuk. 300 tagból álló számján tehát meg

lehet nyugodni. Belgiumban a szenátorok száma csak felényi, mint a képviselőké; annak azonban, hogy ez arány megtartsák. fontos okát nem látom. — Az angol lordok háza 4—500 tag közt változik, Belgiumban 80 ezer lakosra esik egy szenátor; nálunk ez arányban csak 150 szenatori szám jőne ki. — Ha azonban a szám igen kevés: ez esetben az a veszély fenyeget, hogy nem lesz minden vélemény kellőképpen képviselve s a kormány befolyása a kis számra igen hatalmassá válhatik.

A javasolt 300 tag állana egy harmadrésében született főnemesekből; másik harmadrésében a korona által életboszsziglan kinevezettekől, ezek közé számíttatván a zászlós urak s főpapok, harmadik harmadrészben a 86 törvényhatóság 86 választottjából, kiket a hatóságok képviselő bizottmányai szabadon választanának a megyék és városok tekintélyesb, s bizonyos magasb qualifikációval bíró lakosai közül, s 14 a törvény által kijelölt hivatal s intézet mindenkori elnökei vagy küldötteiből, kik hivataluknál fogva lennének felsőházi tagok.

A történelmi jog, a született mágnások törvényhozói joga fenntartásának legbuzgóbb hívei sem kelnek védelmére azon jelenleg divó képtelenségnek, hogy minden született herceg? gróf és báró, öreg és iljú, dúsgazdag és szegény, külföldön s a hazában lakó, egyformán tagja maradjon a törvényhozásnak. A jelen állapot innét eredő anomáliáit feljebb jeleztem. Móról kell tehát gondoskodni, hogy a jelenleg 700-at túlhaladó nagykorú mágnások közül csak kisebb szám legyen tagja a felsőháznak, és ugyan, hogy lehetőleg azok legyenek az összes főnemesség képviselői, kik arra leginkább vannak hivatva s képesítve. Az elsőt el lehet érni vagy azon módok által, melyeket Szógyényi ő excja javasol, hogy t. i. a leggazdagabbak, s a hitbizományok élvezői, és az egyes mágnáscsaládok legidősb tagjai bírjanak a megjelenés jogával, s ez utóbbi két kategóriabeliek csak úgy, ha bizonyos mennyiségű adót fizetnek vagy általában egy meghatározott magasabb census útján, mint Trefort miniszter tervezi, ki 3000 frtnyi adót vesz alapú, mely úton azonban a második óhajtás, t. i. hogy a legképeőbb főnemések bizassanak meg társaik képviseletével a törvényhozás nehéz munkájában, elérve nem lenne; — vagy végre maga a testület által eszközözendő választás útján. Én e bárom mód

közül az utóbbit választanám, mert ez a második óhajítás teljesülését is kilátásba helyezi.

A census eszméje, mely mellett azon érv hozható fel, hogy a nagy vagyon kétségkívül súlyt és tekintélyt ad, s a függetlenség biztosítékát hordja magában, — más részről azon veszélylyel jár, hogy magas census mellett sokszor kimaradnának a felsőházból a legjelesebbek, legképesebbek, s bejöhetnének talán épen a léhák, a részvétlenek, a tehetségtelenek. És ezen alap mellett, ha p. o. mindazon mágnások, kik Trefort szerint 3000 forintnyi adót fizetnek, eo ipso a főrendiház tagjai lehetnének, sohasem volna egyenlő, bizonyos meghatározott szám. — Adóstatistikai lapok, melyeket a kormány most állítat össze, nem állván e perczben rendelkezésemre, nem tudom megmondani, hányan vannak oly mágnások, kik 3000 frnyi adót fizetnek, de annyi bizonyos, hogy e szóm folyton változhatik, s így a felsőház tagjainak száma s az azt alkotó tényezők aránya sohasem lenne állandó, hanem folytonos hullámzásoknak lenne kitéve. A ki arra építi tervét, mint én, hogy a történelmi jogon álló főrendek, a korona által kinevezett capacitások s nagyérdemű hazafiak, és a törvényhatóságok küldöttei egyenlő, nem változó arányban álljanak egymáshoz s így egymást ellensúlyozzák, ily hullámzásában a számoknak s arányoknak természetesen meg nem nyughatik. Ha a megszabott szám, p. o. 100, magának a főrendi testületnek szabad választása útján állítatik elő, censusra szükség egyáltalában nincs, mert e büszke s arisztokratikus érzelmű testület kétségkívül csak oly férfiakat fog megválasztani tagjai közül, saját érdekében is, kik a vagyoni függetlenség garanciájával bírnak, s csak kivételesen fogja magát képviseltetni, bár szegényebb, de nagytehetségű, műveltségű, s magasabb törvényhozói és szónoki képességgel felruházott mágnások által, kik, ha csekélyebb vagyonnal rendelkeznek is, de a testületnek díszére és dicsőségére válnak, és nélkülözhetleneknek tartatnak. — S ha már a censust mellőzni nem akarnék is, annak nem volna szabad magasnak lenni, s épen nem kívánatos, hogy 3 vagy 5 ezer forintos adófizetés tétessék feltételül, mely legalább 4—5-ször annyi évi jövedelmet képvisel. Oly vagyont, mely csak keveseknek adatott. Deák Ferencznek, a legfüggetlenebb jellemű s

legtekintélyesb férfiúnak egész évi jövedelme alig ment magasabbra, mint ezen javaslatba hozott adómennyiség, s e szerint ő nem lehetett volna, ez alapon, a felsőház tagja. Ily census mellett nem ülhetett volna a felsőházban b. Eötvös József, b. Kemény Zsigmond, gr. Desseffy Aurél, s nem ülhetnének ott, kevés kivétellel, Erdély kitűnő fiai. — A családok legidősbjei lehetnek a családból legkevesébbé alkalmatos törvényhozók; s erre nézve példákat csak azért nem említek, mert »exempla sunt odiosa.« — Az angol példa szerinti pairség, mely az elsőszülöttségre van alapítva, s a hitbizományok élvezőinek ez alapra fektetett hivatottsága tetszetik sokaknak; de ez a magyar magánjognak s örökösödési törvénynek gyökeres átalakításával járna, és pedig oly irányban, melyet a kor democrata szelleme s nemzetgazdasági elvei, úgy látszik, mindenkorra lehetlenné tesznek, úgy, hogy ezen alap javaslatától a kivihetlenség tudata azokat is visszaretentheti, kik a családi hitbizományok s elsőszülöttségi jog rendszerét, az uralkodó eszmeáramlat ellenében, talán helyeselnék. Én tehát e javaslatoknál jobbnak tartom a felsőház azon tagjainak számát, kik születési jogon lehetnek törvényhozók, meghatározni p. o. százza, s ezeket a született s ekkorig jogositott főrendek által szabadon választatni saját osztályukból. így lehetne remélni, hogy a magyar főnemesség képzett, művelt s tudomány és jellem dolgában kifogás alá nem eső tagjai, saját osztálybeliek által legjobban ismertetvén, a törvényhozó test tagjaivá megválasztatnának, s a faj legkitűnőbbjei intéznék a haza sorsát.

E szerint a legutóbbi országgyűlésre meghívott, összesen 573 herczeg, gróf és báró helyett jövőre csak ezen 573 által (természetesen a még lehető, ezúttal tévedésből meg nem hívott jogosultaknak is hozzájárulásával) szabadon megválasztott 100 mágnás képezné a felsőház tagjainak harmadrészét s egyik állandó kategóriáját. E választás pedig nem élethossziglan, de nem is minden országgyűlésre, újra meg újra eszközöltetnék, hanem, míg a képviselők 3 évre választatnak, a felsőház tagjai kétannyi időre, t. i. 6 évre választatnának, de 3 évenként fele részben megújítatnának, a mi ezen háznak nagyobb állandóságot adna, mint a milyennel a képviselőház bír; de egyszersmind lehetségessé tenné, hogy a feltűnő jelebb erők s tehetségek

időnkint bevétethessenek, s azok. kik alkalmasoknak nem találtnak, kimaradjanak.

A második kategóriát képeznék a korona által élethoszsziglan kinevezett tagok, és ugyan magas hivataluknál fogva, a 10 országzászlós s 2 koronaór, a 26 r. katolikus s görög szertárt, katolikus érsek s megyés püspök, (a csak címzetes püspökök s az apátok és prépostok kihagyásával) 9 görög nem egyesült érsek és püspök, a m. kir. Kúria elnöke és a királyi táblák elnökei, összesen mintegy 50—60 tag, s ezeken kívül mintegy 40—50, a korona által a polgárok minden osztályából kinevezett érdemes hazafi, a katonai, közigazgatási tudományos, művészi, kereskedelmi és iparos körökből véve, minden egyéb qualitikáció nélkül. Lehetnének ezek mindenféle tekintélyek s kitűnőségek, kiszolgált miniszterek, volt vagy most is alkalmazott hivatalnokok, bírák, katonatisztek, írók, művészek, tanárok, gyárosok, nagykereskedők, jeles gazdák stb., kikben a különféle országos érdekek, nagy tapasztalású. gyakorlati ismeretekben gazdag, s kitűnő állásuknál s önrzetük-nél fogva mindamelltt is, hogy kinevezés által nyernék méltóságukat, kevés kivétellel független és magas szellemű magyarázókra. s védőkre találnának, kik a túlságos számú s nem kellőleg (jualifikált született mágnások helyét igen jól pótolnák.

Az államfő által, miniszteri ellenjegyzés mellett kinevezett kategóriára nézve fontos kérdés, hogy azok csak bizonyos, a törvény által meghatározott körökből vétessenek-e, vagy az államfő szabad tetszése szerint, minden feltétel nélkül. Franciaországban, az 1852-iki alkotmány szerint meg volt ugyan határozva a szenátorok száma, de a császár választhatta azokat teljes szabad kénye szerint, tekintet nélkül korra, születésre, vagyonra, érdemre. Ellenkezőleg az 1830-iki monarchia alatt a pairek száma korlátlan volt, de a király azokat csak bizonyos hivatalos körökből nevezhette.¹⁾

¹⁾ Az 1831-iki decz. 29-iki törvény szerint, a király csak liat éven át képviselőséget viselt egyénekből, Franciaország marecballjai s admiráljaiából két évi ily hivatalviselés után, a volt miniszterek s nagykövetekből, az államtanácsosok s megyei főnökökből 10 évi szolgálat után. a »Conseil général electif«-ek tagjaiból három választás után, a 30 ezernyi s azon felüllevő lakossággal bíró városok polgármestereiből, két megválasz-

Ezen körök meghatározása igen nagy nehézséget okoz; — feltűnő, hogy az említett francia törvény szerint a szenátorok nagyon is erős arányban vétettek a hivatalos bureaubból s noha kívánatos, hogy az állam főhivatalnokai tapasztalásaik kincsét s tudományuk s tekintélyük hatását hevigyék a törvényhozás házába, de senki sem fogja helyeselni, hogy az egész kamra köreiből alkottassák. Legjobb s legegyszerűbb a kinevezést, a felelős minisztérium ellenjegyzése mellett, a koronára bízni, melynek érdekében van a legkitűnőbb erőket gyűjteni össze maga körül s legfeljebb annyit mondani ki a szabályozó törvényben, hogy a kinevezendőknek legfeljebb csak egy harmadrésze vétethessék a hivatalos körökből, a többi pedig az érdemnek és tapasztalásnak egyéb koszorújai s előkelői közül.

A felsőház harmadik alkatrészéül a kizárt főispánok helyére lépének a törvényhatóságok (megyék és városok) választottal, összesen 86; mert ennyi ma a törvényhatóságok száma, t. i. 64 megye s 22 város, a kisebb városok a megyékbe olvadván. A 100-as szám kiegészítésére még szükséges 14 tagot a helvét és ágostai hitvallású s unitárius egyház főpapi kara szolgáltatná, u. m. 5 helvét, 5 ágostai hitvallású s 1 unitárius superintendens vagy főgondnok, összesen 11, s ezeken kívül a M. Akadémia idő szerinti elnöke s az egyetemek rektorai. A protestáns és unitárius egyházfőnököket, mint szintén szabadon választott elemeket, ezen kategóriába soroztam. Ezeket egyébiránt át lehet tenni a második kategóriába, a gazdag egyháziak oldalához; s ez esetben itt, a harmadik kategóriában, helyeiket a második sorozatban tizenegy taggal megfo-

tatás után, a semmitűszék s főszámvevőszék elnökei s tanácsosaiból s ezen testületek mellett alkalmazott főügyészekből, úgy a fellebbviteli törvényesékek (Cour royalok) elnökeiből 5 évi hivatalviselés után, ez utóbbi fellebbviteli bíróságok mellett levő főügyészekből 10 évi hivatalviselés után, a kereskedelmi törvényesékek elnökeiből, ha 30 ezernyi lakossal bíró városokból valók s négyszer választottak meg székeikre; végre az Institut, tagjaiból, oly polgárokból, kiknek a törvény által nemzeti jutalom szavaztatott meg s kereskedelmi bankok és házak tulajdonosai s főnökeiből, ha 3000 frank adót fizetnek s hat év hosszát voltak tagjai valamely megyei tanácsnak vagy kereskedelmi kamarának, — nevezhette a szenátus tagjait, az érsekek és püspökök pedig teljesen ki voltak zárva azon világos szándékkal, hogy a szenátus egészen laikus jellegű legyen.

avatkozott kir. kinevezettek pótolhatnák. — így a kinevezettek kategóriájába, a hivatal hasonlóságánál fogva, választott tagok; s a választottak kategóriájába, ugyanannyi számban kinevezettek jönnének, a harmónia rovására.

Azokhoz csatlakozom, kik szükségesnek találják, hogy a felsőház egy részét választott, időnkint megújuló s felfrissítő elem képezze, mely megóvja a felsőházat a merevvé és csökönnyössé válható maradiságtól. Ezt pedig összekötni vélném czélszerűnek a törvényhatóságok képviseltetésével, melyet legújabbban Hevesmegye példája után, a törvényhatóságok is sürgetni kezdenek. »E jog — úgymond Hevesmegye a belügyminiszterhez intézett feliratában — a törvényhatóságok életére most alig sejthető kedvező hatást fogna gyakorolni. A jelenlegi főrendiház tagjai közt vannak a főispánok; ha az czéloztatik, hogy ezek, hivataluk helyén betöltendő közelebbi hivatásukra való tekintet miatt, kimaradjanak a jövő felsőházból: nem helyes, alkalmoszerű, szükséges-e gondoskodni, hogy e hézag a törvényhatóságok valódi képviseltetésének törvénybe iktatásával pótolassák? A nagy földbirtokot képviselő születési arisztokracziából s részint a különféle polgári érdekeket képviselő kinevezett szenátorokból álló felsőház vegyes rendszerébe harmadik elemül épen beleillenének a törvényhatóságok által választandó s a közigazgatás és a provinciák jogos érdekeinek képviselésére hivatott tagok, s az így, születés, kinevezés és választás útján megalakulandó felsőház oly minden érdekeknek megfelelő s ennél fogva oly relatív tökélylyel bíró szervezet lenne, mely a legszerencsésebb alkotások közé tartoznék.« így a felirat; s kiemeli még, hogy ily törvény egy régóta égető állami kérdés szerencsés megoldásához is járulna s a törvényhatóságok életében új korszakot alkotna, mert a törvényhatósági ellankadt, élete- s erejevesztett intézmény, küldöttjeinek a törvényhozási tanácskozásokban való részvéte által mintegy megifjulna, s a nemzet szívéhez közelebb hozatnék, a törvényhozás nemes munkájába újra befolyó megyék s városok ismét pezsgő élet kedvével s erejével telnének meg, s mint közigazgatási és önkormányzati közegek is megélénkülnének. Végre a felsőház mérsékleti szelleme, mely annak sajtószerű hivatása,

a törvényhatóságok magoktartására is jótékony hatással lehetne.

Ezen, viszonyainkba jól illő s életrevaló eszmét, Horvátit Boldizsár volt igazságügyminiszter is, — ha nem csalódom — magáévá tette, s tervében a főispánok üresen maradt felsőházi helyeit a törvényhatóságok választott képviselőinek szánta. Örülök, hogy vele e nézetben is egyetérthetek. Ily elem életet és iideséget hozna a vitatkozásokba, felfrissítené a felsőház levegőjét, s e házat, elzárt jelleméből kiemelve s a nagy közönség küldötteinek megnyitva, ennek is tulajdonává tenné; bizalmával, részvételével, szeretetével környezné. Ily elem bevezetése nem válnék ártalmára méltóságának s tekintélyének, a közügynek használna, a vidéki érdekek alapos ismerete s képviseltetése által; a ház konzervatív, higgadt jellemét pedig nem rontaná meg, mert a törvényhatósági bizottságok, magok is már magasb qualitikációval bíró s keresztül szűrt elemek a választás rostáján, bizonynyal nem választanának a felsőházba felforgató, tudatlan vagy erkölcstelen elemeket, s ha választásaik nem lennének is mindig s mindenütt erősb színezetű konzervatív irányúak, de a másik túlságba se tévednének. E veszély ellen teljes biztosíték van a közvetett választásban; mert itt a nép választottai s a virilisták választanának, s e biztosítékot még erősbíteni is lehetne a választhatókra nézve kiszabott magasb qualificációk által. A közvélemény képviselője volna ez elem, de a higgadtabb, érettebb közvéleményé, melytől a közvetett választás s a megkívántató magasb qualitikáció alapján biztosan lehetne reményleni, hogy a rend fenntartása, a túlcsapongó szenvedélyek mérséklése, a rögtönzések meggátlása körül ép oly jól teljesítené feladatát, mint a másik két tényező, mert a mondott alapon nem volna hihető, hogy oly féktelen és zavargó elemek jutnak a bölc s mérséklés házába, melyeket az egyéves népválasztás olykor behozni szokott a képviselőházba; ha p. o. a választásokban 40 éves életkor, felsőbb iskolák bevégezése, 5000 frtnyi biztos évi jövedelem az országban fekvő birtokból, tőkepénzből, vagy a képviselőséggel összeférő hivatalból, s hosszabb idő óta tartó állandó lakás az országban kívántatnék meg. A szenátorok e kategóriája is, mint az első kategóriára nézve mondva volt, két annyi időre válasz-

tatnék, mint a képviselők, t. i. 6 évre, s 3 évenkiut fele részben megújítatnék.

Találkozom ez eszmékben Dózsa Dániel tisztelt barátommal is, kinek a »Kolozsvári Közlönyben« nyilvánított eszméi nagy részben összbangzanak az itt előadottakkal, azon különbséggel mégis, hogy ő, tekintetbe véve a főrendiház gyakran tapasztalt ürességét, s a mostani tagok sajnos indolentiáját, nagyobb számot tart szükségesnek, mint én, ki az új házban új erényeket, új érdekeltséget s buzgalmat reményiek; hogy továbbá ő a tagul kiszemelt mágnásoknál nem ugyan 3 vagy 5 ezernyi, de mégis egy vagy másfél ezer frtnyi adócensust szükségesnek tart, míg én azokban, kiket a mágnások testületé szabadon megválaszt, minden census nélkül is feltalálhatni vélem a szükséges biztosítékot a tagoknak úgy jellemére, mint lehetőségére nézve; végre, hogy ő a koronának meg akarja adni azon jogot, hogy a választott törvényhatósági képviselőt recusálhassa s attól a meghívót megtagadhassa, a mit én czélszerűnek nem tartok, mert ez a szabad választás megghiúsítása lenne s oly rendszabály volna, mely a felsőház iránti bizalmat csökkentené. De különben nem látok nagy veszélyt abban, ha a törvényhatósági választásokból netalán egy-két, a felsőházba nem illő egyéniség kerülne ki, mely a nagy többségben elenyészik, s legfeljebb némi apró kellemetlenséget okoz.

Sokan talán meg fognak ütközni azon, hogy egy-egy felsőházi tag választásának jogával minden egy-egy önálló törvényhatóság bírjon, tekintet nélkül a törvényhatóságok kiterjedésének s lakosaik számának roppantul eltérő különbségeire, hogy a nagy Pest, Bács, Torontál, Bihar stb. megyék s a főváros épen úgy csak egy-egy felsőházi tagot küldjenek, mint a kis Mosony, Turócz, Esztergommegyék s a kisebb vidéki városok. — Csak azt látják helyesnek s igazságosnak, hogy e részben is a képviselőbázi választások rendszere követessék, s minden egyes megyei és városi municípium lakosságának számaránya szerint választassanak meg a szenátorok, kimondatván a törvényben, hogy országszerte p. o. 40—50 ezer lakosra esnék egy-egy felsőházi tag, a mennyivel a legkisebb törvényhatóságok is bírnak; s azon városi törvényhatóságok, melyek ennnyivel nem bírnak, azon megyékkel együtt,

válaszszanak, melyek területén fekszenek. De ily mód szerint Magyarország 15 millió lakosa után 375 felsőházi tag választatnék, a mi helyesnek látszhatik az előtt, ki az egész felsőházat, mint Párthos Béla, választásra akarja alapítani, de el nem fogadható általam, ki a felsőháznak csak egy harmadrészét akarom e forráshói meríteni, s összesen csak 300 tagból óhajtom alakúim e legmagasb tanácskozó testületet, míg azt Somssich Pál épen csak 150—180 tagra szorítaná. — Igaz, hogy a megyei törvényhatóságok kiterjedése s lélekszámú, valamint a törvényhatósággal felruházott városok lakosszáma is tetemesen különböző, s az említett vélemény szempontjából feltűnő anomáliának kell elismerni, hogy a több mint fél millió lakossal bíró Pest-Pilis-Solt-Kis-Kúnmegye hatósága épen úgy csak egy felsőházi tagot választson, mint a 46.000 lakossal bíró Túrócz. A méltányos képviselteség megfelelő számaránya azonban kellőképen ki van fejezve a képviselőházban, hol a tagok száma a lakosság számának körülbelül helyes arányban felel meg (bár a valóságban egyik képviselőt ezerek, a másikat csak százak, vagy olykor épen csak néhányan választják)— azon csekély kivételekkel, melyekben az 1848-iki törvényhozás czélszerűnek tartotta, különös politikai tekintetből, némi kedvezést gyakorolni. — A törvényhatóságok által választott felsőházi tagok nem a nép kisebb-nagyobb számát, hanem a törvényhatóságokat, mint ilyeket képviselik, melyeknek jogaik egyenlők, céljok s hivatásuk ugyanaz, akár kicsinyek, akár nagyok legyenek. Ha idővel czélszerűnek fog találatni a történeti alaptól erősebben eltérni, mint máris történt Abauj és Torna egyesítésével s több erdélyi megyével és egy rakás apróbb kir. városi municípiummal, ha az ország egyenlő megyékre osztatik, mint a milyenek körülbelül Franciaország departementjei, akkor a képviselteség ezen feltűnő anomáliája is megszűnik, addig azonban mitsem árt. Ott van megnyugtató például az éjszak-amerikai szövetséges államok congresszusa, mely szintén szenátusból s képviselőházból áll; amabban az egyes szövetségi államok függetlenségének elve, ennek összealkotásában a nemzeti felség elve az irányadó, mint Tocqueville mondja. A congresszusba minden állam, legyen bár nagy vagy kicsiny, 2—2 szenátort küld egyformán; a képviselőháza

pedig különböző számú képviselőket az államok lakosainak számához képest. Így p. o. Új-York nagy államnak, Tocqueville híres munkája megjelenésének idejében, 40 képviselője s csak 2 szenátora volta congresszuson, a legkisebb Delaware államnak szintén 2 szenátora s csak 1 képviselője. A szenátusban a legkisebb állam egyenlő befolyású a legnagyobb állammal, a képviselőházban pedig Új-York negyvenszer annyi szílylyal bír, mint a kis Delaware. S e két, elméletileg össze nem férő s képtelennek látszó rendszer semmi kárt sem okoz. — Nálunk a törvényhatóságok által választott felsőházi tagok nem képviselnék ugyan a törvényhatóságok függetlenségének elvét, mint az amerikaiak képviselik az egyes államokét; de képviselnék a törvényhatóságok speciális érdekeit, szükségseit, óhajtásait, — míg a népfelség elve kellőképen képviselve van a másik házban, melyen különben is a fősúly fekszik.

IX.

Mielőtt előadásomat bevégezném, szabad legyen még a javaslat indokolásául némely, talán figyelemre méltó nézeteket főlemlítenem.

Főalkatrészül tartom szükségesnek, többször említett hazai viszonyaink közt, a jövőendő felsőházban a történelmi alapon álló magyar főnemességet, föltéve, hogy ez függetlenségben, hazafiságban, józanságban, okos engedékenységben, de esetleg kitartó elvhűségben és bátorságban is, az angol lordokat veszi például. Nemcsak azért szükséges a történelmi elemnek, a nagybirtokéi s tekintélyű főnemességnek meghagyása a felsőházban, mintha az egyoldalúságnak, elhamarkodásnak, s a szenvedélyek uralkodásának ellenszerét főképen ez elemben lehetne feltalálni, s a felsőháznak létjogul szolgáló conservatív, higgadt, érett szellemet főleg ez biztosítaná. E czélt más elemekkel is el lehetne érni. A magas arisztokracia részvételének szükségessége, alkotmányos monarchiákban, más szempontban is rejlik. Ha monarchiában élünk s elfogadjuk, hogy az örökös királyság jótékony következeket biztosító kormányforma: akkor óhajtunk kell azt is, hogy az uralkodó család ez örökjoga ne álljon egészen

tés védelme nélkül a néppel szemközt, s hogy legyen valamely közvetítő örökös méltóság a trón és a nép között. — Nem helyezek különös nagy súlyt ezen évrre, melyet már fennebb is szellőztettem; azonban egészen figyelmen kívül hagyni ezt sem lehet. Természetes és tagadhatatlan, hogy a kormány és a népképviselő, habár egyazon célra, a haza boldogságára, a közjólétre kell törekedniük, mégis két különböző irányt követnek, mert a kormányok saját rendeltetésök és feladatuk szerint, főképen az egységet és rendet, a kormányzás lehetőségét s könnyebbségét, a hatalom szükséges eszközeit tartják szem előtt, míg a népképviselők a polgárok szabadságát őrzik és védik; e két sarkpont körül forog az egész államélet. E kétféle törekvés a törvényhozásban ellentétes véleményekre, heves és ingerült nyilatkozatokra s küzdelmekre és gyakran kikerülhetetlen összeütközésekre vezet a korona s a népképviselők közt; sajnos félreértések, hamis és túlságos következtetések, majd egyik majd a másik részről makacs ellenállás tünetényei merülnek fel, melyek eligazítására, felvilágosítására s békés elintézésére alkalmas közbenjáró szüksége éreztetik. Magánosok közti perekben a bíró dönt; a korona és nép közti differenciákban csak fegyver lehetne a bíró; nehogy azonban e szomorú végletség s ennek nyomán anarchia, polgárháború, a gyengébb fél elnyomása s az erősbnek despotismusa következék be: közbenjáró, közvetítő testületre van szükség, mely a kiegyeztetést megkísérlte. De ki lehet a legjobb közbenjáró a fejedelem és a nép között? Nem oly közeg van-e ez áldásos szerepre leginkább hivatva, mely egyik fél iránt sem viseltetik ellenséges indulattal s elfogultsággal, egyik irányában sem idegen; a mely a szabad alkotmány áldásaiban legnagyobb mértékben részesülvén, kell, hogy az iránt rokonszenvvel viseltessék; de egyszersmind maga is örökösjogú lévén, az örökösjogú trón érdekeit is szíven viseli; — s így mindkét részre érdekelt lévén, épen ezért részrehajlatlan? Ezen célnak sem a kormány által nevezett, sem a nép által választott felsőház nem felelne meg oly jól, mint az örökös pairség, mely örökölt nagy vagyona, főképen földbirtoka, elmozdíthatatlansága, társadalmi tekintélye s magas állása által teljesen független, s mely igen jól tudja és érzi, hogy ha megfélemlenék e hivatásáról,

ha makacsul ellenszegülne a népképviselők vágyainak, közönbösséget mutatna a szabadság s elfogult előszeretettel a maradás vagy épen hátrálás iránt, vagy ha magát gyáván függőnek mutatná: épen ez által erkölcsileg megsemmisítené önmagát, s megrontaná saját üdvös hatását. — Igen fontos tekintet, s az óhajtott eredmények erős biztosítéka az, hogy a fejedelem teljes bizalmát s rokonszenvét bírja, a ki közvetítésre, kiegyenlítésre vállalkozik. Elég közel áll hozzánk a tapasztalás, s még nem felejthettük el, hogy a magyar főnemességnek, egyéb tényezők közrehatása mellett, főérdeme volt a szomorú emlékü Bachrendszer legyőzésében s talán senki se vonja kétségbe, hogy a nemzet passiv ellenállásával támogatva: ő segítette töképen eltávolítani a trónt környező átkos befolyásokat, megnyerni a fejedelem szívét, s előkészíteni a kiegyezés útját, hogy e nehéz időben híven és buzgón teljesítette a dynastia és nemzet közt a közbejárói hivatást; azután pedig, ellenszegülés és ambíció nélkül, bölcs lemondással adta át a hatalmat a szabadelvű Deák-pártnak.

Tagadhatlanul vannak szomorú példák is, hogy az örökös pairie nemes feladatának eleget nem tett, s a szabadságot és üdvös fejlődést rövidlátólag gátolta. Tapasztaltuk ezt hosszabb ideig saját főrendi házunkban is; láttuk, hogy a maradi, előítéletes vagy gyáva főnemesség többsége a követek házának legüdvösb, leghazafiasb s mérsékleti óhajtasait is makacs ellenszegülése által megghiúsította, s nagyszámú izenetek hiábau váltattak. Ezek azonban inkább csak a múlt kor esetleges, s a rossz szervezés által okozott jelenetei, melyeken a bölcs törvényhozás segíthet, a házak czélszerű összealkotása által kellően ellensúlyozva az aristokraczia netaláni egyoldalú, elfogult irányzatát. — Nem szabad előre feltenni, hogy a főnemesség szolgai érzelmű s hazafiatlan lesz, sőt saját érdekeinél fogva is épen az ellenkezőt kell feltenni. A közvélemény szabad nyilatkozása, a szabad sajtó is nagy garanciát nyújt ma e tekintetben, mely akkor hiányzott. Sokan vannak, kik a történet példáira hivatkozva, nem bíznak az örökös pairie függetlenségében. Mindez azonban csak azt bizonyítja, hogy eszményi tökéletes állapotokat, az emberi természet gyarlósága mellett, minden időben s minden viszonyok közt megőrizni nem lehet, de ebből

nem következik, hogy az emberi természet örök törvényei, az állami nagy alkotásoknál, figyelmen kívül hagyassanak. Azt pedig kétségbevonni csakugyan nem lehet, hogy kinevezéstől nem függő, elmozdíthatlan, örökös, ősi talajban gyökerezett, a nemzeti érdekekkel összenőtt, vagyonos, kegyelemre s ajándékra nem szoruló testület sokkal függetlenebb elem, mint bármely más, melyet e hazában feltalálhatunk.

Azok, a kik ez okokkal be nem érik, kik elsőbbséget adnak akár azon nézetnek, hogy csak egy kamara legyen, akár annak, hogy ha két kamara van, mindegyiknek tagjai a nép által választassanak, a kik a nemességet már csak hasznavehetlen romnak, magát teljesen túlélt középkori intézménynek s oly rossznak tekintik, mely még csak nem is szükséges, — gondoljanak egy kicsit arra is, hogy mit követel a méltányosság. A nemesség sokat vesztett, 1848-ban nemes nevéhez méltó nemes önzetlenséggel lemondott jövedelmei nagy részéről s elvesztette ősi előjogait, melyekkel jóhiszeműleg bírt. Méltányos, hogy valamely kárpótlást találjon, s a józan politikának sohasem szabad tekinteten kívül hagyni a valóságos, tényleges viszonyokat, bár a theoria feljajdul s a szobatudósok fejet csóválnak is. — Nálunk nagyszámú, még mindig vagyonos és befolyásos főnemesség van, történeti emlékekkel, érzelmekkel s igényekkel, és meg kell vallani, hogy ezen főnemesség soraiban igen sok derék ember, lelkes hazafi, felvilágosodott s áldozatkész főúr van, s a nemesség és egyéb osztályok közti teljes béke s egyetértés a közjó érdekében s fenyegetett nemzeti életünk veszélyeivel szemben, nagyon is kívánatos.

Egy perczig sem szabad felejteni hazánk speciális helyzetét, melyben többféle faj s nemzetiség lakik és agyarkodik egymásra. Ne akarjuk elsimítani a bajt, s elrejteni a fenyegető veszély rémképét, mely innét származik. Annak idejében elmulasztottuk (a mit Franciaország a benne lakó germán, és Poroszország a szláv fajok ellenében el nem hanyagolt) az egyesítés, a beolvasztás munkáját végrehajtani, ez ma már késő, mert a nemzetiség a vallásoshoz hasonló fanatizmus tárgya lett. Mill Stuart pedig, habár nagyítva s a publicisták természetere szerint általánosítva a történet tanúságait, nem alaptalannul állítja, hogy »alig képzelhetők szabad intézmények oly

országokban, hol sokféle nemzetiség él egymás mellett, mert ezek, egymást botorí gyűlölvé, nem egyesülnek azon célra, hogy a rossz kormányok ellen fellépjenek s a közszabadságot megvédjék. — Nálunk történeti s földirati viszonyaink közt, a magyar nemzetiséggel együtt, a szabadság örökös veszélyben forog a sokféle nemzetiség viszálykodása miatt, s mindent el kell követnünk, hogy a védő s fentartó elemeket, melyek ama kincsek megőrzésére vannak hivatva, erősítsük, szaporítsuk. Cél-szerű tehát s életkérdés a m. nemzetiségre úgy, mint a közszabadságra nézve, hogy a főrendiházban üljenek és döntő szavazattal bírjanak a született, magyar vérű főurak, nem pedig helyükben a pénzarisztokraczia lelketlen, gyökeretlen tagjai, idegen vérrel s hajlamokkal, — kiknek »ubi bene, ibi patria«. — Bármily sértő legyen némely született arisztokratának büszkesége, mely sokakat haragra ingerel e kaszt ellen, — de még kiállhatlanabb az, a mi ma, az anyagi korszak szennyei közt, gyakran helyébe lép: a pénzre alapított nyomorí dolyf, az emberiséget s nemzetet lealacsonyító aljas szatócs szellem és szatócs politika, az egyedül a piaci nyereségre, zsebjei tömésére, anyagi élvezetei kielégítésére irányzott silány és közönséges mohó vágy, s minden nemesb, minden szellemi és magas-tos irányában tanúsított érzelemhiány; valamint más részről a sülyedt, szolgálai s egyszersmind lefelé durván gögös hivatal-noki felfuvalkodottság is.

A született törvényhozóknál, a nagy birtokos főuraknál, főleg azon gondos megválasztás folytán, melyet a testülettől méltán lehet remélni, tehát azoknál, kiket ez osztály saját köréből, mint legkitünőbbeket, kijelöl, a büszke s önálló függetlenségnek lehető legnagyobb biztosítékát vélem feltalálhatni, feltéve, hogy ezen osztály, a belőle származott valódi nagyok példáján lelkesülve, szolgálai szellemű s udvari kegyeket hajhászó korcs arisztokracziává nem törpül, a mire szomorú példákat mutat ugyan a történelem, de a mitől tartani ma, és nálunk nincs alapos ok. S bármily kifogás alá eshettek is a magas arisztokraczia egynemely tagjai függetlenség dolgában, a meny nyiben, köztudomás szerint, a szegénység sem csábítóbb vesztegető, mint a fennhéjázó s csillogó kitüntetésekre vágyó ambíció, azt csakugyan bátran állíthatjuk, hogy e történelmi

elemnél sokkal kevésbé lennének, függetlenség tekintetében is megbízhatók, az ennek hibáival szintén bíró, de ősi erényeiket nélkülöző »új földesurak«, kiknek hiúsága s kegyvadászata még nagyobb fokú, de szelleme s gondolkodásmódja kevesebbé emelkedett, kik nem büszkék, de gőgösek, s kiknek elvűségében, lovagiságában, hazaszeretetésében s nemzeti érzelmeiben sokkal kevésbé lehet bízni. — A magyar főnemesség válogatott tagjait, a hazafias érzelmen kívül, melyet nálók kétségbevonni semmi ok sincs, mert annak naponkint fényes példáit adják, legszorosabb, legközvetlenebb érdek fűzi a magyar haza s annak szent földén élő sokszázados állam sorsához. Ők legtermészetesebb védői az államnak, a trónnak, az alkotmánynak s a nagy nemzeti érdekeknek. — Sokan az 1848. előtti pozsonyi főrendiház többségének tudvalevő, a történelemben megbleggett, s a mérsékelt és igazságos Deák által is több esetben keserűen s élesen kárhozott rossz szellemére, fölfelé, az udvar irányában bizonyított engedelmes és hunnyászzkodó szolgáliságára, s más oldalról a nemzeti törekvések, s a haladás, és pedig nemcsak a rohanó s felforgató, hanem a józan, bölcs és meggondolt haladás ellenében kifejtett makacs és buta ellenszegülésére fognak hivatkozni. De elfelejtik, hogy azóta az idők s emberek lényegesen változtak.

Legyünk igazságosak. A korszellem fuvalma a főrendek fejei fölött sem ment át nyomtalanul. A magyar főurak egy része ellen azon időben, midőn soraikban az elnemzetietlenedés, elkorcsulás, idegen istenek imádása s a közügyek iránti részvétlenség elharapódzott, méltán emelt vádak ma már alaptalanok volnának. Sőt akkor is voltak félelem és szenny nélküli Bayardok, kik hősieen vívtak a főrendiház jobb hírének megalapítása érdekében, az alkotmány bátor védelme, a haladás zászlójának erős karral emelése, a nemzeti érdekek hőkeblű ápolása által. Nem az ő soraikból kerültek-e ki a nagy reformer, a zászlóvivő, gr. Széchenyi István és társai? nem ők alapították-e legnagyobb részben a m. akadémiát? nem védték-e 1840. óta a főrendiházban, nemes hévvel s kitarással, a szabadság, a haladás ügyét gr. Batthyányi Lajos és Kázmér, b. Eötvös József, gr. Teleki Lászlóval egy táborban? nem vértettek-e el többen közülük, mint hősök, a szabadság táborában,

vagy mint vértanúk a vesztőhelyen? — nem vesznek-e részt mai napság a közjót előmozdító összes vállalatokban, nem állnak-e azok nagy részének élén, az angol lordok dicső nyomain járva? nem foglalnak-e el tagjai, Zrínyitől a bajnok költőtől kezdve, Amadén, Orczyn, Rádayn, Prónayn, Podmaniczky, id. gr. Teleki Lászlón, Sámuelen, Józsefen, gr. Dessewffy Józsefen keresztül b. Eötvös Józsefig, gr. Dessewffy Aurél s Emilig, az ifjabb gr. Teleki Lászlóig s Kemény Zsigmondig, az erdélyi fejedelem unokájáig, — kitűnő helyet az irodalomban s művészetben, vagy legalább annak pártolásában? szabad-e egy perczig is

Kincs tehát semmi okunk a szabadságot s nemzetiséget fenyegető veszélytől tartani a miatt, ha a jövőbeli felsőházhoz az anyag egy részét a mostani főrendiházból vesszük át, mely igen sok. bár szervezetlen, de becses anyagot s elemet foglal magában. A reform lehelle a szunnyadó erőket fel fogja ébreszteni s tette lelkesíteni, s az ifjúságot, melyre most elég panasz van, apjaik nyomdokaiba állítani. Ellenben, igen sok érv harcol a mellett, hogy a főnemesi osztályt onnét nemcsak ki ne zárjuk, de annak központjává s fő alkatrészévé tegyük. A magyar társadalomban, melynek megmentése s továbbfejlesztése nekem legalább, s azon iskolának, melyhez tartozom, mindenkifőlött szívünkön fekszik, a régi magyar nemesség, bár fogyatkozott hajdani erejében s befolyásában, még ma is oly fontos és hatalmas, oly elsőrendű tényező, melyet mellőzni kár és veszély nélkül nem lehetne, melyet a tevékenység örökölt oltárától eltávolítani valódi nemzeti öngyilkosság lenne. A magyarra törő, felizgatott nemzetiségekkel szemközt, különösen az ország oly részeiben, hol a szláv, szerb, oláh fajok számszerinti többségben vannak, mint Erdélyben s némely felső kárpáti megyékben, csupán a magyar nyelvet értő, beszélő, terjesztő s magyar nevére büszke nemesség a magyar

államnak s nemzetiségnek azon védvára, melyre biztosan támaszkodni lehet. A felsőház tehát maradjon oly törvényhozási tüzehely, hol a magyar főnemesség ezentúl is egyenes befolyást gyakorolhasson közügyeinkre s ne féljünk, hogy ha az új felsőház s ennek a képviselőházhoz való viszonya czélszerű, okos szervezetet nyer, e befolyás üdvös ne legyen. Idővel, majd meglassuk. — A nemzet, ha reményeiben csalatkozik, segíteni tud magán.

A teljesen demokratikus alapon szervezett képviselőházban a nemzet nagy teste, nevezetesen annak alsóbbrendű osztályai is eléggé képviselve vannak; a demokrácia tehát nem veheti rossz néven, ha oly felsőház alkottatik, mely más fajta elemekből is áll, s ha gondolkodik, át fogja látni, hogy a régi elemeket nélkülöző, népi választásból keletkezett, tehát szintén egészen demokracziái alapra fektetett felsőház nem lenne egyéb, csak egy másik, tehát felesleges alsóház. melynek egyedüli szerepe volna, hogy a törvényjavaslatok, melyeket a képviselőház megvitattott, még egyszer megvitattassanak; a mi a két-kamra rendszernek létjogosultságát megalapító legfőbb cél s feladat, de csak úgy érhető el teljesen, ha ezen megfontolás s megvitatás nem csupa kérődzés, s egyoldalú ismétlése az előbbinek, egyazon érdekű, nézetű, hajlamú s észjárátú emberek részéről, hanem a képviselőház alkatrészeitől különböző, új szempontokkal, rokonszenvekkel, felfogással s látkörrel bíró tényezők által más és talán magasb színvonalra emeltetik, s így a törvényhozás nehéz kérdései minden oldalról kellő világosságba helyeztetnek.

A felsőház célja, létjogosultságának alapja első vonalban kétségtől az, hogy a törvényjavaslatok, mielőtt kötelező törvényekké válnak s az országra üdvöt vagy kárt árasztanak, kétszeres megfontolás s átvizsgálás alá vétessenek; de nem csupán az, mert ezt, egyetlenegy házzal, két kamrarendszer alkalmazása nélkül is el lehetne érni oly ügyrend behozatala által, mely a képviselőházban a javaslatok ismételt felolvasását s megvitatását parancsolná. A felsőház célja az is, hogy ne legyen egyszerű másolata az alsóháznak, mely ettől csak tagjainak magasb korára s kvalifikációjára s talán nagyobb tekintélyére nézve különbözik, hanem legyen oly közege, mely a tör-

vényjavaslatokat új és oly szempontokból vegye vizsgálat alá, melyek a képviselőházban, ennek demokrata jellege, természete mellett, nem érvényesíthettek, s így a nézetek egyoldalúságán segítsen. Természetesen nem azt értve ezen szükségesnek vélt különböző felfogás s nézeteltérés alatt, a mi 1848. előtt a követek pozsonyi táblája s a régi főrendek táblájának többsége közt. köztudomás szerint, a közjóit, a szabadság és haladás ügyének nagy hátrányára uralkodott, hogy az egyik ház hazafias érzelmű, a másik korcs és idegen szellemű, az egyik rohanva haladó, a másik csökönyösen egy helyben álló vagy éppen rák úton hátrafelé mászó legyen, hanem hogy a felsőház a nevelési túlságokat mérsékelje, a meggondolatlan rohanást tartóztassa. a demokraczia feltűnő féktelenségeit korlátozza, a szűk körű provinciális és chauvinisztikus felfogásokat magasabb, általánosb színvonalra emelje, s a tanácskozásoknak, vitatásoknak, ha szükségét látja, azon bevégeztséget, korrektséget s tisztaságot adjon meg, melyre csak a világlátott, szélesb látkörű tapasztalás, az érettebb kor bölcsesége, a nagy vagyon s magas!) társadalmi állás minden eszközével ellátott s kifejtett tudományos és klasszikai műveltség képes, hogy a kereskedés s szenvedély ellenében higgadságot, a képzelet kicsapongásával szemközt józan mérsékletet érvényesítsen, a túlságok közt arany középutat nyisson, s átvezető, mentő hidat építsen.

Mindazokban, a mit, részint talán ismételve is, elmondtam, úgy hiszem, elegendő érvet raktam le azon nézetem támogatására, hogy a felsőház egyik s fő alkatrésze a történelmi jogalapon álló főnemesség legyen.

Hogy azonban a káros és veszélyes kasztszellemtől, az eltespedéstől s elkorcsulástól, melybe, magára hagyatva, más elemektől nem támogatva, s időnkint fel nem frissítve, sülyedhetne, megóvassék, s hogy a felsőház azon kellő súlylyal és tekintélylyel legyen felruházva, és azon közbizodalommal környezve, melyet magas feladatainak megoldása igényel, a tisztán arisztokratikus elemet vegyíteni kell más, de szintén független, szintén tekintélyes elemekkel, melyek népszerűségét, erejét, hatását nevelik. Ne legyen népképviselő, mint az alsóház, de legyen »a magyar nemzet« képviselője magasabb értelemben. Csak úgy felelhet meg nagy hivatásának, úgy nyerheti meg az

ország teljes, hódoló bizalmát s tiszteletét, úgy élhet üde erőben s egészségben, ha időnkint felfrissítették, s ha akkép lesz összealkotva, hogy tagjai nemcsak ősi nevet és címet, hanem egy vagy más valódi fontos állami, társadalmi vagy nemzeti érdeket képviselnek, s mindenki által ily érdekek hú letéteményeseiül tekintetnek. Azonban ezen, a főrendeket kiegészítő egyéb elemeknek is, kivétel nélkül, olyaknak kell lenniük, hogy szemközt a gyakran váltakozó alsóházi elemekkel, melyek most három évenként jönnek s mennek, s a folytonos változás és hullámvás képét mutatják, minél nagyobb állandósággal bírjanak, s a választó néptömegek szeszélyeitől nem függve, a divatos vélemények csapongó árajainak nem engedve, a következtességet, a folytonosságot megőrizték, úgy felfelé mint lefelé függetlenek legyenek, s apró pártszennvedélyeken felülemelkedett, tisztelt, tekintélyes, magas műve ltségű, szakképzett férfiakból, — bár nem is nagy adót fizető nábókból, s nem is tiszta kékvérűekből álljanak, kik által kellőleg és arányosan képviselve legyenek mindazon magas és nagy érdekek, melyeket az ingatag s kicsapongásokra hajlandó vélemények hullámvás áraján felülemelni s lehetőleg biztosítani és állandósítani akarunk, úgymint: az államforma, mely nálunk történeti alapon nyugszik s a nemzeti véralkat, szokások s hagyományok erejénél fogva: az alkotmányos monarchia; az alkotmányt szabályozó s biztosító alaptörvények, szt. István koronájának egyisége s épsége; a magyar fajnak e nevét viselő s általa alapított országban méltó felsőbbsége, más itt lakó fajok nyelvének és sajátságainak az államegységet nem sértő megóvásával s tiszteletével párosítva; — a vallás és egyház, bíróság és törvénykezés, hadsereg és honvédelem, a nemzeti műveltség minden ága, nyelv, irodalom, művészet, földművelés, ipar és kereskedés.

A felsőház második tényezője: az életfogytig kinevezett szenátorok, a közélet mindennemű ágaiban érdemesült s liirre és tekintélyre emelkedett nevek tiszteletes gyülekezete, szükséges a felsőházban azért, hogy ott a magasabb szellemet s tudományt, az észaristokracziát képviselje, s az eszmék zászlóját emelve, e téren, .mint tanácsadó, mint szónok, mint apostol, vezérszerepet vigyen. Minthogy a gazdag nagy urak többse-

gének nagyvilági kedvtelégei, kényelemszerető, munkakerülő szokásai mellett nem lehet biztosan számítani arra, hogy az üléseket kitartó szorgalommal látogassák, noha megvédendő érdekeik szükségérzete hihetőleg őket is majd élénkebb buzgalomra ösztönzi, ez elem képezné a felsőháznak szellemi munkához szokott, élvezetét abban találó, s az üléseket kedvvel és szeretettel látogató részét, s egyszersmind kezét fogva s versenyezve a született mágnások legműveltebb, leglelkesebb részével, a fenkölt eszmék fényét hintené e magas testületre és sugároztatná ki annak oltáráról az egész hazára. Ez elem szolgáltatná a törvényhozásban az élet különféle fontos funkcióiban megszerzett bő tapasztalatokat, a mélyebb szaktudományt. — Figyelmet érdemel azon tekintet is, hogy ez úton alkalom adatik a koronának a haza iránti kitűnő érdemeket jutalmazni, s oly férfiakat hívni meg a törvényhozásba, kik magasb műveltség s erény birtokában, magas szempontokra emelkedjenek, s kisszerű pártszenvédeyek helyett a bölcsességet s az eszmék s érzelmek nagyszerűségét vigyék oda.

Ez elem mégis az, melytől sokan leginkább félnek a függetlenség hiánya miatt, melyet kinevezett törvényhozókban lehetetlennek tartanak. Azt hiszem, tévednek. Oly állású s műveltségű, bár a törvényhozásba a korona részéről meghívott tagokról, mint a milyenekből a felsőház e második alkatrésze, a terv szerint, összeállítatik, tekintélyes állásuk, nemes önbecszeretők, s büszkeségük, az őket környező nyombusz s részint nagyobb vagyonuk mellett, nem lehet feltenni, hogy bár helyüket a felsőházban a kormány kinevezése s a fejedelem kitüntető kegye által nyerték is, — egykönnyen becstelen és aljas szolgáltságba sülyedjenek s meggyőződéseiket megtagadva, akár az udvar, akár a kormány, akár az arisztokraczia kezében silány gépekké legyenek. E sorban az egyháznagyok s az elmozdíthatlan bírák, kikhez élethossziglan kinevezett egyéb tekintélyek, függetlenség tekintetében, teljesen hasonlóak, az egyetemi tanárok, az akadémikusok, írók, művészek, nagyiparosok s nagykereskedők, kik bár kir. kinevezés által a felsőház szönyegére kerülnek, a függetlenség minden feltételével eléggé felvannak ruházva. A kinevezetteket kétségkívül hála érzelme köti a koronához, mely őket e kiténtetésben részesítette, de

ennek meg vannak természetszerű határai, s ily kitűnő és érdemes férfiakat, önbecsők érzetében, a különben szép és nemes bálaéretet soha sem fog magasabb, szentebb, t. i. a haza iránti kötelességeik elhanyagolása s elárulására vezetni. Egyesek mindig voltak s lesznek is, kiket hiúság, dicsvágy, rendjelek s kitüntetések utáni sóvárgás, nagy urak kegyes mosolya stb. elvtagadásra tántorít, ily gyarlóság azonban előfordul azoknál; is, kik a nép választottjai. Csak a szabályt tartsuk szem előtt; a kivételek nem veszélyesek.

Az ipar és kereskedelem képviselői is e kategóriába tartoznak; ezeknek azonban még ma csak csekélyebb szerepet lehetne adni a felsőházban, s ez osztályból kevés találkoznék kit a magyar törvényhozás szentélyébe haszonnal be lehetne venni. Ennek csak akkor lesz kedvezőbb ideje, ha lesz fejlettebb *magyar* ipar s kereskedelem. Addig a kozmopolita szellemű iparos és kereskedő nem lenne biztos és hasznos tényező a magyar felsőház keretében. Ma még, ha magyarok akarunk maradni s mint ilyenek gyarapodni, csak kisebb arányú befolyást engedhetünk a nem eléggé magyar ipar s kereskedelemnek, s el kell várnunk az időt, midőn a nemzeti önállóság ez oldalról jobban megerősödött. Oly hiány, melyet az idő remélhetőleg orvosol.

A főispánok kizárása ellen, bár ezek gyakorlati képességeiknél s a vidéki közszellem és szükségek részletes ismeretére vezető hivatalos állásuknál fogva a felsőháznak hasznos tagjai, alapos érveket felhozni alig lehetne. Független közigazgatási elemekre nem lehet bízni a felsőház teendőit, sem a törvényhozást, sem a felsőház által bizonyos esetekben gyakorlandó bírói hatalmat. Ellenben a kormányhatalomtól, elmozdíthatlanságuknál fogva, független, törvénytudó bírák, kiket egy nem egészen indokolható törvény a képviselőházból, az ügy hátrányára, teljesen kizárt, s kik a felsőházi bírói hatalom gyakorlatának vezetésére különösen hivatottak volnának, egyik oly becses elem, melylyel a közigazgatási közegek kizárása által támadt hézagot legcélszerűbben lehet egy részben pótolni.

A magas klérus részvéte a törvényhozásban, az ország tanácsában, szót. István kora óta századokon át folyton elismert szükség volt, kizárólag nálók lévén a tudomány s az írás, a tör-

vényszerkesztés mestersége, az ékesszólás művészete; s midőn ez egykor ritka tulajdonok közkinccsé lettek is, s a toll hatalma és a pecsét világi kezekbe ment át: azt, hogy a főpapoknak a főrendiházban jogos és méltó helyök van, kétségbevonni senkinek se jutott eszébe. Nagy műveltség, nagy tudomány, s mindenkor bizonyított hazafiúi érzelem s áldozatkészség birtokában, egyszersmind nagy vagyonnak is képviselői, melylyel az egyházat régi királyaink vallásos bőkezűsége ellátta, s melyet kevés kivétellel, oly jól használnak, hogy a nagy vagyon kezeikben kész aggodalmat nem okoz. — Sokan túlnagynak találják a felsőházban székkal bíró főpapok számát az egyházi érdekek képviseletére, s az ausztriai alkotmányra hivatkoznak, mely szerint a bécsi »Urak házában« csupán az érsekek s hercegi ranggal felruházott püspökök ülnek egyházi méltóságuknál fogva. Ám legyen; elismerem, hogy felsőházunkban az egyházi elem száma aránylag nagy, de úgy vélem, hogy ebből semmi baj sem származik, s hogy az alkotmányt octroyáló Ausztria példája minket, ősi hagyományokkal s kegyeletekkel bíró nemzetet, melyeket kár és veszély nélkül egy ország sem mellőzhet fejlődési processusában. egyáltalán nem szabályozhat. Sőt kívánatos, hogy az egyháznagyok az államhoz ezzel is szorosabban főzessenek; a keleti hitvallásnak pedig a magyar állameszmének ez úton megnyeressenek. A főpapság, hogy az igen tiszteletreméltó szathmári püspök szavaival éljek, erkölcsi téren igen nagy szolgálatot tehet a haza érdekeinek az által, ha mindazon erkölcsi erőket és szellemi tényezőket tömöríteni igyekszik, melyek az elszigetelten álló magyar fajt erőssé s tettképessé tehetik, ha ma sem lesznek érzelmeikben s áldozatkészségben kisebbek őseiknél s ezek erényeit Írják zászlójukra, ha a vallás iskolájában tanulnak, dolgoznak, ápolják a tudományt, támogatják a művészetet, buzgalommal felkarolják a honfiúi erényeket s magasztos eszméket, mindenkor a nemzet nagysága lebegvén szemek előtt.« — E nymbus természetesen azonnal lehullana a bíbor és violaszin palástokról, ha sötét szellem, ultramontán vakság és szűkeblűség, türelmetlen bigotteria jelei mutatkoznának ott, hol szelíd, türelmes, jótékony vallásosság nyilatkozataira számítnunk, — A törvényeinkben kimondott vallásegyenlőség elve

szükségessé teszi, hogy a hatalmas, nagybirtokéi katolikus és óhitű főpapság oldalán a szerény, puritán egyházak főnökei is megjelenjenek, kik nem képviselnek ugyan nagy birtokot s gazdagságot, nem is hozhatnak nagy áldozatokat, mint amazok, de hoznak magokkal tudományt, függetlenséget, protestáns szellemet a dúsgazdag hierarchia mérséklésére és igaz magyar lelket, mely Bocskay, Bethlen Gábor, Rákóczy papjainak utódaiban él. — Kérdeni fogják a vallásegyenlőség barátai, hogy a zsidókra, kiknek száma az országban túlhaladja a fél milliót, miért nem terjesztetik ki ugyanazon elvnek kedvezése? — Egyszerű magyarázata ez anomáliának abban fekszik hogy a zsidóknak nincs hierarchiája, nincs vallási felsőbbsege; a közönséges falusi rabbi egyenlő a fővárosi rabbival; uálok tehát választani kellene a felsőházba egy hitképviselőt, a mi sok nehézséggel jár. Ha az elvet teljes következetességgel keresztül akarjuk vinni, hogy az országban létező minden hitvallás bírjon az ország felsőházában képviselettel, legegyszerűbb lenne a koronára bízni azon alkalmas és műveit egyén kinevezését, ki ott Mózes vallásának érdekét képviselné.

A főispánok kizárása által, kik jelenleg a főrendiháznak igen jelentékeny s a gyakorlati és hivatalos életben jártas, egyszerűs mind a vidéki érdekeket, helyi viszonyokat és szükségeket ismerő tényezői, de az említett súlyos okokból mégis mellőzendők, a felsőház kétségkívül becses elméleti s gyakorlati erőt fog veszíteni, melyet valami hasonló, szinte gyakorlati, de független tényezővel pótolni kell. Ezek lennének a törvényhatóságok szabadon választott küldöttei, kik az ország különböző vidékeinek viszonyait, a különféle társadalmi rétegek szükségait, az országos közvéleményt, talán még jobban ismernék, mint a főispánok, s bizonynyal jobban, mint az inkább elkülönzött körökben s rétegekben, forgó mágnások. Elöttem legalább annál élénkebb szükségnek tűnik fel ily gyakorlati s az ország közéletében otthonos elemek bevitelle a felsőházba, minél inkább kénytelen vagyok bevallani, hogy a mostani főrendiházat alkotó magas arisztokracia tetemes részének műveltsége mai napig is sokkal inkább kozmopolitái irányú, s munkakedve és a nemzeti közélet iránti érdekeltsége sokkal csekélyebb, mint óhajtható volna. Tannak jeles kivételek, úgy a régibb

mint az újabb nemzedék során, de a nagy részre nézve ma is nem a hazai légkör, s hátramaradtabb civilizáciánk s kényelmeink azon vonzerő, melynek készörömost engednek; szegényebb s egyszerűbb társadalmi életünk, melyből hiányzik a kényelem magasb foka, s melynek élén nem áll egy folytonosan itt tartózkodó kir. udvar, nem bír reájok oly mágnesoróval s ingerrel, mint a művelt és gazdag külföld metropolisai fénye s konfortja azon országok gyermekeire, melyek a civilizációnak már nem kezdetleges küszöbén állanak, hanem teljes élvezetében dúskálnak. Hiszen a mi nagy uraink csak igen kis részének van a haza fővárosában állandó lakhelye, annál kevesbbé nevéhez illő palotája, s a többségről ma sem mondhatni, hogy előszeretettel foglalkozik a nemzeti közügyekkel, hogy igyekszik mélyebben megismerkedni a nemzeti vágyakkal s törekvésekkel, s megszerezni azon gyakorlati belátást, mely a törvényhozói teendőben biztos vezérül szolgáljon. S épen a leggazdagabbak, kik a magas census mellett a törvényhozás szentélyébe juthatnának, legkevesbbé ismerősek a nemzet életével, szükségeivel, vágyaival. A kinevezendő nagy tehetségek, érdekekben megöszült tekintélyek is, kik a második kategóriában jelennek meg, nagyobb részint fővárosi lakosok s inkább elméleti mint gyakorlati képzettséggel fognak bírni, s a nagy társadalom közvéleményét, a vidék sokoldalú szükségeit csak hiányosan ismerhetik s képviselhetik. Oldaluk mellett tehát a legjobb szolgálatot fogja tenni azon gyakorlati elem, mely saját tapasztalásai s gondos körültekintése, a néppel együttélése nyomán bír mindazon ismeretekkel, melyek nélkül a magyar törvényhozó meg nem felelhet teljesen feladatának.

Minthogy a főrend összes nagyszámú tagjai a jól rendezett felsőházban helyet nem foglalhatnak: gondoskodni kellett a módról, mely szerint annak legjobb része maradjon a felsőházban. Én erre nézve sem a hitbizomány, sem a családi szeniorátus, sem a magas census alapját nem javaslom, hanem magoknak a főrend tagjainak szabad választására bízom azon férfiak kiszemelését, kik a meghatározott, nem igen nagy számban oda küldessenek. A saját érdekeiket és saját osztálybeliüket legjobban ismerő főrendi testülettől várom a legczélszerűbb kijelölést, mely a nagy tekintélyt, nagy vagyont, nagy méltósá-

got bizonynyal respektálni fogja, de tekintettel lesz a bár kisebb vagyonnal bíró nagy észtehetségre, szónoki képességre és szép jellemre is, s kétségkívül azokat tünteti ki bizalmával, kik arra érdemesek, s kik hivatásuknak legjobban fognak megfelelni. Nem kell félni, hogy proletárok s üresagyú szájhősök ez után bejussanak; de attól sem, hogy b. Eötvös József s b. Kemény Zsigmondféle nagy szellemek kimaradjanak — Ily választás utján való képviseltetés példáját látjuk a britt parlamentben is, hova Skócia peerjei 16, s Írország peerjei 28 képviselőt választanak magok közül, mióta a skót és ir törvényhozás az angollal 1707. s 1801. óta egyesítve van.

Az említett kizárások s felvételek által lehetőségig biztosítottatnék a felsőház két szükséges tulajdona, a függetlenség s a tőle várt mérséklet és következetesség üdvös szelleme, (de nem a merev arisztokratizmus és csökönyös maradiság); hozzá járulván a többi feltételhez, hogy a tagokban, kivétel nélkül, még bizonyos érettebb kor is megkívántatnék, melytől a »szénátus« nevét vette, mely tapasztalást, gyakorlatiságot, higgadságot Ígér. Én meg vagyok győződve, hogy az előadott módon szervezett felsőház, a hatalom parancsszavát engedelmes fejbőlintással fogadó bálványok pagódja helyett, mely a nemzet gyűlöletét vonná magára, a büszke függetlenség s más részről a józan haladást nem gátoló, de a rögtönzéseknek útját álló, mérsékelt s következetes szellem temploma lehetne, s mint ilyen, köztiszteletben s bizalomban részesülne.

Igyekeztem oly elemeket csoportosítani, melyek 1. hajlamaik, szokásaik s elveiknél fogva a történelmi alapok s nemzeti hagyományok rögtönzött felforgatását nem engedik, és szükség esetében úgy a kormányhatalom illetéktelen túlkapásai, mint a népszenvedélyek, s netalán mutatkozó anarchikus hajlamok ellenében erélyesen fellépni tudnak is, akarnak is; 2. melyek a felvilágosultság, tudományos képesség, érett Ítélet, nemes érzelmek s ízlések, alapos szakismeretek kincseit hozzák oda, s magasb eszmék, széles látkörű politika és a valódi haladás ékesszóló és szellemes képviselői s védelmezői; melyek végre, bár kisebb mértékben, mint a képviselőház, a népnek bár csak közvetett választásából eredvén, valószínűleg a nép vágyait s érzelmeit, de nem egyszersmind annak vak szen-

vedélyeit s ingatagságát hozzák magokkal. E három elem összehatása s kölcsönös mérséklése által a túlságok kiegyenlítettnek, s azon cél elérésére, hogy üdvös törvények létesüljenek a lehető legjobb garantiák állíttatnak fel.

E képet csak a felsőház s a képviselőház és a kormány egymáshoz való viszonyának, a felsőház jogkörének, illetőségének s attribútumainak szabatos körülírása egészítené ki, melyre ezúttal ki nem terjeszkedhetem; ez a ráma, melyről *Szalay László* azt mondja, hogy: az, a mit tisztán akarunk látni, he legyen szegélyezve, mint rámájával a kép, de annak elkészítését s bemutatását s a többféle ide tartozó fontos kérdés megvitatását, más alkalomra hagyom. Még csak azt említem fel, hogy a legjobb szervezet sem vezet célra, lm a testet azon szellem nem lelkesíti, mely annak életet s erőt ad, s azon ernyedetlen kötelességérzet, melyre a főrendiház mostani mélyen tisztelt elnöke oly dicső példát ad. A felsőház, melynek annyi művelt tagja s az országban, történelmi nyibusánál s gazdagságánál fogva, mindenkor nagy befolyása lesz, kétségkívül igen sok jót tehet, ha a szűk kasztnézeteket s előítéleteket félretéve, okosan számítva, bátran de óvatosan fogja fel magas rendeltetését, ha nem csak tagad és conservál, hanem épít és előre mozdít, ha átlátja a folytonos haladás szükségét, mely a v világrendszerben fekszik, felfogja hazája igaz érdekét, melynek legtöbb javával él. s igyekszik az ország hajóját a túlságok felé hajtó hullámok közt bölcsen partra vezetni. Csak így fog bekövetkezni az óhajtott eredmény, hogy egy másik Szalay László még egyszer el ne mondhassa: »mennyi eltörpülés a fenyvek magasságában, mennyi erkölcsi kretinség felszólalása Dodona berkében!« s hogy a nemzet felsőházát a nemzet bizalma, szeretete s rokonszenve kísérje és támogassa. — A jogegyenlőségre törekvés s a munka szabad versenyének inai korában csak úgy, tarthatják meg a kiváltságos osztályok felsőbbbségi állásukat, ha a nemzet azt, a mit a közjog dekretál, önkéntesen is elismeri, ha az arisztokraták nevüknek megfelelően, s a »noblesse oblige« jelszavat egy perczigsem felejtve, valóban a nemzet legjobbjai lesznek, s a részükre meghagyott előjogokat a haza közügyének tett legjobb szolgálatok által érdemlik meg.

B. EÖTVÖS JÓZSEF

„A XIX. SZÁZAD URALKODÓ ESZMÉINEK
BEFOLYÁSA AZ ÁLLADALOMRA“

CZÍMŰ MUNKÁJÁRÓL.

TREFORT ÁGOSTON

T. TAGTÓL.

BUDAPEST, 1883.

A M. T. AKADÉMIA KÖNYVKIADÓ-HIVATALA.

(Az Akadémia épületében.)

Budapest, 1883. Az A t h e n a e u m r. társ. könyvnyomdája.

B. EÖTVÖS JÓZSEF.

»a XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra«
cízmű munkájáról.

Trefort Ágoston, t. tagnól.

Néhány nap múlva, február 2-án tizenkét éve, hogy b. Eötvös József meghalt; vele nemcsak a legnemesebb szellemek egyike tűnt el a földi pályáról, hanem azon magyar is, ki legtöbbet gondolkozott, s legtöbb gondolatot hozott circula-tióba a magyar irodalomban.

Mutatják azt regényei, elbeszélései, politikai érte-kezései, de főleg »a XIX. század uralkodó eszméi« című munkája. Azon viszonyoknál fogva, melyekben én boldogult b. Eötvös Józseffel állottam, nem lehetne feladatomban az emléke-zésed egy nemét tartani; valamint nem éreztem magamban hajlandóságot a miniszteri székben, melyet ő elfoglalt, közvet-lenül utódja lenni. De igen is a magyar államtudomány s po-litikai nevelés érdekében akarok ma munkájáról szólni, mert úgy találom, hogy e munka háttérbe szorítottak, s a fiatal nemzedék, mely e munkából többet tanulhatna, mint bármi külföldi munkából, még nevére is alig ismeri. S minthogy minden könyvnek legjobb commentárja a könyv genesise, azt pedig talán csak én, vagy legalább leghelyesebben én ismerem: bevezetésül azt fogom előadni.

Báró Eötvös József mindenkor az új iskola, az újkor embere volt, ismerte a forradalmak történetét, elismerte, hogy azok némelykor elkerülhetetlenek; de ismervén magát, tudta, hogy nem bírja azon tulajdonokat, melyekre mellőzhet-lenül szüksége van annak, ki forradalmi időben szerepel; de megvolt győződve arról is, hogy a magyar forradalomnak,

vagy ha jobban tetszik, nevezzük függetlenségi harcznak, sikere nem lehet. — A Lamberg-féle szerencsétlen catastropha után, 1848. szept. 29-én, külföldre távozott. A telet 48-ról 49-re, valamint a reá következőt Münchenben, a nyarat 49-ben, Salzburg mellett Aigenban, 50-ben pedig a starembergi tó partján, Bajorországban Tutzingban töltötte; csak 1850-ben késő ősszel tért vissza hazájába. Eötvös figyelemmel követte az 1848-ki eseményeket, a mint azok nemcsak nálunk, hanem Párizstól kezdve Bukarestig és Varsóig insceniroztattak; kutatta azok okait és következményeit, kereste azok összefüggését az eszmékkel, melyek az első francia forradalmat születték. Eötvös szellemileg mindig igen tevékeny volt — dolgozni tudott úgy mint kevés magyar ember — tehát folyvást nem csak reflectált, és sokat recipiált, azaz sokat olvasott, hanem sokat írt is.

Kevés helyen vannak a könyvtárak oly liberalitással be rendezve, mint Münchenben — 20 kötetet kölcsönöznek a házhoz úgy, hogy kettőnknek 30—40 kötet volt lakásunkon az egyetemi könyvtárból. Eötvösnek, ki a francia forradalom történetét igen jól ismerte, s újra tanulmányozta Thiers munkáját, s igen sok memoire-t olvasott az első francia forradalomról — terve volt a francia forradalom oknyomozó történetét megírni, főleg a magyar közönség számára, szemmel tartva a magyar viszonyokat és az eszmekört, melyben a magyar nemzet mozog, nem annyira a tények elbeszélésére fektette a siilvt, mint inkább kereste s elemezte az eszméket, melyek e tényeket előidézték. Mert nem igaz, hogy csak a pénz uralkodik a világ felett — az eszmék uralkodnak — és pedig uralkodnak az egészséges s kórságos eszmék egyaránt. És kétségtelen, hogy a leghelyesebb és legegészségesebb eszmék a leghelytelenebb tényeket produkálhatják.

Eötvös 1850. tavaszán e munkához már egy-két fejezetet meg is írt, sőt hiszem, hogy halála után valamely munkában egy fejezet német fordításban meg is jelent. De Eötvösnek egy más irodalmi terve is volt 1837. óta, midőn egy nagyobb utazásból hazatért, lelkében az a gondolat fogamzott meg, hogy életének legnagyobb irodalmi és tudományos műve a *keresztény civilizatio története* lesz, s e célra voltak tanulmányai

és olvasmányai irányozva, s e célra nagy anyagot gyűjtött volt össze. A francia forradalom történetének tervezete s a keresztény civilizatio történetéhez tett tanulmányok szülték meg az »uralkodó eszméket.« Kétkedvén, vájjon egészsége, ereje s egyéb viszonyok fogják-e valaha engedni, hogy ő a tervezett nagy munkát a keresztény civilizatióról construálhassa és megírhassa — ezen kétség hatása alatt írta munkáját a XIX. század uralkodó eszméiről, és abban sok anyagot dolgozott fel, mi a nagy munka számára volt szánva.

A munka az államtudomány legnevezetesebb problémáival foglalkozik, általános becsesei és érdekekkel bír — mint Montesquieu és Tocqueville — korszak-, nemzet- s bon különbsége nélkül; de azért, a mi épen nem hibája a munkának, korának jellemét magán viseli, mert az 1848-diki események impressiója alatt keletkezett, s épen azért a közvetlenség hatását is gyakorolja.

Eötvös szerint azon eszmék, melyek korunkat vezetik: a szabadság, egyenlőség s nemzetiség. Ha Eötvös később írta volna meg e könyvet, s még tovább élt volna — ha tanúja lett volna a francia commune-nek, s a communisticus és socialisticus mozgalmaknak, melyek azóta oly nagy mértékű öltöttek, és sok politikus által nem ismertetnek el elég veszélyeseknek arra, hogy dissolutióba hozzák nemcsak a fennálló államokat, de a fennálló társadalmat is — ha látta volna az auctoritás elvének felélénkítését a régi formákban, bizonyára az uralkodó eszmék számát szaporította volna. He ez nem árt munkájának, sőt annál mélyebben hatott be azon eszmék ismeretébe és taglalásába, miket a munka homlokzatára írt.

S épen a munka azon minősége az melynélfogva a magyar politikai intelligentiának e munkával foglalatoskodnia kellene. Nagy tévedés volna, ha azt hinnők, hogy e doctrinák túlhaladott álláspontot képeznek azért, mert mi állítólag túl vagyunk azon szellemi vagy politikai karczokon, melyekre e doctrinák vonatkoznak. Nagy tévedés azt hinni, hogy túl vagyunk a nemzetiségi harczon; tekintsük csak a szláv faj államfelosztató mozgalmait: mi nem vagyunk túl a szabadság küzdelmein, tekintsük csak a democratia mozgalmait, melyek a szolgaság egyenlőségéhez, de nem a szabadság meg-

szilárdulásához fognak vezetni.— valamint az auctoritás elvének felelevenítését az államban s az egyházban; csalódunk, ba az egyenlőség eszméjét már megrendítetlen sziklán állaui véljük: a junker szellem ma erősebb mint volt 25 év előtt. Nekünk tehát, kik a magyar államiságot egészséges, de modern alakban, korunk mellözhetlen követelményeivel összkangzásban akarjuk föntartani. még sok szellemi liarczra készen kell lennünk s ezért tanulnunk kell; és igen sajnosnak találom, hogy b. Eötvös kitűnő munkáját főleg a fiatalabb nemzedék nem méltatja tanulmányozására.

E munka tartalmát, czélját — mivel azt egy felolvasható essavba foglalni, nehéz feladat — legyen szabad megkísérlelem csak igen rövid vázlatban előadni.

E munka bevezetése magában igen érdekes dolgozat; jelezve van benne a könyv feladata s a metliodus, melylyel a szerző az államtudományt kezeli s mások által kezeltetni kívánja. — Az államtudományt csak tények s tapasztalatok alapján lehet traktálni, mint a természettudományokat. — Az eltérés e helyes módszertől mindig csak tévedésekhez vezet; és a politikai doctrinákban nyilatkozó tévedések a legborzasztóbb következményekre vezetnek a népek életében; mit legjobban bizonyít Rousseau »contrat-social«-ja, melynek a francia forradalom, az első köztársaság intézményeiben adott kifejezést,

A haladásnak egyetlen egy biztos ösvénye, jegyzi meg Eötvös, csak a tapasztalás lehet, Halljuk tovább Eötvös saját szavait:

»Miután azon veszedelmek, melyekkel a fennálló viszonyok ellen irányzott vita a közbékét fenyegeti, közösek Nyugat-Európa valamennyi álladalmával, ezeknek alap-okát is oly valamiben kell keresnünk, mi szintén kivétel nélkül közös ez álladalmakkal, névszerint, a kornak vezéreszméiben s azon ellentétben, melyben az álladalom mindenütt ezen eszmékkal áll. Ha tehát segíteni akarunk a létező bajokon, vagy olykép kell szerkeszteni az álladalmat, hogy az uralkodó eszméknek tökéletesen megfeleljen, vagy pedig magokat ezen eszméket kell módosítani.«

»A közelebb múlt összes történetét folytonos törekvés jel-

lemzi: az álladalmat a kornak vezéreszméihez képest átídomítani, s ezen törekvésnek végre is csak az volt eredménye, hogy a haj, melyet gyógyítania kellett volna, súlyosabbá vált, még pedig épen azon mértékben, melyben az egyes alkotmányok a kitűzött célt megközelítették; — honnan az következik, hogy bajaink gyógyszerét szükségkép az uralkodó eszmék igazításában kell keresnünk.«

E szavakban van resumálva a munka tartalma s feladata. Minden kornak bizonyos eszmék adják a signaturát: Melyek ezen eszmék, mikép hatnak azok? hogy kell azok íratását helyes útra terelni? ez a kérdés.

A cél, melyet magamnak kitűztem — mond Eötvös — egyáltalában nem az: olyan álladalmi formát feltalálni, mely az álladalom eszményének minél tökéletesebben megfeleljen, csak a jelenkor viszonyai számára akarok czélszerű álladalmi formát keresni.

Az út, melyen ez létesítendő, a tapasztalás útja.

Ez úton haladva, Eötvös ekkép szól: »Ha Európa külföldre álladalmainak jelen helyzetét figyelembe vesszük, Oroszország és Anglia kivételével, hol a polgári szabadság utáni törekvés még kezdetét sem vette, vagy már régen kielégített — mindenütt három eszmével találkozunk, melyek lelkesedéssel felkarolva, irányt adnak a nyilvános életnek.

Ezen eszmék:

 a szabadság,
 az egyenlőség,
 a nemzetiség eszméi.

Ha már korunk e vezéreszméit divatos értelmükben figyelembe vesszük, meg kell győződnünk

először, hogy e három fogalom, azon egy időben czélul kitűzve, ellenkezésben áll egymással;

másodszor, hogy külön mindenikök létesítése egyszerűs mind a jelen álladalmi életet sarkából kiforgathatná;

harmadszor, hogy azon esetben, ha lehetséges volna ezen fogalmakat divatos értelmükben keresztül vinni, az emberiség nem fogná megnyugvását találni.«

Eötvös az első kötetben kifejti: hogy a szabadság s egyenlőség eszméi egymással ellenkeznek; hogy a nemzetiség

eszméje a szabadság és egyenlőség fogalmával ellenkezésben áll; hogy a szabadság fogalmi formában, melyben felállítottak, nem valósíthatók a nélkül, hogy valamennyi létező álladalom föl ne bomlanék; hogy a nemzeti törekvések célját csak valamennyi létező álladalom feloszlása által lehet elérni; hogy az egyenlőség és szabadság elve, ha divatos értelemben valósulna is, kielégítő eredmények nélkül maradna; hogy a nemzetiség utáni törekvés, ha célját is érné, melyet önmagának kitűzött, még sem elégítenék ki általa az európai emberiség.

Ezek után szól Eötvös az eszközökről, melyektől az államok bajaiknak orvoslását várják, mondván, hogy »bármilyen különbözők legyenek a javaslatok, mégis három főfajra oszthatók«:

»Vagy azon meggyőződésből indulnak ki, hogy azon események, melyek a közelebbi múlt időben annyi álladalmat rendítettek meg alapjokban, *csak* annál fogva következtek be, mivel az alkotmányos formák *alkalmazásánál* bizonyos *hibák követték* el; miből következik, hogy a jövődönék veszélyei csak a fennálló rend *javítása* által káríthatatnak el. S ez azon nézet, melyet főleg Guizot fejtegetett a demokráciáról Írott munkájában.«

»Vagy azt állítják, hogy miután a népfelség elvének diadala többé nem vonható kétségbe, valamennyi veszély csak a választási jog helyes rendezése által háríthatatik el.«

»Vagy pedig, elfogadva Lamartine nézetét, azt vitatják, hogy miután a korlátlan népfelség elve az örökös királysággal világos ellentétben áll, valóságos megnyugvás csak az által eszközölthetik, ha a népfelség eszméjét minden következtetésével egyetemben elfogadjuk, azaz álladalmainkat republikai formákban szerkesztjük.«

S miután megmutatja, hogy a köztársasági szerkezet, mint eszköz a társadalmi veszélyek meggátlására, célhoz nem vezet, az első kötetet végzi annak fejtegetésével, hogy mely jövődönék meggyünk elébe.

Igen tanulságos fejtegetés, melyet a szerző e szavakkal végez: »Az emberiség törvénye örök fejlődés; a népek mint egyesek életében, nincs megállapodás, s a most követett pályán csak egy előlépés gondolható: *az álladalom mindenható-*

s jágának elméletéről az egyes mindenhatóságának gyakorlata. Ha az eddigi ösvényen maradunk, feltartóztatlanul megyünk elébe e jövőnek.«

»S ka meggyőződünk arról, mikép társadalmi rendünk és polgárisodásunk, mely a szabadság elvén nyugszik, fenn nem állhat, ba az állam az absolut egyenlőség elvén alapszik, mely az egyént a többség korlátlan akarata alá veti; s ellenkezőleg, hogy az állam és társadalomnak assimilálódniok kell: akkor két új kérdés áll elő:

1. *»! két lehetőség között, mely előttünk áll, melyik a valószínű?«*

»Ha e kérdés megfjtésénél azon meggyőződésre jutnánk, mikép azon fogalmak, melyek társadalmi rendünknek alapul szolgáltak, erősebbek, mint azok, melyeket az álladalmban akarnak valósítani; hogy ennél fogva az álladalm intézményeinek társadalmi rendünk szükségeihez kell alkalmaztatniuk, újra azon kérdés támad:

2. *»Mi módon lehet est eszközölni*

»Miután az állam fönnállása minden művelődésnek szükséges kelléke és sajtáságos viszonyaink között még nagyobb álladalmak szükséges voltát sem tagadhatni: megkell vizsgálnunk: *vájjon az állam korlátlan hatalmának elvét lehet-e megszorítani a nélkül, hogy nagyobb álladalmak fennállása veszélyeztessék, s mikép lehet elérni e korlátozást?«*

A munka első része analyticus természetű — elemezvén az eszméket s állapotokat; — a második rész construálni akar, nem ugyan kész recipe-vei lépven fel, állítván eszméket és intézményeket, melyek a bajok további fejlődésének elejét venni, s az uralkodó eszméket a helyes útra terelni képesek volnának; mert azon fogalmak, melyeket az államban valósítani törekszünk, a minő értelemben azokat közönségesen vesszik, ellentétben állanak az összes keresztény polgárosodás alapelvével. E kötetben értekezik Eötvös az állam céljáról, az egyéni szabadság biztosításáról, a központosításról s azon eszközökről, melyekkel tarthatni kellő korlátok közt az állam egyes részeinek teljes önállóságra, s az államhatalomnak korlátlan uralomra törekvését. Végre a hatodik könyv-

ben szól a haladás általános törvényeinek befolyásáról az állam-szerkezetre. — A haladás egyik törvénye: hogy a haladás mértékét a szükségek határozzák. Ennek kifejtése a könyv legpraktikusabb része, mely azon nézetben összpontosul, hogy az államhatalmat korlátozni kell maga az állam, valamint az egyén érdekében.

Épen ezen tétel keltett leginkább feltűnést Eötvös munkájában, a külföldi olvasó és bíráló előtt.

Az individuális szabadság s az államhatalom közti összhangzás az államtudomány nagy problémája. Ezt emeli ki főleg Laboulaye is, midőn Eötvös munkájáról beszél.

A nagy birodalmak léte ma szükséges — így szól Laboulaye, — abban fekszik a nemzetiség és függetlenség biztositéka, de tiagy birodalmak nem létezhetnek a nélkül, hogy az államnak nagy hatalma ne legyen. A középkor eszméi: a fbederalis és municipalis eszmék, lefutották pályájokat; a probléma ma nem az, hogy a központi hatalom a helyi kiváltságok által töressék meg; a feladat: az egyén kifejlődésének kedvezni a nélkül, hogy az állam jogszerű tekintélyét meggyengítsük. E probléma felett Eötvös eszméi époly szellemesek. mint újak és jól kifejtettek.

Az állam célja: összes polgárai erkölcsi s anyagi érdekeinek oltalma. Az állam főntartása a szabadság első biztositéka, a nélkül nincs biztosság.

E cél elérésére szükséges az államban az összpontosítás. De ezen összpontosításnak határai vannak. Az állam nem a társadalom, s nem az egyén; következőleg van társadalmi s egyéni élet, mely nem tartozik az állam illetőségéhez s mind a mellett az ily ügyekben is a többség dönt. — A kérdés tehát az: hol találni biztositékokat a többségek zsarnoksága ellen? Laboulaye szerint azt az egyéni szabadságban kell keresni. — A vallás-szabadság, a tanítás szabadsága, a sajtó-szabadság, az egyesülési szabadság ezen egyéni kormányzatnak szükséges és természetes következményei.

E rövid ismertetés után állíthatom, hogy Eötvös munkája a legkitűnőbb államtudományi munka, mely magyar nyelven íratott. Eelvetethnök tehát a kérdést: vajjon lehetséges és tanácsos volna-e épen a magyar államot e tanok szerint

szervezni? Ily kérdésre maga Eötvös is csak azt válaszolhatná, hogy az államtudomány hasonló az orvosi tudományhoz, — a gyakorlati életben művészet vagy mesterség, — a kezek szerint, melyek e tudományt s illetőleg az államot gondozzák.

Az államtudomány nem csinál kész recipétet, a melyek szerint a beteg országokat gyógyítani kell. Eötvös munkájának bece maradandó lesz, és hiszem, hogy a jövő nemzedékek azt jobban fogják tudni becsülni, mint a most élő nemzedék. — E munka nem fog soha elavulni, bármiképp változzanak az emberek s viszonyok. Igaz, hogy minden munka magán viseli a kor signaturáját, melyben megjelent — s ha Eötvös ma élne, ma írná meg e munkát, vagy ha maga azt átdolgozná s új kiadásban kiadná, — hiszem — hogy némely dolgokat kiegészítene, mert épen szerinte az államtudománynak biztos alapja a tapasztalás; s így Eötvös bizonyosan látná, hogy e három uralkodó eszme mellett léteznek más, igen erős áramlatok, melyek a világot ma mozgatják. Itt van jobbról a vallásos vagy egyházi eszme, mely majd a rideg auctoritást régi alakban visszaállítani törekszik, majd az eszmének új alakot keres; itt van balról a közgazdasági eszme, mely a munka-viszonyokra nézve egy formulát keres s majd mint nyers communismus, majd mint sociális kérdés, vagy állam-socialismus, vagy az agráriusok álarczájában jelenik meg.

Fognak-e az ellentétes érdekek s ellentétes nézetek békes úton közvetíttetni, vagy bekövetkezik-e a nagy harc, a melyre megvan a hajlam: ez a történelem titka; nem titok azonban, hogy az örültség az emberi viszonyokban csakis rövid időre győzhet, hogy végre a józan gyakorlati ész diadalmaskodik. — A bellum sociale, — a rémuralom, — a commune uralma csak rövid ideig tartott. De bármi vár reánk, bármely vitáknak vagy tetteles harcoknak megyünk is elébe: szellemi fegyverekre is mindenkor lesz szükségünk, s azokat bőven és gazdagon szerezhettük magunknak báró Eötvösnek az »Uralkodó eszmék« című művéből.

A

MINISZTERI FELELŐSSÉG

EREDETE

AZ EURÓPAI ALKOTMÁNYTÖRTÉNELEMBEN.

SCHWARCZ GYULA

L. TAGTÖL.

(Olvastatott a m. t. Akadémia II. osztályának december 4-iki ülésén.)

BUDAPEST, 1883.

A. M. T. AKADÉMIA KÖNYVKIADÓ-HIVATALA.

(Az Akadémia épületében.)

Budapest, 1883. Az A t h e n a e u m r. társ. könyvnyomdája.

A miniszteri felelősség eredete az európai alkotmánytörténetemben.

Tisztán áll előttünk azon fejlődés menete, melyet a miniszteri felelősség államjogi elvének érvényesülése Anglia alkotmányos joggyakorlatában mutat, kezdve a Hanover-ház trónraléptétől le egész a mai napig. Szemben e fejlődés tüneteivel alig juthat ma már egyéb munkarész az államtudománynak, mint földolgozni a tanulságokat. Ámde midőn az államtudomány ebben fáradozik, nem utasíthatja el magától az alkotmány történelem visszatekintő igényeit: lehetetlen beható buvárlat tárgyává nem tennie, azon történelmi előzményeket is, melyek, — bár nem állanak szerves egybefüggésben a modern miniszteri felelősség alkotmányjogi mozzanataival, — közelebből szemügyre véve, ezeknek mégis figyelemreméltó előjátékát képezik. — egymástól vajmi távulfekvő államok alkotmánytörténelmében.

A miniszteri felelősség ezen alkotmánytörténelmi előzményeinek törvényhozási nyomairól óhajtok most én a mélyen tisztelt Akadémia előtt szólni: nemcsak azért, mert készetve érzem magamat egy igen t. tagtársunknak, Ladányi Gedeonnak itt fölolvastott rokontárgyú értekezésére megjegyzéseket tenni: de, és leginkább azért, mert még mindig nem látom e tárgyat az európai szakirodalomban kellően főszerelt adatkészlet alapján megvilágítva, — sőt egyenesen azt tapasztalom, hogy az európai alkotmánytörténelem hangadó búvárai éppen azon államnak, mely bennünket legközelebből érdekel, éppen hazánknak, Magyarországnak, mulasztották el kijuttatni azon elismerés osztályrészét, mely a modern alkotmányos monarchia alapeszméjének irányában úttörő középkori

államokat megilleti. Pedig az Arany Bulla 1231-diki kiadásának 3-dik pontja, mely az országgyűlésnek döntő befolyást biztosít a rosszul kormányzó nádornak elbocsáttatására, — III. András 1298: 23. törvénycikke, mely a király fontosabb országglási actusainak érvényességét választott tanácsosainak beleegyezésétől teszi föltételelessé, — a Mária királynő fogsága idején, Budán tartott 1386-diki gyűlés határozata, mely míg egyfelől a királyi felséget tanácsosai tanácsának követésére kötelezi, addig másrészt a rász tanácsadót kizáratni rendeli a király tanácsából, — II. Ulászló 1507: 5. és 7. törvénycikkei, melyek közöl amaz érvénytelennek nyilvánítja a királynak mindazon országglási actusait, a melyeket a Felség a tanács tagjainak és egyéb tanácsosainak tudta nélkül végezne, emez meg följogosítja az ország rendéit megbüntetni mind személyében, mind vagyonában az oly tanácsost, a ki a királyi Felség tanácsában nyilvánosan és vakmerően ezen ország szabadsága, közjava és törvénye ellen bármit is elkövetni megkísérlene, — végre az erdélyi fejedelmek »Conditio« — pl. Bartsai Ákosé, mely »Ő Nagyságát« arra kötelezi, hogy a »Tanátsoknak« — »megegyezett akaratjok nélkül derekas országos dolgot ne igazgasson,« ¹⁾ hogy »a vármegyéknek főispánokat«, — »fiscalis és egyéb végvárakbeli főkapitányokat és azokban levő minden egyéb derekas tiszteket« — csak a »Tanáts nagyobb részének egyező tetszéséből« »állasson,« ²⁾

— Kemény János fejedelem conditiója, mely ugyancsak »Ő

¹⁾ Compil. Constit. I, T. X: Cond. Acacii Bartsai XT.: »Hogy Tanát sokat pleno numero azaz 12 számúakat mindenik Katidból az Ország választván Ő Nagyságával együtt, Ő Nagysága confirmáljon: kik között ha decedálnauak, első közelbik Gyűlésen a megírt mód szerint helybe állassanak, kik is Juramentumokat deponálják az Ország és Fejedelem hűségére ugyan az Ország előtt: kiknek tanátsadásokoz olly köteles legyen Ő Nagysága, hogy azoknak megegyezett akaratjok nélkül derekas országos dolgot ne igazgasson, Ország Házaiban is főtiszteket ezek tetszések nélkül ne oszszon, azokkal együtt is az Ország articulusa kívül ne, — külömben az Ország semmivé tegye; ha pedig a Tanátsok közül Orzágnak törvénye, szabadsága, Decretuma ellen valamelyik lelkiismeret nem tekintvén, veszedelmes és ártalmas tanátsra indítaná O Nagyságát, comperta rei veritate kedvezés nélkül afféle tanácsadót praescriptióval és notóriussággal büntessenek meg« stb.

²⁾ U. o. XVI.

Nagyságát« arra kötelezi, liogy »semmi követségeket, valame-
lyek constálnak, vagy a Hazát, az Országot és a közönséges
dolgokat illetik, Tanáts nélkül meg ne hallgasson, se első jö-
vetelekkor, se azután el se bocsásson azok nélkül, szállásokra
senkit titkon ne jártasson, és azokra való választ O Nagysága
ne adhasson, se könyörgéseket ne instituáljon a Tanátsoknak
tetszése és megegyezett akarátja nélkül,«¹⁾ — vagy az utósó
nemzeti fejedelem Apafi Mihály conditiója: »hogya az Ország
jövedelmének percipiálására az Orzágnak fő Rendéből levő
Tksaurarius rendeltessék ő Nagyságától és az Orzágtól, ki
is az Ország mindenféle jövedelmének erogálásában mitsoda
modalitást kövessen, ugyan most Ó Nagysága az egész Tanáts
tetszésétől deli'oeráljon felőle, — ha pedig annak vacantiája
történik, mentői hamarabb a Tanátsok egyező értelmekből —
mást, — alkalmatost substituáljon«²⁾ — valóban, emlékezetre-
méltó mozzanatok, melyek a miniszteri felelősség történelmi
előjátékának államtudományi bűvárait legalább is annyira
érdekelhetnék, mint akár Aragóniának, akár Castillának több
tekintetben félreértett kora alkotmánytörténelmi mozzanatai.

És mégis mit tapasztalunk?

Azt, hogya ez utóbbiak anyagot és tápot szolgáltatnak és
szolgáltának még ma is egy egész tüzetes szakirodalomnak
a magyar alkotmánytörténelemnek ama meglepő tüneteit azon-
ban az európai alkotmánytörténelem legkiválóbb bűvárai —
példa rá Hallam³⁾ — egy szóval sem említik.

¹⁾ Cond. Princ. Joh. Kemény. V.

²⁾ Cond. Apafi. XIX. — A fejedelem tanácsosainak felelősségére
vállanak egyébként: Approb. Const. P. II, T. 1, art. 3, 4; Cond. IV, art.
5, 6, 7, és Cond. VI; Approb. Const. P. II, T. 1, art. 7, Cond. VI; T. 3,
art. 1; T. 1, art. 3; Cond. IV, art. 5, 6; Cond. XII, art. 7; Cond. XIII,
T. 3, art. 1; továbbá Compil. Constit. P. II, T. 1, art. 1, 4, 5, Cond. V,
XV; Comp. Constit. P. II, T. 1, 4, 5, Cond. XV; Comp. Const. P. II, T. 1,
art. 1, 4, 5, Cond. XV. Mindezekről, úgyszintén az erdélyi fejedelemség-
ben 1630 óta dívott »lectá«-ról, valamint az idevágó szakirodalom viselt
dolgairól tüzetesben más alkalommal.

³⁾ Henry Hallam »View of the State of Europe during the Middle
Ages« című — különben maradandó becsű — alkotmánytörténelmi mű-
vében, túlnyomólag forrástanulmány alapján, ha nem is kimerítőleg, de
mindenesetre eléggé tanulságos bőséggel tárgyalja Franciaország, Ara-

Legyen bárhogy, — Európa államtudományit elhanyagolta a magyar alkotmánytörténelemnek miül e tanulságait, — elhanyagolta még azokat is, a melyek Európaszerte érthető nyelven, latinál írvák, és kezdve a XVII. század Schoedelétől,¹⁾ Pancratius-ától,²⁾ le egész a jelen század közepéig folytonosan szintén latinál — többek közt egy Bartalnak elasztikus műve által commentálvák.

Nem is sejtették ők ott Nyugaton, hogy minő kincseket hord magában ez a mi lenézett szegény magyar alkotmánytörténelmünk, — nem is képzelték, hogy e kincsek napvilágra vonatva, mennyire jelentékeny mérvekben járulhattak volna hozzá az európai államtudomány látkörének kitágításához!

gonia, Castilla, Anglia, Olaszország, Német, birodalom stb. államintézményeinek történelmi fejlődését a római birodalom bukásától egész a XVI. századig: Magyarországról azonban csak két alkalommal látja jónak megemlékezni: első ízben Franciaország rovata alatt, midőn fölemlíti a Vezérek korabeli pusztító hadjáratokat, a hol fölemlíti a toulouisei grófnak Raymond Pousnak, Madarász Henriknek, I. Ottónak fegyvertetteit és az Olaszországon elrendelt szent misét: »Ab Ungarorum nos defendas jaculis!« — és azután a Németbirodalom rovata alatt, hol ismét majdnem kizárólag fegyvertények kapcsában (Várna stb.) említi föl a magyarokat, alkotmányukról csupán azon nevezetes fölfedezést tevén, hogy az »nagyon kevés eltéréssel azonos volt a *góthok* és *zsidó* törzsek alkotmányával.« (IV, 51. kv.). Egyebet nem tud Magyarország alkotmányáról mondani: bár jegyzeteiben nemcsak Aeneas Sylviusra, Galeotusra Spondanusra, de Thuróczyra is hivatkozik. — Lord Bí rón egyízben gúnyos czélzást tett Hallamra, a ki nem ismervén föl egy görög nyelven irt modern kísérletben Pindarosnak idézett sorait, ezekben egy tudákos tyrónak solocicismusait vélte fölfedezhetni: »the classic Hallam — much renowned for Greek« — ámde a magyar tudományosság bűvárló munkásait méltán még keserűbb érzet foghatja el, ha meggondolják, hogy ugyanazon Hallam, a ki végig olvasta egyik királyunknak Galeotus által latinul följegyzett »*jocose*« és »*facete dictum*«-ait (11, 57, note 2) nem használta föl kifogástalan latin nyelvismereteit egyúttal arra is, hogy Kálmán királyunknak, II. és III. Andrásunknak és II. Ulászlónak szintén latinul írott törvényeit tudomásul vegye.

¹⁾ »Disquisitio historico-politica de Regno Hungariae. Strassburg, 1629.

²⁾ Tractatus politico-historico-juridicus juris publici Regni Hungariae Cassoviae, 1668.

Mi rajtunk a sor, hogy megkíséreljük azon vindicatiót, a melyből velünk együtt tán Nyugat bűvárai is okulhatnak.¹⁾

Mélyen tisztelt Akadémia!

Nem óhajtom fölölelni azon egész nagy anyagot, a melynek határvonalait — már a dolog természeténél fogva — csak iménti bevezetésemben kénytelen voltam érinteni.

Szándokom a jelen ülésben csak azon kérdéssel foglalkozni, hogy hol, az európai alkotmánytörténelemnek minő pontján mutatkoznak azon legrégebb nyomok, a melyek, ha nem is magának a miniszteri felelősségnek modern értelmében bevégzett alapeszméjére, hát legalább mégis ezen alapeszmének elvitázhatlanul határozott egyes elemeire vallanak?

¹⁾ Kétségen kívül jelentékeny érdem illeti meg szintűgy *Hajnik* mint *Ladányi* érdemteljes tagtársaink alkotmánytörténelmi műveit; ezeknek átültetése valamely nyugati irodalomba annyival inkább kívánatos lenne, minthogy az európai modern alkotmánybuvárlat munkásai — bevett szokás szerint — ösztönszerűleg elsöben is oly segédkönyvek után nyúlnak, a melyek élő nyelven írvák. E körülménynek tulajdonítható, hogy Emericli von Krajnernek »Die ursprüngliche Staatsverfassung Ungarns« (Wien, Gerold, 1872.) című epés munkája a külföldön, némely körökben, oly figyelemben részesül, melyet e könyv belértékénél fogva — szemben az általa fölölelt egész idöszakkal — 1382-ig — legkevésbé sem érdemel. Keni lehet hivatásom, hogy azon jellemző kifakadásokra feleljek, a melyek úgyis önmagukat ítélik el — ámde arra bátor vagyok figyelmeztetni, hogy Emerich von Krajnernek 759 nagy 8-adrét lapra terjedő alkotmánytörténelmi művében, melyben pedig csakis 1382-ig tárgyalja Magyarország alkotmánytörténelmét, nyoma sem fedezhető föl annak, miszerént csak távolról is sejtette volna III. András királyunk 1298: 23. törvénycikkének horderejét. Az a bűvár, a ki egy ily mozzanatot iránt nem tanúsít érzéket, jártas lehet ugyan a »Lex Batuvariorum«-ban, melyből tápanyagát oly nagy mérvben kölcsönzi, de nem alkalmas arra, hogy történelmét írja meg egy oly alkotmánynak, mint a minő Magyarország alkotmánya már a XIII. században volt. Minden helyes jogczím nélkül választotta E. v. Krajner Montesquieu szavait (Espr. d. L. XXX. 11.) jelszóul: nem a modernizálás erőszakát követik el a magyar alkotmány középkori történelmén, a kik *egyebet* is mernek fölismerni ez utóbbiban a *németség hatásánál*. Ép ellenkezőleg, éppen — úti figura docet (III. András 1298: 23.) — éppen ő az, a ki nem látja az erdőt a fától!

Az első eredmény, melyet ez iránybani kutatásaink nyerhetnek, abban tetőzik, hogy tévednek azok, a kik a miniszteri felelősség alapeszméjének elemeit legkorábban Aragóniában vélik föltalálhatni.

Igaz, egész következetes műgonddal látunk e monarchiában a fejedelmi hatalomtelj túlcsapougásának korlátozására rendszeres intézményeket kiépítve már oly időben, midőn még Európa egyéb államaiban ez érdemben legfőlebb holmi elszigetelt durva kísérletek történtek.

Nemcsak a képviseleti rendszer kezdeteit találjuk itt már a XII. században, sőt a városok képviseltetését Zurita »Anales de Aragon«-ja szerint már 1133-ban — los procuradores de las ciudades y villas — nemcsak föltűnő éllel látjuk itt már 1205-ben körvonalozva a rendek jogkörét szemben a király felségjogaival: de itt találjuk már a XIII. században mint egy rég gyökeret vert intézményt a *Justiza* vagy *Justicia* intézményét, mely mint ilyen, páratlan a monarchiák történelmében. A *Justiza* kezeibe tette le a király az esküt trónraléptekor az ország törvényeire, szokásjogaira, szabadságaira — *fueros y libertades* —; ő volt a törvények magyarázatának legfőbb letéteményese, — legfőbb ítélő s egyúttal föllebbezhetlen semintő bíró; megakaszthatta bármily stádiumban a peres eljárás rendes folyamát, — kiszabadíthatta a börtönből a vádlottakat és saját fogházába szállíthatta azokat, feleletre vonhatta a bírákat; megtorolhatta azon sérelmeket, melyeket a bírák a személyszabadságon ejtettek, vagy ha a vagonbiztonságot veszélyeztették.¹⁾

Aragónia e legfőbb bírójának jogköre természetesen csak hosszú idők folyamában domborult ki oly túlradóvá, mint a minőnek azt Zurita és Blancas festik: ámde a miniszteri felelősség eredetének kérdését egyáltalán nincs jogunk kapcsolatba hozni a *Justiza*-intézmény alkotmánytörténelmi phasisaival. Akár *Huesca* tudós püspökének *Vitalisnak* legyen igaza, a ki-

¹⁾ Blancas: *Commentavii Bérúm Aragonensium*. 751. s köv. II. — *Fueros de Aragon* f. 60, f. 137. — Zurita: *Anales de Aragon*. II, f. 386. Hsl. ö. Hallam: *View of the State of Europe during tke Middle Ages*. I, 387. — Muro y Martmez: *Recopilacion histórico-critica de la legislacion de Espaua*. Madrid, 1881.

szerént még I. Jakab idejében, tehát a XIII. század közepe táján a Justiza egész jogköre jelentéktelen volt, — akár Zúzdának, a ki már II. Péter korában nagy jelentőségűnek állítja¹⁾ azt: ez tárgyunkra, a jelenleg előttünk forgó kérdésre teljesen mindegy. Bennünket csak egy figyelemre méltó hevégzett alkotmánytörténelmi tény tájékoztathat: azon tény, hogy nem fekszik eddigelé semmi határozott nyoma annak, miszerén a Justiza jogköre fejlődésének bármely phasisában is alkotmányjogilag behelyezett politikai tanácsosa lett volna Aragonia királyának. Valljuk be, a Justiza nem csak bíró, de a király tanácsosa is volt, de csak *vitás* kérdésekben.²⁾ A mi tisztet ő államjogi ügyekben végezni, jogot gyakorolni jogosítva volt: erre ő nem mint a király politikai tanácsosa volt illetékes, hanem mint őre az alkotmánynak és a törvénynek. Jogában, sőt tisztében állott fölvigyázni a király magaviseletére a törvényszerűség szempontjából, — jogában, sőt tisztében állott megvizsgálni a király minden egyes rendeletét a törvényszerűség szempontjából, óvást tenni a törvénybeütköző rendeletek végrehajtása ellen ugyancsak a törvényszerűség szempontjából. — kizárhatta a király egyik vagy másik tanácsosát a királyi tanácsból, eltilthatta őket az ügyek vitelétől, feleletre is vonhatta őket: de megint csak is a törvényszerűség szempontjából.³⁾

És a mi a legfőbb: jogában, sőt tisztében állott mint illetékes bíró ítéletet mondani mindazon vitás államjogi kérdésekben meg illetékességi és egyéb természetű összeütközésekben, a melyek király és nemzet, király és rendek közt fölmerültek. »Ne quid autem damni detrimentive leges aut libertates nostrae patiantur, *judex quidam medius esto*, ad quem a Rege provocare, si aliquem laeserit, injuriasque arcere, si quas forsan Reipublicae intulerit, jus, fasque esto.« Így szóllott *Soprarbe* törvénye: és hogy ez nem csupán írott mulaszt maradt: erről tanúskodik Blancas, a ki Saragossa szülötte és tíz

¹⁾ Blancas u. o. 722. — Zurita: i. m. I, f. 102. — Hsl. ö. Minõ y Martinez i. m. és a »Cabinet Cyclop.«-nak, »History of Spain and Portugal« című, szakavatott tollból eredő, számos új adatot tartalmazó czikkével.

²⁾ Blancas: i. m. 748. b.

³⁾ Blancas: i. m. 747—755. — Zurita: i. m. i. h.

éven át a források teljes birtokában, Aragónia hivatalos történetírója volt. ¹⁾

Ily természetű volt az aragoniai Justiza jogköre, — vajon szabad-e? vajon államtudományilag helyes-e ezen jogkörből a miniszteri felelősség alapeszméjének csiráira következtetni?

Az én nézetem szerint a miniszteri felelősség alapeszméjének elemeit csak oly alkotmányfejlődésben lehet sikerrel nyomozgatni, a mely magában foglalja akár explicite, akár implicite — legalább egyikét e két föltételnek:

1) hogy az uralkodó személyes uralmat — autarchiát, régime personnel — ne gyakoroljon, hanem érvényesen országglási actust csakis tanácsosainak beleegyezésével végezhesen,

és 2) hogy e tanácsosokat a törvényhozótestület felelőségre vonhassa, még pedig necsak legális, juristikus felelőségre vonhassa, de politikai felelőségre is, vagyis hogy a törvényhozó testületnek felelősek legyenek a tanácsosok nemcsak a törvény-szerűség, de a közérdek, a czélszerűség szempontjából is.

Mindkét föltétel hiányzott Aragónia alkotmányából.

Aragónia királyának felségjogai nagyon szűk korlátok közé voltak szorítva ugyan: ámde azon jogkört, melyet neki az alkotmány, — a törvények és fuerók főnhagytak, ezen felségi jogkört Aragónia királyai mindenha személyes uralom alapján gyakorolták.²⁾

Hogy ez így volt: ezt misem helyezi jobb világításba, mint éppen a Justiza intézménye. Nem a király tanácsosairól vagyon szó *Soprarbe* törvényében, hanem magáról a királyról. Úgy, de hogy állíthatta volna oda Aragónia alkotmánya a Justizát biróul király és rendek közé, ha ezen alkotmány már

¹⁾ Blancas: i. m. i. h. — Blancas idézett latin művén kívül, két más államjogi és egyúttal történelmi munkával is gazdagította a spanyol alkotmánytörténelmi irodalmat (« Coronaciones de los Beyes » és *diado de proceder en Cortes*), melyeknek jelentékeny értékéről Prescottt óta (H. Férd. Isab. 36. 1.) teljes elismeréssel nyilatkozik a nem-spanyol szakirodalom is.

²⁾ Ez az, a mit Hallam (i. m. i. h.) nem domborít ki eléggé: holtott ez bevégzett tény, a melynek constatalása sajnos fogalomzavarnak vehette volna elejét.

azon elvnek hódol vala, a melyből a miniszteri felelősség kezde-
tei angol földön kicsiráztak, — azon elvnek, »that the k lving
cannot do wrong«?

Ezen elvet Aragónia alkotmányfejlődése egyszerűleg nem
ismeri.

Végig mehetnek Önök valamennyi »fueron« és »observan-
cián«: azt hogy Aragónia alkotmánya a király országlási Retu-
sainak érvényességét tanácsosainak beleegyezésétől tette volna
valaha föltételelessé: ezt nem fogják azokból kiolvashatni soha.

Igen, Aragónia királyának országlási actusait szabályoz-
ták a törvények, korlátolták a fuerok; volt oly testület is, a
melynek tanácsa és beleegyezése nélkül a király nem vehetett
ki adót, nem hirdethetett ki, nem törölhetett el törvényt, nem
kezdeményezhetett egyáltalán nagyobb fontosságú dolgokat:
ámde e testület nem egy királyi tanács volt, hanem voltak ma-
guk a rendek, ezen testület volt a Cortes maga. ¹⁾

¹⁾ »Niuguno negocio arduo emprendían sin acuerdo y consejo de
sus ricos hombres.« (Zurita: i. m. I. f. 264.). — Blancas: i. m. 761:
»Unde perpetuum illud nobis comparatum est jus, ut communes et pu-
blicae leges ñeque tolli, ñeque rogari possint, nisi prius uuiuersus popu-
lus una voce comitiis institutis suum ea de re liberum suffragium ferat;
idque postea ipsius regis assensu comprobetur.« — Továbbá Blancas:
i. m. 763. 1. — Az »una voce«, mely, miként Prescott is (i. m. 36. 1.)
megjegyzi, a lengyel »veto«-ra emlékeztet, csak 1592-ben II. Fülöp alatt
töröltetett el. — Fueros y Observancias del Reyno de Aragón f. 9;
Zurita: i. m. f. 265. — Hogy mily mereven állott Aragóniában szemben
a király felségi jogköre a Cortes jogkörével: ez kiderül Zurita azon
tudósításából, miszerént a hadsereg parancsnokainak, tiszteinek kineve-
zésére vonatkozó jog kizárólag magát a Cortest illetvén, még 1503-ban
is megtörténhetett, miszerént az olaszországi hadjárat alkalmából, a ki-
rály ad hoc törvény alkotása által hatalmaztatott föl arra, hogy a föl-
merült concret esetben ő felsége kivételesen saját maga nevezhesse ki az
illető sereg számára a parancsnokokat és tiszteket (Zurita: i. m. V, 274).
Vajon lett volna-e erre szükség, ha a király tanácsosainak politikai fele-
lőssége részét képezte volna az aragoniai alkotmányjognak, mint ezt né-
melyek hiszik? Az aragoniai (primitív) budgetjogra nézve l. Blancas és
Zurita: i. m., továbbá a »Fueros y Observancias del Reyno de Aragon« i. h.
— Ez is oly mozzanat, melyről nem ad kielégítő fölvilágosítást Hallam
idézett, különben nagyon értékteljes munkájában. — Hls. ö.: Muñoz y
Romero: Colección de Fueros y Cartas Pueblas. 1847. — Muro y Martínez:
Códigos españoles 1881. és Recopilación histórico-crítica 1881. Colección
de Fueros y Cartas Pueblas de España por la R. Ac.de la Hist. 1852.

Modern alkotmányos monarchiában is a törvényhozó testület első sorban az melylyel a király a felségjogokat megosztva birtokolja és gyakorolja: ámde azon összeütközéseknek, a melyek király és törvényhozó testület közt esetről esetre fölmerülnek, — mondom ezen gyakran valóban vészterhes összeütközéseknek mellőzésére szolgál éppen azon, hogy úgymondjam biztonszági szellentű, melynek funkcióját a miniszteri felelősség, a király tanácsosainak felelőssége és ugyan nem kevésbé politikai mint legális, juristikus felelőssége van hivatva betölteni.

Egy ily biztonszági szellentűnek alapeszméje is hiányzik Aragónia alkotmány történelméből.

Nem pótolhatta ezen biztonszági szellentűt a Justiza intézménye sem: mert — miként úgy a törvényekből, fuerókból, mint az alkotmány történelem irodalmi hagyatékából látjuk, — a Justiza nem volt soha Aragóniában a király politikai tanácsadója — hanem volt mindenekfölött bíró király és rendek közt, a ki a fölmerülhető, nem legális, hanem politikai természetű, vagyis a tisztán hasznossági, czélszerűségi szempontból király és rendek közt fölmerülő összeütközések kiegyenlítésére, mellőzésére már csak azért sem volt alkalmas közreműködni, mert Aragónia alkotmánya szerént a király csakis tisztán *vitás* jogi kérdésekben tartozott a Justiza tanácsát kikérni és figyelembe venni. ¹⁾

Másfelől az is beigazolható, hogy a Justiza felelőssége szemben a Cortessel, — 1390 előtt szemben közvetlenül magával a Cortessel, — 1390-től 1461-ig szemben a négyes, Időtől fogva pedig a 17-es bizottsággal nem a miniszteri felelősségnek holmi kora előjátéka, hanem mindenha csakis merőben bírói felelősség volt. A Justizát soha sem úgy választották, — a Justizát Aragóniában minden időben, még az 1287-diki Union fenhéjázó uralma alatt is a király nevezte ki. A Justiza kártérítéssel tartozott azon károkért, a melyeket helytelen el-

¹⁾ Blancas: *Commentarii Rerum Aragonensium*. 748. s. köv. 1. — Hsl. ö.: *Collecciu de Fueros y Cartas Pueblos de España por la Kcal Academia de la Historia* h. h. — Muro y Martínez: *Códigos de España*. — *Recopilación histórico-crítica de la legislación és Blasco de la Nuza: Historias eccles. y secul. de Aragon*. 1556 —1618. — *Fueros y Observancias del Reyno de Aragon Saragossa*. 1667. — Hallam e kérdés tüzetes vitatását mellőzi.

járása által a feleknek okozott; ha méltatlanul látta el fenséges tisztét, halállal lakolt.¹⁾ Hogy valaha politikai felelős, ségre vontak volna Justizát: ennek semmi nyoma Aragónia alkotmánytörténelmi hagyatékában. De nem is igen vonhattak: mert a Justiza bíró, túlnyomóig büntető bíró és államjogi bíró és bár névleg csak 1348 óta, de tényleg már jóval előbb a XIII. században *elmozdíthatlan bíró volt*, kit törvény útján kívül nem is lehetett fenséges hivatalától eltávolítani. De hát hogy is akarhatnék III. Andrásnak 3 hónapról hónapra országgyűlésileg választott politikai tanácsosait a Justizával, ezen kinevezett és elmozdíthatlan bíróval párhuzamba tenni? Avagy talán jelzett, tarthatlan nézetnek támogatására azon körülményből remélhetnénk érvet szerezhetni, miszerént egy erőszakos király, V. Alfonz ²⁾ a Justizát 1439-ben önhatalmilag börtönre merészelte vettetni? Gyenge érv lenne ez, — hisz tudjuk, hogy midőn V. Alfonz ezt elkövette, a legdurvább módon megsértette Aragónia alkotmányát.

Érdemdús tagtársunk Ladányi, eltekintve a Justizától, Aragónia alkotmánytörténelmében mindezek dacára az 1287-diki tanács-privilegium kapcsában »nagy lépést« vél észrevehetni a modern intézmények felé. Az 1287-diki évre hivatkozik. mint a melyben, az ő szavai szerint, »törvény alkottatott, mely szerint a király a Cortessel együtt válaszsza maga mellé a tanácsosokat; azon esetre pedig, ha még így is történnének jogsértések és ellenszegülések, a főbíró (már t. i. a Justiza) hatalmaztatott föl annak megítélésére, vajon az ellenszegülés jogos volt-e vagy nem«? (»Modern alkotni, monarchiái intézmények a középkori államokban« 5.1.).

E mozzanatra támaszkodva, azután Ladányi azt hiszi, hogy — miként érdemdús tagtársunk magát kifejezi, — III. Andrásunk azon törvénye, mely a király országlási actusainak érvényességét a király tanácsosainak, országgyűlés által 3 hó-

¹⁾ Ezért nem is a főnemesek köréből nevezhette őt ki a király — miután a főnemeseket Aragóniában nem érthette halálbüntetés, hanem csakis a másodrangú nemesek sorából. — *Fueros y Observancias del Reyno de Aragón*: I, 21. — Blancas 657., Zurita II, 229.

²⁾ *Fueros y Observancias del Rey no de Aragón* f. 22., Blancas 701., Zurita III. 140, 255, 272. — Muro y Martínez i. m.

napra választott tanácsosainak beleegyezésétől teszi függővé, »nem az angol, hanem az aragoniai intézmények utánzása.« (U. o. és 6. 1.).

E nézet félreértésen alapul, m. t. Akadémia!

Aragónia rendei 1286-ban azon kérelemmel járultak a királyhoz, hogy ők — a Cortes — választhassák a királyi tanács tagjait, és még a királyi udvar főbb tisztviselőit is. Vajon helyt adott-e a király a rendek ezen kérelmének? Zurita aragoniai évkönyveinek első szakaszából kiderül, hogy igen.¹⁾ Ámde minő körülmények közt történt ez? És oly kikötéssel történt-e ez, mint a minő a mi III. András királyunk 1298-diki tanács-törvényének sanctióját képezi?

Legkevésbé.

Aragónia 1287-diki tanács-privilegiumát egy hatalmas liga, az *Union* csikarta ki. — De hiányzik e privilegiumból minden oly sanctio is, mely a mi 1298-diki tanács-törvényünk sanctiójára csak a legtávolabbról is emlékeztethetne. A mi 1298-diki 23-dik törvénycikkünk így hangzik: »Item statui-mus ut Curia Domini Itegis bonorificentius regi possit et regnum Hungariae decentius gubernari, Dominus noster Kex singulis tribus mensibus singulos duos Episcopos — nurn de suffraganeis Strigonensis, et alterum de sutfraganeis Colocensis Ecclesiae, totidemque et quasi omnes Nobiles regni, quos ex nunc elegimus, secum habeat, congruis stipendiis de bono régió susteneat. — Et si idem Dominus 11 ex hoc facéré omiserit, quidquid praeter consilium praedictorum sibi applicandorum in donationibus arduis et diguitatibus conferendis vei in aliis majoribus fecerit, non teneat.«²⁾

Ezen sanctio, hogy a mit a király országlási actusaiban

¹⁾ Zurita: Anales de Aragon: I, 303, 307.

²⁾ ICovachich Supplem. ad. Testig. Comitiorum I, S9 —138. 11. — Bartal: Comment. II, 211 — 228. s. köv. 11. — Érdeket ébreszthetnek Bartal e szavai: »Confer cum his literas Praelatorum et Baronum, quorum consensu Andraeas III. terram Bektukeur nepotibus C. Simonis de Aragonia relinquit, etiam ab axiomete juris in haec professo verba: Cum possessiones ab antiquo collatae pro haereditariis habeantur dignas, quas hic adnotem C. D. VI, 2.« — azoknál, kik Ladányi nézetét osztják: ámde hogy derülhetne-e ki ebből egy tanulságos összekötetés? Ez már más kérdés.

— in donationibus arduis et dignitatibus conferendis vei in aliis maioribus — tanácsosainak, az országgyűlés által 3 hónapra választott tanácsosainak beleegyezése nélkül intézkednek, érvénytelen legyen — ezen sanctio nincs meg az 1287-diki aragoniai tanácsprivilegiumban.

És ez igen természetes.

Aragóniában az 1287-diki »Union« kicsikarhatta ugyan a királytól a jogot a tanács tagjainak választásához: ámde ez egészen mást jelentett, mint az 1298-diki magyar tanácstörvény. Az aragoniai tanácsprivilegium letéteményesei, az »Union« tagjai nem oly tanácsosok által akarták környezetni a királyt, a kiknek beleegyezése nélkül a király országglási actusai érvénytelenek legyenek, — hanem oly tanácsosokkal, a kik a király minden lépését ellenőrzik, és ha valamit a kibocsátott privilegium daczára a liga, az Union bármely egyes tagja ellen vét, ezt a ligának bejelenték, hogy azután a csak imént szentesített fegyveres ellenállási jog értelmében az Union összes egyéb tagjai föloldoztassanak a királynak tartozó engedelmesség alól.¹⁾

Valóban, első pillanatra beviláglik, hogy nem III. Andrásunk 1298-diki tanácstörvényével rokontermészetű ezen 1287-diki aragoniai tanács-privilegium, — hanem inkább azon ellenőrző tanácsra emlékeztet, a melylyel hazánkban 1454-ben ugyancsak egy oligarcha-liga akarta Hunyady Jánosnak kormányzói erélyét megszibbasztani és folytonos kémszemle alatt tartani.²⁾

Már a mondottakból is kiderül, hogy III. Andrásunk 1298-diki tanácstörvényét az aragoniai 1287-diki tanácsprivilegium utánzásának nem tarthatni; de ha figyelembe veszziük, miszerént az 1283-diki nagy szabadságiévé! I. Péter király nagy privilegiuma, Aragóniának ezen u. n. Magna Chartája, mely az aragoniai rendek minden nevezetesebb, úgy régibb, mint újabb jogait evidentiában tartja és vindikálja vala, a király rendeletei érvényességének föltételes voltát politikai ta-

1) Zurita: T. I, 322.1.

2) Hsl. ö. Ladányi: a »Magyar királyság alkotmánytörténete« czinűi igen becses művének I, 308. l.-val, hol gróf Telek}- József nézete is idézve vagyon. Hsl. ö. Katona XIII, 981—3, idézve Ladányi i. m. I, 309.

Rácsosainak beleegyezésétől egyáltalán nem ismeri¹⁾ — ha figyelemben vesszük, hogy míg egyfelől, ha az 1283-tól 1286-ig lefolyt három esztendő alatt meglett volna már alkotva Aragóniában egy ily intézmény, akkor nem kellett volna egy ily intézményért ugyancsak 1286-ban Aragónia Rendeink a királyhoz még csak folyamodniok, — addig másfelől az 1287-diki liga tanácsprivilegiuma, mely pedig ami 1298-diki tanácstörvényünkhöz éppen nem hasonlít, érvényben maradt Aragóniában egész az *epilai csatáig*, vagyis 1348-ig,²⁾ ha mondom mindezt figyelemre méltatjuk: akkor be fogjuk látni, hogy a mi 1298-diki tanácstörvényünk a maga alapeszméjét egyáltalán *nem kölcsönözhetette Aragóniából*. Aragónia intézményeinek emléke bizonyára nagyon tiszteletre méltó: de ezen intézmények semmiféle rokonságban nem állanak a miniszterek politikai felelősségének alapeszméjével.

De nem volt meg a miniszteri felelősség alapeszméjének főtárgyalt egyik vagy másik eleme Castilla királyságban sem.

Toltak ugyan itt is választott tanácsosok, a kikről az mondatik, hogy az ő beleegyezésük mellőzhetlen föltétele volt a király országlási actusai érvényességének. De azonbevégzett tény, miszerént Castilla alkotmánytörténelmi forrásai elannyira zavarosak, hogy még a »*Teoría de los Cortes*«. híres írója, *Marina* maga sem tud kielégítő kritikával tájékozást adni³⁾ a felől, vajon a király országlási actusai érvényességének említett föltételére vonatkozó adatok *rendes időkre*, avagy, a mi Castellában *vajmi gyakran* bekövetkezett, éppen csak is

¹⁾ Fueros y Observancias dél Reyno de Aragon I, 7 — 9, liol az 1325-diki privilégiumból is hasonló eredményt vonhatni le. — Muro y Martinez i. m.

²⁾ Zurita: Anales de Aragon II, f. 226; Fueros y Observancias dél Reyno de Aragon f. 14. s köv. 11.; Blancas: 671, 811.

³⁾ Ensayo historico-crítico sobre la antiqua legislacion y principales cuerpos legales de los reynos de León y Castilla, especialmente sobre el código de Don Alonso el Sabio, conocido con el nombre de las Siete Partidas. Madrid, 1808. — Hsl. ö. Munoz y Romero, Muro y Martinez i. m. és a Coleccion de Fueros y Cartas Pueblas stb.

tűnődéstől. Egyébként ott áll előttünk ugyancsak a XIII. század második feléből Castilla bölcs királyának, X. Alfonznak műve a »*Las Siete Partidas*.« E nevezetes törvényhozási műből is kitetszik, hogy a legtudósabb castillai király, X. Alfonz, e kimagasló gondolkodó a trónon, maga sem tudta még a monarchiái államformát más alapon, mint csakis a fejedelem *személyes uralmának alapján*, elképzelni. A »*Las Siete Partidas*« fényes nevű királyi szerzője még határozottan *Aristoteles* »Politiká«-jának befolyása alatt áll, — nyíltan be is vallja ezt azon törvényben, mely ezen jellegző bekezdéssel kezdődik, hogy »*Tirano tanto quieue decir como senor cruel.*«¹⁾ Na már pedig azt eléggé jól tudjuk, hogy *Aristoteles* mindent inkább sejtett előre, csak nem a monarchiái államforma azon biztonsági szelentyűjét, melyet miniszteri felelősségnek szoktunk nevezni.

Sok tiszteletre méltó intézmény emlékét őrizte meg az irodalom a pyrenaei félszigetről, újra hangsúlyozom, — ámde az oly államtudományi bűvár és gondolkodó, a ki tárgyilagos tud maradni, ha egybehasonlítja III. Andrásunk tanács törvényét akár Aragónia akár Castilla legcsillogóbb intézményeivel, kell hogy bevallja, miszerént a mi III. Andrásunk 1298-diki törvénye határozottan haladást mutat a miniszteri felelősség alapeszméjének irányában. Nem állítom én azt, a mit *Ladányi Gedeon* t. tagtársunk, hogy III. András e törvénye ugyancsak III. Andrásunk 1291: 31 törvényezikkével kapcsolatosan eszközlendette azt, miszerént a nemzetnek a főkérmányra oly befolyása legyen, a melylyel azt ellenőrizheti.«²⁾ Az én nézetem

¹⁾ *Las Siete Partidas* i. h. és hsl. ö. Marina: Ensayo stb.

²⁾ *Ladányi Gedeon*: A magyar királyság alkotmánytörténete I. 129. 1. — Hsl. ö. 123. 1. — Megjegyzendő, hogy e 7 évi időköz (1291 — 1298) hazánk alkotmány történelmének akkori phasisában sokkal nagyobb, semhogy e két törvényezikket (1291: 31. és 1298: 23.) egy ugyanazon jogalapon, actualis jogalapon érvényesülő felelősségi rendszernek két, egymást kölcsönösen kiegészítő mozzanatául szabadna még elméletileg is föltüntetnünk. Hisz ugyancsak érdemdús tagtársunknak, *Ladányi*-nak idézete (I, 126. 1.) az 1298-diki törvény bevezetéséből már maga meggyőzhet bennünket a felől, hogy alkotmány történelmünknek szóbanforgó phasisára nézve is áll az, a mit a pápai nuntius 1565-ben a maga jelentésében mond a lengyelországi törvények szerföltt gyors elautiquálásáról. (Bykaczewski id. Hüppénél: Verfass. d. Republ. Polen. 25. 1.).

szerént ezen 1291: 31. törvénycikkünk nem a központi hatalom, nem az állam-kormány letéteményeseire, nem a király tanácsosaira, hanem a megyék élén álló bárókra, főispánokra és egyéb főtisztviselőkre vonatkozik. Ezek eljárásának évenkénti megvizsgálását rendeli el ama törvénycikkünk; ezeket kívánja feleletre vonatni, hogy kideríttessék, hogy »közölök miként járt el mindenik a maga megyéjében.«

Ámde már abban egyetérték t. tagtársunkkal, hogy az 1298-diki tanácstörvényünk többet foglal már magában, mint akár magának Angliának 1258-ban alkotott, de 1298-ban már rég hatályon kívül helyezett, illetőleg visszavont tanácstörvénye. III. András 1298: 23. tezkke merész előjátéka a miniszteri felelősségnek, és mint ilyen, önmagában bevégzett egész, — nem szorul semmi kiegészítésre. Nyílt képletbe rakva, — explicite — az igaz, a miniszterek politikai felelősségének egyik elemét még nem találjuk fenne föltüntetve. Nincs benne nyílt szavakkal még kifejezve az, hogy hát azon tanácsosokkal, a leik a királyt rosszul tanácsolják, voltaképen mi történjék? Ámde közelebb-ről tekintve, mégis benne rejlik már a miniszteri felelősség e sanctiójának magva is, habár kissé még nagyon is primitív alakzatban. Mi egyebet is jelenthetne a bárom hónapra szóló tanácsosi mandátum mint sanctiót, helyesebben mint törvényhozási törekvést egy ily sanctiónak kilátásba helyezésére? Mi egyebet, ha nem ugyanazt, a mit az ily rövid időbuzamú mandátumok jelentettek Luccában, Pisában, Sienában és egyéb középkori olasz köztársaságban? A bizalom megvonhatása jogának lehetőleg éber, lehetőleg gyakori gyakorolhatását: ezt vették célba az ily rövid időhuzamú mandátumok elrendelése által az akkori magyar törvényhozásban szintúgy, mint az ital. félszigetnek classikus jogmaradványok alapján újjáéledt apró államaiéiban. A király tanácsosait III. András törvénye szerént az országgyűlés volt választandó. E választás tagadatlanul a — ponderativ? — többség bizalmának kifolyása leendett, ha már most a választott tanácsosok a királyt oly szellemben fogták tanácsolni, miszerént az ő tanácsadásuk — vagy mint mi mondanék, politikájok — által az országgyűlés — ponderativ? — többségének bizalmát eljátszandották: ily rövid időhuzamú mandátumok mellett nem bizalmatlansági szavazat-

hoz, a mely akkor még ismeretlen volt, folyamodtak a rendek, hogy, az ily tanácsosokat a király mellől az országos ügyek vezetésétől eltávolítsák, hanem egyszerűleg a legközelebbi — pár hét. legfeljebb hó múlva bekövetkező — tanács-választás alkalmát kellett csak bevárniok, hogy e választásnál a királyt rész szellemben tanácsoló tanácsosokat elejthessék és bizalmuk újabb letéteményeseit állíthassák oda az ügyek vezetésére a király mellé.

Kétségtől kivül a tanácsosok feleletre vonásának e módozata képezi a gyöngébb részét III. András tanácstörvényének. Hiányzott e törvényünk megalkotóiban még azon empirikáikig fegyvelmezett parlamentáris érzék, mely a későbbi századok folyamában Európaszerte a miniszteri felelősség alapeszméjének modern formuláját létrehozta és organikus továbbfejlődésre képesíti vala. — De vajon leronthat ez valamit III. András törvényének érdeméből? *Hol* találunk e gyengéje daczára, *hasonlót*, azon horderejüre nézve, melyet velünk még ma is éreztet, midőn a király országglási Retusainak érvényességét, bár kissé primitív módon ugyan, de azért mégis tagadhatlanul *politikai* felelősségre vonható tanácsosok beleegyezésétől teszi föltételelessé?

Tekintsünk szét a XIII. században, de nem fogunk találni hozzá hasonlót, *sehol*, egész Európában.

Hogy nem sem Aragóniában, sem Castillában: erről csak imént volt alkalmunk meggyőződhetni. De nem találunk hozzá hasonlót egyéb egykorú európai monarchiában sem. — A Német birodalomnak pfalz-grófi jogkörét csak nem akarhatjuk vele párhuzamba tenni.¹⁾ Hogy Svédországon, — hol pedig a nemzet *önmegadóztatási joga* és *a bírói függetlenség* oly régi keletűek, — hogy mondom, Svédországon egy egész *századdal később*, csakis meklenburgi *Albrecht gyenge uralkodása* alatt, csakis 1371-ben látjuk a király *executíváját első ízben* a tanács beleegyezéséhez, illetőleg irányadó határozatához kötve:²⁾ ez fölül áll minden kétségen; és hogy Lengyelországon hasztalan keresnénk a XIII. századból ily tanácstörvényt, ezt be fogjuk látni, mihelyt tudomásul vesszük, hogy a

¹⁾ és ²⁾ lásd

lengyel alkotmányfejlődés jellegző vonása nem a király tanácsosait, de magát a királyt igyekezik tenni felelőssé, és hogy még oly időben, midőn Lengyelország még egyáltalán nem hirt semmiféle törvénnyel a királyi szék betöltésének módzatairól, máris tüzetes részletekbe ható törvényt alkotott a király letételének módzatairól, — így 1667. és 1699-ben szemben a Zebrzydowski-féle rokoszszal.³⁾

³⁾ A mi a pfalz-grafi intézményben keresett felelősségi nem anyujára eszmét, mint ötletet illeti, erre nézve fölösleges itt egyebet megjegyezni, mint hogy a Sachsenspiegel Landrechtje szerént (III, 52, 54, 57.) a pfalz-graf a császár (király) fölött, nem pedig a király (császár) fölött állván — »phalanx greve über den Keiser« — (hsl. ö. Curia Nuremb. aun. 1274. Pertznél a »Ikonum. German. Histor.« Vol. IV, p. I, 400 l. és a Schwabenspiegel Landrechtjét 21, 25, 29. Jus provinciale Alemannicum. Cap. 21, §. 7: »querelam interponunt principes apud Comitem Palatinum Itheni«) ezen intézmény elvitázhatlanul az aragoniai Justiza állambíró jogkörében és Magyarország nádorának az 1222-diki Arany Bulla 31-dik (berekasztó) pontja által promulgált jogkörében található meg több tekintetben a maga hasonmását, de semmi esetre sem azon angol vagy magyar törvényekben, intézményekben, melyek a miniszteri felelősség alapeszméjének már egyik elemét magukban foglalják vala. — A mi a miniszteri felelősség eszméjének oly késő jelentkezését Svédország alkotmánytörténelmében illeti, l. Nordendycht: »Die schwedische Staatsverfassung in ihrer geschichtlichen Entwicklung« czímű munkáját a 44. laptól fogva, hol az 1347-ben az Orebróban tartott főúrigyűlésen elfogadott (revideált) királytörvényben megszabott eskü mintája közöltetik, a nélkül, hogy a szakavatott szerző ráutalna azon nagy ürre, mely ezen eskü államjogi jelentőségét a mecklenburgi Albrecht király által — a Stockholm előtt fegyveresen megjelent uplandi, göthalandi és smiilandi paraszt-tömegek nyomása alatt — concedált birodalmi tanácsosi jogkörtől (54.l.), és még inkább az Erich király' 1436-diki választási capitulatiójától (65.l.) elválasztja. Ez utóbbiban Svédország királya kötelezte már ugyan magát, hogy csakis a birodalmi tanács (államtanács a szó régebb értelmében vagyis a koronatanács, miniszteri tanács és egyúttal egy neme a szűkre szabott felsőházak) előterjesztése alapján fogja a magas birodalmi államtisztségeket és udvari méltóságok állomásait betölteni, magának a birodalmi tanácsnak megüresült tagsági állomásait pedig maga a birodalmi tanács fogja cooptatio útján a király beleegyezésével betölteni: ámde az 1590-diki rendek válaszfőlirata a királyhoz mutatja, hogy a svéd országgyűlés még a XVI. század végével is csak legális felelősséget, tisztán legális felelősséget ismert föl az alkotmány azon biztosítókaiban, melyek a birodalmi tanács tagjainak (minisztereknek) felelősségét magukban foglalták. Ezért el sem ítélte az országgyűlés azon birodalmi tanácstagot-

Hátra van még a nemzeti önkormányzat és parlamentarizmus classikus hazája Anglia. Tagadhatatlan, hogy a XIV. században messze elhagyta maga mögött Anglia e részben is hazánkat: ámde Gneist búvárlatai eredményeinek alapján ma már határozottan kimondhatjuk, hogy ama szikra, melyet ami 1298: 23-diki törvénycikkünk már magában rejtett, egyáltalán nem mutatkozik még a XIII. századbeli angol alkotmányfejlődésben. A kritika szigora előtt az 1246-diki parlament kérelme, hogy a király a justitiariust, kincstárnokot és cancellárt — Matthaenus Paris szavai szerint — »per commune consilium regni« nevezze ki¹⁾ — Gneist revisiója után mint érv nem számíthat többé semmit. Annál kevésbé tarthatnak számot komoly figyelembevételre a krónikás azon szavai, hogy »sicutpraedecessores.« Merő szóvirág ez, egyéb semmi.²⁾ Az pedig, amit Todd Gurdonre ésForsterre támaszkodva állít, hogy t. i. 1189 óta több esetben lettek volna a korona miniszterei feleletre vonva és elítélve »in the great council of the re-

kat — Erich Sparre, Bjelke, Gustav Banér, Clas Tott és Axel Lewenliaupt — a kiket a király Károly herczeg unszolására az országgyűlés előtt, *rész tanácsadásért* bevallóit. »A korona előjoga tanácsosává tenni azt, a kihez bizalma vagyon; a korona dolga leliet egyedül tehát elbocsájtani azon tanácsosait, a kik a korona bizalmával visszaéltek, vagy a korona bizalmát elveszítették — föltéve, hogy nem forog fönn tüzetes törvényszegés esete.« (Nordenflyoht, i. m. 119.1.). Eszerént a politikai felelősség alapeszméjének azon magvát, melyet Angliában Earl of Lancaster már 1316-ban oly erőteljesen megstipulált, és a melynek legalább egyik elemét, a mi III. Andrásunk 1298. tanácstörvénye már kimondotta, — a király tanácsosainak ezen politikai felelősségét maga a svéd országgyűlés repudiálta még 1590-ben is, — daczára azon kísérleteknek, melyek a választó-monarchia idejében legalább a legfőbb hivatalok betöltésére vonatkozólag tétettek. (L. f.). — Lengyelország alkotmánytörténelmének idevonatkozó mozzanataira vonatkozólag I. Hüppe művét: *Verfassung der Republik Polen* (Berlin, 1867.), főleg 104 — 113 és 118—160 úgyszintén 253—298. 11.

¹⁾ *História maior* 744: »Eo quod, sicut magnifici reges praedecessores sui habuerant, Justiciarium, nec Cancellarium habét, per commune consilium regni, prout deceret et- expediret.«

²⁾ Hsl. ö. e kifejezést »országunk régi szokása szerint« III. András 1291: 9. törvénycikkében, Ladányi i. m. 122. s köv. 11. és Gneist Eugi. *Verfassungsgesch.*, továbbá Engl. Verf. u. Verwaltungsr. I, 415. stb.

alm, for acts of misgovernment«¹⁾: ez pedig merőben egy oly ruganyos kifejezés lehetőleges horderejéből lőn következtetve, a mely öszvetéveszti a legális felelősséget a politikai felelősséggel. Macaulay sem a politikai felelősségre czélt, midőn a miniszteri felelősségről azt mondotta, hogy annak régisége meghaladja az emberiség emlékezetét,²⁾ és ha Montesquieu-nek azon epigramm-szerű fölkiáltását, hogy a képviseleti rendszert még magok a vadgermánok találták fel az erdőben³⁾ — az alkotmánytörténelem bűvárai már régóta csak megmosolyogni tudják: bizonyára kritikátlannak tarthatjuk csupán Gneist revisionalis munkálatai után mindazok érvelgetését, a kik el akarják magukkal hitetni, hogy találtak az 1258-diki »mad parliament« tanácstörvényénél az angol alkotmánytörténelemben még régibb nyomokat is, a melyek a politikai felelősség elvére csak a legtávolabbról is emlékeztethetnének.

Másfelől az is beigazolható, hogy a mi 1298: 23. czikkünk nem az 1258-diki angol tanácstörvény utánzása. Valljuk be, jóval inkább hasonlít hozzá, mint Aragóniának bármely intézménye. Ámde itt írem egy állandó királyi tanács megszervezéséről volt szó, hanem arról, hogy a királynak saját 12 kinevezett 12 tanácsosa mellé a »proceresek« részéről 12 »iicelialis« választassák és e 24 tagból álló »comitee« évről évre válaszsza a justitiariust, a kincstárnokot, a cancellárt és egyéb főtisztviselőket, — évről-évre, tehát nem »donec sese bene ges-

¹⁾ »Being called to account and condemned in the great council of the realm, for acts of misgovernment: Todd, Parliamentary Government. II. 61; Gurdon History of Parliament. II, 287; Forster Debates on Grand Remonstrance 10, 27, 47, 51; hsl. ö. First Lords Report és Peers Report stb. Hallam i. m. II, 47. s kov. 11. History of Exchequer stb. — Sir Thomas Erskine May stb.

²⁾ Lord Macaulay IV, 9. 1. Allen Royal Prerogative 7, 25. idézve Todduál II, 61; »The doctrine that the sovereign is not responsible is doubtless as old as any part of our constitution, and the doctrine that his ministers are responsible is also of immemorial antiquity.«

³⁾ Esprit des Lois XI. 6, hol Tacitus »Germániá«-jának ezen szavaiból: »De minoribus rebus principes consultant, de maioribus omnes; ita tamen ut ea quoque quorum penes plebem arbitrium est apud principes pertractentur« azt olvassa ki, hogy »Ce beau système a été trouvé dans les bois!«

seriut.«¹⁾ E szerint Anglia tulajdonképeni miniszterei nem lettek volna azonosak a királynak egy év múlva a választásnál elejthető tanácsosaival, hanem felelősek lettek volna érintett 21 tagú vegyes »comitee«-nek. És ha ápril 10-én meg is esküdött arra a király, hogy e vegyes »comitee« »regulatiói«-nak alá fogja vetni az ő országlási actusait: a június 11-dikén választott 12 »probes homines« a tulajdonképeni országlási ügyek tárgyalására az évenként megtartatni rendelt parlamenten belül már csak annyiszor lön följogosítva, a hányszor a király erre »parancsot« ad; annak betartására pedig, a mit e 12 választott »fidelis« a király kinevezett tanácsosaival egyetértve határozni fogott, nem a király lön már most kötelezve, hanem a »communitas.«³⁾ — Vegyük hozzá, hogy azon 15-ös tanács, mely részben e 21-es bizottságnak volt emanatiója, a parlament befolyását a koronára még a főbbbieken érintetteknel is complicáltabb retorikán vezetvén keresztül, ezen befolyást csaknem illusoriussá teszi vala; és be fogjuk látni, hogy mint praeludium is jóval távolabb marad a »mad parliament« e tanácstörvénye a miniszteri felelősség alapeszméjétől, mint a mi 1298: 23. törvény-czikkünk. De nem is vert gyökeret ez az intézményekben. Október 6-dikán (1258) már kérvényezik a királynál a »communitas bachellariae Angliáé« e vegyes bizottság ellen; 1261-ben már érvényteleneknek nyilvánítja III. Henrik az oxfordi stipulatiókat, pápai bullára hivatkozván; 1263-ban ugyanezt teszi Franciaország királya, mint az ügy eldöntésére fölkért, választott bíró.³⁾ Az 1266-ban behelyezett vegyes bizottság sem állandó tanács, hanem csakis tüzetesen, főnforgó concret ügyek elintézésére hivatott comitee volt. Végre agyonverik a csatában Montfortot és az ő fölkelő báróinak fegyveres túlsúlyával együtt végleg letűnik az angol alkotmánytörténelem középkori századaiból a választott tanács is; az, mi fönmarad, ez az impeaclementi kísérletekben nyilatkozó ragaszkodás a legális felelősséghez, mely azonban a főnebb előadott indokból a modern miniszteri felelősség alkotmánytörténelmi buvárlóira nézve irányadó mozzanatot nem képezhet.

¹⁾ 42 Henr. III. Peers Report I, 101 —127.

²⁾ U. o.

³⁾ 45, 48, 50 Hear. III, Gneist I, 306—7. 11.

De nem tájékoztathat különösen III. Andrásunk tanács-törvényével szemben sem: mert ez utóbbinak elemei a legális felelősségnél határozottan többet, magát a politikai felelősséget veszik igénybe.

Azt, hogy az Earl of Lancaster tanácselnöki stipulációja basonlíthatlanul közelebb jut a miniszteri felelősség modern alapeszméjéhez, mint ami 1298: 23 törvénycikkünk: ezt nem tagadhatjuk. II. Edward följánlotta a tanácselnöki állomást Lancasternek, a ki az ellenzék vezére volt. A gróf azonban csak azon föltétel alatt vállalta el a tanácselnökséget, »havisz-szalépliet hivatalától, mihelyt a király nem követi azon tanácsokat, a melyeket ő és a tanács neki adnak, — hogyha az ország ügyei — the business of the realm — a tanácsstagjainak belegegyezése — assent — nélkül nem intézteinek, és hogyha a tanács, azon esetben, ha a királynak oly tanácsot ad, vagy oly dolgot követ el, mely nem válik hasznára sem a királynak, sem az országnak, a legközelebbi parlamentben a királynak és barátainak előterjesztésére elmozdítottatik.« »And so it shall be írom Parliament toParliament — és így legyen ez parlamentről-parliamentre, — ez történjék a tanácssal, és a tanács minden egyes tagjával, a mint ezt elkövetett hibáik megérdemlik.«¹⁾

¹⁾ Todd. Parliam. Govern. Engl. II, 26 — 7. 11. — Pari. Hist. I, 64; Parry. Parliam. of Engl. 80. 1. — Jóval korábbi keletű ugyan gróf Pembroke ellenzéki vezér meghívása: ámde Pembroke gróf esete azért nem nyújt analogont, mert kiskorú, gyermekkirály alatt jutott »protector«-ságra. (Hsl. ö. Gneist I, 291.). Ép oly kevésbé utal korábbi keletre nálunk, hogy az esztergomi érsek (1232.) nem a királyt átkozta ki, hanem a király tanácsosait. »Minthogy pedig magának a királyi felségnek *kedvezni* akartunk a mennyire lehetséges, az ő személye ellen még nem mondtuk ki az egyházi átkot, *várván jobbulását*. Ellenben megátkozzuk *tanácsosait*, a kiknek *tanácsai késleltetik és gátolják* őt a mondott hibák kijavításában, a kiknek *ajánlata folytán* magasztalta föl a saracenusokat.« (L. Ladányi i. m. I, 90 — 1.11.). Midőn ezeket olvassuk, kísértésbe jövünk azt mondani, hogy Róbert érsek csaknem sejtelmével bírhatott már a miniszteri felelősség eszméjének. Ámde közelebről tekintve a dolgot, mégis be kell vallanunk, hogy még azon esetben is, ha az egyik kiátkozott tanácsos' Dénes nádor nem követett volna el durva bántalmazást *személyesen* magasabb rangú egyházi férfiakon, s ha a másik kiátkozott tanácsos, Sámuel kamra-gróf, nem is »találtatott volna eretnokségben«, — még ez esetben sem bizonyíthatna a felelősség korábbi kelete mellett alkotmánytörté-

Valóban vajmi kevés kellett volna hozzá, hogy Lancaster stipulatiója teljesen eltalálja a miniszteri felelősségnek modern formuláját! Ámde mindezek daczára nincs az alkotmány történelem jogosítva azt állítani, hogy Anglia ezen egész előjátékban egyáltalán megelőzte volna Magyarországot. Lancaster stipulatiója 1316-ban történt: III. Andrásunk tanácstörvényé 1298-ban alkottatott. És bár Lancaster stipulációjával az alkotmányfejlődésnek felelősségi mozzanata Angliában egyszerre meglepő mérvekben tisztul: mégsem képesek ezen stipulatio előzményei elhomályosítani a mi 1298: 23. tezikünk jelentőségét. Nem ismerünk ama complicált oxfordi provisióktól, tehát 1258-tól fogva egész 1316-ig az angol történelemben egyáltalán mozzanatot, mely a politikai felelősség eszméjére nézve a mi 1298-diki tanácstörvényünkötől a prioritást elvitathatná. —

De hát csakugyan régibb keletű lenne a miniszteri felelősségnek legalább egyik eleme a magyar alkotmánytörténelemben, mint akár Angliában, akár Aragóniában? Vajon tehát csakugyan ez a mi szenvedésteljes, lenézett magyar alkotmányfejlődésünk játszotta volna bele első ízben a miniszteri felelősségnek ezen nagy horderejű elemét Európa államéletébe?

M. t. Akadémia!

Nem akarok többet mondani, mint a mire saját, lehetőleg szigorú tanulmányaim jogosítanak. Ki kell mondanom, — és sietek is kimondani, hogy találni ugyan III. Andrásunk tanácstörvényéhez analogont, — sőt elvitathatlan chronologiai előzményt egy velünk szomszéd köztársaságban, a velencei köztársaságban: de nem található még egykorú analogont, annál kevésbé chronologiai előzményt semmiféle európai monarchiában.

A velencei köztársaságban már a Doge-intézmény megalapításának első századában (697—797) történt kísérlet az irányban, hogy az államfő országglási actusainak érvényessége két melléje rendelt tribúnnak beleegyezésétől tétesség függővé.

E kora kísérlet nem sikerült: de igen is életbe lépett

nelmünkben, és ugyan csupán azért nem. mert e fölfogást nem az országgyűlés, törvényhozás tolmácsolta, hanem egy egyházfejedelem. (Az idevonatkozó aegypt. analogonra nézve l. más l.).

1032-ben egy oly intézmény, melynek rokontermészete a mi III. Andrásunk 1298-diki tanácsintézményével első pillanatra szembeötlök, sőt a legszigorúbb kritika után is kétséghevonhatlannak bizonyul.

Igen, 1032-ben történt, a midőn a Dogé a velencei köztársaságnak még valóságos monarchikus tetőzetét képezte: törvényt alkottatott, mely szerint a Dogé országlási actusai csak úgy érvényesek, ha azokba a Dogé mellé választott tanácsosok esetről esetre beleegyeznek. E tanácsosok száma még ekkor csak 2-ben lön megállapítva; mandátumuk különböző időben különböző, de aránylag mindig csak igen rövid időhuzamra szólt. Igaz, hogy ugyancsak ezen 1032-diki törvényhozás a Dogét egyúttal arra is kötelezte, miszerént nagyfontosságú kérdésekben, a legelőkelőbb állampolgárok közül — »Pregadi« — saját tetszése szerint bármelyiknek véleményét is kikérje: ámde ez a főnebb vontam párhuzam ellen nem bizonyít: mert a Dogé csak a melléje választott két tanácsos tanácsát volt köteles követni, nem pedig a »Pregadi«-k véleményét is.

Ezen tanácsosok intézménye már rég mint szerves intézmény állandósult meg, még a XIII. század vége előtt a velencei köztársaságban. Az 1032-ben fölállított 2 tanácsos helyére ekkor már 6 lépett, a kiket végre a XIV. század elején — Tiepolo összeesküvésének meghiúsulása után — mint »Signoriá«-t — látunk megtestesülve, illetőleg a »Tizek tanácsa« körén belül korszerűleg tovább fejlesztve. E rémletes jogkörű tanácsnak, — mint köztudomásosan van, — tulajdonkép nem 10, hanem 17 tagja volt: tagjai voltak a 10 fekete öltönyű tagon — »Neri« — és a Dogén kívül még a vörösöltönyű tagok — »Rossi« — is, számra hatan — mindannyian egy-egy évre választott tanácsosok, a kiknek beleegyezése továbbra is föltétele maradt a Doge országlási actusai jogérvényességének.

Az idők folyamában a Doge lassankint majd minden felség! jogát elvesztette: de a XI-dik század negyedik évtizedétől egész Tiepolo összeesküvéséig, a Dogé még a velencei köztársaságnak többé-kevésbé monarchikus tetőzetét képezte és ezen alkotmányjogi alapon a főnemlített. rövid időhuzamra

választott tanácsosok intézménye ¹⁾ hasonlíthatanul jobban megközelítette a mi III. Andrásunk 1298: 23. törvényezikre által inaugurált intézményt, mint akár Aragóniának, akár Angliának, akár bármely egyéb európai monarchiának bármely egykorú vagy régibb intézménye.

M. t. Akadémia!

E tényekkel szemben kutassuk-e még tovább, hogy hómét kölcsönözhetette az alap gondolatot a mi törvényhozásunk III. András 1298-iki tanács törvényéhez? Avagy nem-e a velencei köztársaságban nyerte III. András, e művelt lelkű, — ipart, tudományt pártfogoló fejedelmünk, utolsó Árpád királyunk úgy politikai tanfolyamát, mint egész neveltetését? Nem-e egy velencei Doge-nek, Morosini Marinonak unokája, Morosini Tomasina volt az ő anyja? Nem-e Morosini Albert — velencei államférfiú — volt az ő nagybátyja, a ki őt még mint trónkövetelőt mind anyagilag, mind erkölcsileg minden kitelhető támogatásban részesítő.²⁾ Avagy nem nevezték-e őt kortársai, nem nevezték-e őt saját honfitársai Velencei Andrásnak?

Valóban, nincs jogunk szemet hunyni e tények előtt és éppen nem méltányolnák a történelmi kritika szabványait, ha szemben e tényekkel III. András szóban forgó törvényének alap gondolatát még ezentúl is a távol Aragóniából kölcsönzöttnek kívánnók tekinteni. Aragónia intézményeire emlékeztet igenis II. András 1222-diki Arany Bullájának berekesz-

¹⁾ L. Sebastiano Crotta: Memorie storico-civili delle successive l'onue dél governo de' Veneziani. — Saudi: Storia civile Veneta. — Daru I Histoire de la république de Venise (1819.) I, 170. s köv. 11. — II governo dello stato Veneto: Soranzo kézirat a Bibliothéque de Mons. Nr. 54. melyre a későbbi alkotmány történetírók is hivatkoznak: úgy látszik Lord Brougham (Political Philosophy II, 260. s köv. 11.) és Hallam (View of the State of Europe during the Middle Ages II, 135. s köv. 11.) nem helyeztek eléggé súlyt az 1032-diki tanács törvényre. Hsl. ö. Janotus és Contareni De rep. Vénét. i. h. és Nani: Hist. lep. Veneta. Ven. 1676. stb.

²⁾ L. Nagy Iván: Az utolsó árpád házi király trónralépte 8—21.11. Azon műnek, melyet Nagy Iván III. András uralkodásának későbbi éveiről »az alkotmányos intézmények, az ipar és kereskedelem, a tudományos haladás« fejlődésére vonatkozólag kilátásba helyez (u. o. 21. 1.), kétségkívül érdeklődéssel nézhetnek mindazok elébe, kik az 1298: 23. törvény-

tése, mely tisztvé teszi a Nádornak, hogy »az írást mindig szeme előtt tartván, a mondottaknak — a törvény rendeletének — egyik pontjától se térjen el sem ő maga, se pedig a királyt, sem a nemeseket, sem másokat eltérni ne engedjen«;¹⁾ — oly alkotmány történelmi vonás, mely csakugyan a Justiza jogkörének legnevezetesebb államjogi mozzanatát juttatja eszünkbe, másfelől igen is angol példa szolgáltatott bátorító ösztönzést az 1231-diki Arany Bulla 3-dik cikkének megalkotására, mely a rosszul kormányzó nádor eltávolításáért kérvényező jog coucedálásában keresi vala az alkotmányos fogantyút a legfőbb hatalomnak országgyűlési befolyásolására:²⁾ ámde III. Andrásunk törvényezikke. mely oly tiszta, világos képletben állítja föl a miniszteri felelősség alapeszméjének egyik, nélkülözhetetlen elemét, az 1298: 23-dik törvényezikk nem oly távulfekvő monarchiákra utal, hanem legközelebbi szomszédunkra, a velencei köztársaságra.

Innét kölcsönözte, a velencei köztársaságtól, — hol már ezen intézmény akkor több mint két század óta fönállott, — mondom, innét kölcsönözte azt a magyar alkotmányfejlődés.

De mindent inkább, csak nem másolta le azt szolgálilag.

Ellenkezőleg, tüzetesen sajátlagos hazai viszonyaink követelményeinek gyakorlati kielégítésére használta föl azon alap-gondolatot, melyet készen talált a szomszédos köztársaságban: csak a magvát tartotta meg a kölcsönvett gondolatnak, — a szervezeti képlet már nem kölcsönzött eszme; ez már önálló magyar termék. — elannyira, hogy meglepetve állunk meg azon hazai törvényhozóink emléke előtt, a kik ama köztársaságban kicsirázott eszmét már akkor — a XIII. században! — a messze jövő méhében lappangó miniszteri felelősség elvének írá-

¹⁾ 1222: 31.: »Ita quod ipsam scripturam prae oculis semper habeas, nec ipse deviet, in aliquo pvaedictorum, nec Hegem, vei Nobiles, sen alios, consentiat deviare.«

²⁾ 1231: 3.: »Si palatínus interim male administraverit negocia regis et regni, supplicabunt (Knauz, II. Endre szabadságlevelei 39. 1. — Theiner hibásan supplicabant 1. Knauz i. h.) nobis, ut utiliorem loco eius (Knauz; eius loco Mircse) constituamus, quem volemus (Knauz; volumus: Kovach, Fejér) et nos eorum precibus annuemus.« Hsl. ö. az aragoniai Justizáról fönnebb mondottakkal.

nyában, Magyarországnak erősen monarchiái államformájába oly szerves műgonddal tudták beleilleszteni. Nem holmi liga, nem egy államrendbontó foederatio csikarta ki itt a döntő befolyást a rendek bizalma letéteményeseinek számára; — törvény lön ez, nem aragoniai privilégium. — Nem is egy »mad parliament« hozta, mint az oxfordi provisiókat.

Az ország összes lakossága által — ab incolis totius regni — és nem csupán kiváltságos rendek által alkotottat meg még a XIII. század vége előtt e törvénycikkünk.

És éppen ez lehet egyik nemzeti büszkeségünk.

De nem is holmi elszigetelt kísérletről vagyon itt szó: csak egy láncszem ez az alkotmányos modern monarchia gondolatáért vívott törvényhozási küzdelmek sorozatában, — kezdve 1231-től le egész 1692-ig²⁾, midőn a fejedelem taná-

¹⁾ Hsl. ö. Bartal, Commentarii i. h. — A mit Bartal (T. II, p. 194—5. N. I.), III. András 1298. törvényének 7, 20, 21, 23, 24, 42 és 43. pontjaira nézve olvasónak ajánl, hogy t. i. hasonlítsa egybe mind e pontokat (tezkkeket) Guizotnak »Essai sur l'histoire de France« (p. 455) című munkájával, és hozzá is teszi »non sine fructu contenderis« — ez csak azt bizonyítja, hogy a középkori magyar alkotmányjog e nagyérdemű classikus commentatora csak azért nem érezte magát indíttatva az angol analogonok kétes értékének bővebb, illetőleg mélyebb elemzésébe behatolni, és miután ez utóbbiaknak az 1298: 23. tczikkre vonatkozólag tarthatatlanságáról meggyőződhetni fogott, egyéb európai államok alkotmánytörténelmében nyomozni az idevonatkozó analogonokat, mert nem az angol forrásokból közvetlenül, hanem idegen, részben francia földolgozásból merítette volt értesülését és így ez esetben ő sem kerülhet el a félreértést, mely a másod, illetőleg harmadkézből való értesüléssel járn szokott. (Hogy Bartal csakugyan nem közvetlenül az angol forrásból merített, mutatja i. h., hol szóról szóra ezeket találjuk: »comparati genus, quod per iratus Henrico III. Proceres Angliae adhibitum.

— Harum vim summamque ex Bertonianis Annalibus Hallamius c. o. T. II, p. 225. ex aliis operibus classicis, úti sunt Beport of the Lords Comitees cet. Londres (sic) 1820. föl. stb.«

²⁾ II. Ulászló törvényei képezik ugyan a Királyhágón inneni Magyarország alkotmánytörténelmében 1848 előtt a miniszteri felelősség eszméjének legkésőbbi, törvénybe iktatott, alkotmányjogi előjátékát — a mohácsi vész után emez előjáték, mint látók, Erdélyben nyerte és ugyan egész 1692-ig a maga folytatását: ámde Eszterházy Miklós nádornak »Opinio seu Discursus Palatii ad Status et Ordines Regni de modalitate celebrandorum publicorum Comitiarum, iisdem Statibus et Ordinibus in Comitibus Posoniensibus Anni 1637. exhiberi destinata« című reformer-

csosainak felelőségéről alkotott törvényeink — a törvényhozó magyar agynak ezen oly annyira becses gyümölcse — Erdély nemzeti fejedelmeinek sírjába temetkeznek vala. hogy egész 18-1S-ig többé föl se támadjanak.

kísérlete, melyet kitűnő történetírónk, Salamon Ferencz r. t. Rendi országgyűléseink jellemzéséhez», czímlé értekezésében bemutatott és nagyon tanulságosan fejtegetett, szintén megérdemli, hogy a miniszteri felelőség gondolatáért hazánkban vívott, kora küzdelmek során főlemlítették. »Quapropter censerem utile et necessarium, deferendum esse alicui, qui ad legum constitutionumque observationem ex officio diligenter attenderit, ac ut contra temerarios publicisque Regni statistis se oppositos renovaretur Articulus (Octavus) Vladislai Regis Decreti Sexti, veí veró similis quisquam Articulus conderetur.« »A latin kéziratban«, mint mondja Salamon Ferencz, »üres hely van hagyva az évszámnak és a törvény cikk számának« (i. h. 16. 1. jegyz.): e hézagokat t. tagtársunk pótolta a szövegben; és azt hiszem, teljes joggal mondhatja, hogy, »ha Eszterházy javaslata elfogadtatik, nemcsak a törvények nem maradnak papíron, hanem az intézményből közvetlenül a miniszteri felelőség nőtte volna ki magát« (i. m. 23. 1.): mert a latin szöveg e szavai »contra temerarios publicisque Regni Statistis se oppositos« kétségkívül ép úgy foglal magában czélzást ugyancsak II. Ulászlónak 1507: 7-dik mint 8-dik törvénycikkére. Az 1507: 7. czikkben szintűgy benne vannak e szók: »*temerarie* — *contra* — *statuta huius Regni*« — mint az 1507: 8. czikkben a »*temerario ausu*« kifejezés. Ha tehát Eszterházy Miklós betöltetlenül hagyta — Salamon Ferencz értesítése szerént — a II. Ulászló törvényének év- és cikkszámát: úgy ezt minden erőltetés nélkül odamagyarázhatjuk, miszerént ő mint nádor a főnforgó hatalmi viszonyok és érdekkapcsolatok közepette, de már a királyi Felsőghez oly közel állására való tekintetből, merő hivatalos ildomoságból is mellőzte a nyílt hivatkozást oly törvénycikkre (1507: 7.), mely a király egyéb tanácsosainak felelőségét, tehát az ő tulajdon zászlósúri rangtársainak felelőségét a legdrastikusabb sanctióval cikkelyezi vala bele az alkotmányba, — »*si quis Dominorum, aut Regnicolarum, in Consilio Regiae Majestatis, contra Libertatem, et commune Bonum* (politikai felelőség) *atque Statuta huius Regni, palam publice et temerarie agere attentaret* — — — *quem ibidem. tanquam Reipublicae, libertatisque Regni proditorem, et turbatorem, in rebus et persona, juxta sua demerita, idem puniendi habeant facultatem,*« — és a mely organikus egybefüggésben áll vala ugyancsak II. Ulászló 1507: 5. törvénycikkének eme szigorú szavaival: »*Quod Regia Majestas omnia, quae negotia huius Regni concernunt, cum consilio praefatorum Dominorum Assessorum, et aliorum suorum Consiliorum de caetero faciat: et si quae praeter eorum scitum faceret, nullius sint vigoris, atque firmitatis.*« — Hogyisne? 1637-ben egy tényleges nádor alig szólhatott volna nyíltabban, mint a hogy ő szóllott, a nélkül, hogy

Valóban, nem csak hazánk múltja iránt méltánytalan, — de az európai államtudomány érdekeit csorbítja meg az, a ki a magyar alkotmányfejlődésnek e kora vívmányait ignorálja.

Bécsben kínos föltűnést ne ébreszsen. Igen, — hangsúlyozhatták volna a király tanácsosainak felelősségére vonatkozó e szigorú 1507: 5. és 7. törvénycikkeket egész nyíltan, ünnepélyesen a Rendek: maga a Nádor csak annyit mondhatott, mint a mennyit tényleg mondott. — Szóval, nézetem szerint, Salamon Ferencznek nyomatékos okai voltak, midőn Eszterházy Miklósnak idézett szavaiban leplezett törekvést vélt fölfedezhetni a miniszteri felelősség felé, és midőn ebbeli nézetének kifejezést adott, kétségenkívül igen hasznos kutatási térre vont a hazai történetbúváraink figyelmét.

Végül megjegyzem, hogy az európai alkotmánytörténelem szempontjából is óhajtandó, miszerént hazai búváraink minél előbb földolgoznák azon adatokat, a melyek a király tanácsosainak, illetőleg az erdélyi fejedelmek tanácsosainak felelősségére vonatkozólag a m. tud. Akadémia két igen becses kiadványából, a Fraknoi Vilmos r. t. által közzétett »Magyar országgyűlési emlékek« és a Szilágyi Sándor r. t. által közzétett »Erdélyi országgyűlési emlékek« tartalomdús köteteiből kiböngészhetők.

A VASÚTI ÜGY

S

A POSTA- ÉS TÁVÍRDAI ÜGY KÖZTI ÖSSZEKÖTTETÉS

MAGYARORSZÁGBAN

A K Ö Z L E KEDÉSI ÉS NÉVSZERINT A VASÚTÜGY
SZEMPONTJÁBÓL.

WENZEL GUSZTÁV

K. TAGTÓL.

(Olvastott a II. osztály 1888. január hó 15-én tartott ülésén.)

BUDAPEST, 1883.

A M. T. AKADÉMIA KÖNYVKIADÓ-HIVATALA.

(Az Akadémia épületében.)

Budapest, 1883. Az A t h e n a e u m r. társ. könyvnyomda.):

A vasúti ügy, s a posta- és távírdai ügy közti összeköttetés Magyarországon, a mai közlekedési, és névszerint a vasúti jog szempontjából.

Feladatúit azt tűztem ki magamnak, hogy a jogtudomány legújabb ága, t. i. a vasúti jog szempontjából a mai közlekedés bárom főszközének egymáshoz való viszonyát, és összeköttetésüknek jelentőségét vizsgálat alá vevén, ez úton a közlekedési, névszerint a vasúti jogrendszer egyik előkelő részének fontosságát ezen oldalról világosságba helyezzem.

A közlekedést t. i. korunkban a kulturai haladás legnevezetesebb feltételei közé szokták sorozni; s ehhez képest mindazt, mi a közlekedést közvetíti és hatályosan előmozdítja, fontos kulturai tényezőnek kell tekintenünk. Azért az államhatalomnak feladatához tartozik, hogy a közlekedés eszközeit ne hagyja magukra, hanem támogassa azokat, és arról gondoskodjék, hogy céljukhoz képest minél teljesebb kifejlődést nyerjenek. S ezen támogatásnak és gondoskodásnak öntudatosnak és rendszeresnek kell lennie, hogy hathatós és eredményes lehessen.

Ezen álláspontból veszem tehát én itt szemügyre hazánk közlekedési eszközeit; s minthogy ezeknek körében a *posta*, a *vasúti* és a *tavírdai ügy* a legelőkelőbb helyet foglalják el: feladatomban mindenekelőt azt kívánja, hogy az ezeknek fejlődésében mutatkozó sajátosságos irányokat és jelenségeket kellőleg méltányoljam. A vizen (folyókon, tavakon és tengeren) való közlekedést szándékosan hagyom tekinteten kívül.

Különben fejtegetésemnek kiindulási pontját a XV. század vége és a XVI. század első fele képezi. Mert a középkor a közlekedés rendezésében sehol sem járt el öntudatosan. Az

ó-kor hatalmas monarchiái pedig, továbbá Görögország és a római világbirodalom, s Ethele a nagy hun király, és nagy Károly császár és frank király terjedelmes birodalmainak története értesít ugyan bennünket arról, hogy ott részletesen kifejtett közlekedési rendezés nagyobb-kisebb tökélyben mindenütt fennállt; azonban — mellőzve hogy ezen rendezés általánosabb szabályozását és részletes irányzatait határozottan már fel nem is ismerhetjük — maguk ezen államalkotások is kronologialag véve — igen messze állnak korunk láthatárától; s az időköz, mely azokat tőlünk elválasztja, a történelmi összefüggés és a természetes kifejlődés fonalát elszakította. Mi hasznát vesznek egyes tudósításoknak, melyek az egykori Egyiptusban és Görögországban a gózerő, sőt a vassínek használásának példáiról; — avagy Esaiás próféta egy tökéletesebb út készítését tárgyazó szavainak, melyet egynemelyek még vasúti összeköttetés jóslatának magyarázni is hajlandók¹⁾; — vagy más hasonló adatoknak, melyeknek objectív tényállását és történeti jelentőségét ma már nem is igen foghatjuk fel. Sőt a saját régibb királyaink törvényeiben (Sz. László 111. végz. 11. fej.; — Kálmán I. végz. 36. fej. 2. §.) foglalt, és az ország egyes részei közti közlekedésre vonatkozó intézkedések sincsenek álláspontunkkal összefüggésben. Csak a rómaiak nagyszerű, az egész egykori birodalomra terjedő úti hálózatának maradványai, s az Itinerariumok és a római törvényeknek több helye egybefoglalva nyújtják teljesebb képét közlekedési rendezésüknek, de azért még sem oly teljest, hogy ahhoz mai közlekedési rendszerünk történetét kapcsolhatnánk.

A mai közlekedés felfogása szerint tehát nagyobb érdekel egészben véve csak Franciaországnak XI. Lajos és Vili. Károly királyok által kezdeményezett *póstaintézményei*, s a német birodalomnak I. Maximilián császár által berendezett, és V. Károly által hűbéri formák mellett a Thum és Taxis család kezelésére bízott posták bírnak; s így a mai értelemben vett *póstaügy* történetét is csak ezen időtől származtatjuk.

¹⁾ vin die illa erit via de Aegypto in Assyrios, ex introibit Assyriis Aegyptuni, et Aegyptius in Assyrios, et servient Aegyptii Assyr.« (Esaiás XIX. v. 23.)

A *vasutak* történetének első kezdete szintén csak az 1650-ki év, a mikor t. i. az angol kőszénbányákban akkor már használt teherszállításnak módját a bányákon kívül is kezdték alkalmaztatni. Mert noha ez magában véve még igen messze állt attól, a mit ma — habár legtágabb értelemben — vasúti szállításnak nevezünk: kiindulási pontja azon fontos továbbfejlődésnek, melynek eredményei a mai vasutak, mégis ez volt.

Végre a *távírdaiügy* keletkezése még sokkal újabb. Mert magában világos lévén, hogy az előbb szokásban volt u. n. optikus telegraphok és a mai villanyos távírdák közt belső összefüggés nincs, és kezdettől fogva sem volt; a villanyos távírdák használásának első sikeres kísérleteire csak 1837-ben találunk, és pedig csaknem egy és ugyanazon időben az amerikai Morse, az angol Weatstone és a német Steinbeil kísérleteiben. S ezen év tehát az, melylyel a mai távírdaiügy kezdődik.

Ezen előleges megjegyzések után szabadjon mai fejtegetésemet, melynek tárgyát a három közlekedési ügy jogi fejleményei képezik, *öt* szakra osztanom; úgy hogy

- I. a magyarországi postaögyről,
- II. a magyarországi vasúti ügyről,
- III. a magyarországi távírdai ügyről,
- IV. a háromnak a közlekedés céljából való egybekötéséről, és
- V. jogunknak ezekre nézve való hivatásáról fogok szólni.

I.

A *postaintézmény* — céljához képest — hármás főirányban van kifejtve: 1. mint levélposta, 2. mint személyszállító-posta és 3. mint pénz- és málhaszállító posta. Lényeges természetű szerint közintézmény, s pedig még akkor is, ha kezelése magánosokra van bízva, kik ily esetben ezen minőségükhöz képest köztisztek helyetteseinek tekintendők. Magánposták azon értelemben, hogy azok magánintézmény legyenek, nem képzelhetők; mert a postáknak célja magánérdekeknek alá nem rendelhető.

Vannak, kik a magyarországi posták eredetét azon hírvívő futárookra hajlandók visszavezetni, kik nálunk már 1430

óta, használtattak. Én ezen kérdés részletes vitásába nem ereszkedem. Mert mellőzve, hogy azon homályos tudósítások, melyek az említett futárokról korunkra jutottak, határozott combinatiókra módot nem nyújtanak; másrésről bizonyos az, hogy ezen vélemény alapján postaüggyről még nem szólhatunk, s hogy különben is a kérdéses futárok és későbbi valóságos postáink közt összefüggés ki nem mutatható.

Nézetem szerint Magyarorszáiban a posták első keletkezését I. Ferdinánd király korából kell származtatnunk; ki alatt mindazonáltal azok nem *országos*, hanem *udvari* posták voltak.

Hazánknak azon időben válságos állapotai, s a királynak a török háborúkról való gondoskodása, mely egész Európa közös ügyének tekintett, tették szükségessé azt, hogy — országunk előzményeinek folytán az egyes vidékek közt állandó és rendezett közlekedés nem létező — ilyennek létesítése czéljából I. Ferdinánd *Taxis Mátyást* nevezze ki főpostamesterének, s az apának adott jogosítványt 1550. június 2-kán különös privilégium által ennek fiára, Guariskóra, is átruházza¹⁾. Ezen hivatal azonban a magyar törvényekhez nem

¹⁾ »Nos Ferdinandus stb. quod nos liabentes respectum ad fdelia et grata servitia, quae nobis fidelis noster dilectus *Mathias de Taxis Supremus Postarum Curiae nostrae Magister* per multos iam annos magnis laboribus et vitae periculis a nobis nimirum tam pacis quam belli temporibus ultro citroque ciim litteris et negotiis magnae importantiae magnisque itineribus saepenumero missus alaeri semper animo praestitit, quaeque etiam hodié in dicto suo officio Magistri Postarum praestare non desinit; Eidem, qui etiam ex concessione et privilegio nostro. *Magister Postarum Regni nostri Hungariae existit*, hanc specialem gratiam fecimus et concessimus stb. *et de potest ate nostra Regia tanquam Rex Hungariae* faeimus et concedimus, ut videlicet ei cedenti vel decedenti *filius snus Guarisko de Taxis* stb. in dicto *Officio Magistri Postarum Regni nostri Hungariae* succedere possit et, debeat stb. (et) eundem Guarisconem de Taxis ex nunc prout extunc et e contra, in Magistrum sive Praefectum Postarum memorati Regni nostri Hungariae animo, scientia et autlioritate praedictis eligimus et constituimus. Ita quod idem Guarisko de Taxis patre suo cedente vel dece dente, aut alioqui officium praedictum quomodolibet dimittente, Magister seu Praefectus Postarum Eegni nostri Hungariae esse, et liuiusmodi officium per totam eiusdem Eeign ditionem, etiam in castris et expeditionibus bellicis, ac in omnibus et per

lévén idomítva, csak *udvari hivatalnak* tekintetett, mely a *kültéri szabályok szerint volt rendezve*, s azért csupán személyes jogosítványt foglalt magában. S az országának XVI. századi zavarai és háborús belviszonyai is eléggé magyarázzák meg azt, hogy nálunk a Taxisok hivataloskodása nem verhetett erős gyökeret, s hogy ehhez képest az általuk kezelt posta inkább csak a török háborúk miatt felállított *hadi postának* tűnik fel. Annyi bizonyos, hogy az eredmény oly kevéssé felelt meg a Taxisok várakozásának, hogy magyarországi postajogosítványait 1612-ben II. Mátyás király beleegyezésével egy *May ni. Károly* nevű olasz nemesre ruházták át, kinek fia *János Jakab* azokat ismét 1623. ausztriai postajogosítványával együtt II. Ferdinánd király beleegyezése mellett *báró Paar János Kristóf* stáieri főpostamesternek 15,000 forintért eladta.

Ezen *báró Paar János Kristóf*-nak és utódjainak az elsőszülöttség (primogenitura) rendje szerint adományozta azután II. Ferdinánd 1624. szeptember 4-ki privilégiuma által a magyarországi főpostamesteri hivatalt, szintén nem a magyar törvények, hanem a hűbéri szabályok értelmében²⁾. S míg a Paar

omnia fideliter et diligenter exercere, regere, dirigere et administrare, omniaque facere et exercere, omnesque utilitates, honores et praeeminentias, commoda et emolumenta ad huiusmodi officium de jure vei consuetudine spectantia habere percipereque possit, valeat et debeat, ad quae alii Postarum Magistri et Praefecti, ac honi et fideles servitores adnuntuntur, et tenentur, et ohligantur. Quapropter fidelibus nostris universis et singulis dominis Praelatis, Baronibus, Comitibus, Vicecomitibus, Nobilibus, Gentium et Exercituum nostrorum Ducibus et Capitaneis, nec non Castellanis, Praefectis, Provisoribus, Judicibus, Juratis Civibus, et Oommunitatibus, ceterisque Magistratibus, Officialibus et subditis nostris quibuscumque, qui nunc sunt et in posterum ermit, liarum serie firmissime committimus et mandamus, quatenus praefatum Guariskum de Taxis in casu supradicto pro Regni nostri Hungariae Postarum Magistro, Prefecto et Bectore teneant et reputent, eumque et homines suos in exercitio huiusmodi Officii manuteneant et conservent, et in eo nihil prorsus impediunt, perturbent et molestent, sed potius eos contra ([uoscunque turbatores seu molestatores efflcaci subsidio juvent et defendant. Secus sub gravissimae indignationis nostrae poena minimé facturi. Harum nostrarum stb. Dátum Viennae die 2. mensis Junii a. D. 1550. Regnorum stb. (A Liber Begiusból.)

¹⁾ » — demisse (gróf Paar Károly József) exponi fecit, qualiter iam olim, anno videlicet 1624. die 4. mensis Septembris a Sereuissimo

család — mely 1720 birodalmi (Sacri Romani Imperii) grófi és 1769. birodalmi berczegi rangra emeltetett — így jutott a magyarországi posták élére: báró Paar Rudolf az 1622: 66 (1. §.), báró Paar Ferencz Ernő pedig az 1655: 119 (5. §.) törvényczikkek által nyerték a magyar indigenátust. A családot azután magyarországi örökös főpostamesteri állásában I. Lipót király Bécsben 1690. deczember 11-kén kelt ünnepélyes privilégiuma által erősítette meg; s ezen alkalommal egyszer-smind az ezen hivatallal járó jogosítványokat is megállapította '). Ezen privilégiumot III. Károly Bécsben 1738. már

olim Principe ac Domino, domino avo ac praedecessore nostro Ferdinando II. Romanorum Imperatore et Hungariae Rege felicissimae recordationis Joannes Cliristophorus tunc Liber Baro de Paar quondam avus eius non tantum Supremum Auláé Postarum Officium, verum et ipsum Postarum Officium super omnibus et in omnibus nostris Regnis, Terris et Provinciis haereditariis, signanter veró super et in Regno nostro Hungariae eidemque incorporatis Regnis, Terris et Provinciis cum omni libera dispositione, commodo et praerogativa in *feudum Reijale liberum*, sive — ut dicitur — *francum et masculinum*, pro se et omnibus suis ex legitimo matrimonio descendentibus et descensuris haereditibus masculinis in infinitum titulo donationis exceperit, et ex post desuper Generális Haereditarius Postarum Magister clementissime declaratus sit« stb. (I. Lipót királynak 1690. deczember 11 -lei privilégiumából.)

1) »Nos Leopoldus stb. quod cum fidelis noster nobis sincere dilectus Carolus Josephus Sacri Romani Imperii Comes de Paar, ad Hartberg et Krottenstein, Dominus de Fürstenfeld, Camerarius noster, nec non Haereditariorum Regnorum nostrorum et Provinceiarum Generális ac Haereditarius Postarum Magister demisse exponi fecisset, qualiter stb. neque dictus avus eius, neque posteri eius possessionem liuius feudi (Postarum) in et super dicto hoc nostro Regno Hungariae eique annexis et incorporatis Regnis, Terris et Provinciis acquirere potuerit; séd lite et contradictione subortis feudo hoc penitus carere debuerit, donec nimirum novissime, scilicet sub dato 26. Junii liuius currentis anni 1690. ipse praedictus nobis humillime supplicans et exponens Carolus Josephus, una cum fratre suo fideli nostro nobis dilecto Josepho Ignatio Sacri Romani Imperii Comite de Paar, Serenissimi et dilectissimi filii nostri Josephi Romanorum et Hungariae Regis Camerario ratione quarundam praetensionum suarum sibi tanquam cessionariis Adamo-Schrambergicis super castris et dominiis Wadik et Klingenberg competentium cum Camera nostra Imperiali et Aulica transactionem iniverint, et sic titulo hoc oneroso dictum Camerale Postarum Officium in et super dicto nostro Regno Hungariae eique incorporatis Regnis, Terris et Provinciis de novo et in

chilis 24-dikén, Mária Terézia 1756. október 25-dikén, II. József 1783. december 11-dikén és II. Lipót 1791. július

solutum acceperint, denique quod sopitis nunc et superatis omnibus differentiis, muneris sui sit super hoc ipso tam olim iam a maioribus nostris antenatis suis dementer concesso, quam novissime sibi et praedicto fratri suo iu solum dato beneficio, et per totum late patens haereditarium Regnum nostrum Hungariae eique incorporata Regna, Terras et Provincias, sive actualiter iam a nobis possessa, sive in posterum per nos et successores nostros Divino favente Numine recuperanda, G-enerali et Haereditario Postarum Officio pro sua et omnium successorum suorum securitate, perpetuo stabilimento et directione investituram nostram Regiam humillime implorare, prout illam quoque non solum humillime rogavit, verum etiam perennia et fidelissima sua et successorum suorum servitia indefessasque operas et studia pro bono et interesse publico, quatenus et in quantum jus suum feudale requirit, et circa Regale hoc Postarum mos et consuetudo in reliquis nostris Regnis et Provinciis Haereditariis introduxit, sponndit. Qua de causa Nos stb. (a kérelmezziik érdemeit tekintve) dicto Carolo Josepho Comiti de Paar, et fratri eius memorato Josepho Ignatio Comiti de Paar stb. virtute huius nostrae primae et perpetuo valiturae investiturae Regiae, iuxta cuius mentem et formaba omnis futura successio regulanda erit stb. de plenitudine potestatis nostrae Regiae stb. Supremum et Generale Haereditarium in et per totum nostrum Regnum Hungariae eique incorporata et appertinentia Regna, Terras et Provincias, sive nunc a nobis possessa et possedas, sive in posterum per nos et successores nostros recuperanda et recuperandas, ipsi saepe dicto supplicanti Carolo Josepho Comiti de Paar et Josepho Ignatio Comiti de Paar in feudum liberum et francum, nobile, gentile, antiquum, avitum et paternum, cum omni commodo et praerogativa, cura et libera dispositione ac directione, quemadmodum nimirum in reliquis nostris Regnis et Provinciis haereditariis dictum hoc Postarum Officium et Regale a vasallo nostro dicto Comitè Carolo Josepho de Paar regitur et dirigitur, ac in usufructu et emolumentis, nec non praerogativis habetur, sicut et cum omni jurisdictione, cognitione, administratione in et contra et super omnes Postarum Officiates, Magistros, Yeredarios, eoyum fámulos et familiam, et quascunque alias ab hoc Postarum Officio et Regali dependentes personas, earum futuras res et substantiam, et una cum titulo, praerogativa et excellentia sese nominandi et inscribendi Supremos Aulae nostrae Hungaricae, ac Generales et Haereditarios Postarum nostrarum Hungaricarum Magistros, pro se et omnibus suis ex legitimo matrimonio descendantibus et descensuris haeredibus masculinis, filiis scilicet et filiorura filiis in infinitum, eum in finem, ut hoc feudum Regale, et quidquid ei annexum, nunc et posthac quiete possidere, illoque libere uti, frui et gaudere, nec non circa illud, prout mos et consuetudo similium feudorum liactenus introduxit, imperturbatim disponere et augere, Nobis vero et

21-kén ¹⁾; továbbá I. Ferencz 1793. április 18-dikán, és az időközben beállt változásokra való tekintettel 1830. december 3-kán, s ugyanazon formában V. Ferdinánd király is 1839. január 24-kén megerősítették és ismételték, illetőleg megújították. I. Lipót 1690-ki posta-privilegiuma azon mintát is foglalja magában, mely szerint a Paar családból való magyarországi főpostamesterek hivataluk esküjét letenni tartoznak ²⁾).

successoribus nostris futuris Regibus Hungariae, quotiescumque casus venerit, homagium desuper praestare et debitum fidelitatis, obedientiae et officiositatis jurámen tium deponere debeant, clementer denominaverint, contulerimus et respective in solutum dederimus. Hac tamen lege stb. (Következik az örököségi rendnek szabályozása s az u. n. evictio « megállapítása, t. i. 60,000 rajnai forint, a második nemzedékben 40,000 r. frt, a harmadik nemzedékben 20,000 r. írt, mely szerint a feudum esetleg megváltandó.) Dátum Viennae die 11. mensis Decembris anno 1690. (A Liber Régióból.)

¹⁾ II. Lipótnak megerősítése a következő: »Nos itaque stb. praesertim benignas litteras stb. insertas et inserptas, in conformitate tamen nostri recessus (értetik Mária Teréziának 1743. szeptember 17-kéu az örökös tartományok, és 1743. október 14-kén Magyarország számára kiadott u. n. postarecessusa) »quod honorificum at utile eidem Saeri Rumani Imperii Principi Joanni Wenceslao a Paar descenditibusque suis legitimis masculi sexus primogenitis in infinitum nascituris benigne innovavimus et confirmavimus; verum super hoc ipso feudo et Snpremo Auláé nostrae Hungariae, nec non Generáli et Haereditario Postarum nostrarum Hungaricarum Regali Officio et beneficio, debito liomagio fidelitatis stb. investivimus et introduximus, imo modalitate praetacta approbamus, roboramus, ratifileamus, innovamus et confirmamus, investimusque et introducimus.«

²⁾ »Ego Carolus Josephus S. R. I. Comes de Paar; Quoniam Sacratissima Caesarea atque Regia Maiestas Dominus meus elementissimus Supremum Auláé suae Hungariae et Generale Haereditarium Postarum Officium in et per totum suum Hungariae Regnum eique incorporata et appertinentia Regna, Terras et Provincias, sive per nunc possessa et possessas, sive in posterum per Eandem Suam Maiestatem, successoresque suos, legitimos videlicet Hungariae Reges recuperanda et recuperandas, milii et fratri meo Josepho Ignatio Comiti de Paar, haereditibusque nostris masculinis universis suo modo in feudum perpetuum dare, donare, conferreque dignata est: ob hoc juro per Deum Verum, et Gloriosam Dei Genitricem, et per omnes Sanctos et Electos Dei, quod Ego praefatae Caesareae Maiestati tanquam Regi Hungariae, et eiusdem successoribus similiter Hungariae Regibus legitime coronatis, ac Sacrae eiusdem Regni Hungariae Coronae, et toti Regno perpetuum fidem et

A magyar országgyűlés csak 1715-ben kezdett a postaügygel foglalkozni; azonban az ez évi 22. t.-cz. csak azt mondta ki, hogy — valamint az 1681: 27. t.-cz. ezt már magyarországi országos hivatalokra határozta — postamestereknek csak magyar nemzetbeliek nevezethessenek ki. Az 1723: 114. t.-cz. pedig azt rendeli, hogy »de cursu postáé ordinando Sua Maiestas Sacratissima Generáléin snnm Postáé Magistrum audiet, et quod publica necessitas suadebit, benigne ordinabit.« A posta-főúri jog, vagyis u. n. »Jus Postarum llegalé« ez által nyervén törvényes sanctiót, az 1791: 22. t.-cz. a postaügyeknek mint ilyeneknek vezetését a magyar királyi helytartótanácsra bízta; — a hivatalos levelezéseknek postabér-mentességét pedig az 1741: 31. t.-cz. mondta ki

*
* *

Erdélyben a XVII. századnak végéig a póstaügy egészen más felfogás szerint szabályoztatok. A postaszolgálat ugyanis köztehernek tekintetvén, az 1613. májusi szebeni országgyűlésen a 8. t.-czben az határoztatok, »hogy az falukon kin lakó egy házhelyi vagy jószágos nemes emberek postaló-adásra és gazdálkodásra az parasztbíráktól ne erőltessenek«¹⁾, a mi az

fidelitatem observabo; jura item, libertates et privilegia, et alias omnes immunitates in eodem Regno Hungariae observatas. nullis viis directis vei indirectis, palam vei occulte; consilio, factis vei alio quocunque modo violabo aut turbabo; verum turn ea, turn etiam intuitu eiusdem officii pro Suae Haiestatis et boni publici interessé ac emolumento circa postarum et earum otificialium inspectionem, dispositionem et directionem omnem indefessam operám ac boni juris administrationem servabo, Suae item Caesareae ac liegiae Maiestatis bonique publici damnum amovere, et pro posse meo avertere, et e contra commodum eorum promovere studebo, omnia denique ea, quae ad praeattactum Generális Postariatus officium spectare videbuntur, fidelemque et probum vasillum decent, fideliter pariter praestabo, et ad haec omnia aequé fideliter observanda ac praestanda, dictum etiam fratrem meum Josephum Ignatium, universosque haeredes nostros uatos et in infinitum nascituros obligo et adstringo. Sic me Deus adiuvet, Beata Virgo Marie, et omnes Sánti.«

¹⁾ Erdélyi Országgyűlési Emlékek, kiadja Szilágyi Sándor VI. köt. Budapest, 1880. 283. 1.

Approbatákba is felvéthetett¹⁾. Ez több későbbi törvény által különbözőféle helységekre nézve ismételtetvén²⁾, végre azon intézkedést eredményezte, hogy a postaügy tüzetes törvény által szabályoztassék³⁾. S csakugyan 1668. egy postarendtartás lett megállapítva, mely a Compilátákban reprodukáltatik⁴⁾, és több-több katározmány által kiegészített⁵⁾. Ennek alapján Tököly Imre Kassán 1682. szeptember 10-kén egy a postákat szabályozó rendeletet adott ki, mely a posták akkori technikájának megfelelni igyekszik, s a szepesi kamarával is közöltetvén, Magyarországra hatni is lett volna hivatva.⁶⁾

1) »Sem egy-házhelyi, sem egyéb rendbéli nemesség postalóadásra, gazdálkodásra, se a község közzé, se egyéb rendeknek szabad akaratja kívül ne tartozzék.« Approb. Const. III. R. 6. Cz. 2. ez.

2) Approb. Constit. III. R. 69. Cz. 1. cz. és 80. Cz. 1. cz., V. R. ed. 47. és 59.

3) »A postálkodásnak állapota, mind a nemességnek, mind pedig a szegénységnek könnyebbségéért, hogy egy bizonyos karba állattassék, végeztetett.« Appr. Constit. V. R. 81. ed.

4) Compil. Constit. III. R. 1. Cz. 5. cz.

5) U. o. 7—10. cz.

7) »Emericus Teokeoly Princeps et Partium Regni Hungariae Dominus stb. universis et singulis cuiuscunque status, grades, dignitatis et praeminentiae hominibus, ecclesiasticis videlicet et saecularibus, Magistratibus videlicet Bellicisque Officialibus, ac aliis per postás hinc inde communicantibus, et qui nimirum postariis commoditatibus úti voluerint; Magistrisque Postarum, eorumque vices gerentibus, veredariis, postilionibus, et aliis circa rém postariam dispositis Officialibus, praesentes nostras visuris, lecturis vei légi auditoris salutem. Siquidem respectu nostri et Patriae commodi et permansionis Postaria Officia nostra essent intertenenda, ut in his Partibus Hungariae necessaria et laudabilis eorundem ordinatio dispositioque stabilis et firma persistere et conservari possit ac debeat: hinc qui sequitur ordinem et módum in omnibus Postis in saepefatis Partibus Hungariae existentibus ab omnibus Regni Statibus ac Ordinibus, praesertim autem iter suum per equos dispositos sive postás instituere et continuare volentibus, ac aliis etiam postaria commoditate utentibus integrum, inviolatum, firmiter observari volumus et mandamus. Nimirum ac primo omnium. Ut nullus Postarum Magistrorum aut Veredariorum teneatur vei sit obligatus equos dispositos dare et concedere, si quispiam quoquoersum postaria occasione proficisci volens liberi passus schedam vei a nobis ubi praesentes nos contigerit esse, vei ex Camera nostra Scepusiensi eiusdemque Expeditione et Officio ad hoc singulariter a nobis deputato, vei a Supremo eius loci, ubi postám sumere et conscendere vo-

Mikor I. Lipót Erdélyt uralma alá vette, mindenek előtt a postákra nézve elkarapzódott számos visszaéléseket kellett megszüntetnie. Erre vonatkozott első sorban az 1691-ki Leo-

luerit, Capitaneo, vei ad minimum principali Officiali non habuerit et obtulerit in Officio Postario. Neque tales qui dum placuerit, postariam proficiscend iocasionem deserere, et iterum, ubi placuerit, eandem reassumere voluerint, admittendi. Postaria porro tabula, seu cornu, ut vocant, nullis prorsus privatis, aut quorumcunque servitoribus et hominibus portanda et utenda permi ttatur, sub poena ablationis tabulae ac rerum, eo facto apud talem reperiemlarum. — *Secundo.* Ut omnis, cuiuscunque status et conditionis existat, qui contra Edictum hoc nostrum equos dispositos in postis vei veredariis nostris violenter occupaverit, et in privatis suis rebus et negotiis, praesertim si ab ordinaria via postaria deflexerit, illisque pro placito et voluntate sua excessive praeter cursum consuetum equitando enervatos, claudos seu inhables reddiderit, ac etiam Officiales postarios "iuriis afficere veritus non fuerit, iuxta demeritum suum severe puniatur, et ad damnorum, si quae intulerit refusionem per -viciniores aut loci Magi. stratus omnino adigatur et compescatur. — *Tertio.* Ut quilibet Magistratus vei Ofllcialis in vicinia eiusmodi postarum et veredariorum nostrorirn existens, praesertim veró Supremi et Vice-Comites et Capitanei necessitate exigente eidem Postis contra quosvis violentes turbatores et damnificatores ab eis requisiti, omni ope, auxilio et assistentia adesse, illosque indemnes ac pacitcos tueri et defendere debeant et sint obligati, stb. — *Quarto.* Quod quilibet cursor aut per postám pergens, priusquam equum solitum, et consuetum postarum pretium, etiamsi currentis ordinariae postáe litterarum paquetae sive fasciculi deferendi et in viaudi inciderint, quos omnino per postilionem suo modo acceptandos et promovendos nullatenus impediát, de quolibet nempe equo vei persona per dimidium coronatum sive medium tallerum imperialem integmm dare et persolvere teneatur. l'ermutatio nihilominus (quorum in quolibet Officio Postario non intermittatur stb. — *Quinto.* Ut nullus Magister Postarum aut Veredarius ullum valisium sive sarcinam vei fasciculum plus(iam 40 aut 50 libras ponderantem ferre aut veliere sit obligatus et adstrictus stb. *Sexto.* Quod omnes domini Magnates et Nobiles, sic etiam Chitates, oppida, pagi et villáe ubivis, et praesertim in dispositis Postarum locis existentes, dominiumque possessionum liabentes, sint obligati et adstricti, illis Postis seu Veredariis, qui inter eos domos liabuerint, et ab eis ademptae vei abalienatae sunt, cum universis earundem pertinentiis, juxta articulos publicarum Eegni constitutionum superinde editos, illas eidem reddere et restituere; illis veró Postis, qui aedes et hospitia non liabent, congrua liospitia et residentias assignare, juxta ordinem et módúm antiquum et hucusque semper observatum, tani in Liberis Civitatibus loci Magistratus, quam in juagis domini terrestres sub poena sint obligati; deinde veró de rebus ad victum et equorum intentionem necessariis pro

poldium Diplomának 18-ik pontja¹⁾; mely azonban egyszermind a postaügynek új rendezését határozta el. Mert az akkor önálló postaszabályozás a közkíváalomnak semmikép sem felelt meg. Minthogy pedig Lipót király fent jelzett 1690-ki privilégiumával a gróf Paar családnak a postahűbért »per totum nostrum Regnum Hungariae eique incorporata et appertinentia Regna, Térras et Provincias sive nunc a nobis possessa et possessas, sive in posterum per nos et successores nostros recuperanda et recuperandas« — adományozta: ennek folytán az erdélyi posták is a magyarországi posta-hűbér körébe vonattak. A kezdetben a »német« posták iránt felmerült pana-

justo et competenti pretio libendis prospicere et providere. Et siquidem ad quasvis occurrentes boni publici et servitii nostri necessitates din noctuque parati esse debeant, et circa servitium Postarum satis superque sint occupati, insuper eosdem a quibusvis oneribus et exactionibus exemptos et liberos conservari volumus et jubemus. Illud quoque serio cavendum et interdictum praecipimus, ne consuetae currentes ordinariae postariae expeditiones per quospiam Magistratus vei Officiates, et quoscunque tandem retardari, detineri, et de more solito colligatae sigilloque Postarum Magistrorum obsignatae, violari, aperiri et distrabi quoquomodo praesumantur; sed ut statis diebus et lioris expediantur et promoveantur, nec ad ullius plane instantiam seu inhibitionem differantur aut remorentur; qnatenus nimirum justo et commodo tempore ad praetitulata debita loca mature et inviolate deferri et pervenire queant. Necessariae demum viarum reparationes, ne videlicet eatenus etiam cursus postarii praepediantur, quibus incumbit, fieri non intermittantur; et ubi propter aquarum exundationes, vei tempestates et nimias pluvias ita fuerint corruptae, ut iliac postae diu noctuque transire non possint, veredariis et postilionibus ex omni latere viarum transire, obstructionesque perfringere licitum sit et liberum. — *Septimo.* Extraordinariis quibusvis staffetis et expeditionibus (nisi evidens et urgentissima nostri servitii vei publicae necessitatis occurrentia desideraret) praecitato nostros Officiales Postarios nullatenus onerari et incommodari volumus; séd per iteratam cuiusvis hebdomadae ordinariam postam ultro citroque meantem litteras transmitti sufficiens esse decrevimus. — Denique stb. (a postaszteknek járó évi fizetés, és pedig »pro Gabriele Dobay nostro Postarum Magistro Eperjesiensi 336 floreni Hungaricales, pro veredariis veró Liczerdiensi et Berthodiensi civis annuatim 72 floreni Hungaricales; stb. stb. Actum Cassoviae 10. mensis Septembris anno Domini 1682.

²⁾ Ezen pont szóról szóra foglaltatik már a jelzett diplomának 1690. október 16-ki tervezetében. (Szász Károly, Sylloge Tractatum stb. históriám B. Diplomatis Leopoblini illustrantium, Kolozsvár 1833, 77. 1.)

szok elintézéséről is I. Lipót gondoskodott'); s az erdélyiek kívánatainak tekintetéből 1722. ott négy posta fővonal jelöltetett ki ²⁾. Különben a közviszonyok hasonló fejlődése azt eredményezte, hogy valamint Magyarországon, úgy Erdélyben is az ottani 1791: 23. t.-cz. a posták rendezését (constitutio) és vezetését (directio) a Guberniumra bízta; úgy hogy ez által a magyarországihoz analóg postarendezés keletkezett.

Mindamellett -- miután az erdélyi udvari kancellária, melyet II. József a magyarországgal egyesített volt, ennek halála után ismét külön alakúit — a Paar család az erdélyi postaügyre vonatkozó jogosítványait többé kellőleg biztosítva nem vélte. Mert a hűbéri jog általános alapelvei szerint a főúr személyében történt minden változás alkalmával a hűbéri jog elenyészvén, ha csak meg nem újítatik; s így herczeg Paar János Yenczel I. Ferencz királyhoz azon kéréssel fordult, hogy I. Lipót 1690-ki privilégiumát Erdélyre nézve külön újítsa meg, a mi 1794. január 8-kán meg is történt ³⁾. Végre I. Ferencz

¹⁾ Alvinczy Péternek, ki a Diploma Leopoldinum néhány pontjára nézve I. Lipót királyhoz küldetett, 1692. július 21-én a póstára nézve a következő utasítás lett adva: »4. Az ordinaria posták felállításain art. IS. diplomatis aTanátsra lévén bizattatva, és az országnak úgy tetszvé, hogy az Erdélyi Cancellarius procurálja; azért ő Felségénél végebe kell vinni ez kettőt, remonstrálván az mostani német póstáknak sok excessusit, és az faluknak s városoknak miattak való elviselhetetlen igáját, mely soha nem igazodik, hanem úgy ha hazafiai lesznek mind az fő és mind az legkissebb: 1. Hogy az Bétsi Posta Mester jurisdictioja alatt ne légyen az Erdélyi Postaság. 2. Hogy Thesaurarius Uram ex Cameralibus Transsylvanicis arra való költséget suppeditaljon a Cancellariusnak; ki is erogálja és procurálja, és így az Postaságnak fő gondja sit consecuturis temporibus penes Cancellarios Transsylvanicos, qui cum supremo et subordinatis in Hungaria Postarum Magistris bonam poterit habere correspondentiam« (Szász Károly id. m. 271. 1.). — Erre az 1693. május 14-ki u. n. Resolutio Alvincziana 14. pontja ekkép nyilatkozik: »Postarum in Transsylvania rite ac provide administrandarum curam iam ante Camerae suae commisit Sacra Caesarea Regiaque Majestas, illamque de observandis iis, quae ad huné finem pertinent, gravaminumque occasione submovenda serio movebit; et mandabit insuper Gubernio, ut loca, per quae dictae postae disponendae sint, proxime proponat, et in reliquo securitati postarum studeat.« (U. o. 385. 1.)

¹⁾ L. Benkó József, Transsilvania II. köt. Bécs 1778. 120. 1.

²⁾ »Nos Franciscus stb. quod cognatus noster nobis sincere dilectus

1830. ápril 29-én, és V. Ferdinánd is 1839. január 24-én újították meg — az 1813. megállapított recessusra való tekintettel — a Paar családnak Magyarországra és Erdélyre vonatkozó főpostamesteri jogosítványait¹⁾)

* *

illustrissimus Sacri Romani Imperii Princeps Joannes Yenceslaus a Paar stt). Generalis et Haereditarius noster Postarum Magister exliibuit nobis et praesentavit certas benignas litteras Sacratissimi olim Principis Leopoldi I. stb. privilegiales in Archiducali Civitate nostra Vienna Austriae anno 1690.stb. concessas stb. (ezen privilegiumnak Erdélyre nézve »in forma Investiturae sive Feudi Regalis« megújítását kérvén.) Nos itaque stb. praecitata benignas litteras stb. insertas et inscriptas, ampliori etiam activitate S. R. I. Principi genitori suo dementer datas, ultro quoque ad personam solum supplicantis S. R. I. Principis, ea tamen expressa cum conditione per nos benigne concessa, ut idem recessui de jure contraserreturae cassae Supremi Postae Officii, salvo jure hypothecae quoad postae proventus, renunciat, eidem S. R. I. Principi Joanni Venceslao a Paar sub dato diei 1. mensis Aprilis anno a. d. 1743. extradito, benigne non solum approbavimus, roboravimus et ratificavimus, ac pro eodem S. R. I. Principe Joanne Venceslao a Paar, descendentibusque suis legitimis masculini sexus primogenitis in infinitum nascituris benigne innovavimus et confirmavimus; verum super hoc ipso feudo, et inter reliquas haereditarias nostras Provincias per Magnum etiam Transilvaniae Principatum Partesque Regni Hungariae eidem applicatas Supremo Aulae et Generali Postarum Magistri Officio ac beneficio, debito tamen liomagio, fidelitatisque et officiositatis juramento per eundem corporaliter praestito stb. eundem S. R. I. Principem Joannem Venceslaum a Paar in praenotato feudo et Generali ac Haereditario Postarum nostrarum Transilvanicarum Regali Officio et beneficio investivimus et introduximus stb. Datum in Archiducali Civitate nostra Vienna Austriae die 8. mensis Januarii anno 1794.

¹⁾) Nos Ferdinandus stb. quod cognatus noster nobis sincere dilectas Illustrissimus Princeps Carolus a Paar stb. Supremus Haereditarius Aulae et Generalis Ditionum nostrarum Caesareo Regiarum Postarum Magister exliibuert Nobis et praesentaverit certas litteras Serenissimi stb. Francisci I. stb. die 3. mensis Recembris 1830. exaratas stb., quibus mediantibussumme factus Hungariae ac Generale Haereditarii Postarum Magistri Officium in et per totum Regnum nostrum Hungariae partesque eidem adnexas praedicto supplicanti Carolo Principi a Paar *infendum liberum, gentile, antiquum, avitum et paternum*, sub conditionibus in recessu d. 5. Julii 1813. stabilitis, et per Altissimas Resolutiones sancitis, cum omnibus honoribus, juribus, praerogativis et obligationibus, pro se

A magyarországi és erdélyi postaügy szervezésében Mária Terézia korától 1848-ig beállt változás leginkább két irányban nevezetes.

1. A postaügy t. i. magában véve a feudális rendszer alapelvei szerint a Paar családnak lett adományozva, s ezt tehát a mondott család — az ismételve és ismételve az investitura iránt kiadott privilégiumok szavai szerint — mint »Feudum Regium«, illetőleg mint »feudum liberum, gentile, antiquum et paternum« bírván; már a feudális rendszer úgy hozta magával, hogy a posták szervezésében és kezelésében szükséges újabb reformokat magából kifejteni nem igen volt képes, s hogy az államkormány és a Paar család közt a posták kezelése tárgyában bizonyos egyezmények kötettek, és az uralkodó által u. n. »recessus«-ok formájában hagyattak helyben. Ilyen recessus először 1722-ben keletkezett; egy új pedig 1743-ban lett megállapítva¹⁾, mely 1813-ig állott fen. Miután

et Omnibus suis ex legitimo matrimonio descenditibus et descensuris haeredibus masculis ea expressa sub conditione dedit et contulit, ne per baue collationem in recessu de anno 1813. stipulatum epianum transgrediatur, et ipse Carolus Princeps a Paar eiusdemque haeres et successores propter ampliata territorium Generalis ac Ditionum nostrarum Caesareo Regiarum Postae Magistri Officium maius aequivalens. quam in recessu sancitos 66,000 florenos Valutae Viennensis deponere audeat stb. (kérven a fent jelzett privilégiumnak, mely különben a régiebbségekkel megegyezik, megújítását és megerősítését. Miután ő 1836. június 13-kán a magyar k. udv. kancellária előtt a liübéri esküt letette, az új investitura neki szokásos és privilegialis formában kiadatik.) Datum in Imperiali ürbe nostra Viennensi die 24. mensis Januarii 1839.«

1) »Wir Maria Theresia stb. geben hiermit jedermanniglich zu erkennen stb. was gestalten unser glorreichser Vorfahrer und Herr Vatter weyl. Carl des Sechsten Mayestett unsterblichen Andenkens allbereits in dem längst verwicbenen 1722. Jahre mit Einverständnus der mit dem Post Regale in unseren Erbkönigreichen und Landen belehneten gräflich Paarisclien Familie stb. einen zur Sicherheit ermeldter gräflich Paarisclien dienenden Recess errichtet habe stb. (mely azon év július 1-én lépett életbe, ée melyben évenkénti 66,000 írt iránt a postaiügyek feletti intézkedést a kormánynak átengedte. Most Mária Terézia az említett családdal új egyezményre lépett, s az így megállapított recessusban, mely 6 pontból áll, a postaügynek új rendezését rendeli el. Az 1. pont szerint a család az eddigi főpostamesteri állásban megerősítettik, A 2. pont szerint a királyné fentartja magának minden postamesteri állomásra a kine-

t. i. a Paar család minden egyéb ötét az 1743-ki recessusnál fogva illető jogosítványokról lemondott, ismét 1812. ápril 9-én, s december 3-kán és 24-kén s 1813. június 3-kán kölcsönös egyezmény alapján egy új postai megállapodás jött létre, melyet I. Ferencz császár és királynak 1813. július 15-iki 11 pontból álló recessus erősített meg. Ezen recessus szerint a Paar családból jogosított személynek az udvari fő- és országos generalis postamesteri (Kais, österr. Oberstkof- und Länder-General-Postmeister) méltósága és rangja akképen hagyatott meg, hogy annak jelvényét t. i. postakürtöt czímerében s köz- és magánügyeiben (bei seinen Privatbedienungen und bei seinen Hofamtsverrichtungen) használhassa, hogy a részéről átengedett postajövedelméért járó kármentesítés fejében neki a postajövedelemből (már 1722 és 1743 meghatározott) évenkénti 66,000 váltó forint havi részletekben fiztessék, s hogy a posta feudumához tartozó országokban személye és kísérete számára a kocspóstát, s saját, neje és gyermekei, valamint családbéli postavárományosok számára a levélpóstát ingyen vehesse igénybe. A posták kezeléséről azonban a herczeg Paar család feltétlenül és végkép lemondván, ez azóta az államkormány rendes vezetésének lett alávétve.

2. Az 1743-ki postarecessus módot nyújtott Mária Teréziának, hogy a postaintézetekről szabadabban rendelkezhetett, s hogy a postaügyet egészben véve is határozottabb szabályokhoz köthette. Ez az ausztriai német tartományokban már az 1772. február 7-ki postapátens által történt, s a szekérpóstára nézve az 1776. márczius 19-ki pátens által bővebb kifejtést

vezési jogot, úgy hogy a főpostamester arra három alkalmas egyént jelöljön ki. A 3. pont szerint a Paar család tagjai a posta-feudumhoz tartozó országokban magánlevelezéseikben bérmentességi joggal bírnak; a főpostamester pedig magánutazásaiban személye és kísérete számára a postát ingyen használhassa. A 4. pont szerint részére az évenkénti 66,000 írt biztosítatik. Az 5. és 6. pont szerint a családnak a posták szervezésében néhány csekélyebb kezdemény megadatik), — Ezen 1743. Bécsben ápril 11-kén megállapított recessus 1743. október 14-kén mint királyi rendelet a magyar kir. Helytartótanácsához azon meghagyással küldetett le, hogy azt Magyarországon és kapcsolt részeiben is életbe léptesse. — Ezen két recessus azóta hazánkban is minden postareformoknak volt alapja.

nyert; — Magyarországra nézve pedig a levélposta és pénzküldések tekintetében az 1776. február 23-ki helytartótanácsi intézmény által szintén érvényre emeltetett.

Hatályosabbak voltak II. József postareformjai, ki a postamesterek részéről elkövetett számos önkénykedések és visszaélések folytán, s azért mert belátta, hogy a postamesteri állomások a felsőbb postahatóságok befolyása nélkül nem ritkán formaszzerű adásvevés tárgyává tétettek, és így a postafőuri jog tekintetbe alig vétetett: a Bécsben székelő postai udvari bizottságot (Hofcommission in Postsachen), melynek Magyarország postái is alávetve voltak, 1781. ápril 3-ki udv. decretum által feloszlatta, s egyszersmind a Jus Begale-t az államtól elidegeníthetetlennek nyilatkoztatta ki. A német tartományokban a postamestereket a tartományi főkormányzéseknek rendelte alá, a belső ügykezelésre nézve azonban az addigi tárgyalási módot tartotta meg. Magyarországon pedig a postaügy a királyi helytartó-tanács vezetése alá jutván (mit az 1791: 22. t.-cz. emelt törvény erejére), azon postamestereknek, kik »titulo oneroso«, azaz bizonyos összegnek fizetése mellett szereztek meg állomásukat, az 1807. január 17-ki szabályrendelet 3. §-a által ezen összeg mint »pretium Regale« biztosított oly módon, hogy ha ilyenek postamesteri állomásukat önhibájukon kívül vesztenék el, vagy ha az állam ilyen állomást magához venni, s illetőleg a felett rendelkezni akarna, a »pretium Regale« a jogosítottnak vagy örököseinek az állampénztárból, vagy az által, ki az állomásra kineveztetik, kifizetessék.

A postaügynek belső fejlődése itt feladatomhoz nem tartozik. Elég tehát röviden felemlítenem, hogy annak rendezése az ausztriai tartományokban és Magyarországon belső szükségességnél fogva, egyforma elvek szerint történt ugyan, hogy azonban nálunk a közönség közlekedési szabadsága nem volt a posta tekintetétől oly szigorú szabályok által megszorítva, mint a Lajta baloldalán fekvő országokban. Különben a postaügy kettős irányban, t. i. mint levél- és fuvar-posta kezeltetvén, a magyar kormány vezetése alatt tulajdonképp csak a levél-posta állt; a fuvarposta pedig szorosan véve a bécsi kormány által láttatott el. Több tekintetnél fogva tehát az ausztriai

1848. előtti postaszabályok reánk nézve érdekel bírnak. Ezek közt 1837 előtt az ált. cs. k. udv. kamarának 1817. december 6-ki decretuma szolgált zsinórmértékül, melyet a lig. Paar családdal 1812. kötött egyezmény, s az ezt megerősítő 1813-ki »recessus« következésének lehet tekinteni. Újabb postareformok ott 1837- és 1838-ban történtek, melyeket az 1837. november 5-kén kiadott, és 1838. július 1-jén életbelépett, a posta főúri jogot újonnan meghatározó és szabályozó törvény; — s az ennek alapján keletkezett három részletes szabály tartalmaz: t. i. a levélpóstára nézve az 1838. november 6-ki (áll 84 §§-ból, életbelépett 1839. május 1-jén); a futárpostára nézve az 1838. augusztus 18-ki (áll 64 §§-ból, életbelépett november 1-jén), a különpóstára vagyis u. n. »Extra post«-ra nézve az 1838. december 28-án (áll 63 §§ -ből) kiadott rendeletek. Magyarországon ezen idő alatt tulajdonképeni postarendeletek nem lettek kiadva, hanem csak a postahivatalokhoz utasítás formájában küldve, melyek tehát a közönség tudomáshoz nem jutottak.

A postahivataloskodásra nézve II. Józsefnek 1783. április 3-ki rendelete a régi szabályokat tartotta fen¹⁾; a későbbi rendeletek azonban ezen tekintetben is több reformokat állapítottak meg. A postamesteri állomásokat mindazonáltal az 1837. november 5-ki rendelet csak szorosabb szabályokhoz kötötte²⁾.

Nem csoda tehát, ha az akkori magyar postatisztek is magukat ezen régi szabályokhoz tartották³⁾, s hogy a magyar

M »— — hat es in Betreff der Manipulation und inneren Begie des Postgefälles bei der bisherigen Behandlungsart auch ferner sein Verbleiben.«

²⁾ »Die den Postmeister oder anderen Personen auf vorschriftmässige Weise eingeräumten Rechte, oder auferlegten Verbindlichkeiten, welche sich auf besondere vor der Wirksamkeit dieses Gesetzes vorschriftmässig zu Stande gekommene Verleihungen oder Verträge gründen, werden durch dieses Gesetz nicht aufgehoben; vielmehr haben diese Verleihungen der gedachten Rechte und Verbindlichkeiten auch künftig, bis ihre Erlöschung den Gesetzen gemäss erfolgt, zur Richtschnur zu dienen.«

³⁾ Ezen értelemben adott ki 1749-ben Hecht József pozsonyi postahivatali ellenőr egy munkát: »Einleitung zum Universal-Europäischen Post-Rechte«; — melynek Böszörményi Kálmán újabb munkája: A világnak minden államának postaügye« (Debreczen 1878. 38. 1.) nagy becsét tulajdonít.

kormány 1867-ben a postaügyek vezetésével együtt számos II. József 1783-ki' határozata szerint rendezett postamestert vett által.

Az 1848 ótai időt illetőleg, az ausztriai kormány idejében, nálunk is az ausztriai postatörvények lettek kihirdetve; névszerint az 1837. november 5-ki ¹⁾, és az 1850. december 17-ki rendeletek.

*

* *

Mikor 1867-ben a magyar kormány Magyarország posta-ügyét átvette, s a földművelés-, ipar- és kereskedelmi akkori miniszter, kinek az alá lett rendelve, azon év május 1-jén a posta hivatalos közegeit lelkes szavakban üdvözölte ²⁾; — hazai postaügyünkre is új korszak kezdődött.

Az 1865⁷/₇: 16. t.-cikkben foglalt ausztriai-magyar vám-os kereskedelmi szövetség 18. cikke azt rendeli, hogy a postai-ügy a két állam területén ismét külön, de a mennyiben a forgalom érdeke kívánja, egyforma elvek szerint fog rendeztetni és igazgattatni; — s ezt szó szerint ismétli az 1878: 20. t.-cikkben foglalt újabb szövetség 18. cikke.

A dolog természetében feküdt tehát, hogy az 1850. december 18-kán nálunk is kihirdetett posta-szabályzat érvényben maradt. ³⁾.

Ennek részletei itt, hol csupán a postaregaléről és annak gyakorlati következéseiről szólok, fejtegetésem feladatához nem tartoznak. A magyar jog szempontjából azonban nagyon indokoltnak vélem, hogy a postamesterek kérdését, — melyre nézve hazánkban igen különböző és gyakran nem egészen alapos nézetek vannak elterjedve — különösen hangsúlyozzam még.

Magyarországban t. i. az egyes postamesterek egyforma

¹⁾ Eredetileg ezen törvény az ausztriai birodalom számára volt kihirdetve, Magyarországnak határozott kizárásával.

²⁾ Magyarországi törvények és rendeletek tára. I. köt. Pesten 1868. 110. 1.

³⁾ Balás Sándor i Gyakorlati Postász«. Budapest 1875.

állással nem bírnak, hanem bárom osztályukat kell megkülönböztetni ¹⁾).

1. Hol a postamester a királytól vagy a kormánytól különös feudális inscriptió formájában nyerte állomását, és pedig örökösödési kiváltsággal, és bizonyos összegnek kitétele mellett. Ezen állomások újabb időben a kormány által mindinkább vissza lettek váltva. A jelen századnak közepe táján még kettő létezett: a nagyszombati, mely azonban 1872-ben 10,000 értért visszaváltott — és a nyerges-ujfalvi, melyet I. Ferencz király 1795. május 7-kén Szlavnitzai gróf Sándor Antalnak inscribált, s melyet azután mostani királyunk 1864. december 24-kén a gróf engedményesének családjából való Simontsits Jánosnak újból inscribált; mely azonban 1871-ben 2,100 értért szintén vissza lett váltva.

2. A »titulo oneroso« vagyis u. n. »pretium Regale« melletti postamestereket. Ennek összege a postamester kinevezési okmányában ki van téve, úgy hogy ezen összegre is jogutódjainak igénye van ^{a)}). Ezen postamesteri állomásoknak egykor nem csekély száma volt; azonban csaknem mindnyájan a »pretium Regale«-nak visszafizetése mellett szintén már visz-

¹⁾ A postamesteri állomásnak ezen hármas osztás ára nézve I. Bőszörményi Kálmánnak idézett munkáját 79. l.; — és sokkal alaposabban és részletebben Kétay Sándornál: »A postai közigazgatási és kezelési szabályok kézikönyve«, Kassa, 1881. több helyen.

²⁾ Ezen postamesteri állomásokra vonatkozik V. Ferdinánd királynak a m. k. helytartótanácsához 1842. martius 22-kén bocsátott legf. rendelete: »Cum jus haereditatis et venditionis postae stationum illis solum Postae Magistris, qui haereditariis privilegiis provisi sunt, competat; possessoribus autem titulo oneroso acquisitarum postae stationum in sensu Kesolutionem Regiarum dno 13. Novembris 1838. et 21. Martii 1840. ille tantum favor concessus sit, quod occasione translationis suarum postae stationum in alios, observatis medio Normális Resolutionis dno 17. Januarii 1807. §. 3. stabilitas modalitatibus pretium Regale, cuius mentio in hoc §-o qua gratificationis pro cesso, venditioni haud obnoxio officio postali occurrit, non amittant, verum pro hoc in sensu praemissorum consequendo iisdem, sua ex i)arte, opportuna agere liberum maneat: iuxta haec principia non tantum in praesenti casu relate ad l'ostae Magistrum Soroksáriensem Bemetrium Velkow, séd in genere in omnibus similibus casibus stabilis normae instar procedat K. k. Postverordnungs Blatt 1845. III. 253. 1.

sza vannak váltva; p. o. az aradi (17,000 frtért), a paksi (7350 frtért), a váci (2100 frtért), a selmeczi (1050 frtért), a szentesi (2100 frtért), a veszprémi (420 frtért) stb.

3. Ennek folytán csak a postamesteri állomásoknak harmadik osztálya áll még fenn nálunk, melyekre mint egyszerű »statio decretalis«-ra a postamester minden »pretium Regálé«-ra való vonatkozás nélkül egyszerűen neveztetett ki, vagy — ha erre szükség van — neveztetik ki jelenleg is; és pedig olyan, ki azt vagy kereste (p. o. gyakran a földesúr), vagy kihirdetett csőd útján nyerte. Ezeknek állomása »pretium Regáléival nem jár, s ha funkciójuk megszűnik, vagy ha haláluk következtében visszaháramlik, örökösök a postamesteri fundus instructuson kívül semmiféle igényrel nem bírnak.

A postahivatalok nálunk ehhez képest — miután t. i. az előbb említett két osztályú postamesteri állomások már megszűntek — jelenleg vagy kincstári kezelés alatt, rendesen alkalmazott postahivatalnokok ellátása mellett, állnak; vagy a harmadik osztályú postamesteriek által, különös tiszti szerződés mellett kezeltetnek. Ezen szerződésnek szövege, a szállítási szolgálat különféleségére, illetőleg a szállítási szolgálat nélküli állomásokra vonatkozó változásokkal az 1877. augusztus 21-kén kelt 17291. sz. a. miniszteri rendelettel állapított meg. (Posta-Rendeletek Tára 1877. 93. 1.).

Ezen új minta az előbb használttól lényegileg csak a szállítási pontozatokra nézve annyiban tér el, a mennyiben jövőre oly esetekben, »ha a környéken új postahivatal felállítása, vasút megnyitása vagy egyéb járáti változás következtében a szállítási viszonyokban változás vétetnék foganatba, és ennek folytán a szállítási átalány leszállítatnék; vagy a szállítás végkép megszűnván, az átalány egészen elesnék: erről a postai igazgatóság a postamestert két hónappal előbb értesíti, mely esetben a postamesternek az átalány csökkenése vagy elesése czírnén kártérítésre nincs igénye. A mennyiben mindazonáltal az említett változások előleges értesítés nélkül eszközölnétnék, vagy azoknak életbeléptetéséről a postamester csak egy hóval előbb értesítetnék; a postakincstár a szállítási átalány csökkenéséhez képest két, illetőleg egy havi különbözettel; az

átalány megszűnése esetén pedig annak két, illetőleg egy óra első részével kárpótolja a postamestert.«¹⁾

II.

Azon adatokból, melyeket az európai vasúti ügyet tárgyazó 1881. június 13-ki értekezésemben²⁾ felhoztam, kitetszik, hogy a vasutak kérdése nálunk az országgyűlésen először 1836. volt tárgyalva, s hogy az 1836: 25. t.-cz.-ben már alapterve foglaltatik azon vasutaknak, melyeknek építése nálunk akkor kívánatosnak találtott. Mindamellett 1848. a vasutak építésének még csak igen csekély eredménye volt; mert ezen évnek elején a pozsony-nagyszombati lóvonatu vasúton kívül, csak a pozsony-marcliegyi, a pest-váci és a pest-szolnoki vonalok, összesen 167.3 kilométernyi hosszú gőzmozdonyu vasút állt közforgalomban. Ezután az egész ügy az ausztriai kormány kezébe jutott, mely a magyarországi vasutak kérdését egészen az ausztriai érdekeknek rendelte alá; úgy hogy 1867. a magyar minisztérium a magyar vasúti ügyet igen kedvezőtlen állapotban vette át.

Az, mit azóta Magyarország törvényhozása és kormánya a magyar vasutak tárgyában tettek, oly eredményhez vezetett, melyet nemcsak azoknak hosszúsága (1881 végén 7.226,770 kilométer), hanem még inkább az egész vasúti hálózatnak okzerű rendezése szerint kell méltatni.

Ehhez képest a közlekedési ügy jelenleg Magyarországon a vasutak által egészen új álláspontot nyert. Nem többé országos úti rendszerről van szó, milyenre az 1597: 45. t.-cz. vonatkozik; s az utak készítésének és jó karban tartásának kérdése sem bír többé régi jelentőségével, melynek az 1599: 30. t.-cz., s az 1735. február 2-ki, 1741. január 27-ki, 1743. június 1-ji, 1746. márczius 11-ki, 1765. május 1-ji, 1788. január 15-ki és több más királyi rendeletek és helytartótanácsi intézmények megfelelni igyekeztek. Tudva van, hogy még a posta érdekét támogató 1791. november 25-ki, 1810. szeptember 10-ki, 1811. ápril 16-ki stb. kormányintézkedések, sőt a

¹⁾ Az európai vasúti ügy fejleményei és eredményei, Budapest, 1881. (Akadémiai Értekezés).

megyei mérnökök számára az utak, töltések, hidak és egyéb közmunkák készítését és fentartását tárgyzó 1818. szeptember 9-kén kiadott utasítás is csak egyes törvényhatóság körében kedvező hatással bírtak. Schwartner Mártonnak csípős szavai: »Ponunt lutum supra lutum et vocant viam; ponunt virgulta supra virgulta et vocant aggerem« azon kort szintűgy jellemzik, mint Bernát Gáspárnak drastikus bumorja, melylyel még 1853 egy tavaszi utazást az Alföldön leírt *). A nagy kereskedelmi utak, t. i. a Károly-, József- és Louiza-utak itt tekinteten kívül maradnak; s a hol a megyékben jó (p. o. Kassától, Máramaros- és Szatmármegyébe, vagy a Dunántúl több megyében), vagy itt-ott nehezebb helyeken is a kor kívánalmainak megfelelő összekötő utakat (p. o. Zólyomból Lip-tóba a Sturetz hegyen keresztül) találni lehetett: ez inkább csak kivételt képezett. S minthogy az ausztriai kormány működése is aránylag csak csekély sikerrel dicsekedhetett; gróf Széchényi Istvánt mint a magyarországi közlekedési ügy kedvezőbb korszakának alapítóját kell tekinteni. Mostani vasúti hálózatunk pedig nemcsak a közlekedést az ország egyes részei közt minden irányban, személyekre szintűgy mint árukra nézve, biztosabban, olcsóbban és kényelmesebben közvetíti, mint előbb — mikor vasutak még nem voltak — a legnagyobb erőnek megfeszítése mellett lehetséges lett volna; hanem az ország külső forgalmának is igen hatalmas tényezőjét képezi.

Ha azonkívül tekintetbe vesszük, hogy ezen új közlekedési rendszer társadalmi, kulturai, politikai és stratégiai irányban mi nevezetes eredményekhez vezet: könnyen átláthatjuk, hogy közéletünk mi számos és sokféle érdekével függ össze, s hogy mi fontos indokok vannak, melyeknél fogva annak szükségleteiről gondoskodni kell.

S itt a vasutaknak is több nemét kell megkülönböztetni; t. i. a szokásos felosztás szerint fővasutakat, s első-, másod- és harmadrendű (ipar-, bánya- stb.) vasutakat; továbbá vidéki és helyi vasutakat, melyek gőzzel dolgozó mozdonyokat használnak; végre több előkelő városainkban (névszerint Budapesten, Aradon, Temesvárott) lófogatú közúti vasutakat.

¹⁾ Kubinyi Ferencz és Vahot Imre, Magyarország és Erdély képekben. II. köt. Pest 1853. 9. sk. 11.

Így szervezett vasúti ügyünk tehát — a mennyiben sajátos érdekei és szükségletei vannak — az államnak különös pártfogása alatt áll, és hatályos gondoskodásában részesül; — s már fent jelzett értekezésemben mutattam ki, hogy a magyar korona ennek folytán teljesen kifejtett vasúti főúri jogot vagyis u. n. » Jus Regale«-t bír.

Még azt is ki kell emelnem, hogy a hazai vasúti ügyre és vasutakra vonatkozó több törvényeink vannak, — hogy számos engedélyezési okmány adatott ki, — s hogy vasúti ügyünk szervezésére és rendezésére a kormányrendeletek is folyton folyva nagy gondot fordítanak. (Például szolgál a vasúti üzleti szabályzat, s annak újabb és újabb emendatiói, toldalékai és módosításai). Azonkívül a nemzetközi egyezmények is tekintetbe veendőek, melyek vasúti ügyünk érdekében részint államszerződések formájában kötöttek, részint technikai közlekedési és másnemű vasúti kérdésekre nézve európai vasúti szakcongressusokon megállapítottak.

Mindezek eddig is már azt eredményezték, hogy nálunk a vasúti jog sokkal részletesebben és határozottabban van rendezve, mint akár a posta-, akár a távírdai jog.

Miután más alkalommal a vasúti ügyről részletesebben és sokkal bővebben szoltam, úgy hiszem, hogy itteni feladatomhoz képest jelen fejtegetésem céljának eléggé megfelel.

III.

A távírásnak (Telegraphie) lényege abban áll, hogy határozott jelekből alkotott formászerű írás használásának útján ma a villanyosság segítségével tudósításokat messze vidékekre nagy gyorsasággal oly célból közöl, hogy azoknak alapján fontosabb hírek az érdekelt személyeknek tudomására jussanak, vagy köztudomásra hozattassanak, illetőleg bizonyos ügyekben az ezeknek elintézésére szükséges tájékoztatás eszközöltessék. A távírás ezen rendeltetésének és teendőinek megfelelő technikai rendezéséről bővebben szólni itt nem tartozik feladatomhoz. Jogtudományi álláspontomhoz képest röviden csak azon fontos hasznára figyelmeztetek, melyet a gyakorlati jognak már jelenleg nyújt, p. o. szökevények célra vezetőbb

üldözésében, bizonyos bejelentéseknek az illetékes törvénykezelési vagy közigazgatási hatóságokhoz juttatásában, szerződések megkötése alkalmával az egymástól távol levő akaratnyilvánításának közlésében stb. Különben a táviratok a köz- és társadalmi életben is már igen fontos szerepet visznek, a világkereskedésben és a tőzsdei üzletben pedig a távírdai közlemények oly nagy jelentőséggel bírnak, hogy azok körében ma már nélkülözhetlenek lettek.

S ez a távírdai ügynek mai állása.

A távirásnak több nemét kell megkülönböztetni. Azon távirásnak, mely kizárólag magánügyekben basználtatik, a nélkül, hogy az másoknak föld- vagy házbirtokára áthatna, p. o. terjedelmesebb uradalmakban a gazdasági igazgatóság rendeletének kiadásánál és az annak kezelői részéről tett jelentéseknél; — s nagyobb gyárakban vagy szállodákban tudósítások-átküldésénél stb. — itt nem szóllok. Fontosabb a vasúti távirás, melylyel a vasutak üzleténél találkozunk. De köztékintetben főszűlyt az állam- és általános magántávirás közti különbségre kell fektetni, ahhoz képest, a mint az állam vagy magánszemélyek, és illetőleg magántársulatok kezelése alatt áll. Gyakran több vezetékűből álló vegyes távírdák is tartatnak, melyek részben az állam, részben magánosak által kezeltetnek és használtatnak. Mindezek nagyobb kifejtésűkben nemzetközi intézményekké lesznek. Az ezeknek működésében mutatkozó jelenségek és eredmények combinálva a távírdai ügy történelmének tárgyát képezik.

Különben a magántávirás, főkép ha nagyobb dimenziók szerint fejlődik — legalább az európai continensen — az államhatalom gondoskodását és támogatását nem nélkülözheti. S azért korunk előkelőid) jogtudósainak nézete szerint ¹⁾

¹⁾ A távírdai ügynek — létezése rövid idejének daczára — már tekintélyes irodalma van. Az annak irányában nevezetesebb munkák közül, álláspontomhoz képest, kiválólag a következőket emelem ki: *lieyshcer*: Das Telegraphenrecht» (Zeitschrift für deutsches Recht, XIX. köt. 271.sk. 11.); — *Koch*: »Studien über Telegraphenrecht (Goldschmidt, Zeitschrift für das Handelsrecht, IV. köt. 341. sk. 11.); *Serafini*.- »II telegrafo in relazione alia giuris prudenza civile e commerciale», Pavia 1852. — *Knies Károly*, »Der Telegraph als Verkehrsmittel», Tübingen 1857. —

a távírdai ügy az állam főúri jogai, vagyis az u. n. »Regalék« köréhez számíttatik¹⁾. S ugyanezen szempont alá esik Magyarországon is nemcsak az állam, hanem a bővebben kifejlődött és kezelőinek érdekében netalán működő magán-távírás is.

Ez a következő indokokból tetszik ki:

1. A Magyarország és a birodalom másik része közt 1867- és 1878-ban kötött vám- és kereskedelmi szövetségekben, melyek országos törvényeinkbe, névszerint az 1865⁷; 16. és 1878: 20. t.-cz.-be iktatvák be. Itt is, ott is, a 18. cikkben nem csak a posta-, hanem ezzel egybefoglalva a távírdaügy is mind rendezésére, mind igazgatására nézve, a két kormánynak lett alávetve, úgy, hogy — a mennyiben a forgalom érdeke azt kívánja — a két államterületen egyforma elvek alkalmaztasanak.

2. Ennek alapján a magyar törvényhozás a távírdai ügy iránt, nagy fontossága és különös szükségleteihez képest, oly módon intézkedett, hogy ez által nemcsak az érdekelt személyek, hanem a közforgalom és a közlekedés céljai is egyaránt előmozdítottassanak. Így az 1868: 55. és 1881: 41. (1. §. 9.) t.-cikknek a távírdák felállítását kisajátítási joggal támogatják; — az 1878: 5.-cz. (büntető törvénykönyv) 439. sk. §§-ai azokat a törvény különös oltalma alá helyezik. Továbbá különös engedélyezés nélkül a távírdák felállítása nem engedtetvén meg, a magánipar köréből azok ki vannak zárva, úgy hogy a magán concurrentiának sem lehetnek tárgya. Azonkívül az államhatalom különös távírdai hivataloskodást is szervezett; úgy hogy az ott alkalmazott tisztviselők az egész távírdai ügyet vezetik, illetőleg — a mennyiben magánosok abban részesek — azoknak működését ellenőrzik.

3. A kormány a távírdai ügyre nézve ugyanazon szem-

Lavialle de Lameillère: »Le telegraphe dans ses relations avec la jurisprudence civile et commerciale« (Seralini szerint) Paris 1863. — *Meili Frigyes* »Das Telegraphenrecht«, Zürich 1871.; — továbbá *Mittermaier*, *Fuclis*, *Baseli* stb., — s *Bosselini*, *Panattoni*, *Bös mini*, *Benvenuti*, és több más német, francia és olasz író munkáit.

¹⁾ Ezen nézetnek részletes indokolását *Beyscher* és *Meill* idézett munkáiban lehet találni. Azonkívül lásd *Bluntschli* *Allgemeines Staatsrecht*; (2. kiad. II. köt. 394. 1., — és több más író).

pontból indul ki. Eredetileg irányadásul az előbbi ausztriai kormánynak az 1865/7: 16. t.-cz. által fentartott rendeleti szolgáltak ¹⁾. Ezeket mindazonáltal a magyar kormányrendeletek több tekintetben bővítették, megváltoztatták és módosították. A m. kir. földművelés stb. miniszter 1867. május 1-jén kelt rendelete szerint nemcsak a magyar posta-, hanem a, távírdai ügy igazgatását is vette át; s mindjárt akkor történt intézkedés a hivatalos távsürgönyök formája ²⁾ és álnév alatt törvénykezési tárgyakban feladott magántávíratok sikertelensége ³⁾ iránt is. Úgy szintén egy távirati tanfolyam is nyitott meg ⁴⁾, s a távírdai sodronyok, oszlopfák és szigetelők rász akaratból történt rongálása⁵⁾, — az államutak mellett felállított oszlopfák ⁶⁾ stb., a távírdavonalak ⁷⁾, s általában a távírdai ügy kezelése⁸⁾ és távírdai díjak⁹⁾, és számos más ilyenmű kérdések tárgyában a kormányrendeletek egész sorozata adatott ki.

4. Mivel pedig a távírdai ügy — ha nagyobb dimenziók szerint fejlődik — sajátos természeténél fogva nemzetközi jelleggel is bír, a magyarországi távírda-közlekedés kezdettől fogva, s azután folyton folyva tüzetes nemzetközi egyezkedéseknek lett tárgya. Ilyenek már 1867-ben a távírdai ügy igazgatásának átvételekor, mint mindannyi államszerződések álltak fen, névszerint az 1850. július 25-ki Ausztria, s Porosz-, Bajor- és Szászországok közt, két pótszerződéssel; — az 1852-április 26-ki a svájci szövetséggel, és több más, melyeknek érvényét az 1867-ki ausztriai-magyar vám- és kereskedelmi szövetség 2. cikke tartotta fen. Az 1867-től fogva kötött ilyenmű nemzetközi egyezmények még nagyobb fontossággal bírnak;

¹⁾ Récsi Emil közigazgatási törvénytudományi kézi könyve, IV. köt. Pest, 1855. 266. sk. 11.

²⁾ 1867. április 17-kei figyelmeztetés a Magyarorsz. törv. és rendeletek tárában I. köt. 104. 1.; — s 1868. martius 26-ki rendelet. II. k. 72. 1.

³⁾ 1867. május 27-ke alatt u. o. I. köt. 149. 1.

⁴⁾ 1867. május 22-ke alatt u. o. I. köt. 143. és 574. 11.

⁵⁾ U. o. IX. köt. (1868) 164. 1.

⁶⁾ U. o. VI. (1872) 546. 1.

⁷⁾ U. o. XI. (1877) 232. 1.

⁸⁾ U. o. XIII. (1879) 138. 1., — XIV. (1880.) 97., 164., 166., 1160. 11.

⁹⁾ U. o. VII. (1873.) 280., 291. 11.

névszeriut az 1865. május 5-ki Parisban kötött és 1868. július 21-kén Becsben újból átvizsgált;¹⁾ — továbbá a Baden-Badenben 1868. október 25-kén kötött, és az 1870: 1-ső t.-cz.-be iktatott; — az 1871. október 5-kén Bernben kötött, 1872. január 14-kén Rómában újból átvizsgált, s az 1872: 15. t.-cz.-be iktatott; — s az 1875. július 10/22-én Sz.-Péterváron kötött, 1880. ápril 1-jén Londonban újból átvizsgált, és az 1875: 56. t.-cz.-be iktatott távírdai egyezmények. Ezen egyezményeknek megállapodásai a távírdai részleteit is szabályozzák, s a távírdai szolgálatra vonatkozó rendszabályt (Reglement) és díjtarifát is tartalmazzák.

Úgy hiszem, hogy — noha törvényeink ezt határozottan és szó szerint ki nem mondják — az említett szabályozásnak alapján a távírdai ügyre nézve Magyarorszáiban a korona főúri jogát megállapítottnak tekinthetjük.

Különben itt nem szabad tekinteten kívül hagynunk:

1. Hogy vannak előkelő jogtudósok, kik az államnak a távírdai ügyre vonatkozó jogát formaszzerű »Regalé«-nak nem akarják elismerni, p. o. Beseler 2). Ennek nézetét azonban mi annál kevésbé fogadjuk el, minthogy a »Regale« fogalmára nézve sincs tisztában magával, s azt a magánjog azon részéhez számítja, mely különben dologi jognak nevezetik.

2. A »Regale« fogalmára nézve már más alkalommal, mikor az európai vasúti ügy fejleményeiről szóltam, azt jegeztem meg, hogy ezen fogalmat sem a hűbéri, sem a pénzügyi rendezésnek felfogása szerint nem szabad értelmeznünk. Mert a hűbéri rendszer, mint már régen elavult, a jogban túlélte magát; — s a távírdai ügyet magasabb szempontból kell rendezni, mint az általános pénzügyi elvek és a monopólium szempontjából. Itt is a távírdai ügy sajátos érdekei és szükségletei szolgálnak első sorban irányadásul, melyeknek tekintetéből az államhatalom is — hogy hivatásának eleget tegyen — különös jogokkal fel van ruházva. S ezeknek egybefoglalása képezi a magyar koronának távírdai főúri jogát, vagyis u. n. »regalé«-ját.

¹⁾ Magyarország Rendeleteinek Tára III. (1869.) 307. stb. 11.

²⁾ System des gemeinen deutschen Privatrechts (2. kiadás 1866.) 360. 1.

IV.

A három itt szóban lévő közlekedési eszköz közt két oknál fogva áll fenn közelebbi belső viszony: 1. Mert közös céljok van, t. i. egymástól távol fekvő vidékeken tartózkodók közt az anyagi és szellemi közlekedést közvetítik; — és 2. Mert ezen közös célra használtatván, nem versenyeznek, hanem kölcsönösen kiegészítik egymást, és segítséget vagy legalább támogatást nyújtanak egymásnak. Ezen szempontból kiindulva, szabadjon a következő megjegyzéseket tennem:

1. A közlekedés legteljesebben a posta által eszközöltetik. Mert levelek átküldése, utasoknak helyről helyre szállítása, s pénz és máhalküldemények eszközlése egyaránt a posta feladata. Látjuk azonkívül, hogy a postaintézet mindezekben nevezetes tökélesbülésre is képes. Így újabb időben bizonyos szellemi munkásságot is fejt már ki p. o. a törvénykezési és közigazgatási hatóságok eljárásánál tevékeny segítséget nyújt stb., s ezen irányban kiválólag a posta-takarékpénztárak is érdekesek. Mindamellet a levelek átküldése nagyobb távolságokban nem csekély nehézségeket tapasztalhat, s ennek folytán általa a közlések nem azon sebességgel történhetnek, mint a távirás útján. A közlekedés gyorsasága a vasutaknak is előnyt ad a lópóstával szemben; mert nagyobb számú utasokat és nagyobb mennyiségű terheket is szállíthat, mint ez. Ezen hátrányt a postaintézet saját magából el nem háríthatja; azonban mellőzheti, a távirdával és vasúttal való combinációja által.

2. A távirásnak legfőbb előnye azon — a vasutak által elérhetőnél is sokkal nagyobb — sebességben áll, melylyel híreket és tudósításokat közöl. Ez által a postai levélküldés köréből kilépvén, saját működési kört alkotott magának, mely folyton új találmányok által tökélyesbítettik. A távirdák jelentősége a postával szemben tehát az, hogy azt tudósítások, és — bizonyos feltételek alatt — pénzbeli utalványok átküldésében sebességre nézve felül múlja; azonban személyszállítás és árúforgalom tekintetében a posta ezen oldalról megszorítást nem tapasztal. De a tudósítások és utalványozások tárgyában is szemügyre veendő, hogy a távirásra nagyobb technikai appa-

ratus szükségeltetvén, s hogy a közlésre szánt tudósítások és nyilatkozatok csak igen rövidek lehetvén, és ennek folytán nem ritkán homályosak, sőt kétértelműek is lévén: a levélpóstának szüksége a távírásnak használása mellett is még teljes jelentősége szerint fennáll. Különben is a távírás csak mechanikus úton képes a közlekedést közvetíteni, s szellemi tevékenységet magából kifejteni egyáltalában nem képes. És épen ezért nagyon kétséges, a magyarországi hányatörvényjavaslat helyes intézkedést hoz-e indítványba, mikor 12. (a második szerkezet szerint 13.) §-ában a zárt kutatómunkák távirat általi bejelentését jogi hatálylyal akarja felruházni; főképp a bányászati elsőbbség jogositvány (Alter im Felde) fontos kérdésénél, melynek elbírálását a m. k. curia a bíróságok illetékességéhez számította ¹⁾).

A távírásnak egyik új fejleménye a távbeszélők vagyis u. n. telephonok, melyeknek azonban sokkal szűkebb köre van, semhogy itt szóba jöhetnének.

3. A közlekedés gyorsasága a vasutaknak is előnyt ad a postaintézettel szemben; ezen előny azonban más természetű mint a távírás sebessége. A távírásnál t. i. kiválólag azon rendkívüli nagy sebesség fontos, melylyel pár perez alatt közléseit rendeltetésük helyére juttatja: s ennél fogva vele szemben nemcsak a posta, hanem a vasútintézmény is messze, igen messze áll hátra; úgy hogy köztük még összehasonlításról sem lehet szó. S míg más tekintetben a postaintézet a távírás mellett teljes jelentősége szerint áll fenn; a vasutak más előnyben vannak a postához képest az által, hogy személyek és tárgyak szállításában és terhek fuvarozásában oly nagyszerű erőt fejtenek ki, melylyel a posta vagy a közönséges fuvarozás nemcsak gyorsaságra, hanem biztosságra és olcsóságra nézve sem versenyezhetnek soha. A vasutak ezen jelességéről a vasúti ügyet tárgyazó fent jelzett értekezésemben részletesen szoltam. Másrésztől mindazonáltal azt sem szabad elhallgatnunk, hogy a vasutak építése és felszerelése oly nagy költséggel jár, hogy szegényebb, vagy a világforgalom főirányaitól félre eső vidé-

¹⁾ Egy Zalathnon felmerült bányaperben 1877. július 2-ki 424. sz. a. ítéletében. L. dr. Fayer László »Döntvények Gyűjtemények«. Új folyam IV. köt. 17. 1.

kéktől annak bármi módoni fedezését várni nem lehet; — s hogy geographiai és topographiai akadályoknál fogva is sok helyen a vasúti közlekedés létesítéséről szó sem lehet, hol a posta a népség szükségleteit teljesen kielégítheti, és a mellett anyagi hasznot is hozhat. S ehhez járul az is, hogy levelek átküldésében, és kisebb mennyiségű, de magukban véve nagyobb értékű tárgyak szállításában a posta mindig jelentőséggel fog bírni. Ezekhez képest tehát, a vasúti közlekedés még oly nagy kifejtése és élénksége mellett is, milyennel ma bír, a posták működése is a közönségnek nagy hasznára fog fennállni.

Mindezeket egybefoglalva, egész határozottsággal mondhatjuk, hogy a három itt szóban lévő közlekedési intézmény közt, a dolog természeténél fogva, versenyzésnek nincs helye; hogy tehát egyikök sem teszi nélkülözhetővé a másik kettőt, sőt hogy mindhárman az emberiség culturai haladásának főbecsű eredményét képezik, melynek jelentősége még az által is emelgetik, hogy egymást kölcsönösen támogathatják, kiegészíthetik és tökélyesbíthetik.

S ebben áll a három közti összeköttetésnek nagy fontossága.

Szorosan véve t. i. kétségtelen, hogy a posta, a vasúti és a távirdai intézmények magukban véve egymástól függetlenül és minden összeköttetés nélkül is állhatnak fenn és működhetnek. Sőt azt sem lehet kétségbevonni, hogy ilyen működésük is hasznos, s a közügyre nézve szintúgy, mint a társadalomra nézve előnyös volna.

Minthogy azonban az emberi nemnek rendeltetésében fekszik, hogy mindenben a lehetőleg legjobbat, leghasznosabbat és legtökéletesebbet kell keresnie; magában világos, hogy a három intézménynek egy magasabb szempont alatt combinatiója, melynél fogva magukat kölcsönösen támogassák, segítsék és kiegészítsék, a társadalmi haladásnak egyik legméltóbb és legnemesebb feladata. S ez nem gátolja, hogy mindenik intézménynek megmarad a maga sajátos működési köre is, melyben tevékenységét külön is, úgy az állam és közlét, valamint az egyesek nagy hasznára kifejtheti.

Az említett combinatiót szükségleteihez képest maga a

gyakorlati élet létesíti, sőt nem csekély dimenziók szerint létesítette is már.

A postaintézet ugyanis, mely három évszázadig a közlekedésnek egyedüli nagyobbszerű, biztos és aránylag olcsó módja volt, és fejlettsége szerint több tekintetben az új rendezésnek is mintegy mintaképe maradt — az által emelkedett nagyobb tökélyre, hogy a vasúti intézményhez kapcsolatot, s önállóságának fentartása mellett, a vasutak segítségével levélküldéseiben és málfaszállításában oly gyorsaságra tett szert, melyet magából kifejteni nem lett volna képes. Úgy szintén a távírdák intézetének is nagy előnyére van, hogy a vasúti ügryhez csatoltatott. A távírdai póznák mindenütt a vasutak pályáját követik, melyből a körülményekhez képest mellékutakra is kiágozhatnak; a távírdai kezelés pedig a vasúti kezelés szervezésének céljából fennálló közlekedési módot utánozva, ez által nagyobb takarékoságra, de egyszersmind az intézet szabatosabb működésére nyer alkalmat és alapot. A vasutak jelentősége pedig az által emelkedett, hogy alapot nyújtottak, melyen saját működésével a másik két intézet tevékenysége egyesült.

A legközelebbi feladat most abban áll, hogy az, mit a gyakorlati élet létesített, öntudatosan, és egy magasabb kulturai szempontnak rendszeres felfogása és behatása alatt, határozottabb és szilárdabb forma szerint alakíttassák.

Ezen feladat megoldásában erős támaszt nyújt azon körülmény, hogy mindhárom intézet a közügyek köréhez tartozik; főiránylataiban pedig nemzetközi jelleggel bír. Alaprendezésüket tehát a fennálló közjog által külön nyerik; részletes kifejtésüket pedig részint a nemzetközi forgalom, részint a fennálló magánjog kívánalmaihoz képest idomítják.

A báromnak egymásközi összeköttetése ezekhez képest jogrendszerünknek sajátos természetében gyökeredzik, mely szerint — mint már láttuk — a bárom intézetnek a korona bárom főúri joga, vagyis u. n. »regale«-ja felel meg, a postaregale, a vasúti regale és a távírdai regale. Ennek folytán a bárom intézet közt. több jelentékeny érintkezés mutatkozik, melynél fogva azokat — önállóságuk fentartása mellett — gyakorlati irányban oly módon lehet egybefoglalni, hogy egyik

a másikat támogatja, segíti és kiegészíti. Ezen értelemben leket azután szó vasúti postáról, és a vasutak pályáját mindenütt kísérő távírdákról. A köztük fennálló viszony abban is nyer külső kifejezést, hogy hivataloskodásuk külön és magában állólag kezeltetik.

S ennek felelnek meg törvényhozásunk határozmányai és kormányunk intézkedései is. E tekintetben hivatkozhatunk a már fent említett posta, vasúti és távírdai nemzetközi egyezményekre, melyek a káromnak egymáshoz viszonyához képest lettek megállapítva; — az engedélyek pedig, melyek szerint a vasutak és távírdák működnek, szintúgy a törvényhozás és kormány tekintélyén alapulnak, valamint hogy a postaügy, s az államvasutak és államtávírdák is kormányrendeletek által lettek szervezve.

A valamint a földm. stb. ministerium a m. le. postafelügyelők 1870-ki tiszti utasításának 20. §-a a vasúti és távírdai ügyre is vonatkozott; s 1871. augusztus 9-én 8725/1439. sz. a. a mozgó posta-vaggonoknak a vasutakon való elhelyezéséről; — 1877. augusztus 7-én 16,280. sz. a. a távírdai állomásokkal egyesített postahivatal okról stb. rendelkezett: úgy — midőn a m. k. távírdaigazgatóság az összes vaspálya-igazgatóságokkal 1868. és újból 1877. a távírdák iránt egyezményre lépett; ennek érvénye az említett minisztérium jóváhagyásától volt félételezve stb.

V.

A közlekedési jog minden közlekedési összeköttetést, a vasúti jog pedig különösen a vasúti ügyet tárgyazza. A vasúti jog tehát a közlekedési jognak egy külön álló- része; úgy hogy a posta- és távírdai jog, valamint más ilyennemű speciális jogok is már kifejtett összeköttetésöknek folytán, ide számítandók.

Ha már a vasúti jogról külön szólnunk, s ehhez képest annak fogalmát akarjuk meghatározni; mindenek előtt az veendő szemügyre, hogy alakulása és fejlődése nem határozott elvek alapján, hanem inkább a vasúti ügy kiterjeszkedésével, a gyakorlati élet folytonos és túlnyomó befolyása mellett történt. Alig van félszázada, hogy nagyobbserű vasutakról általában véve csak szó lehet. Hazánkban pedig a vasutak építéséhez

a, negyvenes évek vége felé kezdtek fogni, pedig vasutak nélkül sem vasúti ügyről, s még kevésbé vasúti jogról szó nem lehet. Jelenleg azonban már azon ponthoz értünk: hogy vasúti jogunk elvi rendezéséről gondoskodni mindinkább kell.

A gyakorlati életnek a vasúti ügy részéről jogunkra való túlnyomó befolyása úgy hozta magával, hogy vasúti jogunk alkotása még nem hozatott határozott formába. Azon tényezők minőségéhez képest, melyek itt tekintetbe jönnek: azt egyes jogtudósaink nemcsak az építészeti és közlekedési, hanem még a kereskedelmi jog részének is tartották. Azonban bárminemű álláspont alá vonatott, tiszta, kerekded rendszerré még nem válhatott.

Ezzel szemben magyar vasúti jognak nevezete alatt azon jogelvek és jogszabályok rendszeres foglalóját értjük, melyek a magyar jog keretében a vasutak építésére, üzletére és mindennemű hasznosítására vonatkoznak. A vasúti ügy pedig, mely annak tárgyát képezi, s annak folytán a vasúti jog is, ötös irányban veendő tekintetbe; t. i. 1. A magyar államhatalomnak a magyarországi vasúti ügyre vonatkozó jogai és hivatása; — 2. a vasutak építése és felszerelése; — 3. a vasúti üzlet; — 4. a vasutak mint a vagyoni jog tárgyai; — 5. a vasutak mint a kötelmi jog tárgyai szempontjából.

Ebhez képest a vasúti, s a postai és távírdai ügy közti összeköttetés, mint ilyen, a vasúti jog tüzetes köréhez ugyan nem tartozik. Mivel mindazonáltal a vasúti ügy felvirágzása az által van feltételezve; ezen összeköttetés annyiban szintén szóba hozandó, a mennyiben a vasúti ügygyel a posta- és távírdai ügy is szorosabb organicus összefüggésbe van hozva.

ÉRTEKEZÉSEK
A TÁRSADALMI TUDOMÁNYOK KÖRÉBŐL

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.

A II. OSZTÁLY RENDELETÉBŐL

SZERKESZTI

PESTY FRIGYES

OSZTÁLYTITKÁR.

VII. KÖTET. VIII. SZÁM.

SALLUSTIOS ÁLLAMFORMÁI
ÉS
A GÖRÖGÖK POLITIKAI IRODALMA

SCHVARCZ GYULA

L. TAGTÓL.

iOlv. a II. osztálynak 1884. deczember 9-dik ülésén)

BUDAPEST, 1885.

SALLUSTIOS ALLAMFORMÁI

és

A GÖRÖGÖK POLITIKAI IRODALMA.

SCHVARCZ GYULA

L. TAGTÖL.

(Olv. a II. osztálynak 1884. deczember 9-dik ülésén)

BUDAPEST, 1885.

KIADJA A M. T. AKADÉMIA.

Budapest, 1885. Az Athenaeum r. társ. könyvnyomdája

Az államtudomány történelmi fejlődésének kritikai méltatásához óhajtok járulni egy rövid adalékkal ma, midőn a m. tisztelt Akadémiának Sallustios byzanti bölcselelő államforma-elméletét bemutatom. Első pillanatra meddő tárgy, alig méltó behatóbb államtudományi búvárlatra: ámde közelebbről tekintve, gazdag az messzeható tanulságokban. Nem mintha azon légkörből, a melyben Sallustios élt, a mi korunk egyáltalán vigaszt meríthetne; de azért, mert ránk szállott művének jellegző mozzanatai következtetéseket engednek nekünk a jóval korábban élt gondolkodók elveszett könyveinek természetére, és az összehasonlító kritika világánál nagyban kitágítani ígérek azon fogalmakat, melyeket magunknak a görögök politikai irodalmának terjedelméről alkotni úgyszólván hagyományosan megszoktunk volt.

Sallustios neve alatt egy bölcséleti munka maradt fön, mely mint ilyen, már a XVII. században, s azóta is meglehetősen figyelmet ébresztett.^{x)} Foglalkoztak vele a theologok is: nem csoda, hisz szelleme oly közel jár a keresztyénségéhez. Ezért Athanasius Kircher arany-könyvecskének, aureus libellusnak nevezi azt a maga »Oedipus Aegyptiacus«-ában,²⁾ Bartholomaeus Tortollus pedig nem győzi eléggé magasztalni annak erkölcsi fenségét és igazságfejtő világosságát annyi pogány sötétség közepeit. A mű címe: *Περὶ Θεῶν καὶ κόσμου*. Az istenekről és a világegyetemről. Huszonegy fejezetre oszlik, és felöleli nemcsak a metaphysikának, theologiának és ethikának fontosabb kérdéseit, de egy egész külön kis fejezetet szentel a politikának is, a mennyiben 11-dik fejezetében az

1) Első kiadását — sajtó útján — Leó Allatius latin fordításával és Lucas Holstenius jegyzeteivel Gabr. Naudaeus eszközölte Rómában 1630.

2) Kircher: Töm. II. Oed. Aegypt. p. 172.

államformát természetével foglalkozik. Szerzője, mint ím most hallók, Sallustiosnak nevezi magát; a ránk szállott kéziratok $\Phi\acute{\iota}\lambda\acute{o}\sigma\tau\omicron\varsigma$ dízmelléknévvvel tisztelik meg, nem annyira tán, hogy súlyt fektessenek bölcselői hírnevére, mint inkább azért, hogy megkülönböztessék Sallustios Ochloloidorostól, a ki szintén a byzanti korszaknak egyik nevezetessége.

De hát ki volt tulajdonkép a mi Sallustiosunk, az előtünk fekvő könyvnek, a $\Pi\epsilon\tau\acute{\rho}\iota\ \theta\epsilon\acute{o}\nu\ \kappa\alpha\iota\ \lambda\acute{o}\sigma\tau\omicron\varsigma$ szerzője?

Reálphilologiai bírálóink sokáig nem tudtak eligazodni: de most már, úgy látszik, fölül áll e kérdés minden tünődésen.

Nem az a Sallustios irta e könyvet, a ki a hatodik században mint erkölcsbíró sophista lön emlékezetessé, hanem az a Sallustios, a ki 362-ben eparch, 363-ban consul és Julián Apostata császár meghitt barátja volt.

Amaz, a hatodik századbéli Sallustios, a kynikosok tanfelekezetéhez tartozott; emez, a mi szerzőnk, a platonikosokéhoz. A kynikos Sallustiosról Damaskios, illetve Photios, majd Suidas és Simplikios tartottak fenn némi adatokat.¹⁾

E kútfők szerint atyja Basilides, Syriából származott, anyja, Theoklea, Emesából. Fiók eleve jogi tanulmányokkal foglalkozott, és Eunoiosnak volt tanítványa a sophistikáhan. Dicsszomja azonban Alexandriába vonta, hol több évet töltött, és mint meglehetősen öntelt bölcselő tért vissza Athénbe. Azt olvassuk róla, hogy beutazta az egész akkor ismert világot, még pedig lábmez nélkül, gyalog, és hogy könyv nélkül tudta Demosthenesnek összes politikai beszédeit. Maga is irt beszédekét, még pedig — mint állítják — nagyon tisztult ódon nyelven. Azt azonban, hogy bölcséleti műveket is irt volna, minő az előtünk fekvő, nem olvassuk sehol.

E mű határozottan platon tanokra vall: a kynikos Sallustiosról pedig azt Írják, hogy meg akarta a platonikosok iskoláját dönteni. Szerzőnk áhíthatos kegyelettel szól a Gondviselésről, és nem ejt el szólamot, a mely csak némileg is élczelődési viszketegre emlékeztetne. A kynikos Sallustios, ha hihetünk kútfőinknek, maró gúnyból táplálkozott, és még az isten-tagadóknak is oly élczekkel felelt, hogy szintén szikráztak bele

¹⁾ Photius Cod. 242. (Damasc. Vit. Isid.) Suidas v. $\Sigma\alpha\lambda\lambda\acute{o}\sigma\tau\omicron\varsigma$. $\acute{\alpha}\pi\epsilon\tau\acute{\rho}\iota\ \nu$, $\theta\epsilon\acute{o}\nu\ \kappa\alpha\iota\ \lambda\acute{o}\sigma\tau\omicron\varsigma$, $\kappa\alpha\iota\ \lambda\acute{o}\sigma\tau\omicron\varsigma$. Simplic. in Epictet. p. 90.

az emberek szeméi. A mű, melyről szólok, előkelő ízlésű gondolkodóra vall: Basilides fia embergyűlölő volt, és úgy élt, mint egy marakodó koldus, a ki Sinope bölcsét kívánja utánozni. Suidas *ὀφθαλμοκτονοῦ*-nak nevezi őt, tehát azt akarja mondani, hogy nagyon szerette a csöcseléket szidalmazni; sőt Suidas tovább megy, és ebbeli hajlamát ephesosi Herakleitoszal hozza kapcsolatba, — nem tagadom, oly körülmény, a mely, tekintve az előttünk fekvő műnek Ítéletét a timokrátiáról, bizonyos irányban még némi sejtelmeket találna ébreszteni: ámde az előttünk fekvő mű, mint látni fogjuk, a maga gyűlöletét a timokratia iránt, részint Platouból, részint a fennálló hatalom legfőbb kezelője iránt személyes elkötelezettségéből¹⁾ meríti. Basilides fia egész életén át Platón és felekezete ellen küzdött, és természete mindenre rávitte inkább, csak nem a hízélgésre. Ha figyelmesen végig olvassuk e művet, nem titkolhatjuk magunk előtt, hogy bizonyos gyöngédség ihlete fuvall annak fejezetein keresztül. A kynikos Sallustiosnak mindenről volt fogalma, csak nem a gyöngédségről. Azt mondja felőle Damaskios, hogy szokása volt merészen beletekinteni az emberek szemébe, és azután azoknak, a kiknek szembogarában és pilláiban bizonyos tüneteket vett észre, mindezeknek nagyon is gyöngédtelenül azt szokta jósolni, hogy erőszakos halállal fognak kimúlni. Szerfölött kíméletlen és bárdolatlan lehetett ez a kynikos Sallustios: ez tűnik ki kútfőinkből. Simplikios az ő önsanyargatási viselkedéséről olyasmit jegyzett föl, a mi határos az örültséggel. Azt mondja róla, hogy izzó paraszat tett fedetlen testére, hogy megtudhassa, mennyi ideig lesz képes annak perzselő hevét kiáltani? E mű szerzője udvari ember, a kinek életvidor világnézeté kizár minden önsanyargatást. Nem kíváncsi ő fénytelt kényelemben élvezett életörömei közepeit az izzó parázs perzselő hevére: a hevélyek, melyeket a császári udvar termeinek szőnyegein vagy illattelt bizalmas fülkéiben átérez, ezen hevélyek édes mámorral töltik el őt, és engesztelékenységre hangolják az emberek gyarlóságai iránt. Nem; az előttünk fekvő munka szerzője nem lehet a kynikos Sallustios. Megértette ezt. már Pagnaninus Grauden-

¹⁾ L. alább.

tius; nyilatkozott ez érdemben az újabb kritika, és kétséget kizáró érvekkel mutatta ki, hogy e mű a két byzanti Sallustios közül nem lehet másé, mint a platonikosé.

Fogadjuk el ezt, mint bevégzett irodalomtörténeti tény, és lássuk, minő adatok állnak hát rendelkezésünkre a platonikos Sallustios¹⁾ életrajzából?

Julian Apostata császár korában virágzott. 362-beu eparcb, 363-ban consul; nagy befolyást gyakorolt ezen eszmedús uralkodóra és annak irodalmi működésére. Nem vette föl a keresztyénséget, de Tkeodoretos tanuskodása szerint, mégis megmentette azon keresztyének életét, a kiket Julian, a keresztyénségnek ezen bölcseledő, kérlelhetetlen ellensége, keresztre akart feszíttetni.²⁾ Julian nagyra becsülte az ő barátságát. Neki ajánlotta negyedik beszédét, mely a Napnak dicsőítését foglalja magában; hozzá címizte leveleit. Ausoniusnál,³⁾ egy röpke versben van megörökítve az ő irodalmi sikere:

»Salustio plus confèrent libri tui
Quam consulatus addidit.«

Általában jelentékeny tekintélynek örvendhetett. Nemcsak Hilarius püspök, kit az egyház szentjei közé emelt, irt hozzá Dioskuros ellenében; még a Codex Theodosianusban is ott áll az ő neve, mint a kinek címéhez fontos törvények intézvék.⁴⁾

Ennyi az mindössze, a mit felőle biztosan tudunk. Valószínű, hogy a lexikographoknál némely adatok ő rá és nem a kynikosra vonatkoznak: de ezt földeríteni nem tartozhatik jelen értekezés keretébe.

1) Eunapiosnál hibásan áll Σαλλούστιος. Codin némely codexében DaXxiiov. Hsl. e. Sallustii Philosophi libellus de Diis et Mundo. I. C. Orellins, Türiéi, 1821.

2) Theodoret. L. III., c. 11.

3) Auson. Prof. Burdegal. Orelli 192.

4) Sallustios életrajzának kibúvárlására a legbiztosabb támpontokat bizonyára a Tbeod. Cod. és Julián irodalmi hagyatéka fognak nyújthatni. L. Erudit. Benedictinor. ad Hilar. prolegomena 19.— Sallustios műve a bölceselet történetírói és kritikusi részéről elég gyakran méltattatott; kevesebbé foglalkoztak fenjelzett politikai fejezetével az államtudomány történetének méltatói. Hsl. e. Henkel és Hildenbrand műv. Paul. Janet.: Histoire de la Science politique és Rob. v. Mohl: Gescb. der Saatsw.

Miivé, a »Περὶ θεῶν καὶ κόσμου« 21 fejezetre oszlik. Szól az istenekről, a hitregékről, a végokról, a világegyetem természetéről, örökkévalóságáról, az észről és a lélekről; vallja a lélek halhatatlanságát, hisz a gondviselésben; értekezik az erényről és az erkölcsi rosszról, az erkölcsi rossz eredetéről, valamint arról is, hogy mért nem nyerik el a gonoszok mindjárt büntetéseket? Szól az istenek haragjáról, az áldozatokról; a lélek vándorlásáról, és művét annak hirdetésével fejezi he, hogy boldogok ez életben és a síron túl csak a jók lehetnek. B közben van egy külön fejezete, melyben az államformákról értekezik.

Bennünket a jelen értekezés keretében természetesen csakis ezen fejezet érdekelhet. Halljuk tehát, hogyan nyilatkozik az államformákról. íme a szöveg:

»Περὶ ἰσθῆτος πολιτείας καὶ ἀσθῆτος«

»A jó és a rossz államról.«

»Καὶ αἱ πολιτεῖαι δὲ κατὰ τὴν τριμέρειαν γίνονται τῆς φύξης.

Az államformák pedig azon háromrészűségnek felelnek meg, a melyet a lélek magában foglal, *εἰσκασι γὰρ οἱ μὲν ἀρχοντες τῷ λόγῳ, οἱ δὲ τυραννοῦνται τῷ θυμῷ, οἱ δὲ ὀλιγοὶ ταῖς ἐπιθυμίαις.* Azok, a kik uralkodnak, ugyanis, az észre vallanak, a katonák a kedélyre, a néptömegek pedig az indulatokra. *Καὶ ὅπου μὲν κατὰ λόγον πράττεται πάντα, καὶ ὁ πάντων ἀριστος ἀρχεῖ, βασιλεία γίνεται* — és ugyan királyság van ott, hol minden dolgot észszerűleg hajtanak végre, és hol az uralkodik, a ki valamennyi közt a legjelesebb, — *ὅπου δὲ κατὰ λόγον τε καὶ θυμὸν πλείους ἐνόσ ἀρχουσιν, ἀριστοκρατίαν εἶναι συμβαίνει* — aristokrácia van ott, hol egynél többen nemcsak az ész, de a kedély követelményei szerint uralkodnak — *ὅπου δὲ κατὰ ἐπιθυμίαν πολιτεύονται, καὶ αἱ τιμῆ πρός τὰ γυρῆματα γίνονται, τιμοκρατία ἢ τυραννίη καλεῖται:* — timokrátiának pedig az oly állam neveztetik, a melyben az indulatok befolyása alatt kormányoznak, és az államhivatalok betöltéséhez a vagyonfok adja meg a képesítvényt: *ἐναντία δὲ, βασιλεία μὲν τυραννίη, ἢ μὲν γὰρ μετὰ λόγου πάντως, ἢ δὲ οὐδὲν κατὰ λόγον ποιεῖ* — ellenkezője a királyságnak a tyrannis, mert míg amaz, t. i. a királyság minden dolgát észszerűleg intézi, emez — t. i. a tyrannis — mitsem cselekszik észszerűleg — *ἀριστοκρατία δὲ ὀλιγαρχία ὅτι οὐχ οἱ ἀριστοι:*

ἀλλ' ἄλλοι καίτοι ἀρχοῦσι. — Az aristokratia ellenkezője az oligarchia, mivelhogy ebben — t. i. az oligarchiában — nem a legjobbak, hanem a csekélyszámú legrosszabbak uralkodnak; — τυραννία δὲ δημοκρατία. ὅτι οὐκ οἱ τὰς ἁρτίαι εἰσὶν ἄλλ' ὁ δῆμος κύριος ἐστὶ πάντων — végre ellenkezője a timokrátiának a demokratia, a hol — t. i. a demokrátiában — nem a vagyonnal bírók gyakorolják a felségi jogokat, hanem a nép.«

Ennyiből áll mindössze is, a mit a »Περὶ Θεῶν καὶ Κόσμου« érintett fejezete az államformákról mond; vegyük hozzá azokat, a mik a tizedik fejezet végén hirdettetnek — ἴσονται δὲ αἱ μὲν ἀρεταὶ ἐκ πολιτείας ὀρθῆς, καὶ τὸν φρασηῶν καλῶν καὶ παιδευσθῆναι, αἱ δὲ κακίαι ἐκ τῶν ἐναντίων — az erények a helyes vagy jó államformában tenyésznek, jó nevelés és oktatás folytán, a gonosz erkölcsök pedig az ellenkezőből keletkeznek; vegyük hozzá, mondom, a tizenegyedik fejezethez még a tizedik fejezet végéről e sorokat, és előttünk áll mindaz, a mi a »Περὶ Θεῶν καὶ Κόσμου«-ban közvetlenül a politikára vonatkozik. Szegényes egy anyag biz ez; azt mondhatnék, valódi torzképe azon nagy államforma-elméleteknek, a melyeket Platónnál és Aristotelesnél olvashatni; eltekintve azon helytől, mely a nevelés és oktatás befolyását hangsúlyozza, messze alatta marad azon rövid fejtegetéseknek, kitéréseknek is, a melyeket az államformákról Herodotosnál, Thukydidesnél, Xenophonnál, Polybiosnál olvashatni.

Még sem utasíthatjuk el magunktól az alkalmat, mely az előttünk fekvő kis politikai kísérlet kritikai méltatására kínálkozik; hisz már azon körülmény, hogy e mű a byzanti korszak elmeterméke, már maga e bevégzett tény párhuzamokra ösztönözhet bennünket, szemben az ódon görög szabadságnak ugyan e szakba vágó fénytelt irodalmi hagyatékával.

Nem terjeszkedem ki az ily párhuzamok réalphilologiai készülékére: túlmenne ez azon célon, melyre jelen értekezésem törekszik; e célnak elég, ha az államtudományi kritika számára tudomásul vehetjük az eredményeket. Ezek pedig a következőkben összegezhetők.

Azon államforma-elmélet, melyet az előttünk fekvő mű föllálít, sem nem önálló, sem nem őszinte.

Nem őszinte, mert mint hallók, a királyságot, helye-

sebben monarchiát mint oly államformát állítja oda, a melynek ismérve az észszerű, még pedig a minden tekintetben föltétlenül észszerű uralkodás, az indulatok befolyásának teljes kizárásával. Ily alapon üzni alkotmánypolitikát: ez természetesen fölfogás dolga; ámde gyanút ébreszt ez esetben az egyéni fölfogás tolmácsolójának jóhiszeműsége iránt azon ellentét, melybe ezen elmélet fölláttója ugyanazon fejezet keretén helül a demokratiát helyezi a timokrátiával. Azt mondja a timokrátiáról, hogy abban nem az ész, hanem az indulatok befolyásolják a bizonyos vagyonokkal bírók uralkodását; szerinte pedig az oly államforma, a melyben az indulatok ezt tehetik, nem lehet jó államforma, nem lehet az egyéb szerinte, mint határozottan *φασλή πολιτεία* vagyis rossz államforma, elfajult államforma. Ha már most a timokratia rossz államforma és a demokratia ellenkezője a timokrátiának, mi következhetnék ebből egyéb, mint az, hogy a demokratia nem *φασλή πολιτεία*, hanem *ὀρθή πολιτεία*, vagyis nem rossz, hanem jó államforma. Hogy illenek azonban ilyesmi össze annak fölfogásával, a ki a monarchia ismérvéül a minden tekintetben föltétlenül észszerű uralkodást oly formán hirdeti? Hogy az előttünk fekvő mű szerzője csakugyan nem tarthatja vala a maga lelkének legtitkosabb sejtelmében a demokratiát rosszszabbnak a timokrátiánál, ez nem is fog előttünk valótlanszínűnek tetszeni, ha egy pillantást vetünk a méltattunk fejezet végsoraira. Nem foglalnak magokban e végsorok egyetlen oly kifakadásteljes megjegyzést sem a demokratiára vonatkozólag, mint a minőkkel csak imént az előzőkben a másik két *φασλή πολιτεία*-t, már t. i. a tyrannist és az oligarchiát illette volt. A demokratiáról csak egyszerűleg konstatálja, hogy oly államforma, a melyben a felségjogokat a nép gyakorolja. Mintha az oligarchiát, sőt még a timokrátiát is jobban gyűlölné, mint a demokratiát. És ez nem is lehetetlen. Emberbarátias gondolkodása e mű szerzőjének annyira föltöltő, hogy szintén közel jár az evangéliumhoz; igen, Sallustios annyira szívéen hordozza vala a gondolat- és lelkiismeretszabadságot, hogy pogány létére — mint hallók — kérve kérte Julián császárt, ne feszítesse keresztre a keresztyéneket. Másfelől a *βασιλεία*, melyet ő e könyvében oly föltétlenül magasztal, minden inkább, csak nem

oly királyság, oly monarchia, mely a törvények uralmára és a gondolat szabadságra lett volna alapítva. Hisz maga a tény, hogy kérve kellett kéri az uralkodót, hogy ne feszítse kesztre az állampolgárok közül azokat, a kik vallás dolgában másképp gondolkodnak, maga ezen tény bizonyára megértette Sallustiossal, hogy mennyire mentes tulajdonképen az indulatok befolyásától az ily uralkodás, melyet ő föltétlenül és minden tekintetben észszerű uralkodásnak kivan vala, legalább közzétett elméletében, tekintetni. És ha még ez sem vala elég, csak császári pártfogójának, Juliának egyik szellemes irodalmi termékébe, a »Συμπόσιον-ba kell vala beletekintenie, hogy a lehető legrikítóbb színekkel lássa maga előtt ecsetelve mindazon koloszszerű észszerűségeket, a melyeket az előtte élt autokrata uralkodók elkövettek volt. Ha tehát Sallustios mindezek daczára a *βασιλεια*-ról egész általánosságban ily magasztalokig nyilatkozik; ha ő még csak meg sem kíséri különböztetni, Aristoteles ¹⁾ példájára, a monarchia különféle válfajai közt: akkor, legyünk meggyőződve, nem egyébnek tulajdoníthatjuk ezen annyira megdöbbentő eljárását, mint adott helyzetével szemben az őszinteség hiányának. Igen. az ő helyzete, mint Íróé. épen nem volt független. Julián, miut hallók, magas állami hivatalokra emelte, sőt barátságának leggyöngédebb zálogaival halmozta el; saját műveiből néhányat hozzá intézett; egyik beszédét pedig épen neki ajánlotta. Ennyi fejedelmi kegygyel szemben Sallustios azután egészen elérzékenyült; tartózkodott művében a monarchia különféle válfajainak megérintésétől: mert nagyobb szolgálatot vélt tehetni császári jótévőjének, barátjának az által, ha egyszerűleg az általánosításnál marad, és a *βασιλεια*-t tekintet nélkül válfajra, térre, időre, föltétlenül magasztalja. Ne gondoljuk azonban, hogy Sallustios ezen államforma elméletét saját magából merítette.

Azon hat államforma, melyeket fölállít, ott van már Platónnál²⁾ és Aristotelesnél.³⁾ Maga az alapvető megkülön-

¹⁾ Polit. III, 9, 11. IV, 8 — 9. Hsl. szerzőnek »Polit. elemi« című művét: előszó és »Elem. der Polit.« 1 — 27,

²⁾ Plat.: Republ. I, 28, Politic. p. 427.

³⁾ Arist.: Polit. III, 5. Hasl. e. »Pol. elem« i. h. továbbá On-

böztetés az ἄρθη πολιτεία és a φαύλη πολιτεία közt legalább is oly régi, mint Platón Πολιτεία-ja (I, 45. kv. 11.). Herodot (Timon, 80. kv.) még nem ismeri azt; Aristoteles is erre alapítja a maga osztályzását, jó államformákul ismervén el a βασιλεία-t, ἀριστοκρατία-t és a censusra alapított πολιτεία-t, mint a melyek a közjót — τὸ κοινὸν συμφέρον — tartják szem előtt, és elfajult, helyesebben tán eredeti természetüktől eltérő államformákul — παρεκβάσεις — a τυραννίς-t, ὀλιγαρχία-t és δημοκρατία-t, 1) mint a melyek nem a közjót, hanem az illető uralkodó egyénnek. osztálynak vagy tömegnek egyéni javát munkálják mindenek fölött.

A τυμοκρατία, mint emlékezni fogunk, nem szerepel mint külön államforma Aristoteles »Πολιτεία«-jában, de igenis e műszóval jelzi Aristoteles a vagyonosabbak uralmának fogalmát egy másik művében, az Ἰθικά-ban. Xenophon πλουτοκρατία-ról beszél, τυμοκρατία helyett, midőn Sokrates tanát ismerteti. 2)

A legnagyobb befolyást Sallustiosnak ezen egész államforma elméletére, természetesen, Platón gyakorolta. Már maga a Τριπέπλη, a báromrészü lélekről szóló tan, melyre Sallustios államformáit alapítja, már maga ezen tan olybá tükrözi vissza byzanti bölcselelnk egész morphologiai gondolkodását, mintegy csaknem vak buzgalommal ragaszkodó tanítványnak kegyeletteljesen hirdetett szellemközösségét nyolczadfélszáz évvel az előtt élt mesterével.

Természetesen nem az a platonai tan sugárzik itt élénk, a melyet a »Πολιτεία«-ban, a »Πολιτικὸς«-ban, »Νόμος«-ban megörökítve találunk, hanem azon elmecemete, mely a neoplatonikosok burjántelt kertjében virágzott föl. Platonra³⁾ vall azonban az alapgondolat, bármennyire valljon is Sallustios egész eszmeköre sokkal inkább bölcseleti válrokonságot a Proklosék, Chalkidiosék és Plotinosék észjárását előkészítő diadocbi anyaggal, mint közvetlenül azon eszmékkal, melyeket

ekén: »Die Staatslehre des Aristoteles,« II. és II. ii. hh. — Bradley és Barthélemy Saint Hilaire: Politique d'Aristote, 140. kv. 11.

1) Polit. III, 5. 1. f.

2) Memorat). L. szerzik ->Elein. d. Pol.« 2.

3) L. alább.

a *Τιμώου*-ban és a *Πολιτεία* negyedik könyvében ¹⁾ tárgyunkra vonatkozólag olvashatni. Tehát nem a kelet-római császárság államjogi természete fejt meg az előttünk fekvő könyv szerzőjének e sajátzerű államforma tanát, hanem saját egyéni ragaszkodása egyfelől a neoplatonikusok tanfelekezetéhez, másfelől pedig egy oly uralkodóhoz, kinek, ha nem is helyes úton járó, de mindenestre emelkedett szelleme, nagyszerű tervei és odaadásteljes barátsága Sallustioszt egészen meghatották volt. Mert hogy a byzanti korszak még magában véve nem kényszerítette a saját politikai gondolkodóit ily államforma elméletre szükségkép, ez megérthető azon fölfogásból, melyet, az államformákra vonatkozólag más byzanti politikusok tolmácsolnak. Csak Theophylaktos. byzanti szerzőt említem, a kinek a királyi nevelésről irt művében,²⁾ pl. a demokratia mint helyes,

¹⁾ Plat. Rep. VIII. és IV, p. 449, 453 sqq. ed. Henr. Steph. Proklos (I, 111 a *•Τιμαίους* illető helyéhez ezeket mondja: εἰ γὰρ ἐθελίως πάσαν μὲν τὴν πόλιν ἀνάλαβον τῷ παντὶ κόσμῳ τάττειν, οὐ γὰρ πῶς μικρὸς μὲν κόσμος ἀνθρώπων, ὀλίγῃ δὲ μικρὸς ἢ πόλις κόσμος; τίμειον δὲ εἰς δύο πάσαν κῆρην, τῆ τε ἄνω πόλει καὶ τῆ κάτω, καὶ τὴν μὲν τῷ σώματι, τὴν δὲ τῆ γενέσει προνοουμένησαν πάντως ἂν εὖροις ἐνοικίωσιν τὴν ἀνάλαβον ἐπαὶ καὶ κατὰ τὴν εἰς τρία τοιῶν λόβῳ ἂν ἐν μὲν πόλει τὸ θετικόν, τὸ πολιτικόν, τὸ φυλακτικόν ἐν δὲ ψυχῇ, τὸ ἐπιθυμητικόν, ὃ δὲ τὰς χρείας ἐμφορῶσαι τοῦ σώματος, τὸ θυμητικόν, ὃ πᾶν τὸ τοῦ ζῶου λειτουργικόν ἀνατέλλειν τέτακται. ἀρραγοῦσιν τὸ ἐν ἡμῶν ἄρμον, καὶ τὸ λογικόν, ὃ φιλοσοφικόν τὸ εἶσι κατ' αὐσίαν καὶ βασιλικόν τῆς ὄλης ἡμῶν ζῶου stb. — Hsl. e. O'halcid. p. 326.

Érdekes tudomással venni Plotinos szavait is (Ennead. IV, 4, 17: ἀλλ' οἷον ἐν πολλῇ θηρόβῳ ἐκκλησίας ὁ ἀριστος τῶν συμβούλων εἶπεν οὐ κρατεῖ. ἀλλ' οἱ χείρωνες τῶν θηροβούλων καὶ βαιντοιν, ὃ δὲ κἀλλῆται ἔσυχῃ αὐδὲν ἔσυχθῆις, ἔσυχθῆις δὲ τῇ θηρόβῳ τῶν χειρόνων, καὶ εἶσι ἐν μὲν τῷ φυλακτικῷ ἀνδρὶ τὸ κενόν, καὶ ἐκ πάντων ὃ ἀνθρώπος κατὰ πολιτείαν τινὰ φασίχῃ ἐν δὲ τῇ μέσῃ ἐν ἧ πόλει κῆρην κρείττον ἢ κρατῆσαι δημοτικῆς πολιτείας ὡς ἀρῆτος αὐτῆς. ἐν δὲ τῇ βελτίονι, ἀριστοκρατικὸν τὸ τῆς ζωῆς φάροντος ἧδῃ τὸ κενόν τοῦ ἀνθρώπου, καὶ τοῖς ἀμείωνσι διδόντος, ἐν δὲ τῇ ἀριστῆ τῇ χωρῆζονται ἐν τῇ ἄρμον καὶ παρὰ τοῦτον εἰς τὰ ἄλλα ἢ τῆς, οἷον ἰσπῆς πόλεως αὐτῆς, τῆς μὲν ἄνω, τῆς δὲ τῶν κάτω, κατὰ τὸ ἄνω κοσμοποιητῆς. ἀλλ' ὅτι γε ἐν τῇ τοῦ παντός, ψυχῇ τὸ ἐν καὶ τ' αὐτῶν καὶ ἰσπῆς ἐν δὲ τοῖς ἄλλοις ἄλλοις, καὶ ὃ ἢ, εἶρηται. — Mind ebből bőven megérthetnő azon morphologiai úszjárás fegyelmezett kényszerűségét is, melynek Sallustios 11-dik fejezete ad akaratlan kifejezést. Hsl. a Zeller: Die Philosophie d. Griechen V. 1. alább.

²⁾ Theophylact.: Instit. Regia II, 6, 47 ed. Possini: ἀλλὰ γὰρ ἰσπῆς καὶ μόνῃαν βασιλείας τύπον, ὡς οἷον τὰ τυνομώτατον, τρεῖς εἶσι πο-

azaz közhasznú államforma világíttatik meg, és csak ennek elfajulása az *δηλιokratία* azon tömeguralom, melyről Theophylaktos kárhóztatólag nyilatkozik.

Sokkal fontosabb az a tanulság, melyet a görögök politikai irodalmának terjedelmére nézve vonhatunk le az előtünk fekvő mű szerkezetéből.

Sallustios műve a maga egész tartalmában minden inkább, csaknem politikai mű; már címe »Περί Θεῶν καὶ νόμων« — »Az istenekről és a világegyetemről« — jelzi, hogy ez egy tervszerűleg bölcsészeti munka, lényegénél úgy, mint címénél fogva közel rokontermészetű az ódontság nagy gondolkodóinak azon elveszett vagy legfőlebb töredékekben ránk szállott műveivel, a melyek legtöbbszörre Περί φύσεως-, Περί νόμων-, Περί τοῦ παντός-, Περί τοῦ ὅλου-, Περί τοῦ ὄντος- és efféle címeket viseltek. E művek is átkarolták többnyire az egész világegyetemet, és egyúttal az egész erkölcsi világot, szintúgy — mint a Sallustiosé, sőt a réalphilologia már régen sejtette s rész-

καταῖον στάσεις καθολικώτερον ὢν ἢ μὲν μοναρχία καὶ ἐνομήσις καὶ βασιλεία καλεῖται. βίσις ὡσαύτως καὶ στήριγμα κατὰ τὸ ἔθνος τοῦ ὄντος, ἢ ὅτι ἐκ πολλῶν μὲν ἀρχόντων ἐνομήσις, ὡς δὲ τούτων συνέθεσις ἀριστοκρατία ταυτὴ τὸ ὄνομα, ἢ δὲ τις τοῦ ὅλου παντός συνδρομὴ πρὸς τὴν τῆς πολιτείας διαίτησιν, ἢ ἀριστοκρατίαν ὀνομάσκει. ἀντικαθίσταται δὲ ταῦτα; ἕτεραί τρεῖς τῆς ἀξίας ἐκβαλλόμεναί. καὶ τὴν μὲν βασιλείαν τυραννίς ἐνεδρόσει τὴν δὲ ἀριστοκρατίαν δημοκρατία (sic) τρεῖς, ὡς πλεονεχίαι τινες καὶ βίαιαι τοῦ ἀρίστου ὑπαρκομένην ἀρμονίαν. δημοκρατίαν δὲ ἢ δηλικρατίαν ὀρῆ ἀντιπρόσωπον συγκυριότητος τοῦ πλήθους συνέθεσις. ὄνομας τι καὶ παντοπασιν ὄτακτος; — Valóban, ily tiszta, világos fogalmakat az államformákról kevés görög politikai munkában találunk megörökítve: Theophylaktosnak, ki, mint ez im közlött soraiból kitűnik, egészen higgadt tárgyilagossággal mondja el meghatározását és Ítéletét a monarchiáról. Theophylaktosnak, ki az ἀριστοκρατία-t ὡς δημοκρατία-t oly ismérvekkel jellegzi, a melyek kizárnak minden kétértelműséget. Theophylaktosnak már nyelvezete is jóval tisztultabb, szabatosabb és egyúttal tartalmasabb is, mint nem egy hirnevesebb politikai gondolkodóé az ódontság fénykorából. A meghatározás, melyet a demokrátiáról ad — τὸν ὅλον παντός συνδρομὴ πρὸς τὴν τῆς πολιτείας διαίτησιν —

— körülményesebben és egyúttal jellegzőbben fejezi ki szavainak rövidegsége daczára is ezen államforma lényegét, úgy, a mint ez az ódon államéletben megtestesülni szokott, mint akár azon messzekiható meghatározások teszik, a melyek Aristoteles *Πολιτικά*-jának harmadik könyvéből az újjabkori államtudományra öröklöttek.

ben konstataulta is, hogy az ódonság nagy gondolkodóinak e művei kiterjeszkedtek, többek közt, a politikára is.

Én azt hiszem, Sallustios művének kritikai méltatása oly világitásba helyezi ama nagy gondolkodók hasonló műveinek természetét, melyet az állam tudomány kritikai történeti rása többé nem ignorálhat.

Ha Sallustios ennyire tüzetesen foglalkozhatott »Az istenekről és a világegyetemről« címzett művében az államformákkal: mért ne adhatnánk hitelt azon forrásainknak, a melyek szerint a legrégebb görög bölcselek közül az úgynevezett Ἰωνοὶ ἄρχοντες-ok pl. epliososi Herakleitostól le egész miletai (vagy athenei?) Archelalos koráig, és még ezen innen is, egyetlen, rendszerint Ἰωνοὶ ἄρχοντες ion tájnyelven Ἰωνοὶ ἄρχοντες-nak címzett művekben nemcsak a kosmikus ismeretkör tárgyaival, nemcsak az erkölcsi világrend kérdéseivel és mindkettőnek végokával, ha úgy tetszik, Whewell nyelvén szólva, palaitológiájával foglalkoztak, hanem közölték gondolataikat az államról, az államformákról, az alkotmányokról s törvényekről szintén?

Nem állítom én azt, hogy okunk volna különbségtétel nélkül valamennyi ódon görög bölcselek elveszett művében ily politikai elemeket sejteni; eleai Zenonnak vagy samosi Melissosnak töredékeiben aligha is találunk valaha oly nyomokra, melyek ilyesmire következtetni engednének. Ámde, ha minden egyes konkrét esetet tüzetes vizsgálódásunk tárgyává teszünk, kritikánk minden további nehézség nélkül földerítheti a pozitív politikai vonatkozásokat.

És ezen nincs is igen mit csodálkozunk. A buvárlati anyagnak egyes tudományágak szerinti elkülönítése, osztályozása, földolgozása csak később kezdődik: az ódon görög Ἰωνοὶ ἄρχοντες-ok szellemi élete nem ismerte még e kategóriákat, fölölette az egész anyagi mindenséget, és hozzá még az ember egész szellemvilágát, és egy nagy közös cím, Ἰωνοὶ ἄρχοντες vagy Ἰωνοὶ ἄρχοντες alatt szokta lerakni gondolkodásának összes eredményeit. E mellett sokan amaz ódon bölcselek közül tevékeny részt vettek hazájok kormányzásában, sőt mint akragasi Empedokles, az alkotmányozásban is: mért utasítanék tehát el magunktól azon sejtelmeket, melyeket bennünk az ő politikai gondolkodásukra vonatkozólag az alexandriai korszak scho-

liastáinak, commentatoraiuak, lexikographjainak hirádsai ébresztenek? Ott van mindjárt ephesosi Herakleitos. E nagy gondolkodó az ötödik század elejéről.¹⁾ Nagyon jól értesült kütföből, alexandriai Clemeusból tudjuk,²⁾ liogy Herakleitos csakis egyetlen egy művet írt $\Pi\epsilon\rho\iota\ \psi\acute{o}\sigma\iota\varsigma$ (ionul $\Pi\epsilon\rho\iota\ \psi\acute{o}\sigma\iota\varsigma$) cím alatt, a melyben kifejtette a maga egész bölcseletét. Művének egyes töredékei határozottan politikára vonatkoznak. »Többet ér egy állampolgár, a ki jelesebb a többinél, mint tízezernyi tömeg.«³⁾ — »Nem tudják, hogy a tömeg gyarló, és a jelesek csak kevesen vannak.«⁴⁾ — »Van is nekik eszök! Vau is nekik értelmük! A tömeg dalnokaira hallgatnak és a gyülevész népet fogadják el tanító mesterükül.«⁵⁾ — »Nem tud a demokratia a legjelesb állampolgárnak sem engedelmeskedni, nem tűri a kitünőbb egyénekét.«⁶⁾ — »Kell, hogy a nép úgy küzdjön a törvényért vagy a törvény alapján, mint küzdeni szokott a bástyákon.«⁷⁾ — Ilyes és ezekhez hasonló han-

¹⁾ L. Bernays és Lassale tüzetes monogr.

²⁾ Clem. Alex. Stromat. V. 571.: $\pi\epsilon\rho\iota\ \psi\acute{o}\sigma\iota\varsigma$. Diog. Laert. IX. 5. 2: $\pi\epsilon\rho\iota\ \psi\acute{o}\sigma\iota\varsigma$. A Μούσαι (Diog.) második ezim. $\iota\acute{o}\delta\epsilon\varsigma$ Μούσαι hist. o. Plat. Sophist. 242. D. — $\iota\acute{o}\delta\epsilon\varsigma$ Μούσαι i. h.

³⁾ Theodor. Prodr. (Hsl. o. Diog. Laert. IX, 16: \acute{o} εἰς μόνον παρ' Ἡρακλείτου. εἷν ἀριστος ἤ.

⁴⁾ Frag. 71: $\acute{o}\upsilon\kappa$ εἰδότες. ὅτι πολλοὶ κατὰ δόξαν εἰς ἀγαθὸν (Procl. Aleib. 255.

⁵⁾ Clem. Stromat. V. 576: τίς γὰρ ἀπὸ τῶν (τῶν πολλῶν) νόσος ἢ φρόνη; ἀγαθὸν ἀνοήτως ἔπεισται καὶ ἀδύνατον γινέσθαι ἁπλοῦς. Ezen töredéket az előzővel rendszerint egybekötve találjuk. l. m.)

⁶⁾ Strabo XIV. 1. 15. Diog. Laert. IX, 2: $\acute{o}\xi\iota\omega\upsilon$ Ἐφεσίου; ἰβήσαν ἀπαίξασθαι κ. τ. λ.

⁷⁾ Frag. 18; Clem. Stromat. IV. 478; Frag. 19: $\mu\acute{o}\lambda\iota\sigma\theta\alpha\iota$ γὰρ τῶν ὀφθαλμῶν ὡπὲρ νόσος ὅσως ὡπὲρ τείχεος (Diog. Laert. IX. 2). A törvények uralmának eszméje tehát e töredékben mutatkoznék a maga legrégebb irodalmi jegyzetében. Aristoteles idézi egy alkalommal Herakleitos művét a maga Πολιτικῶν-jában, és ugyan az V. könyv 9-dik fejezetében, és ugyan a tyrannokra törő összeesküvők kapcsolatában. Ámde azon szavak, melyeket Aristoteles az ephesosi bölcselőnek ajkaira ad, tisztán psychologiai apophthegmát foglalnak magokban, és így nem alkalmasak arra, hogy belőlök tárgyunkra nézve bővebb értesülést méríthessünk. — Hsl. e. Henkel D. polit. Lit. d. Griechen ill. h. és Hildenbrandt: Rechts- u. Staatsphilos. I, i. h., úgyszintén Paul Janet: «Histoire de la Science politique» ezimű műveit. — Hsl. Robert von

gok szólnak hozzánk és jutnak el töredékszerűleg — mint megtört hangok — a késő utókorra Herakleitosnak elveszett nagy művéből. Hogy ez nem ódon értelemben vett *φυσολογία*, sem nem ódon értelemben vett *θεολογία* (vagyis metaphysika), sem nem ethika, hanem valóságos politika: ezt csak az vonhatja kétségbe, a ki láthatna, de látni nem mer vagy nem akar. Pedig nemcsak Herakleitos élettörténete nyújt támpontokat mind e töredékek politikai természetének fölismerésére, midőn pl. arról értesít bennünket, hogy Herakleitos Melankomast politikai indokokból rávette, hogy tegye le a tyrannist: hanem kútfőink nyíltan vallják, hogy Herakleitos művének egyik részében határozottan politikával foglalkozott,²⁾ sőt Diodotos annyira megy, hogy Herakleitosnak egész művét lényegében az államról írottak és a *csuotokoyia*-t benne csakis példázgatási készülékül óhajtja tekintetni.³⁾ Ezen utóbbi nézet mindenesetre túlzás, de tény, hogy Herakleitos művének egy jelentékeny része — mint kútfőink sejtetik — körülbelül egy harmada, tüzetesen az állami élet kérdéseinek, tehát a politikának volt szentelve.⁴⁾ Másfelől Herakleitos azért vonatkozott

Mohi: *Gesch. d. Staatsw.* — Hogy a bölcelet reálphilologiailag iskolázott történetírói minden bámulatra méltó kritikai fáradozásaiak daczára sem igen fektettek súlyt ily kérdésekre: ez a dolog természetéből következik; kevesebb érthetők és menthetők az államtudományi irodalom történetének bűvárainál észlelhető mulasztások. Hsl. e szerzőnek: *Aristoteles' Staatsformen und die moderné Staatswissenschaft* című értekezését »Elemente der Politik < című művében, úgyszintén az előszót »Politika elemei« című művéhez.

¹⁾ Clem. Alex. *Síromat* I, 302.

²⁾ Diog. Laert. i. h. Hsl. e. »Aristoteles' Staatsformen und die moderné Staatswissenschaft« m. f. és Oncken: »Die Staatslehre des Aristoteles,« hol azonban mind e mozzanatokat épen nem látjuk figyelembe véve. — L. alább, és szerzőnek »Elem. d. Pol.« 2.

³⁾ Diog. Laert. i. h. Hsl. Bernays és Lassale ii. hh.

⁴⁾ Diog. Laert. i. h. I. sz. »Elem. d. Pol.« 2. — Diog. Laert. IX. 2: *διὰ τὸ ἄλλο κεκρατῆσθαι τῆ πονηρᾷ πολιτείᾳ τὴν πόλιν — τὴ ἢ κακιστοὶ θαυμάζετε; ἢ αὐ χρεῖστον τοῦτο ποιεῖν ἢ μεθ' ὑμῶν πολιτεύεσθαι;* (Plin. VII. 19.) Clem. Alex. *Strom.* V, 9: *αἱ δὲ πολλοὶ κεκράνηται ὅπως κτήσασιν, γαστροὶ καὶ αἰδοῖσι καὶ τοῖς αἰσχρῶσι τῶν ἐν ἡμῖν μετρήσαντες τὴν εὐδαιμονίαν.* — Clem. *Strom.* V, 14: *ὄνομα καὶ βουλὴ παθεσθαι ἐνός.*

mondja, nagyon mélyen meggyökeredzett már ott a rossz államforma.

Az államtudományi irodalom történetének bűvárai egyáltalán nem fektettek eddig súlyt a politikai gondolkodásnak e kora irodalmi maradványaira: ők egyszerűleg azok után indultak, a kik vakon hisznek Aristotelesben. Miután pedig Aristotelesből olyasmit olvastak ki, mintha Stageira bölcse a Plafont megelőző időkből csak egyetlen egy politikai író ismerne, t. i. mileti Hippodamost,¹⁾ Aristoteles tekintélye által fedezve hitték a magok buvárlati kényelmeskedését, és mitsem törődtek azon irodalmi nyomokkal, a melyek a Platón előtti korszaknak más politikai íróira utalnak. Az ily kritika tartatlan.

Nem én mondom, de Barthélemy Saint Hilaire,²⁾ hogy Aristoteles nem jár el minden egyes esetben, midőn irodalmi elődeire hivatkozik, vagy legalább azokra hivatkozni kellene, kellő jóhiszeműséggel. Igen, Barthélemy Saint Hilaire veti ezt szemére Aristotelesnek, Barthélemy Saint Hilaire, a ki pedig korunkban egyik legnagyobb bámulója a Πολιτικά szerzőjének. És ez nem fog senkit is megdöbbeníteni azon szakértő kritikusok közül, a kik emlékeznek azon incorrect vázlatra, a melyet Platón államáról nyújt Aristoteles a Πολιτικά második könyvében; Champagne, Thurot szintén fölismerték már e pontra nézve Aristoteles kritikájának fogyatkozásait, hogy ne mondjam, szándékos ferdítéseit, mint ahogy már Muretus³⁾ is kimutatta, hogy Hippodamos elméletét sem híven tükrözi vissza Aristoteles, hanem részben határozottan elferdíti azt, még

¹⁾ Már t. i. chalkedoni Phaleason és argosi Pheidonon kívül, a kik egyébiránt nem annyira írók, mint törvényhozók. L. sz. »Elem. d. Pol.« 2.

²⁾ Barthélemy St. Hilaire: Politique d'Aristote prêt'. 56, továbbá a II. 1. jegyz. és II. 3. jegyz. Az igaz, hogy Pinzger éles bírálatának jelentőségét szelídíteni törekszik a III. 3. 12-hez irt jegyzetében: »Les commentateurs, et Pinzger (p. 14.) surtout ont accusé Aristote d'erreur ou de mauvaise foi dans l'exposé des idées de Platon. On pourrait dire plutôt que la critique d'Aristote est trop sévère (!); mais il ne prête guère (!) a Platon que ce qui se trouve dans le République.«

³⁾ Var. Lect. I, 14; XV. 18. Hsl. e. Barthélemy St. Hilaire, jegyz. 85. 1.

pedig oly módon, hogy Vetterio ¹⁾ minden igyekezete daczára sem képes a csorbát helyre ütni.

Tehát még azon esetben is, ha Aristotelesből egyenesen csak azt lehetne kiolvasnunk, hogy Aristoteles csakis Hippodamost ismeri el Platón előtti görög politikai Írónak, még ezen esetben sem volna okunk e kérdésre nézve a mester szavára föltétlenül esküdni. De Aristoteles, nézetem szerint, nem is állít ilyesmit a maga *Πολιτικά*-jában. Aristoteles csak azt mondja,²⁾ hogy azok közül, kik soha magok activ részt nem vettek a közügyekben, Hippodaiuos volt az első, a ki arra hagyta magát ragadtatni, hogy kísérletet irt a legjobb állam eszményéről; vagy — más mondattani értelmezéssel — legfőlebb annyit mond, hogy Hippodainos, ámbár ő maga sohasem vett activ részt a közügyekben, mégis arra hagyta magát ragadtatni, hogy kísérletet bocsátott közre a legjobb állam eszményéről.³⁾ Ez pedig semmi esetre sem jelenti azt, hogy Aristoteles azt bizonyítaná, hogy a Platón előtti időkben csak egyetlen egy görög, Hippodainos, irt a politikáról.

És csakugyan Aristoteles, bármennyire rávitte is a maga féltékenykedése, elfogultsága vagy egyéb forrásból eredő jóhiszeműségi hiánya holmi apróbb kritikai fogásokra, mondom, Aristoteles mindezek daczára sem kockáztathatott volna ily jelentékeny fontosságú incorrectséget a maga irodalmi kritikájában. Hisz az ő *Πολιτικά*-jának uyolcz könyve, köztudomás szerint, eredetileg nyilvános előadásokra volt szánva: egész serege a tudnivágyó görögöknek hallgatta az ő nagyhírű előadásait;⁴⁾ még pedig nem csupán kevésbbé olvasott ifjak, hanem

*) Var. lect. 38. 9. Vetterio azt igyekszik kimutatni, hogy az Aristoteles által méltatott Hippodaiuos egészen más egyén, mint azon Hippodaiuos, a kiről Stobaiosnál olvashatni. Hsl. e. Önökén die Staatslehre d. Aristoteles tt. hh. Barthélemy St. Hilaire: Ce qui me semble le plus probable, c'est que Aristote a commis ici une exactitude, comme il en commet une en citant Platon. Jegyz. a 85. 1.

²⁾ Aristot. Polit. II, 5, hsl. Oncken. D. Staatslehre d. Arist, tt. hh. Robert v. Mohi: Gesch. d. Staatsw. és szerz. »Elem. d. Pol.« 2.

³⁾ Sajátságos, hogy Barthélemy St. Hilaire egészen mellőzi még csak megkísérlését is e kérdésnek. L. Pol. dArist., 85. és préf.

⁴⁾ L. Oncken: Gesch. d. Staatsl. d. Arist. i. h. — L. sz. Elem. d. Polit. 2. — Hasi. e. Bernays és Stahr. Aristoteleia tt. hh. - Zel-

meglett korú férfiak is, a kik bizonyára bírtak már a Platón előtti görög írókról némi tájékozottsággal. Bizonyára lehettek e nagyszámú hallgatói közt, a kik ismerték, nem mondom a pythagoreus politikusoknak, Ekphantosnak, Arehytasnak Gruppe¹⁾ által annyira megtámadott hitelességű, tüzetesen politikát tárgyaló irataikat, de bizonyára ismerhette közölkök egyik vagy másik elisi Hippiasnak, athéni Kritiasnak és abderai Demokritosnak politikai műveit. Elisi Hippias már akkor, midőn még Platón gyermek volt, athéni Kritias már akkor, midőn Platón legiólebb serdülő ifjú volt, írtak már a különböző görög államok alkotmányairól; abderai Demokritos pedig, ki 460-ban, tehát három évtizeddel előbb született Platónnál. Thmsyllos²⁾ tanuságtétele szerint, nem kevesebb, mint tizenöt tetralógiát írt, és bocsátott közre, a melyek között nem egy politikával foglalkozott.³⁾ Töredékei Mullach kiadása szerint — kezdve a 189-diktől egész a 215-dikig bezárólag, határozottan politikát tartalmaznak. »A jól kormányzott állam a legna-

ler: Die Philos. d. Griechen in ihrer gesch. Entwicklung, Arist. — Bradley, a liverpooli University College tanára Aristoteles politikájáról föltűnő mérséklettel írt művében e kérdésre szintén nem látszik súlyt fektetni.

¹⁾ Gruppé, berlini tanár, Ivosm. Syst. d. Griechen« szerzője a berlini Akadémia által megkoszorúzt»tt művében a pythagoreusok töredékeinek hitelességébe vetett hitet lerombolta ugyan e philologoknál; de annak lehetőségét, hogy már az 5-dik század pythagoreusai csakugyan írhattak oly politikai műveket, a melyekből legalább az eszmék Stobaios gyűjteményébe, bármily késő és gyarló átdolgozásban is, de csakugyan átszivároghattak. ennek lehetőségét Gruppé legkevésbé sem volt képes megczáfolni. Hsl. Zeller és Balzer i. h.

²⁾ Diog. Laert. IX, 45. kv.

³⁾ Így pl. azon könyve, melynek czíme így hangzott: Περὶ τῆς πολιτείας, a mely művében minden valószínűség szerint az állam kormányzására képesítő állampolgári tulajdonokkal foglalkozott (l. az ἑπιπολιτικὴν fogalmát részben nem annyira Platónnál, mint Demosthenes és egyéb attikai szónokok beszédeiben); továbbá a Περὶ τῆς πολιτείας című, mely Aristoteles Περὶ Πολιτείας-jának példájára szintén tartalmazhatott politikát; helyesebben, nem lehetetlen, hogy Aristoteles is annival inkább érezhette magát arra indítva, hogy politikát szőjön Περὶ Πολιτείας-nak címzett művébe, minthogy már jóval előtte Demokritos is ily cím alatt politikai fejtegetésekbe bocsátkozik vala.

gyobb emberi alkotás — mondja Demokritos, — benne van ebben minden; ha megmentetik ez, úgy meg vau mentve minden; ha elromlik az állam, elromlik minden.«¹⁾ — »A szabadsággal együtt jár a szólásszabadság.«²⁾ — »Az uralkodás azt illeti meg, a ki jobb.«³⁾ — »Jobb, ha az értelmetlenek mások által kormányoztatnak, mintha ők magok kormányoznak.«⁴⁾ — »A jognak és az erénynek legnagyobb osztályrészét vívja ki magának, az, ki a hivatalokat a legméltóbbakra tudja ruházni.«⁵⁾ — »A demokráciában a szegénység is annyival jobb annál az állapotnál, melyet az előkelők uralma alatt boldogságnak szoknak nevezni, mint a mennyivel jobb a szabadság a szolgaságnál.«⁶⁾ Lehet, hogy akadnak még ma is bírálók, a kik a magok transcendentalis észjárása szerint mindent látnak e nyilatkozványokban inkább, csak nem politikát. Schleiermacher és Bittér példája mutatja, hogy mi mindenre nem gondol az oly méltató, a ki az államélettel saját maga nem szokott gyakorlatilag foglalkozni; ámde vaunak Demokritos töredékei közt olyanok is, a melyek politikai természetét tán még Schleiermacher tanítványai sem lettek volna hajlandók vita tárgyává tenni, ha magokat e töredékeket kissé közelebből figyelemre méltatták volna.⁷⁾ Ilyen mindjárt azon nagyobb töredék, a melyben a különben j óraivaló tisztviselők által elkövetni szokott hivatalos hatalommal való visszaélések kérdését fejtegeti Demokri-

¹⁾ Frgm. 212: πόλις γάρ εἰ ἀγαθή, μεγίστη ὀρθότης ἐστὶ καὶ ἐν ταύτῃ πάντα εἶναι. καὶ τοῦτου σωζομένου πάντα σωζέσθαι. καὶ τοῦτου φθειρομένου τὰ πάντα διαφθείρεται. (Stob. Flor. i. h.)

²⁾ Stob. Floril. XIII. 40: οὐκ ἔστιν ἐλευθερίας παύρησις.

³⁾ Stob. Flor. XLVII. 19: φύσις τὸ ἀρχεῖν οὐκ ἔστιν τῷ κρείσσονι.

⁴⁾ Stob. Flor. XLIV. 14: κρείσσον ἀρχεσθαι τοῖσι ἀνοήτοισι ἢ ἀρχεῖν.

⁵⁾ Stob. Flor. XLVI. 45: ἀνάγκη καὶ ἀρετῆς μεγίστην μετέχει μούραν ἢ τιμᾶς ἁξίας τῶντων.

⁶⁾ Stob. Flor. XLIII. 42: ἡ ἐν δημοκρατίῃ πενήτις τῆς παρὰ τοῖσι δυνατοῖσι καλυμμένης εὐδαμονίης τισσοῦτον ἐστὶ ἀρετωτέρας, ἡλόσσον ἐλευθερίῃ δουλείης.

⁷⁾ Hsl. e. Bitter: Gesch. d. Philos. Hogy Eitter, a ki államtudományal egyáltalán nem, hanem philológián kívül csakis elvont bölcsészeti foglalkozott, nem mutatott ily kérdések iránt érzéket, ezen nincs mit csodálkoznunk. Ugyan ez áll Schleiermacherre nézve, ki már a politikai elméletekkel is foglalkozott ugyan, de ezt is a-priori bölcsészeti cselekedte.

fos;¹⁾ továbbá az, a melyben elítéli az oly államot, a melyben veszélyvel és anyagi megkárosodással jár részt venni a közügyek intézésében; ²⁾ van végül egy oly töredéke is, a melytől tán a legr transcendentalisabb hajlamú kritikus sem fogja elvitathatni a törvényhozási kívánalmakra való vonatkozást, és ez azon töredék, a mely ekkép hangzik: legyen fölmentve minden büntetéstől az, a ki a tolvajt vagy a rablót megöli saját kezével, vagy megöleti mások által, vagy pedig arra adja a maga szavazatát, hogy kivégeztessék. Ez³⁾ már tagadhatatlanul arra vall, hogy Demokritos a maga irodalmi munkásságában sokkal mélyebben merült bele a politika kérdéseibe, sem bog}' őt Aristoteles nagyszámú hallgatói előtt egyszerűleg mint oda nem illőt utasíthatta volna vissza a görögök politikai irodalmának kritikai történetéből. Ha tehát Aristoteles a maga *Πολιτικά*-jában Platón kora előtt csak Hippodamost, és némi kétértelműséggel legfőlebb még chalkedoni Phaleast⁴⁾ említi, mint a kik irodalmilag is megörökíteni igyekeztek politikai elméleteiket, helyesebben, a legjobb államról való eszményképeiket: akkor ebből nem az következik, hogy Hippodamos művén kívül az ódonság fénykorában görög-politikai irodalom még nem létezett, hanem csak az, hogy Aristoteles a saját művének tervrajzához képest egyáltalán nem tartotta szükségesnek

¹⁾ Stob. Flor. XLVI. 48: οὐδενὴ μηχανῆ τῶν νόμων καταστῆσαι ὅσοις μὴ ὡς ἀδικεῖν τοὺς ἄρχοντας ἦν καὶ πάντο ἀγαθὰ εἶναι οὐδενὴ γὰρ ἄλλο ἔσκε ἢ ἐαυτῶν τῶν αὐτῶν ἐπ' ἐτέρους γίνεσθαι ὅσει δὲ καὶ ὡς αὐτοὶ καὶ ταῦτα καταρτίζονται ὅπως ὁ μὴδὲν ἀδικεῖν ἦν καὶ πάντο ἐπέχει τοὺς ἀδικεῖντας μὴ ὡς ἐκείνοισι γίνεσθαι ἀλλὰ τις ἢ θεοῦς ἢ τι ἄλλο ἀμυνεῖται τῶν τῶ δικαιοσ ποιούντων. — E szó *καταρτίζονται* kapcsolatban azzal, hogy ὅσει, mutatja, hogy nem egyébről van itt szó, mint törvényhozási politikáról.

²⁾ Frgm. 205: τοῖσι χρηστοῖσι ὡς ξυμφέρον ἀμελέοντας τοῖσι (ταῖν) ἐαυτοῖν ἀλλὰ πράσσειν κ. τ. λ.

³⁾ Stob. Flor. XLIV. 18: κτελλέτην καὶ λιχιστῆν πάντο κτείνων τις αἰθίως ἂν εἶη, καὶ αὐτοχειρὴ καὶ κελῆων καὶ ψήφου.

⁴⁾ L. f. jegyz. Oncken: Die Staatsl. d. Arist. tt. hh. Barthélemy Saint Hilaire »projet de constitution«-t emleget Phaleas nevének, melyet némely kéziratok Philolaosnak Írnak, kapcsolatában. Részemről azért nem igyekszem Phaleast e helyütt előtérbe tolni, mert korára nézve egyáltalán nincs még megállapodva a kritika; másfelől Barthélemy sincs még megcáfolva, a ki Phaleasban Aristoteles kortársát vélte fölismerni.

tüzetesen ráutalni a Platónnál régibb más görög politikai Írók műveire is. Hisz a reálphilologiai kritika kimutatta, hogy Aristoteles hasonlíthatatlanul több állatfajt ismert, mint a melyekről említést tesz a »Ζῴων ἱστορία«-ban; épp így megtörténhetett, hogy nagyon is ismerte mind Demokritosnak, mind más régibb bölcselőknak politikai elméleteit, de nem tartotta szükségesnek azokra hivatkozni.

Ha Pindaros ¹⁾ az epinikionok költője még a kocsiverse-nyek és pankratiastai viadalok dicsőítésének alkalmából is elmondhatta a maga nézeteit a legjobb államformáról, — ha Herodotot czélszerűnek találta művét, még a persák történetéről szóló könyvét a »Thaliét« is az által fokozni érdekébresztő jelentőségében, hogy ajkaira adott Otanesnek és társainak egy egész kis dramatizált szövegtartalmát a monarchiáról, oligarchiáról és demokratiáról: mennyivel inkább természetes, hogy a saját hazájokban majd törvényhozói, majd archoni, prostatai vagy hadvezéri tisztet viselt régibb nagy görög gondolkodók is, ha nem is önálló műveket, de legalább is önálló szakaszokat szenteltek a politikának azon gyakran egyetlen egy nagy művekben, a melyben úgysis tervszerűleg, mint már nem egyszer könyvek czíme is mutatja, az egész mindenséget át voltak ölelendők? A többé-kevesbbé tömeguralmi, közvetlen önkormányzati élet keretében nem zárkozhattak el a politikai elméletektől még az oly gondolkodók sem, a kik különben, mint más államból bevándorlóit telepedők, új hazájokban szükségkép távol állottak a közügyek gyakorlati intézésétől. Így történt ez, a mint láttuk, Herakleitossal. Így történt ez valószínűleg klazomenei Anaxagorassal, és minden kétségen fölül mileti (vagy athéni?) Archelaossal is.

Anaxagoras, Perikles tanítója és barátja, Anaxagoras, a kinek tanáiból Euripides a gondolatszabadságnak annyi nemes ihletét merítette, a kitől a valódi jogegyenlőségre törekvő, s a rabszolgák szellemi tehetségei iránti, nem kevesebb mint szeuvedésteljes sorsuk iránti részvétnek annyi elemét kölcsönözte, Anaxagoras idegen volt és maradt Athénben, hol egyetlen nagy művét a »Ἰερί: φῶς τοῦ αἵματος«-t (ion Ἰερί: φῶς τοῦ αἵματος-t) írta és közre-

¹⁾ Pind. ism. h., mely újabb időkben a német philologok buzgalmból egy egész kis irodalmat támasztott.

bocsátotta. Nem vett, mert nem is vehetett, részt az athéni államéletben, de azért mégis perbe fogták, nemcsak természetbuvárló működéséért, az athéni államvallással ellentétbe helyezkedő irodalmi nyilatkozványaiért, de medismos címén is, és kevésbe múlt, hogy miut persa kémet ki nem végezték. Mi adhatott okot ily fonákul gálád föltevésre? Némelyeknél tán az, hogy Klaxomenaiban született; másoknál meg az, hogy a βασιλεία-ról, a királyságról oly értelemben nyilatkozott, mely szerint magára zúdította az athéni demokratia türelmetlenebb híveit. Igaz, hogy csak egyetlen egy művet bocsátott közre, a Περὶ φύσεως-t, ezt Diogenes Laertios nagyon hiteles forrásra támaszkodva állítja,¹⁾ és ha mégis Ailianos azt mondja, hogy Anaxagoras a királyságról szóló »Περὶ βασιλείας« című könyvében ²⁾ a kincsek gyűjtéséről így meg így nyilatkozik, hogy bírjuk akkor mi ezen ellenmondást kibékíteni?

A görög bölcselek töredékeinek érdemes kiadója Mulach azt hiszi, csak az által lehet e kérdést megoldani, ha-hogy nem vonjuk ugyan kétségbe említett Περὶ βασιλείας című könyv megjelenését, de fölteszszük, hogy azon Anaxagoras, ki ezen könyvet írta, nem a φύσις, nem a klazomeni Anaxagoras volt, hanem ennek valamelyik névrokona.³⁾ Én azonban azt hiszem, Sallustios előttünk fekvő művének méltatása jobban útba igazíthat bennünket. A Περὶ βασιλείας — nézetem szerint — egyik szakaszát képezhette a »Περὶ φύσεως«-nak szintúgy, mint ahogy a »Περὶ ὁμοῦ καὶ ἑτεροῦ καὶ φύσις« című fejezet Sallustiosnál szintén egyik részét képezi egy oly műnek, mely a Περὶ φύσεως-szal rokon, »Περὶ θεῶν καὶ κόσμου« címet visel. Hogy pedig nem áll minden analógon nélkül e föltevéssem, mutatja Zeller és Zévort példája, kik a Vitruvius által említett Anaxagoras-féle Skenographiát szintén a Περὶ φύσεως egyik szakaszául hajlandók elfogadni.⁴⁾

1) Dlog. LM ért. I, 16. Hsl. Schaübach: Fragm. Anaxag. és Zévort: Dissert. sur la vie et la doctrine d'Anaxagore 1843. Zeller I, 668.

2) Var. Hist. IV, 14: καὶ Ἀναξαγόρας ἐν τῇ περὶ βασιλείας περὶ γαλεπῶν χρυσάτια συναγείρεσθαι. γαλεπώτερον δὲ φύλαξιν τοῦτοις περιβέσθαι. Hsl. e. Menag. od. Dlog. L. II, 7, 75.

3) Pragm. Philos. Graec. 245: Haud dülne diversus füt ille Anaxagoras, cujus de Regno commentationem citat Aelianus IV. 14.

4) Vitruv. de Architect. VII. praef. 11. Zeller és Zévort. ii. hh.

Politikai gondolkodónak és írónak bizonyíék Sokrates tanítója, Archelaos is. Diogenes Laertios még tán ismerte azon könyvet, melyet Tkeophrastos Archelaosról írt;¹⁾ ha ezen könyvben mi lapozhatnánk, bizonyára kiderülne a legnagyobb körülményességgel, hogy mennyire téved Zeller, midőn nemcsak azt vonja kétségbe, hogy Sokrates csakugyan Ai» chelaos tanítványa lett volna, hanem azt is, hogy Archelaos a politikával, sőt egyáltalán az ethika körébe vágó kérdésekkel komolyabban foglalkozott volna.²⁾

Diogenes Laertios³⁾ azt mondja, ἐλάττε δὲ — már t. i. Archelaos — τὰ ζῷα ἀπὸ τῆς ἰλότης γεννηθῆναι καὶ τὸ δίκαιον εἶναι καὶ τὸ ἀσχηρὸν ὡς ψῶσι. ἀλλὰ νόμιμα, — hogy Archelaos azt állította, hogy az állatok az iszaból keletkeztek, és hogy a jog és jogtalanság (vagy ha tetszik, az igazságosság és igazságtalan — Schoen, az igaz, a Skenographia Írójáról szintén az állítja, hogy más Anaxagoras, nem a klazomenei műve, de számbavehető érvekkel egyáltalán nem bír előállani. (Hls. e. Zeller i. h.) — A föntebbi szert értelmesező, midőn Anaxagoras azt mondja, hogy »az ő hazája a csillagos ég, és hogy az ő hivatása a csillagok vizsgálása« stb. (Diog. L. II, 7; Aristot. Eudem. Eth. I, 5; Philo In Corrupt. 939; 6; Jamblich. prorept. 9; Clem. Strom. II, 416, Cic. N. D. ül, 19. stb.)

¹⁾ Diog. Laert. V, 42.

²⁾ Zeller: Die Philosophie der Griechen in ihrer geschichtlichen Entwicklung I. 718: »Im Besonderen soll er den Ursprung von Recht und Unrecht nicht in der Natur, sondern in der Gewohnheit gesucht haben. Diese Angaben scheinen jedoch nur daraus entstanden zu sein, dass man sich den vermeintlichen Lehrer des Sokrates nicht ohne ethische Philosophie zu denken wusste, und nun die Bestätigung dieser Voraussetzung in Stellen suchte, welche ursprünglich einen anderen Sinn haben; dass Archelaos etwas Erhebliches für die Ethik gethan hat, wird schon durch das Schweigen des Aristoteles, welcher seiner nicht einmal erwähnt, unwahrscheinlich.«

³⁾ I. h. — Zeller: i. h. j.: »Bei Diogenes wenigstens lässt schon die auffallende Verbindung der zwei Sätze über die Entstehung der Thiere und den Ursprung des Rechts und Unrechts vermuthen, dass sich seine Aussage in letzter Beziehung nur auf dieselbe Stelle in Archelaos' Schrift gründet, wie die A. I. angeführte des falschen Origene.v Archelaos hatte in diesem Falle nur gesagt, die Menschen seien Anfangs ohne Sitte und Gesetz gewesen, und erst im Laufe der Zeit dazu gelangt, und daraus wurde von späteren die sophistische Behauptung, dass Recht und Unrecht nicht auf der Natur beruhen, gefolgert.

ság) eredete nem a természetben gyökeredzik, hanem a törvényben.«

Zeller megütközik azon, hogy Diogenesnél az állatok eredetére, és a jog és a jogtalanság eredetére vonatkozó Archelaos-féle elméletek alap gondolatai oly szoros, minden áthidalás nélküli mondattani egybefüggésben állanak egymással, és ebből Zeller azt következteti, hogy Archelaos a maga Ἠθῆσι τῶν ζῴων című művében korántsem bocsátkozott politikai, illetőleg ethikai kérdések tárgyalásába, hanem egyszerűleg csak annyit mondott, hogy az emberek kezdetben nem ismertek sem erkölcsöt, sem törvényt, hanem csak idővel jutottak el azok ismeretéhez, és hogy e helynek sophistai félremagyarázása folytán következtettek volna belőle oly tanokat, a melyek t. i. Archelaosra egyáltalán nem tukmálhatók.¹⁾ Zeller egyenesen kimondja, hogy az ő meggyőződése szerint azok, kik e helyet félre értették, azon föltevésből indultak ki, hogy Archelaosnak ethikával (illetve politikával) már azért is foglalkoznia kellett, mert hisz Archelaos állítólag a nagy ethikai bűvárnak. Sokratesnek tanítója volt. holott Zeller éppen ezt tagadja, hogy Archelaos Sokratesnek tanítója lett volna, tagadja pedig azon okból, mert Zeller kétségbe vonja azt, hogy Archelaos az ethikának valami jelentékeny szolgálatot tehetett volna, hisz — mint Zeller mondja — Aristoteles Archelaosnak e részben még csak nevét sem említi. »Dass Archelaus etwas Erhebliches für die Ethik gethan hat, wird schon durch das Schweigen des Aristoteles, welcher seiner nicht einmal erwähnt, unwahrscheinlich.«²⁾ Bensőségteljes kegyelettel adózom ugyan

¹⁾ Ez erőlködésből kéri a törekvés Sokrates emlékének javára az eredetiségnek lehető legtöbb elemét megmenteni. Pedig Sokrates erre nem szorul; még ha Miletosban született is Archelaos, még akkor sincs mit restelnie Sokratesnek azon politikát, melynek tanfolyamában (már t. i. Archelaostól) részesült; másfelől Sokrates ethikai és politikai reformküzdelse oly nagyszerű marad, hogy fölösleges lenne ily kritikai egyengetés még az esetben is, ha nem ütköznék is oly élesen bele kütfőink tanúságtételébe.

²⁾ Zeller i. h. Hsl. e. sz. »Elem. d. Polit.« 2. — Zeller részéről e kritika annyival inkább meglep, minthogy ő oly szép tanulmányt irt: »Die Vorläufer Darwin's im Alterthum« című alatt azon görög természetbúvárló bölcselek töredékei fölött, a kiknek, pl. Xenophane,;

részemről is Zellernek nagy búvárlati érdemei iránt, de az ily érvelés helyességét egyáltalán el nem ismerhetem. Egészen más dolog politikai kérdésekkel foglalkozni és ismét más dolog az etikának jelentékeny szolgálatot tenni.¹⁾ Másfelől, a főnebbiekután Aristoteles hallgatásából Archelaos irodalmi működésének szakias természetére nézve aligha fog érvet meríteni az oly elfogulatlan kritika, mely tudomásul vette, hogy Aristoteles Demokritos politikai fejtegetését sem említi, holott ezen bölcselőnek nemcsak politikát tartalmazó munkáit ismerjük, legalább címök szerint, de politikát tartalmazó töredékei is, mint csak imént hallók, a philologiai kritika által érintetlenül hagyva, ma is rendelkezésünkre állanak.

De vannak helyek kútfőinkben, a melyek tanúságtétele halomra dönti Zellernek egész érvelését. Sextos Empeirikos határozottan azt mondja,²⁾ hogy Archelaos nem kevesbbé foglalkozott etikával, mint a természet buvárlásával, és Diogenes Laertios³⁾ nagyon tiszta forrásból merít, midőn oly irót ir ki, a ki szerint Archelaos nemcsak a szép, azaz az erkölcsi jó és a jog vagy igazságosság fölött, de a törvények fölött is bölcselkedett — *καὶ ὑπὲρ πρῶτον νόμων καὶ ἀρχαίων καὶ θεσπίων.*

És e források tanúságtétele elég arra, hogy Archelaosban a politikai gondolkodót felismerjük.⁴⁾ Ha Sallustios egy egész külön fejezetet szentelhetett *Περὶ θείων καὶ ἀνθρώπων* című művében az államformáknak: mért ne terjeszkedhetett volna ki Archelaos is a politikára a maga »*Περὶ νόμων*«-ában?

nak, Anaximandrosnak és Empedokle'nek az állatvilág eredetére vonatkozó tanait Aristoteles szintén nem említi. — Hsl. e. szerző »The Failure of Geol. Attempts made by the Greeks és D Archiac Paléont Strat. I. App. ez. művét.

¹⁾ Archelaos bőven írhatott a törvényekről, az államintézmények keletkezéséről, fejlődéséről, relatív értékéről, a nélkül, hogy őt kellene ezért azon ethikai bölcsélet jelentékeny érdemű előbajnokául tekintenünk, a mely ethikai bölcséletnek később Sokrates halhatatlan mestere lön.

²⁾ Ad vers. Mathem. VII, 14.

³⁾ Diog. Laert. II, 16.

⁴⁾ L. sz. »Elem. d. Polit.« 2. — Oncken: »T)ie Staatsl. des Aristoteles« című különben oly nagybecsű művében e kérdés beható tárgyalását ép úgy mellőzi, mint a Hippodamos előtti görög-politikai irodalom egyéb munkásainak kezdeményezéseit is.

Íme tehát, eltekintve; i pythagoreiosoktól, mint a kiknek Stobaios által fõntartott politikai töredékei, legalább jelen szerkezetükben, csaknem leküzdhetetlen philologiai gyanút ébreszthetnek — eltekintve mondom e töredékektõl¹⁾ — jelen rövid értekezésünk folyamában is. Hippodamosnak mint politikai írónak négy oly nagy nevû elõdét bírtuk földeríteni, mint Herakleitos, Anaxagoras, Archelaos és Demokritos: vajjon mennyire kitágíthatnék még fogalmainkat a Hippodamos elõtt élt görögök politikai irodalmáról? Ha nem lennének oly késõ, oly kritikátlan compilerokra utalva, mint Diogenes Laertios és a lexikographok, — ha kényelmesen lapozgathatnánk Theophrastosnak, phaleroni Demetriosnak vagy Aristoxenosnak elveszett műveiben,²⁾ mennyivel inkább kitágulna még az ódonság fénykorának ma már elfelejtett politikai Íróira vonatkozólag a mi látókörünk?

De bevégzem értekezésemet. A magam részérõl legalább teljesen beérem jelen alkalomból azzal, hogy Platon és Aristoteles korszakalkotó politikai műveinek irodalomtörténeti elõcsarnokában csak ennyi ódon görög politikai gondolkodót is fölismerhettem.

¹⁾ L. fõntebb. — »Elem. d. Pol.« 2. Hsl. e. Zeller értekezését it Pythagoreusokról, továbbá Baltzer tt. hh.

²⁾ Hsl. Diog. Laert. ii. hh. A »Περὶ πολιτικῆς σοφίας« címû művek, többek közt a phaleroni Demetriosé — szintén bőven tartalmazhattak oly adatokat, a melyek ha reánk szállottak volna, még jobban kitágíthatnák fogalmainkat a görög ódonság politikai irodalmának terjedelmérõl. — Hsl. e. Henkel és Hildenbrand ii. mm.

A DEMOKRATIA ESZMÉJE ÉS SZERVEZETE.

DR. KUNCZ IGNÁCZ

POZSONYI KIR. AKAD. JOGTANÁKTÓL.

(Olvastatott a II. osztály ülésén 1884. nov. 10.)

KIADJA A M. TUD. AKADÉMIA.

B U D A P E S T.

1885.

Budapest, 1885. Az Athenaeum r. társ. könyvnyomdája.

ELŐSZÓ.

Talán ily nagyfontosságú kérdéshez viszonyítva, jelen munkácska nagyon is szűk keretnek látszik. Azonban nem czélom a demokratiát az állam és társadalom minden ízében rendszeresen földolgozni, hanem épen csak annak alapelvét megvilágítani.

Hogy a demokratia a származás- és vagyontól függetlenül elismert és érvényre emelt személyes érdem, az rég hirdettetik. De ezen eszme következetes keresztülvitele, és mind attól, a mi ahhoz a történeti környezetből külsőleg tapad, elkülönítése, és a maga tiszta lényegében való szemlélete ritkábban szokott történni. Ez a jelen igénytelen kis tanulmányunk föladata.

Többen a demokratiát a népélet legalsó fokán keresik. Oly nagy tudós, mint Scháffner, állítja, hogy a germán ős alkotmány demokratia volt. Hisz alig moczcant ez ős alkotmány, s készen volt a leggazdagabb fejlődésű arisztokratia. A demokratia, vagyis a személyes érdem teljes érvénye, nem a legalsó, hanem a legmagasb fejlődési fok államban és társadalomban, nemzetben és emberiségben.

I.

Állami és társadalmi álláspontunk.

A demokrácia a személyes képességnek és személyes érdemnek érvénye az emberi összéletben, függetlenül származástól és vagyontól.

Államilag a demokrácia az államnak szervezete a személyes képesség és személyes érdem alapján. Társadalmilag a személyes képesség és érdem érvényrejutása a társadalmi harcban. Ennélfogva állami és társadalmi álláspontunk megjelelendő a demokrácia eszméjének földe-ritése és szervezetének kifejtése végett.

I. Állam. Kétféle államfogalom van forgalomban: a *mechanicus*, társadalmi (*individualisticus*, *atomisticus*) és az *organicus*, személyes államfogalom.

A *mechanicus* államfogalom szerint maga az állam pusztá képzéleti személy; az államnak tulajdonképi alanyai egyesek; t. i. vagy egy ember, vagy a polgárok kisebb része, vagy ezek felénél több. (Monarchia, aristokrácia, demokrácia.)

Viszont az *organicus* államfogalom szerint az állam épen nem oszlik föl egyéni személyekben, hanem maga az állam, bár nem *physikai*, de valóságos (reális) személy. T. i. erkölcsi személy, és nem pusztá jogi személy. Nem pusztá jogi képzélet, hanem élő valóság, mely azonban nem a *physikai* természet, hanem a civilizációnak műve, az erkölcsi világréndnek a *physikai* erők fölött uralomra emelkedése. A természet *productuma*, de nem a külső természetnek, hanem az emberi észben legmagasb fejlődési fokára emelkedett ter-

mészetnek*) productuma. Tehát nem az ész és akarat ellenére, hanem bár szükségképen, de az ész és akarat által keletkezik. Állam, melyet a v a k természetéből származtatnánk (mint ezt többen teszik is), volna az igazi despotismus ex naturae gratia.**)

Az állam, mint erkölcsi személy, az egyesekben folytatja életét, de azért annak alanyai épen nem az egyesek, hanem az maga magának alanya.

Az állam ezen reális alanyiségének a világtörténet teljes kifejlődésében két alakja fordul elő: a nemzetállam és az emberiségi állam.

A sokaság elméjében hibás elméletek következtekben, és talán azért is, mivel a legtöbb ember a világosnak látszó, de felületes fogalmakkal meglegecszik, a társadalmi államfogalom uralkodik. Azonban a sokaság szívében a személyes államfogalom él. Az emberek jobbak elméletüknél. A nagy forradalom korában a francziák úgy beszéltek az államról, mint a mely csak értök van; és úgy harcoltak az államért, mint a kik csak érte vannak.

Az állam a nemzet, az állam az emberiség. Mind a nemzet, mind az emberiség erkölcsi ugyan, de valóságos személy, melynek belső egységét (mint Eagehot kifejti) az utánzási hajlam, de a szó nemesebb értelmében vett, és nem a vademberi vak utánzás eszközzi. Az állam nem egyéb, mint a nemzetnek, illetőleg emberiségnek személyes élete.

Az állam tehát nem valami abstract f u n c t i ó k ö r, mint Krause állította. Nézete szerint t. i. az állam minden személyiségnek, az egyes embertől a világegyetem emberiségéig, jogi f u n c t i ó j a. Ez ép oly veszélyes, és az állam reális létét elpárologtató nézet, mint az atomismus. Az állam lényege nem bizonyos functióban, hanem bizonyos személyiségben van. A hol a nemzet, a hol az emberiség mint személy létezik,

*) Félreértés kikerülése végett megjegyzem, hogy én természet alatt nem a mindenséget, hanem a mindenségből ismeretkörünkbe eső jelenségeket értem.

**) A magból lesz a fa, ebből deszka és gerenda, ezekből hajó, tehát nem kell ács. (Pufendorf gúnyos megjegyzése.)

ott van az állam. A hol csak egyének léteznek, ott semmi állam.

Valóságos személy a földön csak kettő van: az ember és az állam. Ez szilárd alapja az ember és az állam többször megtámadott összehasonlításának. De egyszersmind kizárja az ehasonlással üzőt önkénykedést; pl. hogy az állam különösen a férféhoz hasonlít. E hasonlat alapja a személyes lét, mely ép oly teljes a nőben.

Az állam nem egy különös faja a társulatnak (mely tévedés egész állambölcseleti rendszereknek hasisul szolgált), nem is a társulatok társulata, nem valami egyetemes társulat, mint még ma is állítják; hanem az állam egészen önálló kategória, mely nem syllogismusok útján más kategóriából, hanem önmagából magyarázandó*); mert semmiféle összelete az embereknek reális személyiséggel nem bír, az összelet minden egyéb alakjaiban csak az egyes emberek valóságos személyek.

Az állam minden oldalú teljes kifejtése e szűk keretben nem történhetik. De még itt is ki kell emelnem, hogy az állam se nem felekezeti, se nem vallástalan. Az utóbbi a nagyobb tévedés. A felekezeti állam az államnak egy fejlődési phasisa volt. Az atheista állam teljes negatiója az államnak. Az állam csak az isteni világrendben gyökerezve állhat fönn. Következetes atheisták nem képezhetnek államot. — Az isteni világrend ép oly mértékben nyilvánul az államban, mint az egyházban, sőt annak e földön legmagasabb alakja az állam. Azért midőn az egyház e vallásosság képviselőtét kizárólag magának viudicálja, és erre bizonyos igényeket alapít, akkor a földi dolgok valódi állását nagyon félreismeri. Csak a felekezeti vallásosság az, melyet az egyház kizárólag képvisel. — Az atheista állam ellen azonban a felekezeti állam is játszva győz.

Bár az emberiség, mint személyes egység, az államfejlődés legmagasb foka, itt mégis a világtörténet mai stádiumához alkalmazkodva, a nemzetállamra szorítkozom. De a nemzetállamot nem azon hiányos fejlődésben veszem alapul, a mint

*) Az államnál magasb kategória, melyből az magyarázandó, csak az isteni világrend.

az tényleg létezik, hanem teljes kifejlődésében; vagyis a világtörténeti ténynt idealisálva; a tényleg fejlődésben levő elvi vonalakat tovább húzva, azoknak végső consequentiájaig, és mindazt, a mit e vonalak átmetszenek, mellőzve.

Az állam, mint nemzet azt jelenti, hogy a nemzet a maga gondolkodó, akaró és cselekvő személyiségével az államot teljesen betölti. A nemzeturalom e teljessége kizár minden egyéni uralmat. A nemzet az egyedüli politikai s u b s t a n t i a. Államfő, polgárok annak létalakjai. A nemzetszemély van jelen az államban mindenütt, és pedig mindenütt a maga teljességében, a trónon, a parlamentben, az önkormányzatban, a juryn. Az állami működés alakjai egymásnak részint koordinálva, részint subordinálva vannak. De a mit egyszer az állam tesz, azt mindig az egész nemzet teszi a legfontosb törvénytől a legkisebb közigazgatási tényig.

Ez a nemzetsouverainetas, mely tehát nem pusztá eventualis hatálylyal bír, hanem inkább folytonosan működő és az államban egyedül működő. Azon véleményre, hogy a nemzetsouverainetas csak eventualis, Locke adott alkalmat. De Locke kézzelfoghatólag a népsouverainetas hasisán áll.

A nemzetsouverainetas az egyedüli á l l a m u r a l o m. Ellentéte az egyéni uralom. Az utóbbinak alakjai a legitimitás,*) feudális aristokratia, népsouverainetas. (Az utolsó igazi »lucus a non lucendo.«)

Az egyéni uralom ezen alakjai közül ma csak a népsouverainetas jöhet komoly tekintetbe. A legitimitás és feudális aristokratia hasonlít oly csillaghoz, mely örökre alászállt, de a nagy távolság miatt még egy ideig fénye látszik. Az államuralom és egyéni uralom küzdelme tehát jövőben a nemzetsouverainetas és népsouverainetas küzdelme. Minden elméleti és gyakorlati politika, mely nem fogalomzavaron alapszik és nem anachronismus, e kettő közül egyiket követi.

A legtöbbben a demokratiát a népsouverainetasban keresik; vagyis abban, hogy a polgárok az állam tulajdonosai. Ez demokratizált patrimonialis elv; csak quantitative és nem

*) T. i. e szó divatos értelmében; mert ezenkívül van két jó értelme is.

qualitative különbözik a legitimitástól. Akár egy emberé az állam, akár millióké, az mindig csak magánuralom; vagyis az államnak csak látszata. A népsouverainetas fogalmilag és logikailag egy hajszállal sem áll közelebb a nemzetsouveraiuetáshoz, mint a legitimitás.

De az egyéni uralom a népsouverainetasban eljutott kifejlődésének utolsó alakjához. Tovább ez irányban menni nem lehet. Ez a körülmény lélektanilag ösztönöz, hogy átmenjünk az ellenkező sarkpontra, a nemzetsouverainetasra. A népsouverainetas tehát lélektanilag közelebb van a nemzetsouveraiuetásboz, mint a legitimitás. Minthogy korunk az egyéni uralom végső határához eljutott, a fordulatnak a nemzetsouveraiuetas javára a népöntudatban rövid idő alatt be kell következni; annál inkább, mivel már a népsouverainetas is az egészet átkarolja, csakhogy a nemzetsouverainetasal szöges ellentétben levő módon; t. i. a patrimonialis souverainetas módjára.

A társadalmi államfogalom, és ebből folyó egyéni uralom szerint a statusalkatok érdekellentétben alapúinak. A monarchia, aristokratia és demokratia a társadalmi államfogalom szempontjából ép oly érdekellentét, mint valamely házra nézve a benlakók közül egynek, keveseknek, vagy mindnyájoknak tulajdonjoga. Ellenben a nemzetsouverainetas szerint a statusalkatok nem érdekellentét, hanem szervezeti különbség jelentőségével bírnak. Monarchiában és respublikában egyforma teljességgel betölti a nemzet az államot a maga activ alanyiségával. A népsouverainetas szerint minden a nemzet nevében, a nemzetsouverainetas szerint minden a nemzet által történik, és pedig monarchiában, respublikában egyaránt.

Csakhogy a nemzet, mint államalany alatt, nem a társadalom értendő, mint ez gyakran történik. A társadalomnak nincs semmi állami funkciója, hanem épen csak társadalmi. A nemzetnek állami gondolkodása, akarása, cselekvése a polgárok állandó politikai munkája által lesz valóság. Ma tele vannak az emberek azon gondolattal, hogy a szabadság »sült galamb«. Az összes világtörténet megczáfolja ezt. A mint a gazdaság ipari munka által, a tudomány szellemi munka ál-

tál, úgy a nemzetállam politikai munka által, kitartó, ernyedetlen politikai munka által él.

Minden munka, de különösen a politikai munka tekintetében igaz ama népies refrain:

»Travaillons, travaillons, mes frères,
Le travail, c' est la liberté.«

Ezen minden államban szervezendő politikai munkának két alakja van: vagy közvetlenül a nemzet joga alakjában, vagy a nemzetet személyesítő egy ember joga alakjában foly százezer ponton, naponként, a nemzet személyes életét kifejtő politikai munka. Innen a közvetlen és a közvetett nemzet-suverainetas, vagyis a respublika és a monarchia.

A nemzetszabadságra nézve többé monarchia és republika közt különbség nincs. A nemzetsoverainetas közvetlensége, vagy közvetettsége éppen nem esik össze a nemzetsoverainetas nagyobb vagy kisebb hatályosságával. Sőt minden államaikat czélja, hogy a nemzetsoverainetas hatályosságát az államban absoluttá tegye. S a melyik ezen célt konkrét viszonyok közt inkább megközelíti, az a megfelelőbb. Eszményileg monarchiában is a nemzet az állami mindenség; tényleg republiában is az egyéni uralom elégszer nagyon megszorítja a nemzetnek ezen állami mindenségét.

A monarchia és republica nem vegyíthető; mert absurdum, hogy a nemzet személyes életét eszközöző és az összes polgárok által folyó állami munka félig közvetlen, félig közvetett nemzetsoverainetas alakjában menjen végbe. Ily következetlenség az állami öntudatot rendíti meg. Angliában mindent a nemzet tesz, de minden a királyé, a tartományok, a közbéke, a hadsereg, a parlament. Azért egyike a legszerencsétlenebb gondolatoknak »a republicanus intézményekkel körülvett monarchia«. Ennyiben ma is igaz Tacitus doctrináj a a monarchia és republica vegyítésének lehetetlenségéről.

De Tacitus, és talán az ő nyomán, minden esetre az antik állam alapján, Machiavelli ezt az »uralom« és szabadság ellentétével azonosítja.

»Urbem Romam a principio reges habuere; libertatem et consulatum L. Brutus instituit.« Ez utóbbi ellentét már ma éppen nem áll. A királyság és a szabadság már ma nem

»rés dissociabiles«. A modern állam vezérelve szerint a királyság ép úgy nemzeti szervezet, mint a respublica.

Úgy monarchia-, mint respublicában a nemzetnek activ államalanyvá szervezése két elv szerint történik. Egyik a személyes érdem, másik (Aristoteles kifejezését használva) az »ősi erény és ősi gazdagság«. Az elsőn a democraticus, a másodikon az aristocraticus szervezet alapszik. E két szervezet csak együtt képes a nemzetnek összes erejét államilag szervezni.

II. Állam és társadalom. Némelyek ma sem tesznek különbséget állam és társadalom közt; s a »társadalom« neve alatt mind a kettőt értik. Ilyen az a nézet is, mely szerint az állam nem egyéb, mint a társadalomnak hatósági szervezete. Mások anyagilag választják el az államot és a társadalmat; úgy t. i., hogy az államnak nem marad egyéb, mint a közjogi szervezet; az életviszonyokat egészen bekebelezik a társadalomba.

Egyaránt veszélyes nézetek. Ha az államot és társadalmat meg nem különböztetjük egymástól, akkor állami és társadalmi államfogalmaink sem lehetnek tiszták; sőt vagy az állam oszlik föl a társadalomban, vagy a társadalom az államban. Ha viszont úgy különböztetjük meg őket, hogy az életviszonyokat egészen a társadalom birodalmának adjuk, s az állam számára csak a közjogi szervezetet tartjuk meg, akkor az államot egy, minden erőt nélkülöző képzeleti lénynyé tettük.

Az állam és társadalom tehát megkülönböztetendő, de alakilag. Ugyanazon életviszonyok alakúinak államilag és társadalmilag a magok egészében és minden részeikben. Az összes erkölcsi, szellemi és gazdasági életviszonyok a magok teljességében képezik az állam és társadalom testét.

Ha anyagilag különbözne az állam és társadalom, vagyis, ha az életviszonyok csak társadalmat képeznének, akkor a parlament, a jury, az önkormányzat, mint az életviszonyok kifolyása, a társadalomnak volnának inváziója az államba; akkor a constitutionalismus nemcsak az állam és társadalom összekötése volna, mint azt Gneist állítja, hanem merőben a társadalomnak uralkodása volna, s az objectiv és részrehajlat-

lan állameszmét már kizárólag csak az államfő és hivatalnokok reprezentálnák, mint ezt Stein állítja, és sokan hiszik. Ellenben ha az állam és társadalom alakilag különböznek, akkor a parlament, a jury, az önkormányzat az életviszonyokból, de ezeknek nem társadalmi, hanem állami alakulásából származik, vagy legalább innen származtathatik; s így elvileg azokban a részrehajlatlan állameszme lakik; mert magok az életviszonyok, mint e közjogi intézmények alapjai, a részrehajlatlan állameszme niveaujára emelkednek, vagy legalább kellene oda emelkedniük.

A valódi constitutionalismus az államnak nem a társadalommal, hanem az életviszonyokkal, de az állameszme által áthatott életviszonyokkal összekötése, vagy inkább azonosulási processusa; az életviszonyoknak a részrehajlatlan állameszme szolgálatába vitele. Nem az egymással harczban álló életviszonyoknak, nem a társadalomnak, hanem az állameszmében magasabb egységre jutott életviszonyoknak jellegét viseli magán. Legalább ez az eszmény, mely felé, fájdalom, csak nagyon lassan haladunk, és gőzerővel járó korunkban talán lassabban, mint máskor; de ha az összehasonlítást évezredek alapján tesszük, a haladás mégis jelentékenynek mutatkozik. A görög államokban (Plató kifejezésével élvén) legalább két állam volt, a szegények és gazdagok állama. Rómában a patriciusok és plebejusoké. Már ma többé társadalmi érdekek, pl. kapitalismus és socialismus, annyira nem oszlathatják föl az államot, mint az antik világban. Legalább nem ez a világtörténetnek eddig követett iránya.

Az állam- és társadalomnak kifejtett alaki megkülönböztetését nemcsak a gyakorlati consequentiák igazolják, hanem oly fejlődési törvény is, mely annyira terjed, a mennyire az emberi szem lát. A természetelő a külső természetben személytelen, míg az emberben a személyes élet niveaujára jut. Maga az emberi szervezet a személytelen (testi) és személyes (szellemi) élet két stádiumát tünteti föl.

Az életviszonyok személytelen fejlődése a társadalom. Azok személyes fejlődése az állam. Az életviszonyokat, mint állami organismst a nemzeti »én« sugározza át. Ellenben az életviszonyok személytelen, azaz: társadalmi organismusát

millió egyéni »én« tölti be. A társadalom éppen azért személytelen, mert annak sok millió alánya van, tehát az egész, mint ilyen, nem lehet alany.

Frantz a társadalom létét bizonyítandó, azt mondja: ha egy állam elenyészik, nem enyészik el minden. Azonban, ha az mind társadalom, a mi ilyenkor fönmarad, akkor az államot ismét pusztá közzjogra redukáltuk, és merev faalkotványnyá tettük, mely fölfogás ellen irta éppen művét. Ha egy állam elenyészik, ez állam a fönmaradó életviszonyokból is eltűnik; de ez életviszonyok azért nem maradnak kizárólag társadalmiak, hanem azonnal és minden félbeszakítás nélkül valamely új politikai alakulást kezdenek.

Az egyes életviszonyok először társadalmilag alakúinak. A társadalomban nyerik azon erőt, melyet az államban értékesíteniük kell. De azért az állam nem lett a társadalomból; mert az életviszonyok egésze egyidejűleg képezi az állam és társadalom testét. Az állam ép oly régi, mint a társadalom.

Mohi az állam és társadalom megkülönböztetése által nagy érdemet szerzett; de egyszersmind téves útra vitte az egész dolgot. A társadalom neki »Mittehvelt« az állam és egyén között. E szerint az államot és az »állami lényt« (t. i. az egyes embert), a kétségtelenül államtalan társadalom közvetítené!

Az ember a maga életviszonyaival közvetlenül éli úgy az államot, mint a társadalmat.

Az életviszonyoknak állami és társadalmi alakulását megvilágítja pl. az angol békebíró birtoka. Ha eladja gabonáját, akkor birtoka társadalmi viszony. De állami viszony e birtok, mint a nobile officium anyagi hasisa. Ez nem feudalismus, mint sokan állítják. A birtoknak nem minden szerepe feudalismus. Ha az állam szolgál a birtoknak (a felségjogok és hatósági jogok: birtokjogok) ez feudalismus. Angliában ennek diametralis ellentéte van: a birtok szolgál az államnak, a nobile officium útján. Itt a birtok nem a közhatalom forrása, hanem gyakorlásának eszköze. Ezt minden életviszonyra nézve ki kellene munkálni: így erősebb lenne az állam, nemesebb a társadalom; s az emberek nem rohannának az érzékiség és önzés útján a communismus felé.

A demokratia eszméje.

»Le chaos se cache aujourd'hui sous un mot: Démocratie.« (Guizot.) Ha a demokratia zavaros fogalom, akkor szükségképpen az arisztokratia is olyan. Az egyik zavar a demagógiának, a másik a junkerthumnak van javára.

Minden eszmét a maga lényegének teljes tisztaságában kell szemlélnünk, elkülönítve attól minden idegen elemet; mint a mértanban az alakokat.*) (Vacherot.) A demokratia tekintetében az ellenkező történik.

Úgy a demokratia magasztalói, mint annak ócsárlói oly jelenségeket sorolnak annak sajátságai közé, melyek ahhoz csak külsőleg tapadnak.

Az arisztokratia igen különböző alakzatokban évezredes történetet mutat föl. A demokratia azonban, eltekintve a hel-lénektől, a múlt század vége felé emelkedett világtörténeti tényező jelentőségére. Az arisztokrátiára nézve kevesebbé forog fenn azon veszély, hogy az arisztokratia egyik, vagy másik világtörténeti alakjának sajátságait általában az arisztokratia lényege gyanánt tekintjük. Az arisztokratia alatt pl. nem értjük a hindu kasztrendszer mindenestül, hanem értjük azon egyetemes vonásokat, melyek minden arisztokráciával közösek. S mégis ily széles történeti alapon sem emelkedhetünk az arisztokratia igazi lényegéhez, ideáljához; s oly dolgokat tulajdonítunk annak, melyek lényegében nem foglaltatnak. Mennyivel inkább ki vagyunk téve ily veszélynek a demokratia tekintetében, melynek története ily széles látkört nem nyújt.

A demokráciának lényegébe fölvesznek oly sajátságokat, melyek annak csak egyetlen alakját jellemzik. Sokaknak mindaz demokratia, a mit az egyesült államokban látnak, ha semmi összefüggésben nincs is logikailag és lélektanilag a demokráciával. Mások mindazt demokráciának vették, a mi Athénben lé-

*) Mikor t. i. a fogalmak tisztába hozataláról van szó. A gyakorlati kivihetőséget ettől jól meg kell különböztetni. Az elsőt az utóbbinak szokták fölládozni, s a gyakorlati nehézséget elvi jelentőségre emelni.

tezett, oly dolgokat is, melyek nem a demokratából, hanem az antik államból, vagy a hellen jellemből származtak.

A demokrata kemény harc által érvényesült. A harc szenvedélye sok oly tetre ragadja az embereket, melyek az általok képviselt eszmével nincsenek összekötötésben.

A demokrata mindeniben szervezi az államot és elismeri az embert. Az arisztokráciával, vagy legalább annak tényleg létező alakjával folyó harcban tehát szükségkép a tömegre támaszkodott. Innen a vád, hogy a demokrata nyers tömeg.

A democraticus szervezet összegyűjti a nyers tömegeből is mindazt, a mit összegyűjteni államilag és társadalmilag érdemes. De ez valami egészen más, mint a nyers tömeg. Azon erőt, mely utat tört a demokratának, nem szabad összezavarni magával a demokratiailag szervezett állammal és társadalommal, mint pl. a feudális arisztokráciát is nagy tévedés volna azonosítani ama vad harcosokkal, kik a népvándorlásban a romai birodalmat lerombolták.

Századunk democraticus kor. Századunk az anyagi érdekek kora. E találkozásból sokan azt következtetik, hogy a demokrata szelleme az anyagi érdek. A demokratát képtelennek nyilvánítják minden ideális lendületre; annak életelve gyanánt a »jól értett önérdeteket« tekintik. A mai történeti környezetből határozzák meg a demokrata egyetemes jellegét, egy század irányából azon eszmét, mely a nemzetek és az emberek évezredek szervezetének szolgáltand hasisul.

A demokrata tiszta eszméje a személyes érdemnek állami és társadalmi elismerése és érvénye, függetlenül a származástól és az ősi gazdagságtól. Logikailag nem lehet a demokratia fogalma sem szűkebb, sem tágabb. Mert logikailag csak két elv gondolható, mely szerint az államot és társadalmat szervezzük; az egyik a személyes érdem, a másik az »ősi erény és ősi gazdagság«. (Tertium non datur.)

Az ősi gazdagsághoz, különösen az ősi birtokhoz erkölcsi erők fűződnek, melyeket minden igazi államférfi fölhasznál. A családi traditio oly légkör, melyből kiemelkedni sokszor majdnem lehetetlen. E lélektani hatalom az alkotmány javára fordítható. Burke szerint az angol főúri családok az angol alkotmány élő archívumai. Ezt általánossá tenni minden állampol-

gári családokra nézve, az aristokratikus szervezet ideálja. Azonban az államot és társadalmat a civilizáció legmagasb fokára a személyes érdem emeli. Az emberiségben rejlő erkölcsi erőkapitális a maga teljességében a személyes érdemen alapuló szervezet által lesz főleg hatályossá. »Proprium opus humani generis totaliter accepti est actuare semper totam potentiam intellectus possibilis, per prius ad speculandum et secundario propter hoc ad operandum per suam extensionem.« — Dante e gondolata: a demokratia.

Bluntschli szerint a demokratia és az aristokratia úgy különbözik, mint a *quantitas* és *qualitas*. Parieu a demokratiaát azokban keresi, a kik számra nézve előnyben vannak, de műveltség és vagyon tekintetében hátrányban. (Mikép lehet ezt összeegyeztetni ugyan Parieunek ama szép mondásával: l'idéal de la démocratie, c' est l' humanité se gouvernant elle-même dans l'égalité et la liberté.« Hisz az önmagát kormányzó emberiség nem lehet más, mint az emberiségi ész uralkodása.)

Plató és Aristoteles óta, a mi kitűnő, az mind aristokratia. Pusztá név az, mely e kétezeréves tévedést okozta. Az »aristokratia« a kitűnők uralmát jelenti. Mi is lehetne tehát a demokratia egyéb, mint amannak ellentéte, t. i. a nem kitűnőknek uralma?

Le kell rántani a szavak fátyolát a fogalmakról. (Berkeley.) Mivel az aristokratia neve a kitűnőséget foglalja magában, ebből még épen nem következik, hogy az minden kitűnőséget magában foglal fogalmilag is. Mivel továbbá a demokratia az aristokratiaának ellentéte, ebből épen nem következik, hogy a demokratia általában a kitűnőségnek is ellentéte.

Téves tehát Aristoteles azon okoskodása, hogy mivel az oligarchia ismertető jelei a származásban, gazdagságban és műveltségben vannak, tehát a demokratia ennek ellentéte lesz, t. i. az alacsony származás, a szegénység és mesteremberi gondolkozásmód. (Handwerksmassige Gesiunung.)

A demokratia mindenütt van, a hol személyes érdem van; a trónon, a pairkamarában, a képviselőházban, a palotában, a gunyhóban. A demokratia a legkisebb kitűnőséget is arányos tekintetbe veszi, de azért a demokratia nem a legkisebb kitűnőség. A demokratia lényegéhez az sem tartozik, hogy a szemé-

lyes érdem alsóbb rétegekből származzék. A demokratia nem az a bálványszobor, melyet egyik egyiptomi király aljas edényből öntetett, s így a közmegegyezés tárgyat köztisztelet tárgyává emelte. A demokratia a sárból is kiemeli az érdemet, de nem ez annak lényege.

Igaz, hogy az aristokratia kitűnőség. Ámde a demokratia is az. Az egyik az ősi erény kitűnősége, a másik a személyes érdem kitűnősége. S az utóbbi a magasabb rendű kitűnőség, mert benne teljesb fényvel ragyog az ember, a nemzet és az emberiség eszméje.

Igaz, hogy az aristokratia qualitas; de a demokratia is az. Csakhogy másforma qualitas. A demokratia a quantitas jellegével csak annyiban bír, mivel az összes népben rejlő kitűnőségeket állami és társadalmi érvényre emeli, és ennél fogva tényleg a kitűnőségek nagyobb quantumával rendelkezik. De hisz az ősi erényt is a nép minden ízében kellene szervezni.

Az egészen természetes, a mit némelyek a demokratia ellen fölhoznak, hogy ez a kimagasló kitűnőségek számát nem növeli. Ez nem nyom a latban a demokratia ellen semmit. A kimagasló alakok száma körülbelül minden társadalomban egyenlő. De feledik, hogy a demokratia emeli azon nívout, melyet el kell érni, hogy valaki kimagasló alak legyen. Athénben nehezebb volt szellemileg kitűnni, mint Rómában.

A demokratia épen nem az a sivatagszerű egyenlőség; épen nem az ἴσον κατ' ἀριθμῶν; épen nem az észnek és tudatlanságnak, a jellemnek és alávalóságnak egyenlő uralkodása. A demokratia a személyes érdem aránya szerint szervezett állam és társadalom: ἴσον κατ' ἀξίαν, sokkal nagyobb mértékben mint akár az ideális értelemben vett aristokratia; mert az embert függetlenül a származás és vagyon külső szerencséjétől, azon helyre állítja, mely őt belső értékénél fogva megilleti.

Semmi sem nagyobb mértékben demokratia, mint az u. n. »észaristokratia«; mert semmi sem nagyobb mértékben személyes érdem, mint a tudomány.

Laveleye szerint a demokratiaának elismert bűne, hogy nem enged hatalomra jutni oly embereket, kik arra legméltóbbak, és azt gyakorolni legképesebbek. Az egyesült államokban

úgymond, az alsóház általán hibás alkatú, míg a senatorok, kiket az államok neveznek ki, csaknem mind kitűnő politikusok.

Hogyan? Hát csak az a szervezetlen tömeg, mely a ma divatozó választási rendszerek szerint képviselőt választ, csak ez a dissoluta multitudo demokratia-e? Ellenben, ha a nemzetben rejő s a származástól független kitűnőséget államilag szervezzük. ez még Amerikában is azonnal átváltozik arisztokrátiává?

Magok a demokraták is hajlandók a demokratia alatt a nyers tömeget érteni, különösen a sociáldemokraták. Csak az anyagi munkát tekintik munkának, úgymond Guizot. leszállítják a munka niveauját, nivellirozzák a munkát és a munkásokat.

Ez nem a demokratia útja, hanem azon társadalmi ábrándé, melynek »sem hősök, sem tudósok« nem kellenek. Valamint a legnemesebb munka leginkább munka, úgy a legmagasb személyes érdem leginkább demokratia.

Idealismus hiányával vádolják a demokrátiát. De lebet-e valami idealisabb, mint a személyes érdem uralma? Minden idők nagy embereinek ez volt ideálja.

Mommsen mondja valahol, hogy a demokrátiának ereje, és mint ő véli, gyöngesége is az idealizmusban van. Az idealizmusnak világtörténeti lendületei egyszersmind a demokrátiának lendületei: hellenismus, keresztyénség s a 18. század bölcsészeti szelleme.

Üzleti szellemmel vádolják a demokrátiát, mert korunk üzleti szelleme csökkentette az arisztokratia hatalmát. De ez nem onnan van, mintha a demokratia tele volna üzleti szellemmel. Lett volna az arisztokratia olyan, mint lennie kellett volna, ám akkor nem ártott volna neki korunk üzér szelleme.

Az üzér szellem lényegileg se nem arisztokratia, se nem demokratia; de előfordult mindkettővel kapcsolatban. Karthago részvénytársulattá degradálta az államot, mint újabban a velencei köztársaság. A kitűnő római arisztokratia tele volt kereskedői szellemmel; ép úgy, mint demokratikus korunk. Lényegileg azonban az üzleti szellem sem a demokrátiában, sem az arisztokrátiában nem fekszik; annyira nem, hogy előtte ép a legmagasb ősi erény és a legmagasb személyes érdem nem bír

értékkel. Mutassunk valamely merőben üzletembernek egy Jeruzsálem falai alatt szerzett nemesi levelet, vagy olvassassuk vele Spinoza könyvét, egyaránt vállat von.

Stereotyp tétel, hogy a demokratia gondoskodik a népiskolákról, de a magasabb tudományt és művészetet elhanyagolja. Persze az illetők (Toqueville) szeme előtt ismét Amerika lebeg. Nem vesznek észre egy mély jelentőségű lélektani tényt. Az amérikai államok, úgyszólván, férfikorban születtek. Az idealismus erejét azonban az ifjúkor adja meg egész életünkre. Ha egy ember bármily magas műveltséggel férfikorban születne, az hihetőleg ép oly rideg, gazdasági lény volna, mint a mai Amerika.

A tudomány és művészet az ó-korban legmagasb niveauját Athénben, »az emberiség e világító tornyában« érte el. A római arisztokratia fölkarolta Mago gazdasági tanait, de különben »a tragoediánál jobban szerette a komoediát, a komoediánál a kötélánczost, a kötélánczosnál a gladiátort« (Mommsen). A római publikumot hidegen hagyták a legelső görög fuvalázók, de mikor regisseurjök utasítása folytán boxiroztak, nem volt vége az ujjongásnak. (Ugyanaz.)

Az angol arisztokratia önmagának emelt egyetemeket Oxford és Cambridge városában.*) A demokratikusabb Németország**) egyetemeket emelt a tudománynak és az emberiségnek.

Mivel a demokratia a legalsóbb orszályaiban is megbecsüli az embert, sokan azt hiszik, hogy a demokratia ép e legalsó osztály. Mivel a demokratia kedveli az egyszerűséget, már a »közönséges« lesz annak mellékneve. Azonban nem Autisthenes rongyos köpenye a demokratia jelvénye. Nem a Plató szőnyegét tápodé Diogenesben nyilvánul a demokratia; Sokrates és Plató egyéniségében sokkal inkább.

A demokratia ellen emelt divatos vádak közül egyike a legsúlyosabbaknak az, hogy a nagy embereket üldözi. Aristides száműzetése fölött folyt a szavazás. Egy írni nem tudó pol-

*) Ép ezt magasztalja Montalembert.

**) Bár Kant szerint a »Tittellanil«.

gár oda nyújtja a szavazó cserepet az általa nem ismert Aristidesnek, kérvén őt, írja föl arra Aristides nevét.

»Bántott téged Aristides?«

»Nem bizony, nem is ismerem azon embert, hanem restelem, hogy mindenütt igazságosnak nevezik.«*)

Íme, mily irigy a demokratia, kiáltják egyfelől. Mások nem maradva adósok, az aristokrátiát sújtják hasonló váddal. Igaza Kantnak van, ki sem a demokrátiáról, se nem az aristokrátiáról, hanem az emberről mondja vagy idézi: »Es sei in dem Unglück unserer besten Freunde etwas, das uns nicht ganz missfällt.« Az irigység és káröröm nem a demokrátiának, nem az aristokrátiának, hanem az emberi szívnek ördöge, mely ellen naponkint, óránként kell küzdeni.

Az igazi boldogság, úgymond Spinoza, pusztán a jónak élvezetében áll, és nem azon dicsőségben, hogy azt mások kizárásával élvezzük. Nem ismeri az igazi boldogságot, a ki azért örül, hogy másoknál boldogabb; »laetitia, quam inde concipit. nisi puerilis sit, ex nulla alia re oritur, quam ex invidia, et malo animo.«

Spinoza e szavaiban találkozunk az irigységnek aristokratikus alakjával. De viszont az emberek hajlandók azért is haragra gyúladni, ha mások valamely előnnyel bírnak, bár ez az előny senkinek helyzetét rosszabbá nem teszi. Ez az irigységnek demokraticus alakja.

Athén száműzte Anaxagorast, halálra ítélte Sokratést. menekülni kényszerítette Aristotelest. Ez mind igaz. De vájjon a demokratia tette-e ezt?

Az antik állameszme következményeit összezavarják a demokrátiával. Az antik állam volt az, és nem a demokratia, mely az emberi nagyságnak szabad fejlődését elviselni nem bírta. Ezt Aristoteles bizonyítja. Különösen a hellen állam oly kicsiny volt, hogy rettegnie kellett az emberi nagyságtól; ez vele semmi arányban nem állott, mint az Argó hajó nem vehette föl Herkulest. A festő, úgymond, nem rajzolja úgy az állatot, hogy egyik láb a kellő arányt meghaladja, ha az még oly szép láb volna is. Tehát minden alkotmányban, a jó alkotmányokban is,

*) Magy. encycl.: »Aristides«

melyek a közjót tartják szem előtt, ily arányt kell tartani, a mit a rendkívüli emberi nagyság megzavarna. Ily rendkívüli embereknek ki szabna törvényt. Azt felelnék, amit Antisthenes szerint az oroszlanok feleltek a nyulaknak, midőn ezek általános egyenlőséget kívántak. A görög állam csak oly nagyságot tűrhetett, a mi többé kevesbbé megvolt az összes polgárokban. A kiváló kalászok kiirtása minden státusalkatban alapelveket képezett. Sőt azt Aristoteles nemzetközi elvvé emeli; s ebben Aristotelesnek minden időben sok követője akadt. Vájjon a diplomatak is, kik ezt más nemzetek irányában tették, a demokratia bűnébe estek?

Az antik állam e zsarnoksága sokkal nagyobb mértékben nyilvánult az aristokráciában, mintsem a demokráciában. Az antik aristokrácia még kevesbbé túrta az emberi nagyságot, mint az antik demokratia; csakhogy az már csirájában megfojtotta, s enélfogva nagyságüldöző zsarnoksága kevesbbé szembetűnő. »Das ganze römische Wesen lief darauf hinaus, die Bürger durchschnittlich zu tüchtigen Männern heran zu bilden, geniale Naturen aber nicht emporkommen zu lassen.« (Mommsen.)

Míg az aristokrácia az antik államnak ezen egyént megsemmisítő tulajdonságát vagy fokozta, vagy legalább nem mérsékelte, addig a demokratia hatalmasan ellensúlyozta azt. Méltán mondhatta Perikies: »a magánembereknek szabad hátskört engedünk mindennapi foglalkozásaikban, nem haragudva a szomszédra, ha valamit kedve szerint cselekszik.«

Innen van, hogy a demokráciában kifejlődött az emberi nagyság, és olykor mutatkozott ezen nagyság ellen, nem a demokráciának, hanem az antik államnak visszahatása.

A demokratia őszinte még bűneiben is, azért elítélik azt. Könnyű összeszámítani, hány bölcsészt üldöztek Athénben. De ki számítja össze, hány lángészt tapodott el csirájában a római aristokrácia?

Már az antik demokráciát a humanitás jellemezte. Athénben ősi hagyomány volt, a civilisatio javait más népekkel közölni. A rabszolgát Theseus temploma még ura ellen is védte. Még az állatokra is kiterjesztették az atheneiek a szelídebb bánásmódot. (Laurent, Hermann.)

Hajdan és ma a vádak nagy része nem a demokráciát,

hanem ennek szervezetlenségét találja. Maga Rousseau is lemond a demokratia kivihetőségéről, mert ez alatt a nyers tömeg önkormányzatát érti, a mi valóban kivihetetlen. Jól jegyzi meg Tocqueville, hogy mint az atyai gondviseléstől megfosztott gyermek az utcán, úgy nőtt fel a demokratia.

A demokratia eszméjének tisztába hozatala végett még két nagy állambölcsészszel kell foglalkoznunk, Platóval, ki az antik demokrátiáról és Tocqueville-lel, ki a modern demokrátiáról szól. A demokratia alatt egyik sem érti a személyes érdemnek állami és társadalmi érvényét.

Plató főtartja a rabszolgaságot; valamint a belien és nem liellen közti ellentétet. Ezzel vége a személyes érdem és az embereszme általános érvényének. De respublicájában a polgároknak demokratikus szervezetet ad. O a demokratikus eszmék első nagy képviselői közé tartozik; bármennyire elitéli is a demokrátiát.

Athén" romlott demokrátiája lebegett szeme előtt. Ezt írja le, a nélkül, hogy a demokrátiának ideálját keresné. Az eszmék bölcsésze itt merő természetrajzi módszert követ. Megelégszik azzal, a mit lát; s ezt erősen kárhoztatja.

Hozzá járul ebhez, hogy Plútónál az antik állam ép oly erős, mint a személyes érdem. S így elitéli az atbenei demokrátiát még akkor is, ha az a valódi érdemet hozza fölszinre, mihelyt ez nem az antik állam által szabott szűk keretben történik.

A demokrátiát oly emberhez hasonlítja, ki játékszere a lelkében szeszélyesen változó jó és rossz hajlamoknak, s hódol a p illanatnyi vágynak; ma dorbézol, holnap vizet iszik; egyszer tornáz, máskor lomhaságnak adja magát.*)

A demokratia a polgárok sokféle életmódja által tarka, mint a virágos szövet; s minthogy Plútónak az életmód a státusaikat; ennél fogva a demokratia az ő szemében az alkotmány zsbivására lesz, a hol mindenki ízlésének megfelelő alkotmány-mintát kereshet magának.

*) Hasonlóképen Guizot szerint is a demokratia kilátást nyújt a jó és rossz indulatoknak: »Cet appel redoutable á ce qu' il y a de plus puissant en bien et en mai dans l' honimé et dans la société. <

Itt az apának nincs tekintélye a gyermekek előtt; itt a tanító liizelg a tanulóknak; itt az öregek az ifjakhoz alkalmazkodnak, nehogy mogorvák, vagy uralomra vágyóknak látszassanak. Itt a rabszolgák nem kevesebb szabadok, mint vásárlóik. Sőt a féktelenség még az állatokra is elragad. Végre a szabadság e túlsága, általános természeti törvény szerint, az ellenkező szélsőséghez, a tyrannisboz vezet.

Plató itt a demokratiát, mint általános féktelenséget írja le. A mit azonban az életmódok sokfélesége- és a rabszolgák helyzetéről mond, annak ma szabadság és humanitás a neve.

Mint később Aristoteles, úgy már Plató is, a szegények uralmában látja a demokratiát. Az a napbarnította sovány szegény a csatában, vagy más fárasztó helyzetben észreveszi, hogy a mellette álló elpuhult gazdag mily gyámoltalan ily fáradalmak közepet; ennek következtében a szegények föllázadnak és megsemmisítik a gazdagok hatalmát. Így keletkezik Plató szerint a demokratia.

Azonban, bár a demokratia a vagyontól függetlenül elismeri a személyes érdemet, mindazáltal ebből épen nem következik, mintha azt csak a szegényben ismerné el. A demokratia nem a szegények uralma. A tudomány hatalmá kívül főleg az ingó javak hatalma mozdította elő újabb időben a demokratiát. A polgári osztály gazdagabb, mint a parasztosztály. Melyik demokraticusabb, melyik aristocraticusabb? Feleljen Riehl, ki a parasztot öntudatlan aristokratának mondja, és az aristokratiát »ein potenzirtes Bauernthum«-nak.

Mindezek daczára Plató respublicáját demokraticus szellem tölti be. »A bölcsészek legyenek királyok, vagy a királyok legyenek bölcsészek.« Plató e tételénél demokraticusabbat soha senki sem mondott. Kétezer év után ugyanezt hirdeti Milton a Salmasius ellen intézett híres iratában. »A természettől az király, ki mások fölött kitűnik bölcsesség és lelki erő által. A természet szerint a bölcs és jó uralkodik a kevesebb bölcs és a kevesebb jó fölött.«*)

*) Milton nem ismervén a parlamenti kormányrendszert, még nem is tudhatta, hogy e nagy elv az örökösödési monarchiával teljesen összeegyeztethető.

Milton ugyanazt mondja, a mit Plató. Tehát vagy Plató is demokraticus elvet hirdet, vagy Milton sem.

A demokratia, mint személyes érdem volt bázisa Pithagoras szövetségének is. De ennek szervezete volt exclusiv, s ennyiben demokratia-ellenes.

De hisz Plató kasztszerű osztályzást akart. Ez csak nem demokratia!

Az meglehet, hogy a platói terv a gyakorlatban kasztrendszerhez vezetne lélektani okokból. De alapelve a személyes érdem. Azok képesek kormányozni, a kiknek véérébe arany tettek az istenek. A harcosok véérében ezüst van; a munkásokéban vas. De megtörténhetnék, hogy az aranytól vas származik. Az ilyent, képességének megfelelőleg, a munkások közé kell küldeni. És viszont, ha a munkások gyermekeiben arany vagy ezüst volna, ezeket a kormányzók, illetőleg a harcosok közé kell fölvenni. Mert isteni kijelentés szerint a város akkor megy tönkre, ha a vas kormányoz. — Ez a személyes érdem uralmának allegóriája.

Plató állama erényszervezet, de nem az ősi erényé, hanem a személyes erényé. Hisz Plató a kormányzók- és harcosokat a családi élettől is megfosztja. A hol százak százaknak mondhatják közösen: »atyám«, »gyermekem«, akiknek »testükön kívül semmi sem sajátja«, a kik mintha egy emher volnának, egy szívvel, egy szájjal ugyanazt dicsérik, ugyanazt ócsárolják, hol van itt, hol van ezeknél akár lélektani, akár gazdasági alapja a családi tradíciók fejlődésének. Platónál minden az állami nevelésen fordul meg. 8 az állami nevelés kifejti a személyes érdemet, de nivellírozza a családi jelleget.

Tocqueville az amerikai demokratiáról irt világhírű könyvet, mely az államférfias gondolatok tárháza. De a demokraciát nem tekinti azon átalakulási processus egésze szempontjából. melynek a demokratia egyik tényezője. Látja a hullámot, mely századunkat viszi, de nem látja a hullámok láncolatát, mely a világtörténeti irányt kifejezi.

A feudalizmus néhány századig az emberiség definitív rende volt, melyben akkor még azoknak is nagy része megnyugodott, a kiknek vállait az leginkább nyomta. De a tudományok ébredése — és a reformációval megindult egy átalakulás,

mely még ma sincs befejezve. Innen korunk elégedetlensége, pessimisticus világnézete.

Montesquieu még ezen átalakulás hajnalát látta, azért tele van műve az emberiséget mozgató nagy eszmék iránt vidám reménnyel. Azóta nagy, fárasztó és véres utat tett az emberiség, s jutalma eddig csak a kemény küzdelem. Korunknak jutott egy nagy átalakulás világtörténeti munkájában a legridegebb, a legsúlyosabb, a legcsüggesztőbb rész. Ilyenkor kitartásra kell buzdítani az embereket. Tocqueville műve majdnem csüggesztőleg hat.

Az ő szeme előtt egészen más kép fekszik, mint a melyet Montesquieu látott. Az emberiség a francia forradalomtól többet várt, mint a mit egyetlen erőfeszítéssel elérni lehet. S a mit egyszerre elérni nem lehetett, annak elérése fölött immár sokan kétségbe esnek. Tocqueville művén elárad a drágán vásárolt csalódás keserű érzete. Látja az emberiség hajóját, a mint küzd a tolongó hullámokkal, látja a távol ködében eltűnő ismert partokat, hová többé visszatérés nincs, ellenben látköréü kívül esik az új révpart, hol egykor állam és társadalom ismét fölhalálódja nyugalmát.

Ily kép ily nemes lélekben szükségkép fájó érzést kelt. Már neki az élet »nem öröm, de nem is fájdalom«. E mondás azonban mégis csak egy fájdalmas megnyugvást jelent. Kern ez az ember rendeltetése. Jól mondja, hogy az élet kötelesség; de nem ily örömtelen kötelesség. Korunk pessimismusa azonnal elenyészne, ha látnák az [emberek azon átalakulásnak, melyben élünk, egész irányát. Az irány, melyben századok óta gyorsabban haladunk, mint hajdan, és pedig haladunk életviszonyaink belső ereje és fejlődési törvényei által, az, hogy mindenki annyit nyomjon az állam- és a társadalomban, a mennyit ér. Ily irányú fejlődés nem ok arra, hogy a világot komor színben lássuk.

Tocqueville a demokratiának csak egy világtörténeti töredékét veszi alapú. És ép e töredék elég zűrzavaros. Ez annyi, mintha a legnemesebb borról ennek forrongási stádiumában hoznánk Ítéletet. Így oly dolgokat is bűnül ró a demokratiának, melyek éppen nem tartoznak a demokratia lényegéhez, hanem részint ennek mai forrongási stádiumához, részint

azon történeti környezethez, melyben a forrongás épen végbe megy. Azt mondja, és ebben igaza is van, hogy ő Amerikában többet látott Amerikánál. De az is megtörtént, hogy a demokrácia fogalma alá többet sorolt a demokráciánál. Laboulaye méltán tiltakozik azon állítás ellen, mintha a demokrácia a tudományt csak annyiban becsülné, a mennyiben hasznos. »Csaknem minden nézetét elfogadnám, úgymond, ha Amerikát olvasnánk ott, a hol ő demokráciát ír.«

Tocqueville téves diagnosisa nagyon veszélyes orvosság alkalmazására vezethet. Igaz, vannak demokráciák, kiknek méltán szemére lobbantja Vacherot, hogy »minden civilizációt reducálnak az industriára«. De ezen emberek nem is képesek irányt adni a demokrácia világtörténeti fejlődésének.

»A demokráciában, állítja Tocqueville, a tudományok csekélyebbek, a tudatlanság ritkább.«

Az igaz, hogy a valódi demokráciában a tudatlanság ritkább. De nemcsak a műveltség legnagyobb mérvű elterjedése, hanem a tudomány legmagasb csúcsai is, úgy logikailag, mint lélektanilag demokráciás jelenségek. Ahol a személyes érdem semmit sem nyomna, oly társadalomban ki fogna egy egész életet a tudománynak szentelni?

III.

A demokrácia szervezete. *

»Semmi sem veszt el biztosabban a nemzeteket, mint az, ha szavakkal és látszattal fizettetik ki magukat.« (Guizot.) Szervezet nélkül a demokrácia pusztá »szó,« pusztá »látszat.«

Korunk rendszerint csak a felületen szervezi eszméit különösen így tesz az állam körében. A társadalomban az önzés az, mely olykor az eszmék szervezetét mélyíti. Ma felületesebb szervezésekkel találkozunk, mint bármikor (papirosalkotmányok), pedig intesivebbnek kellene lenni minden szervezetnek, mert az életviszonyok is intesivebb fejlődéssel bírnak. A mely elvet, vagy elveket a szervezés alapjává tettünk, ősi erényt, személyes érdemet, azon elv, vagy elvek szerint a szervezendő Organismus minden ízében fölmunkálendő; azon elvnek, vagy

elveknek a szervezett Organismus minden atomját át kell sugározniok.

Az állam és társadalom saját elvek szerint élő két Organismus, melyek azonban pusztán alakilag különbözvén, egymástól el nem választhatók. Nem lehet elválasztani a demokráciának állami és társadalmi szervezetét sem; megkülönböztetni azonban kell.

A demokráciának közjogi szervezete ugyan tisztán állami. De szervezni kell a demokráciát az erkölcsi, szellemi, és gazdasági életviszonyokban is mind államilag, mind társadalmilag. A nők a demokráciának állami szervezetéhez is tartoznak, vagy legalább kellene tartozniok (mit Vacherot méltán kiemel), de ők politikai joggal nem bírván, a demokrácia közjogi szervezetéhez nem tartoznak. Ma, mikor a demokrácia oly hatalmas, ha ezt az életviszonyokban az állam szempontjából is nem szervezzük, el kell veszni az államnak. A demokrácia az államban pusztán közjogi váz legyen-e, s a társadalomban mindent magával sodró áradat?

A demokráciának állami és társadalmi szervezése bár ugyanazon életviszonyokban, mindazáltal lényegileg különböző elv szerint történik. Ha ez elvek összeütköznek, a társadalom enged az államnak.

A demokrácia állami szervezése két főfeladatot foglal magában. **E l ő s z ö r :** a nemzeti gondolkodás-, akaratnak és cselekvésnek személyes érdemen nyugvó elemei mindenütt, a palotában és gunyhóban összegyűjtendők, és a nemzetnek állami, azaz: személyes egységébe foglalva, hatályossá teendők, részint a központon, részint az önkormányzatban. **M á s o d s z o r :** A nemzet eszméje által áthatott személyes érdemet folytonos fejlődésben kell tartani, előmozdítani, s a hol nem létezik, fölébreszteni. E kettő együtt az állami értelemben vett demokrácia. E szervezetben a princípium materiale a személyes érdem. A princípium formale a nemzet eszméje.

Tehát államilag a demokrácia a nemzetéleletet szervezi a személyes érdemben. Az arisztokrácia ugyanazt szervezi az ősi erényben. Csak e két elv, személyes érdem és ősi erény együtt vezethet gazdag, erős és teljes nemzeti életre. A nemzet a maga

személyes fejlődésének teljességét sem kizárólag a személyes érdemben, sem kizárólag az ősi erényben nem manifesztálhatja, hanem csak e kettőben együtt.

Azonban a műveltség terjedtével a személyes érdem sokkal több nemzeti életet képes kifejezni, mint az ősi erény; föltéve, hogy a személyes érdemet a divatos kosmopolitismus meg nem mérgezi, a mely veszély ellen az ősi erény hatalmas ellen-szer. De nem ily ellenszer a Junkerthum, a mely a görögöktől és rómaiaktól máig mindig és mindenütt a legfrivolabb kosmopolitismus jellegével birt; és közelebb érezte magát a külföld hasonló rangbelijéhez, mint saját nemzetének polgára vagy parasztjához.

Yalamint a demokratia állami szervezetének abszolút elve a nemzetszemély, úgy a demokratia társadalmi szervezetének abszolút elve az egyéni személy. Az életviszonyokat a társadalomban az egyéni én tölti be, mint az államban a nemzeti én. Azt tapasztaljuk, hogy némelyek a társadalomban a magok egyéniségével jelentékeny és számos életviszonyokat betöltenek, s valódi társadalmi hatalmat képezve, irányt adnak a társadalmi fejlődésnek. Ellenben mások csak kevés és jelentéktelen életviszonyokat töltenek be a magok egyéniségével, mint a kis bokor a hatalmas fa mellett, csak keveset bírnak assimilálni az életviszonyok talajának elemeiből, és nem bírnak társadalmi uyomatékkal.

Ha azon arányt, mely szerint a társadalomban az egyéni személyek az életviszonyokat betöltik, a személyes érdem határozza meg, akkor létezik a demokratia társadalmilag. E fogalom össze nem zavarandó az u. n. social-demokrátiával, mely egyik társadalmi érdeknek, t. i. az anyagi munkának iuvásiója az államba. — Ha az említett arányt az ősi erény határozza meg, akkor van társadalmi értelemben vett aristokratia. Ha pedig oly tényezők határozzák azt meg, melyek sem a személyes érdem, sem az ősi erény kategóriájához nem tartoznak, akkor a társadalom ily tényezői mégis annyiban igazoltak, a mennyiben vagy az ősi erényt, vagy a személyes érdemet előmozdítják; pl. az örökjog. Ellenben, ha az ember társadalmi nyomatékát oly tényezők határozzák meg, melyek sem ősi, sem személyes erényt nem képeznek, sem ezeket elő nem mozdítják,

sőt talán csökkentik és kiirtják, akkor nincs sem aristokratia, sem demokratia, hanem van jogtalanság és immoralitas.

A demokratikus társadalom mindenkit azon helyzetbe juttat, hogy saját személyes képességeinek teljes kifejlődését eszközölhesse, s így emberi rendeltetését betölthesse; s a megnyiben ezen rendeltetés megghiúsul, ez csak az illetőnek saját hibájából, vagy természetokozta szerencsétlenségből, szóval a társadalmi fejlődés törvényeitől különböző körhöz tartozó okból történhetett.

A demokratikus társadalom tehát orvosolja a sociális bajt, de azért épen nem socialismus. Az igaz, hogy nem is »az erszénybe zárt sziv.«

A demokratikus államszervezés, és a demokratikus társadalom szervezés kifejtett vezérelveit a legondosabban meg kell különböztetni. Korunkban sokan az államot akarják demokratikus társadalommá szervezni; a nemzetszemély helyett az egyéni személyt teszik a demokratia állami szervezetének alapelvévé. Innen erednek már Rousseau-nak demokratikus tévedései, a ki mindig a népet emlegeti, de mindig csak egyeseket lát.

B. Eötvös kimutatta, hogy az ily demokratia (ha ugyan szabad azt így nevezni), szükségkép communismusra vezet. Ha ugyanis az államot az egyesek prédájává akarják tenni, és pedig egyenlő arányban (mert hisz e kettőben áll nekik a demokratia), akkor a gazdasági javakra nézve is teljes egyenlőséget kell létesíteniük, mert haszontalan a szavazati egyenlőség, míg a nagyon hatalmas ezen egyenlőséget minden pillanatban felforgathatja.

A demokrátiának ily egyoldalú társadalmi szervezése kioltja a nemzet és az emberiség személyes életét; minden magas!) összélettől elszigeteli az embert, ki már csak »enpassant« élvezi a föld gyönyöreit, hogy nyomtalanul eltűnjön, mint az állatok. (Guizot.) S így a demokratia azon neme, melyet Rousseau egy isteni népnek szánt,*) valóságban az állatokhoz vezetne, ha mindjárt ezen az utón — mint Rousseau — az ég felé emelt tekintettel haladnánk is.

*) »S' il y avait un peuple de dieux, il se gouvernerait démocratiquement.«

A demokratia szervezése alatt sokan a demokráciának megkötését, gyengítését értik. »Nem kell gondolni, mondja már Aristoteles, hogy az demokratikus, a mi az államot legnagyobb mértékben demokratikussá teszi; hanem az, a mi azt hosszabb időre azzá teszi.« »1. Napóleonnak, úgymond G-uizot, sokat köszön a demokratikus Franciaország« s pedig »vájjon volt-e valaha kormány, a mely keményebben bánt volna a demokráciával, és ennek kedvencz eszméi és szenvedélyei iránt kevesebb szivességet tanúsított volna?«

Igaza van e nagy állambölcseleknek akkor, ha a demokratia alatt a szokásos fogalomzavar, s különösen a nyers tömeg értetik. De a demokráciát, mint személyes érdemet, nem azért szervezzük, hogy azt megkötözzük. Inkább a szervezet által a személyes érdemnek erejét a legmagasb fokra emeljük a nemzeti életben.

Minden polgárt oly arányban illet politikai jog, a mely arányban benne a nemzet gondolja és érzi önmagát. Vagyis a nemzetet, mint activ államalanyt csak a többes szavazat útján lehet szervezni. Egyenlő szavazati jog fölosztatja a nemzetet az egyénekben; érdekképviselő a társadalmi körökben. Többes szavazat foglalja össze a nemzet személyes életében úgy az aristokratikus, mint a demokratikus erőket. A demokratikus szervezet szerint minden polgárt politikai hatalom azon arányban illet, a melyben a nemzet ezen polgárban, ennek személyes érdemeinél fogva, él. Legyen általános szavazat, de arányosan. A hol még csak ébreszteni kell az állameszmét, ott a politikai jog legkisebb mértéke alkalmazandó.

Ha két-állampolgár egyenlő jó hazafi, akkor a nemzet-személy nagyobb quantuma abban lakik, a ki magasb műveltséggel bir közülök. Egy hazafias tudósban több nemzeti ész van, mint sem egy hazafias parasztban. Az értelmiség tehát a többes szavazatnak egyik alapja, de nem az abstract értelmiség, hanem a nemzeti ész által áthatott és a nemzet szolgálatában álló értelmiség.

Mill a többes szavazat útján nem a nemzetet szervezi az egyénben, hanem az egyéni életet az államban. A többes szavazat által radikális individualismust visz a képviselői rendszerbe. A hibás elv annál nagyobb baj, minél inkább szervez-

zik azt. Az individualizmus a mai szervezetlen barbar alakjában nem árt annyit az államnak, mint ártana a Mill által adott tökéletesb alakjában. Az abstract értelmiség, mint társadalmi hatalom, a társadalomban irányadó. Az államban az értelmiség, mint a nemzeti ész nagyobb foka, bir nyomatékkkal.

Plato szerint az állam csak a kormányzók által bölcs, csak a karczosok által bátor. Ez lenne a legbureaukratikussabb állam. Ily államban a nemzeti ész és a nemzeti bátorság nagyon gyenge lábbon állana. Szervezni kell ezeket minden állampolgárban. Az állam bölcs és bátor, összes polgárai által. Némelekben a nemzeti ész ragyogó nap, másokban szerény mécs. Amazokat illeti a legnagyobb, de nem exclusiv befolyás. E millió szerény mécs együtt egy nagy egészben szervezve, a napfényvel vetekedik. Ha a nemzeti ész minden állampolgárban lakik és szervezendő, még sokkal inkább áll ez a nemzet erkölcsi erejéről.

Sokan a demokratia lényegét a titkos szavazásban keresik, s pedig igen régóta. A római demokratia panaceája is, úgymond Mommsen, a titkos szavazat volt. (L. gabinia, cassia, papiria.) Valóban szerencse, hogy oly demokratikus tekintély, mint Mill, kivételt képez, és a titkos szavazás belső rosszására mutat.

Itt nem általában bármiféle szavazásról van szó, hanem épen csak a nemzetképviselőlet constituálása végett történő szavazásról. Minden más szavazás tulnyomólag mathematicai processus. A képviselőválasztás akaratfejlődési processus. Rendeltetése nem az, hogy a polgárok akaratát számláljuk, hanem az, hogy a polgárokból a nemzeti »én« gondolkodását és akarását közvetítsük. Ez nem számtani, hanem lélektani processus.

A titkos szavazás ellen fölhozható nagyfontosságú érvek ezen értekezés keretébe nem tartoznak, kivéven azon egyet, hogy az a nemzet személyes életének szervezetével elvileg ellenkezik. A nemzet személyes élete nem szervezhető egymástól elszigetelt polgárokból. A kényuralom mindenféle alakjai ezt nagyon jól tudták mindig; s azért a polgárokat egymástól elszigetelni iparkodtak. »Dans les états despotiques chaque maison est un empire séparé.« (Montesquieu,) Ha a titkos szavazat alapszelmjét keresztül vinnők az államszervezetben, ugyan-

ez lenne az eredmény. A titkos szavazat, a mennyiben valóban titkos, annyiban elszigetel.

Valamint a demokratia eszméje, úgy a demokrat. állam-szervezet is valódi bűnbak gyanánt szolgál, melyre minden politikai fogvatkozást vissza lehet vezetni. Így vádolják a demokrátiát bizonyos államtalansággal.

Már említettem, hogy az állam személyes élete csak akkor teljes, ha a nemzetet mind a személyes érdem, mind az ősi erény alapján szervezzük. És pedig mind a kettő alapján minden ízében. Ez az ideál.

De vegyük mind az aristokrátiát, mind a demokrátiát úgy, a mint azok a történetben tényleg eddig jelentkeznek. Vájjon hol több az állam, a hol néhány százezer emberben él, vagy a hol milliókban?

Ellenvetik a népsouverainetást, mely a polgárokban fölcsatja az államot. De a betegség, mely a népsouverainetésben nyilvánul, a demokr. és arist. államnak közös betegsége. Neve: egyéni uralom. Az aristokrátiában mint feudális muszli oszlatta föl az államot, a demokrátiában mint népsouverainetas teszi ezt. A népsouverainetas valóban nem egyéb, mint demokratizált feudalismus. És a feudalismus. ez a seigneurök népsouverainetása. S vájjon az egyéni uralomnak melyik alakja, az aristocraticus, vagy a demokriticus, oszlatta föl nagyobb mértékben az államot? A mai »porrá zúzott egyén-halmaz« elnyelte-e valahol az államot annyira, mint a középkori családhalmozat? Csak egy tény. Volt idő, a mikor Franciaországot másfélszáz souverain család képezte. A francia nemzet, a francia állam nem volt sehol. »Ki tett téged gróffá?« »A ki téged királylyá.« Az államhatalmat sehol a demokratia ennyire lábhal nem tapodta. Rousseau eszméi fojtogatják az államot (t. i. a nemzetállamot), de Haller eszméi megölik azt.

A kormány gyengeségét is a demokratia bűnei közé iktatják. Már Plató »politikus«-a szerint a demokratia legkevesebb jóra és legkevesebb rosszra képes. Mások ép ellenkezőleg a demokrátiában a numericus majoritás zsarnokságát látják. Montesquieu szerint pedig »a nép mindig uagyonok, vagy nagyonkevés actiót fejt ki. Néha százezer karral mindent fölforgat. néha százezer lábhal csak úgy megy. mint a férgek.«

Azonban mindez csak azon »egyhalmazról« áll, mely az antik népgyűlésekben, és a modern választókerületekben szerepel; áll a »Kopfzahl« politikáról; de épen nem a demokratiailag szervezett nemzetelanyról.

Némelyek bűnül rójják a demokratiának, hogy alulról fölfelé akar kormányozni. Mások pedig épen ezt követelik a demokratia számára.

Annyi bizonyos, hogy az alulról fölfelé kormányzás absurdum. Az egész kormány szervezetben személyes egységnek, gondolat- és akarategységnek kell lenni. A mit a falubíró tesz, azt is az egész kormányzati organismus, mint egy személy teszi. Épen a fölülről lefelé irányuló processus egyik lényeges különbség az államigazgatás és törvénykezés közt. (Rössler.)

Azonban ez épen nem azt jelenti, mint sokan hiszik, mintha a nemzet pusztá kormányzati tárgy volna. Épen a nemzet az, mely önmagát fölülről lefelé kormányozza. Mert hisz a nemzet van az államban fönt, lent és mindenütt. Némelyek azt hiszik, csak lent van; s így a mit a nemzet tesz, az mind alulról jó. Lent csak a dissoluta multitudo van, melynek önkormányzatát Rousseau óhajtja, de kivihetetlennek véli.

Nem is jelent a fölülről lefelé kormányzás centralisatiót. Hanem jelenti azt, hogy az önkormányzatnak is a nemzet személyes élete által áthatva kell lennie; tehát az önkormányzat egyik alakja és nem ellentéte az államigazgatásnak. Nem helyi érdek az önkormányzati ügy, hanem helyi viszonyok szerint elintézendő államérek.

A demokrátiát a nobile officiummal is ellenkezőnek tartják. Már Aristoteles a demokratia sajátása gyanánt hozza föl, hogy ott, a mennyire lehet, díjat kap a gyűlés, a bíróság, a hivatalnok. Újabban, Parieu szerint, a demokratiának sem az ingyen hivatal, sem a nagy fizetés nem felel meg.

Azonban nobile officium nélkül sem aristokratiailag, sem demokratiailag nem szervezhető a nemzet, mint activ államalany, hacsak nem látszólag és a felületen. Ha azt akarjuk, hogy minden állampolgárban éljen a nemzet, akkor kényszerítünk kell minden állampolgárt arra, hogy ingyen tegyen valami politikai munkát. A nemzeti életnek ez az egyetlen útja

úgy a személyes érdemben, mint az ősi erényben. Laugyosvizszerű önkormányzat csak az önkormányzat gyarlóságaival bír, sőt ezeket fokozza. Machiavellitől sokat tanultak az emberek, a mit nem kellett volna. De egy vonását, mely politikai, s történeti műveit, diplomatai s magánleveleit egyaránt jellemzi, az intenzív, határozott politikát, a kitűzött célra irányuló vasenergiát, ezt nem tanulták meg. Csak nagy jellemek tudnak nagy dolgokat véghez vinni jóban és rosszban, állítja Plató. Az emberek sem egészen jók sem egészen rosszak lenni nem tudnak, panaszkodik Machiavelli. Hát vajha egyáltalán ne lennének rosszak! Romlott emberekből államilag activ nemzetalanyt szervezni nem lehet.

A nobile officiumtól senki se féltse a tudományt. A jurybe is bevitték az angolok a szaktudományt, a jogtudós bíró által. Az államigazgatási önkormányzatba ép így bevihető az. A népeletbe vitt szaktudomány egyedül bír állami értékkel. — Az önkormányzati köteleesség teljesítése végett a legszigorúbb felelősséget kell alkalmazni. Meg kell tanítani a polgárokat, hogy az önkormányzat se nem játékszer, se nem magánérdekek küzdőtere, hanem komoly és kemény állami munka.

Az is tévedés, hogy a nobile officium a népeleten kívül van. Hát az angol békebíró, az angol jury, kívül van az angol népeleten? A burokratia az, mely a népeleten kívül van, a burokratia, mely kiszabja a ruhát, de nem talál belé való testet. (Bagehot.) Nem szabad feledni azon mondást: »Nagy Frigyes vesztette el a csatát Jenánál.« »A burokratia, mely pillanatnyi sikere fölött elbízza magát, és saját érdemeit csodálja, a legfelületesebb kormányzás.« (Bagehot.)

Az intézmények sikere, úgymond Guizot, az emberektől függ. Hozzáadhatjuk ehhez, hogy az emberek viszont életviszonyaiktól függnék, habár nem absolute, de mégis jelentékeny mértékben. Tehát a demokrátiát nemcsak közjogilag, hanem az életviszonyokban is kell szervezni.

A demokrácia mind monarchiában, mind republikában a nemzetnek és egyénnek szabadságát jelenti. Minden szabadsághoz azonban értelmiség, erény és bizonyos jólét szükséges. A tyrannok már Aristoteles elbeszélése szerint azon elvet követték, hogy a népet koldussá és aljas gondolkozásúvá kell

teni. Az erkölcsi demoralisatio még a nyomornál is hatalmas) szövetségese a kényuralomnak. A heroismus a nyomorban, jól jegyzi meg Vacherot, nem épen ritka jelenség a népek történetében. De az erkölcsi corruptio mindig és kivétel nélkül öl. Az értelmiség hiánya is képtelenné teszi a népeket a szabadságra; s ha a szerencse összetörné is tudatlan emberek igáját, Tacitus szavai szerint »magis sine domino, quam in libertate« lenének.

Az értelmiség bár a demokratiának mind állami, mind társadalmi szervezetéhez szükséges, mégis nem esik egészen azonos elvek alá, mind a két szervezet szempontjából.

Arra, hogy a személyes érdem a társadalomban érvényre jusson, csak bizonyos abstract értelmiség szükséges. Ellenben a nemzetnek a személyes érdem alapján való szervezetéhez a nemzeti gondolkodás által áthatott értelmiség kell.

A társadalom érdeke az, hogy a kormány az intelligentiát mindenütt egyformán mozdítsa elő. Az állam érdeke viszont az, hogy az intelligentia fegyvereivel oly városok és vidékek népessége ruháztassék föl, melyekről tudjuk, hogy e fegyvereket a haza javára basználandják; a hol tehát vagy már erős az állameszme, vagy legalább alaposan remélhetni, hogy az intelligentia terjesztése által fölbresztetik.

A demokratia társadalmi szervezete azt kívánja, hogy az embereket emberré képezzük. A demokratia állami szervezete szerint azokat polgárokká is kell képezni.

A classicus képzés (litterae kumaniores) mind a társadalmilag, mind az államilag szervezett demokratiának, mind az ember, mind a polgár eszméjének leghatalmasabb előmozdítója. Fájdalom, ma sokkal könnyebb érvényesülni reálképzettséggel. Ez a demokratia ideáljától való eltávozás.

A reális irány, mint Vacherot megjegyzi, csak jó functionáriusokat ad; de nem olyanokat, a kik bírnak a »Science humaine«-nel.

A classicus szellemnek elárasztása a népéleten a reál hivatásokat is ethikailag emeli. A reál irány csak gazdasági funkciót teljesítsen a népéletben. A lélektani és ethikai hatást a classicusoknak kell gyakorolni.

A demokratia az ember eszméjének elismerése. A közép-

koriján a földhöz kötött jobbágy is több volt, mint az »ember«. Ma az ember több, mint bármely emberi méltóság. Ez korunk legszebb vonásai közé tartozik. De óvakodjunk az ember istenítésétől. Az istenben való bitet és reményt ne cseréljük föl az emberben való bit és reménnyel. (Guizot.)

Mint, Guizot szerint, Franciaország békéjének, úgy a demokráciának is erkölcsi basisa a vallásos, a családi, a politikai szellem.

Korunk legszerencsétlenebb vonásai közé tartozik, hogy minden haladást ellentétbe hoznak a vallásossággal, s így a demokráciát is. Ez eljárás egy világtörténeti félreértésen alapszik. A tudást és a vallást egymás ellenfelévé tették. Csak a tudás és bit egymásnak ellenfelei. Nem oly ellenfelek, melyek az emberi lélekben egymást kizárják. A bit csak úgy lehetne az emberben abszolút, ha a tudás semmi volna. És a bitet csak úgy lehetne az emberi lélekből teljesen kiküszöbölni, ha az ember minden-tudással bírna. De annyiban mégis ellenfelek, hogy a tudás terjedése a bit birodalmának megszorításával jár. Ezen ellentét konkrét világtörténeti alakja, fájdalom, a tudás és vallás ellentétévé fajult. Logikai fonákság már azért is, mert a tudás az ismeretnek alakja, a vallás az ismeret tartalma.

A vallásnak is, mint minden ismeretnek, két fejlődési pbasisa van: a bit és tudás. A tudás tehát nemcsak nem ellentéte a vallásnak, hanem inkább a vallás ép a tudásban éri el fejlődésének legmagasb fokát. Tehát ép az önálló gondolkozás, mely a demokrácia alapvonásai közé tartozik, vezet a legmélyebb vallásossághoz.

A p o s i t i v vallások, felekezetek, egyházak léte sem ellenkezik a demokráciával, mint ezt Vacherot erősen állítja; azt hozván fel, hogy minden felekezetnek elve a tekintély, vagyis a szellemnek szolgaságra vetése. Már pedig, úgymond, szabadság a szabadságot, szolgaság a szolgaságot mozdítja elő. »Pour agir librement, il faut penser librement.«

Azonban nem szolgaság az, h önként hódolnak a tekintélynek olyanok, kik arra szorúlnak. Az egyházak és felekezetek csak akkor ellenkeznének a demokráciával, ha a szellem szabad fejlődését leigáznák üldözéssel; a mit hajdan tettek, de

már nem tesznek. Ellenben a szellemi anarchia és erkölcsi dissolutio kikerülése végett szükséges, hogy mindazok vezettetsek, akik erre szorulnak. A legtöbb embernél túlnyomó nemcsak vallási téren, hanem minden ismeretre nézve a hit, a lélek mindenoldalú összhangzatos kifejlődéséhez pedig minden embernél tartozik.

A demokráciának a gazdasági viszonyokban való szervezésére nézve is számos téves nézettel találkozunk. Montesquieu frugalitást, egyszerű, kisszabású gazdasági viszonyokat követel a demokráciában.*) Részben az egyenlőség kedvéért. Minden polgárnak ugyanaz legyen öröme, reménye. Részben pedig mély lélektani okból. A szerzetesek mért szeretik annyira rendjüket? Mert, úgymond, szabályzatuk az emberi szenvedély minden más tárgyától megfosztja őket. Fönmarad az emberi szenvedélynek ezen egyetlen tárgya, t. i. maga e szabályzat. Ezen antik úton akarja ő ma is előmozdítani az erényt, hazaszeretetet.

Montesquieu szeme előtt csak az antik demokrácia lebegett, s így nem csodálhatjuk, hogy az antik állam sajátosságait a demokráciáéval összezavarta. Meglepőbb, hogy napjainkban is vannak nagynevű államtudósok, kik a »demokratiai egyenlőség« (t. i. materiális, külső egyenlőség) kedvéért a vagyoni különbségeket lehetőleg nivellírozni, e végett a szabad fejlődést bilincsbe verni, s a mi a szabad fejlődés föltétele, a római tulajdont kiküszöbölni kívánják.

Volt már a tulajdonnak más alakja is! mondják; pl. Mózes törvénye szerint, vagy még ma is a szláv községben, sőt egykor minden népnél.

Igaz. De volt a családnak is más alakja. Vájjon visszajárunk-e itt is a régihez? A civilizáció első nagy győzelme Bagehot szerint az, hogy a laza családi élet, mely az anyai ágat emelte érvényre, legyőzetett fejlettebb családi élet által, mely t. i. az atyai ágat követte.

A családi élet fejlődése a civilizáció fejlődése. De a tulajdon fejlődése is az. Sőt e két fejlődés egymással összefügg. A családi szeretetnek intenzitását rendkívül növeli az, hogy

*) Legfőlebb a kereskedő állam kivételével.

családunk jólétéért egész életünkben küzdünk. Térjünk csalt vissza a tulajdon ősi alakjához, gondoskodjék csak a törzs, a község családunkról, azonnal kevesebbet foglalkozunk nőnk, gyermekeink sorsával és ennél fogva kevesebbé is szeretendjük őket.

Ép a római tulajdon a demokratia lényeges kelléke; mert legnagyobb érvényt szerez a személyes érdemnek. A társadalmi viszonyok mozgékonyasága kedvez a személyes érdemnek. A tulajdont megkötni annyi, mint a személyes érdemet megkötni. Nem a vagyoni különbségek megszüntetésére kell törekednünk, hanem arra, hogy a vagyoni különbségek az élet szabad fejlődése alapján a személyes érdem kifejezői legyenek annyira, a mennyire ez az emberi viszonyok körében lehetséges.

Az élet szabad fejlődése alapján. A demokratia a társadalmi kérdés megoldása. A társadalmi kérdést nem a létező társadalmi törvények zsbasztása, hanem minél egyetemesb, minél teljesb hatálya orvosolja. A mai bajokat eme fejlődési törvényeknek csak félig-meddig való hatálya okozza. Az eddig követett irányban »előre«. E jelben győzend az emberiség. A társadalmat a társadalom b ó l és nem a társadalom ellen kell gyógyítani, és lehet. A munkás helyzete évezredről-évezredre javult. Világtörténeti symptoma az, hogy az alsóbb osztályok ma függetlenebbek, mint néhány évtized előtt. (Mill.) Évezredek következetes irányában jövőre is bizhatunk, ép úgy mint a csillagok évezredes szabályosságában. A középkort csak azért látjuk rózsaszínben, mert távol van. (Gerstner.) Sismondi meghatóan kifejti, mennyivel ridegebb ma a gazdasági törvények zsarnoksága, mint volt hajdan az embereké. Feledni látszik e nemes szívű író, hogy a törvények zsarnoksága a szabadság kútforrása; mert a bol a törvény zsarnokoskodik, ott a zsarnokság elvileg már megszűnt. Hellwald persze ma is annyi szolgaságot lát, mint hajdan, csakhogy más formában. De Hellwald sok igazság tárgyilagos elismerése mellett, viszont a napot is letagadja az égről, ha ezt kívánja az ő rendszere; t. i. a történetnek, mint a természetörök vad játékának felfogása.

Az, hogy ma van társadalmi kérdés, javulást jelez. A rabszolgaság, a földhöz kötött jobbágság nagyobb

társadalmi baj volt, bár akkor nem volt társadalmi kérdés.

Egykor a rabszolgaság volt szükséges, hogy az emberiséget munkára nevelje. (Comte Ágost.) Ez többé nem szükséges. De mindig erősen ható tényezők kellene az embereknek komoly munkára ösztönzése végett. »Si nullus ex se metus aut spes, et securi omnes aliena subsidia expectabunt, sibi ignavi« nobis (t. i. az államunk) graves«. Tiberius e szavai Tacitusnál, az emberi természet lényegéből merítvék. A római tulajdon mellőzői a munkaöszton tényezőit gyengítve, hanyatlást okoznának. Nem ember, ki embertársa szenvedését nem érzi. De ne a barbar korból hozzunk a sebekre balzsamot. Előre! A társadalom létező élettörvényei szerint kell kivívni, hogy mindenkinek legyen »ex se metus aut spes«. Az utóbbi is! »A fölfelé irányuló társadalmi mozgalom« akadálytalansága, ez az igazi demokratia, mely civilisál, és nem a vagyoni egyenlőség, mely a vad emberek állapota.

Ily demokratia nem valamely még ezentúl fölfedezendő varázsszer által fog keletkezni, hanem az értelmiségnek emelése és terjesztése által. A tudományok emelése és a tudományok népszerűsítése, ez a demokratia útja, ez a társadalmi kérdés megoldásának útja. A nemzet sohasem fog állni tudósokból, de lehetséges azt kivinni, hogy »mindenki értse meg azon állást, melyet a nemzetben elfoglal, a nemzet az emberiségben, az emberiség a mindenségben«. »Démocratie, c'est démopédie.« Igaz. De ép oly mértékben demokratia a tudományok m a g a s !) fölvirágzása. A tudomány mindenütt demokratia, a hegycsúcson és a völgyekben.

IV.

A kifejtett elvek bírálalos alkalmazása a demokratia világtörténeti fejlődésére és alakzataira.

A demokratia alakjai szigorúan a természetrajzi módszer szerint megállapítandók; vagyis a kérdés nem az, hányféle demokrátiát lehet kigondolni, hanem hányféle demokratia létezett, vagy létezik valóban.

A demokratia világtörténeti fejlődése rendszerint csak

a statusaikat kategóriája szempontjából világtörténetileg meg. Ezen eljárás szerint az antik és modern demokrácia kime-
 ríti a demokrácia történetét. Napjainkban azonban fontosabb
 a demokráciai elv, mintsem a demokrácia statusaikat. Ennél-
 fogva a demokrácia történetének súlypontjává azon kérdést
 kell tenni, vajjon a személyes érdemnek a születéstől és vagyontól
 független érvénye mennyiben létezett államilag és társadalmi-
 lag, különböző korszakokban és népeknél.

E két kérdés ugyan el nem választható, de hogy
 azok megkülönböztetése mily fontos, annak bizonyítása végett
 — demokrácia korunktól eltekintve — elég arra utalni, hogy
 a középkori egyház a demokrácia elvnek sokkal hatalmasb fej-
 lődését foglalja magában, mint a demokrácia statusalkattal bíró
 Athén. VII. Gergely szerepe a személyes érdemnek oly dia-
 dala, melyhez hasonlót az antik világ föl nem mutathat. A de-
 mokratia a szellemi világrend uralma a fizikai fölött; s bár
 teljesen igazuk van azoknak, kik ma a canossai esemény ismét-
 lése ellen tiltakoznak, mégis nyolczszáz év előtt ott oly diadal-
 tat aratott a szellem a feyver felett, milyent az előtt soha.

A mondottakból következik, hogy a demokrácia fejlődési
 fázisait tévesen világtörténetileg meg, ha kizárólag a statusalakra
 vagyunk tekintettel.

A demokráciának, mint statusalagnak, története ketté
 van szakítva. Az antik és modern demokráciát két ezer év vá-
 lasztja el.¹⁾ Nagy távolságuknál fogva azok már nem is úgy
 tűnnek föl, mint ugyanazon elv fejlődésének két stádiuma. El-
 lenben a demokrácia elv egy hatalmas folyam, melynek kicsi
 forrása ott ered, hol demokráciát keresni éppen nem szokás:
 már a keleti kasztrendszerben egy igen szűk mederben ott csör-
 gedez a személyes érdem üde patakja. Kétségkívül a bramanok
 kasztjában a tudomány, a harczosokéban a vitézség elismerés-
 ben részesült. A kasztok válaszfalait még át nem törhette a
 személyes érdem; mert azon ifjú társadalmi rendnek állandó-
 ságot csak merevség, s az egyén megkötése adhatott. (Bagehot.)
 A görögöknél azonban a személyes érdem már jelentékeny
 folyó, melyen a civilizatio hajóját találjuk. Az emberi szellem-

*) Ugyanis a demokrácia, mint statusalak, a középkorban sehol
 világtörténeti jelentőségre nem emelkedett.

nek azon óriás lendületet, melyet a kellen világnak köszönünk, nem az eupatridák ősi erénye és ősi gazdagsága, hanem a személyes képesség adta. Bár Bóma sohasem birt demokratiai államalkattal, mert a családok régisége itt mindig hatalmas volt a nemzeti szervezetben, mint a személyes érdem, mindazáltal a rómaiak szerepe egészben véve és világtörténeti hatásában jelentékenyebb mértékben gyarapította a demokráciát, mint elvet. Egy világbirodalom, melyet szabad emberek alkottak, már a széles látkörnél és nagyszabású gondolatoknál fogva is, melyekre az szükségkép vezet, előmozdította a demokráciás szellemet, A kereszténység által a demokrácia emberiségi elvvé emelkedett. Azon szempontokból, melyekre a kereszténység kiválólag súlyt fektet, minden ember egyenlő. A kereszténység a legutolsó szolga erényét is megkoszorúzza, s egy világbirodalom uralkodójának bűnét is ostorozza. És végre napjainkban: »la démocratie coule á pleins bords.« Csakhogy jól megjegyzendő, hogy ezen áradó zavaros folyamán sok oly elem is van, a mi nem demokrácia. A személyes érdem hatalma egykor megtisztulva fog abból kiemelkedni.

A demokráciának, mint elvnek fejlődése tehát szakadatlan folytonosságot tüntet föl, folytonosan emelkedő világtörténeti egységet. Nincs sehol úgy félbeszakítva, mint a demokrácia statusaikat. Azért az utóbbinak alakzatait világtörténeti egységbe foglalni nem is lehet, hacsak az előbbinek világtörténeti szemléletére nem emelkedünk.

A tényezők, melyek a demokráciát mai jelentőségére emelték, részint a személyes érdem érvényét előmozdítva, közvetlenül hatottak, részint a személyes érdem akadályainak elhárítása által közvetve.

Leghatalmasb lendületet adott a demokráciának a tudomány, és pedig több szempontból. Így a tudományok fölvirágzása, azoknak népszerűsítése, de különösen azon körülmény, hogy a tudomány első rangú állami és társadalmi factorrá lett. A hol a tudomány uralkodik, ott a személyes érdem uralkodik. A tudományok tartalmilag is a demokráciának kedveztek. A romai jog befolyása az igazságszolgáltatásra megtörte a seigneurök hatalmát, előmozdította a törvényelőtti egyenlőséget, a jogtudosokat a nemesek mellé emelte, a tiers état hatalmát

növelte. Majd a természetjog hirdetői versenyeztek altban, hogy ki tud inkább a természeti állapotba eljutni. Rousseau azt hiszi, hogy minden előde oda csak elindult, egyedül ő jutott el. S a személyes érdem nála már abszolút, az ősi erény semmi. Valamint az alclimisták álomkép után futottak, de olykor értékes fölfedezést is tettek, úgy a természeti állapot keresői is; mert rendkívüli erélylyel adtak valódi világtörténeti kifejezést az emberek eredeti egyenlőségének, az emberi méltóságnak, s az érdemnek, függetlenül minden külső körülménytől. Mint a múlt században a philosophiai, úgy napjainkban a természettani fölfogás árasztja el a népöntudatot, E szellem ma hősoket teremt a természettudományi kutatások terén, mint minden korszellemnek megvannak a maga hősei. Az ész törvénye előtt ép úgy mint a természettörvény előtt mindnyájan egyenlők vagyunk. A római jog által kezdett, az észjog által folytatott irányt befejezi a természettudomány. A ki a természet nagy fejlődési processusának niveaujáról tekinti az embert, az e magasságból egészen más arányt lát a palota és a gunyhó közt, mint a mindennapi élet szűk látókörében. Nem mintha a természettudomány minden különf éleséget nivellirozna. Méltán utal Hellwald arra, hogy a sivatagszerű communisticus egyenlőség már természettudományi szempontból is megczáfolható. Azonban a természettani szellem csak a személyes érdemen alapuló különféleségnek kedvez.

Az állam- és jogtudományt elárasztó Utilitarismus gyengíti az aristokrátiát és ezáltal előmozdítja a demokrátiát. Mily hatalmas ezen áramlat, azt bizonyítja a lelkesedés, melylyel Bentham elmélete fogadtatott. Stael asszony már egyenesen azt jósolta, hogy ama kor nem Bonaparte, nem is Byron, hanem Bentham korának fog az utókor által neveztetni. A mely korról ezt jósolni lehet, az semmi sem kevésbbé, mint aristokraticus. Távol vagyok attól, hogy Bentham elveit a demokrátiával azonosítsam, mint azt sokan teszik. Bentham személye a demokrácia, a szó legnemesebb értelmében. Bentham elmélete a demokrátiának elfajulása. A mily magasztos az ő jelleme, ép oly kevésbé mondható ez az ő elméletéről. Nagy szolgálatot tett a tudománynak az által, hogy az utilitarismust a maga összes consequentiáiban bemutatta, de ezen elmélet a gyakorlatban

károsabb, mint Machiavelli tanai. Az utóbbi lángoló lelkese-déssel áldozza föl az egyest a hazának; s az önzetlen, nemes Bentham csak önzésre tanít. Ily világnézet pusztítóig hat az arisztokrátiára, inig a a demokratának csak niveauját szállítja alább, de azt nem öli meg. Ez n e m onnan van, mintha a demokrata rokonabb volna az utilitarizmussal. Az a morális számtan, az a morális pathologia, melyben Benthamnál a jog és politika fölsozlik, az összeség boldogságának totalsommájára irányuló rideg elemzése az emberi érzelmeknek és viszonyoknak, mindez mint fagyos lehelet érintette az arisztokratia mysteriumait; még sokkal inkább, mint a múlt század észjogi racionalismusa. De a demokratának nincsenek mysterinmai. Az utilitarismus akadályozza egy pillanatra annak ideális lendületét, de nem csökkenti erejét.

Még a ma uralkodó tudományos módszer, t. i. az inductio is előmozdítja a demokratát. Maga ezen módszernek tudományos alapítója, Yerulami, mondja, hogy az ő módszere keveset hagy az elme élének és erejének; sőt inkább a szellemeket egyenlő vonalra helyezi. Mikép, úgymond, kört rajzolni szabad kézzel nagy ügyességet kíván, míg körzővel felszerelve azt mindenki könnyen teheti. Mikép a tűzi fegyverek a harcban, úgy Baco módszere a tudománybau egyenlőbbé tette az embe-reket. A tudomány megszűnt szellemi athleták küzdőtere lenni, mint volt a scholasticismus korában. A tudományos tapasztalás (experientia literata) a gyengébb szellemet is az igazsághoz vezet. Bár még ma is vannak tudományos athleták, kik inkább alanyiségük izomereje (dialectikai ügyesség), mintsem az ügy igazsága által törekeshnek imponálni (pl. Stein Lőrincz, Marx, és számosan mások, főleg németek), mindazáltal a tárgyi-lagos érvek ma mégis túlsúlyban vannak, s ez által a tudomány csarnokának kapui olyanok számára is nyitvák, kik a dialectikai fegyverjátékot művészi tükélyre nem vitték.¹⁾

*) E helyen nem bocsátkozhatom a módszerek tüzetes tárgyalásába. Félreértés kikerülése végett azonban megjegyzem, hogy bármily nagy szolgálatot tett Baco az emberiségnek, mégis igen veszélyes azon uralkodó tévedéssé vált egyoldalúsága, mely csak is az inductiót fogadja el, s a deductiót csak is az inductio szolgálatában, vagy kiegészítőjekép. Méltán emelte föl szavát ez ellen Kant. Inductio útján sohasem juthatunk el az erkölcsi világrend végső okaihoz, ha csak oly porhanyó alappal, mint a

A szellemi körben különösen előmozdítja a demokrátiát a hírlapirodalom. Bármely párthoz tartoznak az egyes birlapok, maga a hírlapirodalom, mint egész, kiválóan democraticus jelenség. Még a ki a demokrácia ellen küzd is hírlapjában, a demokráciának tesz öntudatlan szolgálatot, pusztán az által, hogy hírlapot ír. Vajha a demokrácia ezen hatalmas ütere minden orgánumban szívére venné azon szemrehányásokat, melyekben előbb Sismondi, újabban Schäffle részesítették.

A reformatio előmozdította a demokrátiát az által, hogy mindenkinek kezébe adta a bibliát; tehát részint ama tan által, hogy a menyország útját minden ember egyenlően képes megtalálni (Tocqueville), részint az által, hogy önálló szellemi tevékenységre kényszerített. Az arisztokratia szelleme a tekintély, a demokráciáé a szabad kutatás. Hiában gúnyolódik de Maistre: »Nemde Leibnitz és annak szolgálója ugyanazon szavakat olvasták a sz. Írásban?« Igen. De e végett Leibnitz szolgálójának is olvasni kellett tudni. Hisz a természet nagy könyvében is ugyanazon eget és földet, hegyeket, fákat, csillagzato-
kat látta Leibnitz és annak szolgálója.

Jól jegyzi meg Bluntschli, hogy a korunkban elterjedt pantkeistikus világnézet is előmozdítja a demokrátiát. A pantheismus folytonosan a Mindenséget szemlélteti velünk, s ennélfogva megtanít bennünket ép úgy az ember csekély voltára, mint nagyságára, Pascal ama mondása szerint: »si l'homme se vante, je é'abaisse, s' il s' abaisse, je le vante.«¹⁾

Kirchmann által hirdetett lég magast) aucto vitások, meglegedni nem akarunk. Így elvész a morál tárgyilagos igazsága. Comte A. positivismusa bármily remekmű, több sötétséget, mint világosságot terjesztett; sűrű fátyolba burkolta az Isten keze által az emberi lélekbe irt örök igazságokat, melyekről mondhatni Spinozával: »verum est index sui.« A tapasztalást semmiféle ismeret sem előzi meg, de azért nem minden ismeret ered tapasztalásból, tanítja Kant. Téves az a nézet, hogy a módszer csak egy lehet. Az igazság az, mely csak egy lehet; s a módszer, melylyel azt tisztába hozzuk, többféle. A kik kizárólag inductiót alkalmaznak, azoknál létezik a módszer egysége, de hiányzik az elvi egység, mert az inductio egyetemes egységhez nem jut.

¹⁾ A gúny, melyet Schopenhauer a pantheismusra vet, gyermekes és még csak nem is eredeti. Isten a phantheismus szerint, úgymond, egy véghetetlenül gyöttrött lény, aki csak ezen kis világon minden másodperczen meghal, millió négerben ostoroztatik, millió munkásban éhezik, stb.

Gazdasági szempontból a demokráciának hatalmas lendületet az ingó javak mai túlsúlya adott, és a mi ezen túlsúlyt megalapította: Amerika fölfedezése, a kőszén, a gőz, a villany.

Sokan följajdulnak ma a capitalis zsarnoksága ellen. De a »ma« csak egy phasis. Abban igazuk van, hogy itt megállapodni nem szabad; de feledik, a mit Machiavelli oly jól tudott, hogy a szabadság előkészítője a zsarnokság volt talán mindig. A politikai példákat mellőzve, a római paterfamilias hatalma zsarnokság volt, de az egyéni szabadság útját egyengette az állammal szemközt. A szabadságnak előbb szőkébb körben (mintegy bimbóban) kell fejlődni, s csak aztán nyer alkalmazást az öszeségre. Ama szőkébb kör a kívül állókra nézve zsarnokság. A gazdasági szabadság sem jó, mint egykor Minerva, egyszerre készen. Az ingó javak mai túlnyomósága létesített oly viszonyokat, melyekre a zsarnokság neve illik. De e túlsúly fölszabadította az embert a földhözkööttségtől, s érvényt szerez a személyes érdemnek. Anglia társadalmában ma több a szenvedés, mint Norvégiában; de egykor a boldogság is több lesz. Hányán az ekét tartanak ma a toll, véső és ecset helyett az ingók túlsúlya nélkül. Vagy ez sem jó? Azt vélik Rousseauval: »l' homme qui medite est un animal dépravé.« Az ősi fejletlenséget akarják, hogy a fejlődés szenvedéseit kikerüljék? Ily tan gyakorlatilag a byzantinismushoz, a társadalom petrificatiójához, elméletileg a nirvánához vezet.

Aristoteles azt nyilvánítja legjobb demokráciának, a melyik földmivelőkből áll. Ez más szavakkal annyit tesz, hogy a legjobb demokrácia az, mely legkevesebb demokrácia. Állna ez, ha a demokrácia az a zűrzavaros tömeg volna, melyet ki kell elégíteni bizonyos jogokkal, de a mennyire lehet, inkább csak látszat- mint valósággal. Hisz a földmivelők ritkán jöhetnek a népgyűlésbe, és a földbirtok különben is lényegileg aristocraticus.

Ma a földbirtok és az ingók acut politikai ellentété lettek. Évezredek nézete a földbirtoknak adott előnyt. Aristoteles egye-

Efféle ellenvetések már két száz év előtt hoztak föl Spinoza ellen. Nem a philosophiai, hanem a mindennapi látkörből merítvék. Mintha mondaná valaki: a föld nem mozoghat, mert hisz a házak összedőlnek; ellen, lábasok nem lehetnek, mert hisz leesnének a földről.

nesen megtagadja az iparostól az erényt, míg a földmivelőket könnyen kormányozhatónak tartja. Cato szerint a rómaiaknál a legszebb dicséret az volt, ha az illetőt jó földmivelőnek, jó mezei gazdának nevezték. A földmivelők közül lesznek a legjobb katonák. A földmivelés, úgymond, a legtiszteletre méltóbb, senki által nem gyűlölt, biztos, és legkevesebbé kelt rossz gondolatokat. Platón főleg azért ellensége a tengernek, mert az ingók túlsúlyától tart. E túlsúly csakhamar elmosta volna a platói államban a szokások, intézmények, eszmék merev változatlan-ságát. Aristoteles és Cicero belátják ugyan a tenger túlnyomó előnyeit, mégis osztják Platón aggodalmait. Roma fekvését magasztalja Cicero, hogy nem közvetlenül a tengerparton van, hanem egy hatalmas folyam útján érintkezik azzal. Az idegen árukkal idegen szokások is meghonosodnak, úgymond, s a tengerparton lakók, ha testükkal otthon vannak is, vágyaikkal mégis távol kalandoznak.

Saját álláspontjokból igazuk volt. Az antik állam nem bírta elviselni a szabad fejlődést, vagyis az igazi demokráciát. Ama világbölcsek kénytelenek voltak rettegni az emberiség eszméjétől. A földbirtok a család egységét táplálja, s ennek hatalmát emeli, az ingók az emberiségét. Nem vonja senki kétségbe, hogy az ingatlan részén sok előnyt lehet a mérlegbe vetni: egyesíti az ember életét a természet életével,¹⁾ szükségleteink és élvezeteinket kívül kielégít sok mély hajlamot (Guizot); de az ingók nyitják meg a pályákat, és megkönnyítik a társadalmi önállóság megszerzését. Semmi sem mozgékonyabb, mint a javaknak a javaktól elválasztott értéke a piaci forgalomban. S ép ez az, mi a tulajdon szentségét a személyes képességgel kibékíti. (Stein Lőrincz.) A hitelgazdaság, ha az visszaéléssé nem fajul, kiválólag demokraticus.

Guizot azt jósolja, hogy a támadások, melyeknek a birtok ma kitéve van, egykor annak praeponderantiáját fogják előmozdítani.

A birtok ellen intézett támadások száz év előtt igazoltak voltak a feudális reminiscenciák mellőzése végett; már ma nem igazolhatók. Le a birtoknak Guizot által jósolt praeponderau-

*) Ha t. i. a természetet a szokott értelemben veszziük, a mi ellen már Plató tiltakozik.

tiája ép oly kevéssé fog bekövetkezni az ingók fölött, mint a valódi, vagy képzelt ősi erény praoponderantiája a személyes érdem fölött. A világtörténet útját visszafelé fordítani nem lehet.

A földmivelés nem kívánja az értelemnek megfeszítését, úgymond Cherbuliez, a birtok a múltat képviseli, az ipar és az ingóság az, mely előre viszi a civilisatiót. A mely mértékben, folytatja tovább, az ingó gyarapodik, a munka értéke emelkedik, és az egyéni képesség emancipálja magát, azon mértékben csökken az ingatlan jelentősége.

Ezzel épen nem akarom azt állítani, mintha a birtok és az ahhoz fűződő eszmék a nemzeti szervezetben nem játszanának igen előkelő szerepet. Cherbuliez is, ki, mint épen kiemeltem, a birtoknak épen nem kedvez, az I. kamarát a nagy birtokra, mint passiv választási föltételre alapítja. Csak azt akartam kiemelni, hogy a demokratia alapja nem a birtok, hanem az ingó, és hogy ma az ingónak túlsúlya egészen jogosult.

A demokratia a városi étellel emelkedett századok óta, és ma is a városból árad szét. Itt van a tudománynak, a hírlap-irodalomnak, a forgalomnak középpontja. A város már pusztán annálfogva, hogy ott sok ember együtt van, s élénk eszmecserét folytat, szükségkép demokratikus. Tudták ezt már a görög tyrannok, s azért a népet a városból eltávolítani igyekeztek. »Les hetes féroces ne régnent que dans les déserts.« (Rousseau.)

A demokrátiának mint statusalkatnak két főalakja van: az antik és a modern demokratia. Amazt az athenei demokratia képviseli, emennek ismét két főalakja van: az amerikai és a francia.

Az antik demokrátiának főjellemvonásai: népgyűlés, népgyűlésszerű bíróság (heliasták), a hivataloknak sorshúzás által való betöltése, a hivatalnokok gyors változása, hatalmuk korlátoltsága; egyenlő szólásszabadság, (isegoria-demokratia) törvényelőtti egyenlőség, a népvezérek szereplése (a mi szükséges volt, de később demagógia és sykophantismussá fajúit), kicsiny állam, (mert élő szóval kormányozni csak kicsiny államot lehet¹⁾) és lehetőleg egyenlő vagyoni viszonyok. Az antik

¹⁾ Még ma is sokan azt hiszik, hogy a szabadság csak kicsiny állam-iján lehetséges. A szabadságnak bölcsője volt a kicsiny állam; de nincs arra kárhozatva, hogy örökké bölcsőjében maradjon.

demokratia nem a szervezett nemzet, mint egységes államaly, hanem a sokaság, melyet mai napig némelyek (meggyőződésből, vagy hízelgésből) szinte istenítenek, mások (hasonló okokból) megvetnek. Helyesen csak akkor Ítéljük meg e kérdést, ha a világtörténet folyamába állítjuk azt. E szempontból tekintve a dolgot, Aristotelesnek kell igazat adnunk Platon ellenében. Mert ha az önmagát kormányzó sokaság nagyon emlékeztet is a Platon által allegorice fölhozott barlangban meglánczolt emberekre, és az elüttök elvonuló árnyképekre (elég a hermokopidák perére utalni és »sajnálni az el vakított népet, mely hazugság és csalás folytán önmagát marczangolta.« Wachsmutk.) Mindazáltal akkor a szabadságnak csak ezen módja volt lehetséges. Túrni kellett a bajokat a nagy előnyért. Aristoteles sejtette e világtörténeti kényszerűséget, s bár egyébiránt, a görög bölcslők szokása szerint, lenézi a sokaságot, mindazáltal annak a népgyűlésben valami csodálatos erőt tulajdonít. Mint a vendégség is jobb, melyhez sokan járulnak, mint az, melyet kevesen létesítenek. Ugyanazért a sokaság a zenészek és költők műveit is jobban tudja megbírálni, mint egyesek; mert egyik ezt, másik azt, valamennyi az egészet fogja föl. Aristoteles azt hiszi, hogy a népgyűlés egy ideális ember, a melyben az igazi emberekben szétszórt erények együtt összefoglalvák.¹⁾ Persze nem minden népnek tulajdonítja a sokaság ezen előnyeit, mert hisz akkor az állatoknak is kellene tulajdonítani azt, mert hiszen miben különböznek, úgymond, némely népek az állatoktól!²⁾ — Bár az antik demokratiábau a nemzet eszméje fejletlen volt (város-államban fejlett nem is lehetett), mégis volt rendkívül intensiv közszellem. Solon meggyőződése szerint az a legjobb állam, melyben a nem sértettek a sértőt nem kevesbbé üldözik, és büntetés alá vonják, mint a sértett fél maga. (Schwarcz Gyula, *Demokratie*, 12. 1.) Főlelevenítésre méltó elv.

¹⁾ A uépgyűlés az emberek rossz hajlamait is képes összefoglalni.

²⁾ Úgy látszik Aristot. ezen lielye ösztönözte Machiavellit, hogy síkra keljen Titus Livius ellen, magasztalva a népnek politikai tapintatát. A római nép »annyi századon át, annyi consul- és tribün választásokon, alig számított négyet, mit meg kellett bännia.« (Pados ford.) Hasonlókép Montesquieu.

A modern demokratia nem az önmagát kormányzó sokaság, hanem az önmagát kormányzó nemzet, sőt ha megengedik a történeti realiták a jövőbe egy pillantást vetni: az önmagát kormányzó emberiség. A modern demokráciát a parlamentben, a juryben, az önkormányzatban, a sajtó szabadsága- és hatalmában, a pályák szabad választásában, a szabad concurrentiában, a vagyoni viszonyoknak a nemzetgazdaság törvényein alapuló szabad fejlődésében látjuk. Ellenben a hivatalnokok kinevezésének és választásának kérdése nem a statusaikat köréhez tartozó, hanem egyszerű közigazgatási kérdés.

A modern demokráciának két alakja, az a m e r i k a i és a franczia ismét több nevezetes vonás által különbözik egymástól.

Az amerikai demokratia bölcsőjét a legmelegebb vallásosság ringatta, a franczia demokráciáét az elvvé emelt vallásatlanság. Az amerikai demokratia természetes fejlődésnek, a franczia demokratia bölcséleti elméleteknek köszöni létét.¹⁾ A Protestantismus, mint említettem, általában a demokratikus eszméknek adott lendületet. De Amerikában oly protestánsok alapítottak államot és társadalmat, kik mintegy protestautismust képeztek a protestautismusban. Azonban nemcsak a gondolkozásmód, hanem a külső viszonyok is a demokráciának kedveztek ott. Midőn az emberek oly helyeu telepednek meg, hol addig a természetnek csak nyers erői nyilvánultak még az emberben is, (t. i. a vad emberben) ott vajmi keveset ér az ősi erény és a családi traditio; de annál többet a természet vad elemeivel sikerrel szembeszálló személyes képesség. Ott nem számlálандják az ősokeket; ott azt emelik hatalomra, a ki szervezni tudja őket az ősi erdővel folytatott küzdelemben. Maga a kivándorlás, mint pusztá helyváltoztatás is gyengíti az aristo-

¹⁾ Franciaországban is fordultak elő a gyakorlati életben oly tények, melyek a demokratia terét egyengették. Így Tocqueville kiemeli a nemesség gazdasági hanyatlását, a tiers état emelkedését, a kényuralom százados nivellírozását, melynél fogva a művelt osztályhoz tartozók, bármily ellenségesen álltak is egymással szemközt, mindinkább egyformák lettek, s egy »collectiv Individualismus« keletkezett. Azonban mindezek csak rombolta a demokratia javára.

kraticus reminiscentiákat, melyeknek fénykoré mindig helyekhez és tárgyakhoz van kötve. Végre oly állam, melynek alapítója a szabad munka, nem is lehet más, mint demokratikus, míg a népvándorlás harcaiból keletkezett államok szükségképp aristokraticusok voltak.

Míg az amerikai demokratia az életből fejlődött, addig a francziák a demokratitát, melylyel tele volt szellemük, erőszakkal vitték az életbe. Amerikát az eke, Franciaországot a nyaktiló demokratizálta.

Azon nagy különbség is van az amerikai és a francia demokratia közt, hogy míg az Egyesült Államok polgára, mint minden angolszász, saját életviszonyait az állam szolgálatába viszi, addig a francia azt várja, hogy az állam végezze még a társadalom föladatait is. Az amerikai, miut igazi politikai lény, folytonosan államügyekkel foglalkozik, s ha neki hévül a veled folytatott politizálásban, »urain«-nak szólít (Tocqueville), addig a francia a legfinomabb társadalmi lény; de a politikában vagy rombol, vagy semmit sem tesz. mintha a kelta genius uralkodnék még ma is a germán fölött. Innen Laboulaye panasza: »Tandis qu'en Francé la souveraineté populaire est un pouvoir endormi. qui ne s'éveille, qu'en temps de crise et ne se manifeste, que par ime éruption comme un volcan, en Amérique la souveraineté populaire est toujours debout, toujours vigilante.« Az amerikai demokratianak jelleme az önkormányzat, a franczianak a burokratia és centralisatio. Innen az amerikai gyakorlott a közügyekben, érzi a politikai joggal járó felelősséget, tudja mit lehet követelni, de a mi lehetséges, azt erélyesen foganatosítja is. Ellenben a francia álmokképek után fut, majd a sikertelenséget belátva, fáradtan a kényuralom karjaiba. dől. Az amerikai demokratianak talán legfényesebb történeti pontja, hogy a szahadságharcz után bekövetkezett alkotmánykrisis idején, mintegy interregnum alatt, képes volt fön tartani az állami rendet, (ezt csodálja Tocqueville leginkább), a francia demokratianak legfényesebb tette azon hősi erőfeszítés, melylyel a forradalom idején Európával szembeszállóit.

A modern demokratia jellemvonásainak élére helyeztem azon sajátságát, hogy az az ő n m a g át k o r m á n y z ó n e m-

z e t. Ez nem elmélet, hanem világtörténeti irány. Fájdalom, úgy Amerika-, mint Franciaországban még igen csekély mértékben jutott öntudatra. Fejlődik az, de csak mint öntudatlan világtörténeti erő. A vallásszabadság már Luther korában a világtörténet elve volt, de az emberek még majd két száz évig ontották egymás véréért valláskülönbség miatt; míg végre föl ismerve a korszellemet, azt intézményekbe is fölvtették. Így vagyunk az önmagát kormányzó nemzet eszméjével is. Ez ma már világtörténeti hatalom, de még inkább csak érzi, mint tudja magát. Létezik mind a francia, mind az amerikai demokráciában, mint tapintat, azonban az intézmények s az egész államjog elvét még ma ott és itt csak az ö n m a g á t k o r m á n y z ó s o k a s á g képezi.

Van a francia demokráciának egy igen nagy előnye az amerikai fölött, t. i. a parlamenti kormányrendszer. vagyis a minisztérium által vezetett parlament. Ellenben Amerikában a hatalmi ágak elválasztásának félszeg tanát alkalmazták, mert az Egyesült Államok függetlenségének keletkezésakor az egész világ azt hitte, Montesquieu nyomán, hogy Anglia szabadsága a főhatalom szétforgácsolásán alapszik; sőt a hatalomszervezés eszméje még ma is olyan a tudományban és az intézményekben, mint valamely ködön át szemlélt tárgy. Ily tárgyra azután rá lehet fogni oly elméleteket is, mint a Trendelenburg által hirdetett »Kreuzungspunkte der Staatsgewalten.« Megmaradhat a név, de tiltakozni kell annak Trendelenburg-féle értelmezése ellen. Ha az activ nemzeti »én« napja mindent betöltene az államban, ily elméletek egyszerre szétfoszlanának. Mind a bárom hatalmi ágat ugyanaz a nemzetelany gyakorolja, de különböző szervezetben. E szervezetek tisztaságát nem szabad elhomályosítani oly tbeoriákkal, mint a Trendelenburgé, mert mindeniknek saját elve van. A törvényhozási szervezet, melynek az angol felsőház egyik tagja, és a bírói szervezet, melynek ugyanazon felsőház a betetőzése, két lényegileg különböző szervezet. Ugyanazon polgárok, elemei lehetnek a jury útján a bírói hatalomnak, és a választói jog által a törvényhozó hatalomnak, de az elemek azonossága nem a szervezetek azonossága. Amerikában a helyett, hogy a hatalmi ágak szervezetét megkülönböztették volna, magokat a

hatalmi ágakat elkülönítették; mi által a parlamenti kormányrendszer lehetetlenné vált.

Azonban a parlamenti kormányrendszer előnyeit Franciaországban is sajnosan ellensúlyozza az a körülmény, hogy annak föltételei ott kellőleg ki nem fejlődtek. Erős önkormányzat hiányában a parlamenti küzdelem gyújtóanyaga igen sok.¹⁾ Itt a párt győzelmétől függ minden. Innen a szenvedélyek viharos kitörései; innen az államot megrendítő átzökkenések egyik kormánypolitikából a másikba. Franciaország továbbá százados centralisatiója következtében államfériakbau sem bővelkedik. Piaiig köztudomású dolog, hogy a parlamenti kormányrendszer az államfértiak nagy számát követeli, nem azért, mint egy nagyon elterjedt mese tartja, mintha az említett kormányrendszer az államfértiakat nagyon gyorsan elhasználná, (hisz egészséges parlamenti kormányrendszer mellett a minisztériumok átlagos tartama nem rövidebi), mint más rendszer mellett; továbbá a volt miniszterek sem politikai halottak), hanem sok államfértit kivan e rendszer, mivel ez az activ nemzet igazi szervezete: s e szervezetben, hogy az valóság legyen, minden állampolgárnak részt kell venni, s alsóbb körben részt venni képes is, de a szervezet csúcsában a nemzet összes erejét, mint gyűjtőüveg által a napnak sugarait, egy pontra kell concentrálni. Ezt csak államfértiúi kitűnőségek eszközölhetik. Az lehetetlen, hogy néhány emberben a nemzet valóban éljen, ha azok még olv rendkívüli talentumok is. Viszont a központon millió ember nem közvetítheti a nemzeti életet. A nemzeti szervezet csúcsán tehát a nagy számot a kitűnőségnek kell pótolni. Ha e szervezet csúcsát nem képezik hatalmas és az egész fölött dominálni tudó szellemek, akkor az önmagát kormányzó nemzet hasonló lesz oly testhez, melv mozogni tud, de szellemi kormány hiányában ide-oda botorkál. A parlamentarizmus kormányrendszerhez nem elég, hogy a polgárok majoritása kormányozzon, hanem szükséges, hogy a vezetett majoritás

¹⁾ Szinte stereotyp tétel lett, hogy önkormányzat és Parlamentarizmus össze nem fér; mert összezavartott a politikai és administrativ decentralisatio. Polit. decentralisatióval nem fér össze a parlamenti kormány: administr. decentralisatio nélkül pedig nagy hátrányokkal jár.

kormányozzon. A hol a nemzet pusztán passiv anyag, ott elég egy Richelieu-, s egy sereg rabszolgái hivatalnok. De önmagát kormányzó nemzetben nemcsak a kormányon, hanem úgy az ezt támogató pártban, mint az ellenzékben, az egységes nemzeti megfontolás e mindkét tényezőjében, államférfiaknak kell lenni; különben a nemzet nem érzendi magát a parlamentben. Ez a fő oka annak, hogy a parlamenti kormányrendszerhez számos államférfi szükséges. A hol a király önmagának minisztere, ott az államférfiak csak akadályul vaunak. »Tudsz engedelmeskedni,« mondá Nagy Frigyes egy hivatalnoknak, ki gyengeségét hozta fel a neki szánt miniszteri functio ellen. A parlamenti miniszter az, ki nem tud engedelmeskedni senkinek, lényeges dologban saját pártjának sem. Bennea nemzeti észésakarát, mintlegmagasb emberi hatalom, teljes kifejlődésre jut. E kifejlődéshez igazi államférfiaknak folytonos észésatája szükséges.

Ha e kellék meg volna a francia demokratiában, akkor a francia nemzet nem marczangolná annyira önmagát. Egy francia tudós, tekintve, hogy Eranciaországok nincsenek nemzetiségei, azt mondá: »Franciaország nem kénytelen inkább rettegni önmagától, mint másoktól.« De pártjai tekintetében Franciaországnak legnagyobb ellensége Franciaország. A biztos elvek szerint önmagát kormányzó nemzet ott nem létezik. Amerikában nincs parlamenti kormányrendszer, mely tért nyitna az államférfiei lángész kifejlődésének; Franciaországban megvan a tér, de eddig nem töltik azt be igazi államférfiak.

Azon különbségből, hogy Franciaországban parlamenti kormányrendszer van, Amerikában nincs, másik igen nevezetes különbség foly. Franciaországban az igazi államfő a miniszterelnök, Amerikában a praesidens. (Azért praesidentialis rendszer.) Franciaországban a miniszterek a parlament kormányzó választmányát képezik, Amerikában a praesidens hivatalnokai. Hirlapjaink keveset írnak a francia köztársaság elnökéről, s még kevesebbet az amerikai Egy. Állam, minisztereiről.¹⁾ Ott a minisztérium, itt az elnök van előtérben. Ha a pár-

¹⁾ Kik egyébiránt nem nevezetnek minisztereknek, hanem az angol példa szerint titkároknak, néhányan pedig más nevezet alatt szerepelnek. Vannak összesen nyolczan: Department of the State, the Treasury, the

lamenti kormányrendszer minden föltétele oly mértékben megvolna Franciaországban, mint most még sehol a világon, akkor praesidensre nem is volna szükség.

A francia államfőt, t. i. a miniszterelnököt, választja a parlament, az amerikai Egyesült Államok fejét a polgárok.¹⁾ A parlamenti minisztérium t. i. ha formailag nem is, lényegileg mindenütt választott kormány, és pedig folytonosan választott, mert csak az alsóház folytonos bizalomnyilvánulása tartja azt fönn. Az Egyesült Államok elnöke formailag kétfokúlag, lényegileg közvetlen választatik, mert az őt választók olyanokat választanak közvetlen választókat, kiknek szavazata előre tudatik.

A mostani francia, vagy az amerikai rendszer jobb-e? Vagyis a parlament, vagy a polgárok választják-e az államfőt? Az előtt az aristotelesi nézet uralkodott, mely a sokaságnak kitűnő választási képességet tulajdonított. Lamartine²⁾ az aristotelesi érvre is hivatkozik, mely szerint kevés víz könnyen megmérgezhető, de sok víz nem. A hatalomsztás szerencsétlen tanával³⁾ is ellenkezik a parlament által választott államfő. Azonban a szervezetlen sokaságnak ily szerepe lényegileg antik elv, s azért ma anachronismus. A nemzeti szervezet millió szála a polgároknak ágazik el, de a polgárok sokasága, mint valami népgyűlés, ma sehol sincs hivatva betetőzni a nemzeti szervezetet. Bagehot és Mill állnak e szempontból a kor színvonalán. Bagehot az amerikai elnök-választó tömeget egy magával tehetetlen lomha emberhez hasonlítja, a kit azonkívül tisztátalan czél ösztönöz. A parlamenti kormányrendszer mellett, folytatja ugyanaz, az államférfiak nevei nem pusztán szók,

Interiör, the War, the Navy, the Justice, the Post-office-department, Department of the Agriculture. Dr. Eugen Schlieff: Die Verfassung der Nord-amer. Union, 153. lap.

¹⁾ Nem mondom: »nép«, mert hisz a parlament is a nép, sőt kiváltkép a nép. Az igazi nép a polgároknak törvényhozási, kormányzati, bírói szervezete. Ha a parlament választ, akkor per eminentiam a nép választ.

²⁾ Lásd: Kautz, politika, 162. lap, jegyzet.

³⁾ A hatalomsztás tana a múlt században Franciaországban jó szolgálatot tett, mert a kényes uralmat gyengítette, de Amerikában, és ma mindenütt a nemzetet g³engíti, és ez sokaknak a szabadság!

hanem elvek; de Amerikában alig volt tiszta fogalma egynek arról, mi volt azelőtt Lincoln (t. i. politikailag) és mit szándékozik tenni. »Ez kormány volt ismeretlen nagyság által.« Történetesen Lincoln puritán becsületességű ember volt. »De siker a lotteriáú nem érv a lotteria mellett.«

Hasonló irányban nyilatkozik Mill. Ha úgymond, a parlament választja az államfőt, akkor biztosak lehetünk, hogy kiváló férfit emel a kormányra. A párt, melynek majoritása van a parlamentben, saját vezérét fogja megválasztani, a ki mindig egyike az elsőeknek, sőt gyakran legelső politikai személyiség a nemzet életében; míg az Egyesült Államok praesidense, mióta a republika alapítói közül az utolsó is eltűnt a politikai színtérről, majd mindig vagy kevésbé ismert egyén, vagy pedig birnevét nem a politikában, hanem más téren szerzte. Híres államférfinak sok személyes ellensége van. De megválasztják azt, a kiről nem tudnak egyebet, mint, hogy pártjok politikai credóját vallja. Így Mill. — Fölhozza az amerikai rendszer ellen a folytonos választási mozgalmat is. Ez azonban az angol rendszer mellett is foly, csak hogy itt a parlamentben, a hol az jótékony. A polgárok permanens, vagy nagyon gyakori választási mozgalmat lázba dönti a nemzetet; a parlamentben naponként megújuló barcz a kormányrúderért, föllanyozza és táplálja a nemzet életét.

Azon különbség is van a francezia és amerikai demokratia közt, hogy amannak igazi elve az e g y, emezé a két k a i n a r a r e n d s z e r. Igaz, hogy Franciaországban volt bárom kamararendszer is,¹⁾ újabban pedig úgy látszik, hogy a két kamara véglegesen meggyökerezett. Azonban ezen rendszerek Franciaországban csak külsőleges hatás eredményei. A hármas kamarát a hatalom akkori birtokosaitól elfogadta a francia demokratia, miután előbb kiviharozván magát, bányadtságba merült.²⁾ A két kamarát pedig a francziák az angolszász

¹⁾ Nem a régi états generaux-t értem, mely t. i. három testületből (papság, nemesség és harmadik rend) állott, mert ez még az aristokratikus Franciaországnak volt intézménye, hanem az 1799. alkotmányt. Ismerteti Billau, Wahlrecht u. Wahlverfahren, 27. lap.

²⁾ Ez a három kamara a lélektanilag összetartozó szervezetek mechanikus szétszakításának valódi példányképe. Ólig az angoloknál »a ki-

fajtól vették át. Magára hagyva, a francia demokrácia sohasem jutott volna el a két kamarához. Az angolok is úgy találták, és nem úgy gondolták ki e rendszert, de ezek legalább fölismerték a talált kincs értékét, és nem hagyták azt a régiség porába veszni. Alig hihető azonban, hogy a francziák elfogadták volna a két kamarát, ha történetök ahhoz elvezette volna is őket. Neki le dictatura volt ideáljok, akár egy caesaré, akár egy kamaráé.

Ezen értekezés keretébe a két kamararendszer mellett és ellen felhozható érvek kifejtése nem tartozik. Itt inkább az a kérdés, vajjon áll a m j o g i l a g a demokrácia eszméjével összeegyeztethető-e a két kamara?

Ha a demokráciát a jelen értekezésben kifejtett értelemben vesszük, akkor bizonyítással összeegyeztethető. Állami szempontból ugyanis a demokrácia nem egyéb, mint a nemzetnek, mint actív államalanynak szervezete a személyes érdem alapján. Már pedig a személyes érdem mindegyik kamara szervezetében előfordulhat. Az első kamarában az ősi erényt (aristokráciát) mellőzni nem volna helyes eljárás; mert a nemzet ereje az ősi erényben is van; már pedig egészen, és nem csonkán szervezendő a nemzet. Azonban szükséges, hogy még az első kamarában is túlnyomó legyen a személyes érdem, mert ma a nemzet kiválólag a személyes érdemben él. Nem volna helyes: a demokráciát a nemzeti szervezetben kizárólagossá és abszolúttá tenni; de még ha ezt tennék, akkor is megállana a kettős kamara. Tehát a nemzeti szervezetnek tisztán demokráciás szempontjából sem vonhatók államjogi consequentiák a két kamara rendszere ellen; föltéve mindig, hogy a demokráciát helyes értelemben vesszük.

Tény azonban, hogy sem a francia, sem az amerikai demokrácia nem felel meg ezen helyes értelemben. Azt a demokráciát, melyet a nemzet, mint egyetlen állami »én« képez, fejlődésben igen, de öntudatos kifejelettségben még sehol sem találjuk. Eranciaországban és Amerikában vagy az összes polgároknak, vagy legalább a választóknak atomisticus közönsége

rály a parlamentben« lioz törvényt, tehát nemcsak a két ház, hanem a királyság és parlament is egy organismns, addig ama három kamara közül egyiké volt a veto (a mi lehet helyes), de a másik kettő közül egyik c s a k tanácskozott, a másik c s a k határozott!

még mindig a demokratái. Tehát nem egy, hanem millió állami »én«.

A két kamara még e sokfejű szörnyeteggel, melyre kiválóan alkalmazható a Leviathan neve, még a demokratának e félszeg és veszélyes fogalmával is összeegyeztethető, föltéve, hogy azon logikátlanságot egyszer elfogadtuk, hogy ily értelemben vett demokratában képviselőt egyáltalán lehetséges

Hogy a divatos politika mily alapon áll, azt semmi sem világítja még annyira, mint az atomisticus demokratának és a képviselői rendszernek összeférczelése a logika törvényeinek arcúl csapásával. A demokrata ezen félszeg fogalma szerint ugyanis a polgárok közönsége és a parlament nem képeznek egy magasb személyes szervezetet, nem képeznek egy állami »é«-t, melynek gondolatát s akaratát különböző stádiumban kimunkálják; vagyis nem jutnak egy gondolkodó és akaró alany egységéhez. Hanem igenis képeznek két egészen önálló potentát, melyek közötti egyik a másikkal akaratát vaú hivatva képviselni.

Régi dolog, hogy ez nem lehetséges. A parlament képviselheti a polgárok érdekét, hatalmát (s ezen esetben államjogilag ugyanazt teszi, a mit egy absolut király), de sohasem akaratát, mint, azt már Rousseau bebizonyította. Még ha a választás garantiául szolgálhatna is a képviseltek és a képviselők akaratát azonosságának, Frantz és Schaft!e kiszámították, mily mikroszkopikus lény lenne ezen azonosság, még ez esetben is, a parlamenti határozatokban.

A gyakorlati tapintat eltér attól, a mit az emberek folytonosan ajkaikon hordoznak. Mert hisz a demokratia szokott értelme szerint a választóknak kellene vezetni a parlamentet, és tényleg épen megfordítva történik. Még nagy tudósok is elmondják, hogy a jó parlament egy térkép, melynek híven kell ábrázolni mindent (vájjon a mocsárokat is?); hanem ez különös egy térkép: az általa ábrázolt vidéket képes egészen átalakítani.

Ha következetesek volnának az emberek ahhoz, a mit szüntelen mondanak, ha a polgárok sokasága, amint pl. a képviselőválasztásnál megjelenik, volna a nép, és e tömegnek uralma volna a demokratia, akkor föl kellene támasztani középkori sírjából az utasítási és a »követeket« visszahívó rend-

szert. (Mert ha tegnap ástuk is e sírt, az valóban középkori.) Derűre, borúra új utasítást csinálni, új választást kellene tartani. Még így is a képviseltek és képviselők akarati azonossága egy toldott-foldott mű lenne: kocsi, melynek kereke, tengelye, vagy egyéb szere minden nap tízszer eltörik. — Elménknek is követni kellene józan tapintatunkat, s egyszer végleg elhagyni a magánjogi süppedéket, melyből ha kihúzzák egyik lábunkat, annál mélyebben süved másik lábunk. Bluntschli szerint nincs utasításnak helye, mert a képviselő nem választóit, hanem a nemzetet képviseli. Ő a képviselő magánjogi fogalmát közjogi ruhába öltözteti. Magát e fogalmat kell elvetni. A parlament nem képviselő. Am nevezük azt így, de annak értelmezésében ne a szó vezessen bennünket. A nemzetképviselet nem a választók akaratának képviselése, hanem a nemzetszemély gondolat- és akaratfejlődési processusának szervezete. Az ország összes választói együtvéve sem híhatják vissza a képviselőt. Mert a nemzeti gondolkodás és akarat kiindulási pontját a polgárok, különösen a választók képezik ugyan, de a nemzeti gondolat és akarat teljesen csak a parlamentben fejlődik ki, s innen árasztja vissza megtisztult fényét a polgárookra. A parlament a nemzetnek sem képviselője, hanem orgánuma; mert hisz a képviselő a képviselten kívül áll; de a parlament a nemzeti szervezetnek legbensőbb szentélye. Emancipálni kell tehát a parlamentet az absolut királyok szerepétől, kik a nemzetet kívül és a nemzet fölött álltak. A választók és a parlament együtt ma a parlamentileg szervezett nemzet.

E végett a demokratia fogalma, mint korunkban uralkodó fogalom, igazi világtörténeti lényegére visszavezetendő. Valóságos állami gondolat és akarat csak akkor fejlődhetik, ha egy államalany van. De két alany van ott, a hol a nemzet feloszlik a választók és választottak közönségében; két alanynak pedig szükségkép két akarata van. Ez esetben úgy a választók mint a választottak akarata merő egyéni akarat; mert nem önállólag, hanem csak egy állami személyben egyesülve képesek állami akaratot létesíteni.

Kifejtettem, hogy a demokratianak az atlanti tengeren iuuen és túl divatos fogalma szerint nemzetképviselet nem is lehetséges. Ha azonban e logikátlanságon egyszer túltettük

magunkat, akkor a demokráciának még ily fogalmával sem ellenkezik a két kamara; mert, mint helyesen megjegyzi Laboulaye, a két kamara nem munkál ki kétféle népakaratot, hanem ugyanazon népakaratot kétféle módon.

Sőt a két kamara előmozdítja a nemzeti egységet. Nem szabad az egységet az egyformasággal összezavarni. Hisz élő egységet akarunk, t. i. a nemzetnek, mint valódi állomalanynek egységét. A mi él, annak fejlődni kell. A fejlődés pedig abban áll, hogy az egység a különféle alakzatok sokaságában manifestálja magát. A hol tehát nincs az alakzatok sokfélesége, ott nincs fejlődés, nincs élet. Viszont minél nagyobb sokaságát a különféle alakzatoknak tölti be a lény egysége, annál gazdagabb az egységnek fejlődése, vagyis élete. A nemzet »én«-je is tehát, mint egység, gazdagabb fejlődéssel, tehát több realitással bír, ha két kamarát tölt be öntudatának fényével, mintsem ha egyetlen, hogy az alakzatok sokaságát, melyekben véges lény fejlődik, végtelenül szaporítani nem lehet, mert ez fölöszlást eredményezne. A fejlődési alakzatok minősége és mennyisége a nemzetre nézve czélszerűségi kérdés. Itt csak az volt bizonyítandó, hogy midőn ellenfeleink a nemzeti egységből, s különösen a demokráciából az egy kamarai rendszert, mint államjogi szükségképiséget következtetik, akkor az egység eszméjét tévelesen magyarázzák, s a biológia egyetemes törvénye ellen vétenek. Az Isten egy, és ime az általunk észlelt körben is mily végtelenül sokféle alakban nyilatkoztatja ki önmagát a lángoló naptól a kis porszemig, a bölcselő gondolatától a rovarka ösztönéig. Ez a nemzetre, az emberiségre nézve is az egység törvénye. Már Plátó ezen élő állami egység helyébe a holt egyformaságot tette. Aristoteles figyelmeztette őt, hogy minél inkább közelednék ezen egységhez, annál inkább megsemmisítené az államot. Tehát Aristoteles sem vette észre, hogy ez nem is egység, hanem az egységet megölő egyformaság.

Egy emberben, vagy egy testületben, nem lehet koncentrálni egy nemzetet. (Guizot.) A két kamarán kívül még igen sok orgánus, sőt valamennyi polgár folytonos közreműködése szükséges ahhoz, hogy a nemzet valóban éljen. A nemzeti hatalomnak egy kamarában való koncentrálása, ez hazug és zsarnoki egység. (Guizot.) Hazug, mert ott ép úgy nem lesz a nemzet,

mint a keleti kényúr trónján; zsarnoki, mert ott nem a nemzet fog akarni, hanem factiók, klubok.

Nem lehet e helyen megbírálni mindazon javaslatokat, melyek a demokratia nevében tétetnek. Érintetlenül nem hagyható azonban e szűk keretben sem a nők politikai jogának kérdése; miután ennek tárgyalása az állami értelemben vett demokratia megvilágítására — a mi jelen értekezés egyedi célja — nagyon alkalmas. E kérdésben is, mint minden állampolgári kérdésben, tisztában kell lennünk álláspontunkkal, s azután annak consequentiáit vaskövetkezetességgel vonni.

A kik az államot az egyénben fölsozlatják (társadalmi államfogalom), azok logikai szükségképiséggel a nők u. n. politikai emancipációjához jutnak. Mint emberek, mindnyájan egyenlők vagyunk, uemkülönség és minden más különbségek nélkül. E szempontból a csecsemőt is illeti politikai jog, hisz, ha az állam mindenkié, úgy az övé is. Továbbá a nők nemcsak mint emberek, hanem szellemi jelesség tekintetében is egyenlők a férfikkal, ha e jelességet a maga egészében veszszük. Az ember eszméje nem ragyog fényesebben a férfiban, mint a nőben, csak más módon. Vájjon ki hoz főbb áldozatot, a csatatéren barczoló katonák, vagy az otthoun aggódó anyák? Az atomisticus demokratia szerint tehát illeti a nőket politikai jog. Az állam az ő tulajdonuk is, tehát rendelkezzenek felőle ők is. Hisz a női gyámság a magántulajdonra nézve is megszűnt, pedig itt inkább árthatnak magoknak, mert nem korlátolja őket millió társaknak szavazata.

Egészen máskép áll a dolog a nemzetállam szempontjából. Ez a polgárokban él, de nem azoknak tulajdona. Inkább a polgárok a nemzeté. A nemzetállamban a politikai jog azért van, hogy a nemzet személyes erejét kifejleszse és érvényesítse. Midőn a nem-nemesek a nemzet, mint activ alany, szervezetébe fölvetettek, a nemzeti személyes erőfejlődés óriás lendületet nyert. Azt mondják a nők politikai jogának hirdetői, hogy a nőemancipatio a jobbjágyemancipatio folytatása. Valóban az individualismus szempontjából az, de a nemzetállam szempontjából nem. Midőn a jobbjágyok az alkotmány sánczai közé fölvetettek, ez által erősebb lett a nemzet. De a nők politikai

joga által egy hajszállal sem lesz a nemzet erősebb. És pedig nem azért, mintha a nemzet erkölcsi ereje nem lagnék ép úgy a nőkben, mint a férfiakban, hanem mivel a nőkben lakó nemzeti erő úgy is szervezve és activisálva van a férfiak, t. i. a családfők, politikai jogában. A nők politikai jog nélkül is az activ nemzethez tartoznak. Az átrium minden egészséges politikai élet kútforrása;') s az átrium ajtaja fölé ma még inkább ille- nek ama szavak: ubi tu Gaius, ibi ego Gaia. A nők politikai hatalmának szervezete a család. Ha a nőben levő nemzeti erő nem a család útján, hanem önállókig szerveznek, ez maga szét- törné a családi élet egységét. Platónak a maga szempontjából igaza volt, midőn azt akarta, hogy a nőtény komondorok ép- úgy őrizték a nyáját, mint a hímkomondorok. mert ő a családi élet megsemmisítésére alapította államát.

De, mondják, a férfiak által alkotott törvények tele van- nak a nők iránt való igazságtalanságokkal! Bentham az örök- jogra utal, Mohl az atyasági keresetet megtiltó francia tör- vényre. Azonban azon igazságtalan örökjog világtörténeti kényszerűség volt. A középkorban mi lett volna a család birtok nélkül? És mi lett volna a középkor ama szilárd rend nélkül, melyet a család adott a társadalomnak? A család ma és min- dig, a jövőben is alaposzlopa az állam- és társadalomnak. De a középkor államtalansága középeit a családnak egészen spe- ciális missiója volt. Ma nem szükséges többé azon, a nőkre nézve hátrányos örökösödési jog. mert ma a családok állandóságának alapja inkább a munka, mint a birtok. A mi pedig a Mohi ál- tal fölhozott hírhedt francia törvényt illeti, ez reactio egy má- sik hírhedt francia törvényre, mely az előtt volt érvényben, s ép oly igazságtalan volt. (Creditur virgiui parturienti.)

Minthogy tehát a nőkben élő nemzeti ész és jogöntudat a férfiak politikai jogában úgyis szervezve van, ennélfogva a nő- ket politikai jog nem illeti. A középkorban a nők. bár kardot nem forgattak, pusztán érdeklődésök által nagyon előmozdítot- ták a lovagok vitézségét. Ha a nők is csatába mentek volna, akkor a föld hátán lett volna több katona, de a bátorság totál-

¹⁾ Tocqueville az európai forradalmakat a családi dissolutiónak tulajdonítja; az amerikai békés fejlődést az ottani családi erényeknek.

sommája kevesebb lett volna. Így vagyunk a politikai eredményekkel is.

Korunkban két nagy elv áll egymással szemközt, melyek diametraliter ellenkező rendszerekből folynak. Az egyik: »alkotmányos engedelmisség a törvény iránt, törvényes engedelmisség a rendelet iránt.«¹⁾ A másik: »törvényes engedelmisség a rendelet iránt.« Az első tétel megkülönbözteti az alkotmányozó és törvényhozó hatalmat, az utóbbi nem. Az első a népsouverainitás, az utóbbi a nemzetsouverainitásnak elve. Az első amerikai, a második angol elv. Amerikában a bíró controllirozza a törvényhozót. Angliában a törvényhozó controllirozza a bírót-

A népsouverainetas elve a mily fonák, oly könnyen érthető. s azért elterjedt. A nép e fölfogás szerint a polgárok tömege. A képviselők e tömegnek meghatalmazottai. A nép határozza meg a hatáskört, melyben az ő meghatalmazottai eljárnak, mint péld. a földesúr meghatározza a gazdatiszt hatáskörét. A hatáskörök e meghatározását az alkotmány foglalja magában. Ha bármelyik orgánus, pl. a törvényhozó, átlépi e hatáskört, akkor saját hatalmának alapját rontja le, és ennélfogva tette semmis. Ez Laboulaye elmélete. Ezért magasztalja ő Amerikát. A nép az alkotmány útján természetesen a bírót bízza meg, hogy Ítéljen c o n c r é t esetben a felett, vájjon a törvény alkotmányos-e, vagyis a törvényhozó nem lépte-e át alkotmányszabta hatáskörét. Ha elfogadtuk e teoriát, akkor bölcs intézkedés, hogy a bíró nem cassálhatja egyszerre a törvényt, hanem in concreto, egyes előforduló esetekben, tehát mintegy »apró csapásokkal törí meg annak erejét;« mert ha a törvényt magát megsemmisíthetné, kikerülhetetlen lenne a hatalmi ágak conflictusa, és a bíró elsodortatnék a pártküzdelmek által (Tocqueville.) Azonban e rendszerben ki controllirozza a bírót? A hatalmi ágak kölcsönös controllja egy circulus vitiosus. Ily formán nincs legfőbb hatalom, ha csak e kölcsönös controll fölé a szervezetlen tömeget nem emeljük, mint legfőbb emberi hatalmat, melyet már senki sem controlliroz, és a mely controlliroz mindenkit. Vagyis a népsouverainitas szervezetét csak népgyűléssel lehet betetőzni. A minthogy Athénében csak-

¹⁾ Lásd ezen elvekről Kautz, Politika, 277. lap).

ugyan a uépgyűlés controllírozott is mindent; különösen minden pryntania első gyűlése, (*κυρία ἐκκλησία*.)

Nem ily könnyű a nemzetsouverai netast és azon nyugvó intézményeket megérteni. A népet, mint atomisált tömeget, mindenki látja. A népet, mint személyes életet folytató egyetlen alanyt, azaz: nemzetet, még oly lángeszű tudós, mint Laboulaye sem látta. A népsouverainetas tiszta, átlátszó és felületes elmélete szükségkép fogalomzavarba meríti mindazokat, kik a modern állammal véglegesen szakítani nem tudnak. Ezek majd elvüket, majd politikai érzéküket követve, ide-oda ingadoznak. Ellenmondásokba keveredünk minden lépten nyomon az államjog terén mindaddig, míg vagy a népsouverainetas minden consequentiáit elfogadva, évezredes fejlődés drágán megvásárlóit eredményét le nem romboljuk, vagy pedig a nemzethez, mint az állam egyetlen activ alanyához nem emelkedünk. Az utóbbi esetben a nemzet, mint állami »én« eszméjéből kell levezetni minden államjogi fogalmat, szigorú következetességgel, és nem törődve a szavaknak sem nyelvészeti, sem szokásos értelmével. Korunk megérett ezen eszme népszerűsítésére. Mint Baco az »új organon« irányát nem annyira saját szellemének, mint inkább a korszellemnek tulajdonította, úgy a nemzetállam és nemzetsouverainetas reális és következetes keresztülvitele is a korszellemben van, még az azt fenyegető veszélyek miatt is. — Az állam, mint nemzet, szempontjából nem választható el az alkotmányozó és törvényhozó hatalom. Az államhatalom monarchiában és respublicában a nemzeté, mint állami tevékenységre szervezett személyé. Az államban nincs senki más, mint ezen egyetlen személy. Az állam nem társaság, hanem magánosság, t. i. a nemzetnek egyediilisége a maga belső életében. Az államban mindent a személy tesz: alkotmányoz, törvényt szab, bíraskodik, kormányoz. Kinek vessük alá a nemzeti törvényhozást, midőn az államban a nemzetet kívül senki sincs? A kormányzat alávetettsége is csak látszó, mert az önmagát kormányzó nemzet saját törvényével ellenkező rendeletet nem adhat ki. A törvénytelen rendelet magánakarata kifolyása. De a parlamentileg szervezett nemzet föltétlenül hiteles nemzet az abstract nemzeti akaratra nézve, mint az esküdtszék útján szervezett nemzet a concrét nemzeti akaratra nézve. Valamint

a polgárok tömegére nem appellálhatunk a jury ellen, úgy a parlament ellen sem. Az atomisált nemzet szabjon-e korlátot a parlamentileg szervezett nemzetnek? A kezdődő és zavaros stádiumban levő nemzeti akarat uralkodjék-e a kifejtett, megisztult és befejezett nemzeti akarat felett?

Az amerikai rendszert tehát, mely a törvényhozó és alkotmányozó hatalmat elválasztja, mint a modern állammal ellenkezőt, el kell vetnünk. Magára az unió alkotmányára nézve egyébiránt létezik az alkotmányozó és törvényhozó hatalom elkülönítése, de a népsouverainetés minden consuetudinária itt nem található; mert az alkotmányváltoztatásra nézve a választók közönségét nem szavaztatják meg. Az V. articulus így hangzik:

»A congressus, ha mindkét háznak kétharmada szükségesnek tartja ezen alkotmányhoz amendement-t indítványozni, vagy az egyes államok legislaturái kétharmadának ide vonatkozó kívánatára, hívjon össze egy conventiót javaslatok tétele végett, melyek mindegyik esetben egész tartalmuk és jellemök szerint ezen alkotmány része gyanánt érvényre emelkednek, ha az összes államok legislaturáinak háromnegyede, vagy a conventiók háromnegyede által helybenhagyattak. a mint egyik vagy másik helybenhagyást a congressus javaslatba hozta.«

Ha a confederatio szerződési alapja tekintetéből készült ezen articulus, akkor következtelen, mert a szerződés változtatásához az összes szerződő felek beleegyezése szükséges¹⁾, tehát háromnegyed résznek beleegyezése nem elég. Ha a népsouverainetés szempontjából alkotott, akkor is következtelen, mert akkor az atomisticus tömeget kell megszavaztatni. Ha végre a nemzetsouverainetés szempontjából tekintjük a dolgot, az Y. articulus akkor sem fogadható el, mert az a nemzet, mely az alkotmánylevelével kezdetén így szól: »Mi, az egyesült statusok népe, rendeljük és határozzuk a következő alkotmányt« — bizonyynal sokkal tisztább valóság a congressusban, a nemzeti szervezet ezen csúcsában, mint akár az egyes legislaturák-, akár külön conventiókban.²⁾

¹⁾ A mint az államok senatusi szavazatát az illető állam beleegyezése nélkül nem is lehet csorbítani.

²⁾ Az V. art. technikai kivitele is hiányos. Schief i. in. 380 s. kv. V.

Az egyes államokban következetesebben megvalósult a népsuverainetas elve. Laboulaye az amerikai rendszerben az alkotmányozó hatalomnak négy phasisát különbözteti meg. Először megkérdeztetnek a választók, szükséges-e conventiót összehívni. Ha a válasz igenlő, a törvényhozás elrendeli a reformgyülekezet választását. E gyűlés javaslatot készít. S végre e javaslat a »nép« ratificatiója alá terjesztetik. Aconventio tehát nem törvényhozó gyülekezet. 1829-ben Virginia conventiojában Jolin Eandolph így szól: »mi itt ügyvédek vagyunk, a kiktől tanácsot kér a nép, politikai orvosok, megbizva azzal, hogy orvosságot ajánljunk a betegségek ellen, melyekben szenved az állam. Nekünk nincs jogunk oly határozatot hozni, mely kötelezze a nemzetet; mi a népnek alázatos tanácsadói vagyunk.« (Laboulaye, questions const. 391.) Hogyan? a nemzeti ész legtisztább szervezete, egy gyülekezet, hová az ország kitűnőségei választatnak, alázatos tanácsadója azon szegény polgártársaknak, kiknek nagy része az alkotmányozó hatalomról fogalommal sem bír? A népsuverainetas szerint valóban így van. Itt a nyers tömeg a souverain, s a parlament nem. Hogyan is változtathatna az utóbbi az alkotmányon? »La réformer, c'est en sortir, et, s' il en sort, il u' est plus rien.« (Laboulaye.) De a parlamentileg szervezett nemzet hatalmának kutforrását nem az alkotmányban, hanem saját »én«-jében leli, saját »én«-jéből pedig nem lép ki, ha változtat is az alkotmányon.¹⁾ A parlamentileg szervezett nemzet nem alázatos tanácsadója a polgárok összességének, hanem souverain parancsolója. »A király a parlamentben« oly hatalom, mely ellen még passiv ellenállásnak sincs helye, a minthogy azt a magyar törvény meg is tiltja.

Franciaország az angol elv felé hajlik; csakhogy ez ott nincs kellőleg szervezve. Allamjogilag igaz az, hogy a parlament mindent tehet, csak férfit asszonyná nem változtathat, és viszont. De a hol a parlament igazi nemzeti akarás és gondolkodás, ott e politikai mindenhatóság mindig mérséklendi önmagát. Hogy azonban a parlament ez legyen, ahhoz az intézmények egész sora szükséges, különösen esküdtszék (polgári ügyekben is) és önkormányzat. Czentralizált országban

¹⁾ Ha csak Aristoteleszel az új alkotmányt új államnak nem nézzük» mint Bodin.

az egyéni szenvedélyek űzik játékukat a közügyekkel. A francziák lapdázanak az alkotmányokkal, mint Cicero a görögökről írta. Tizenegy alkotmányuk volt nyolczvan év alatt, melyek utján rohamosan átmentek a szolgaságból a szabadságba, a szabadságból szolgaságba. (Laboulaye).

Szokás az antik demokratiát tisztának, korlátlan-
nak nevezni, a modern demokratáival szemközt. Azt hiszem, tiszta demokratia ott van, a hol a személyes érdem a maga öntudatos elvi átlátszóságában nyer érvényt. Ez pedig sokkal inkább történik a mai képviseleti demokratában, mint az antik népgyűlésben.¹⁾ A tiszta demokratia neve tehát ép oly helytelenül alkalmaztatik, mint a tiszta monarchiáé, a mint az utóbira nézve ezt valóban Bluntschli is megjegyzi.

Az antik demokratiát a korlátlan demokratával sem lehet azonosítani, még akkor sem, ha a demokratiát szokott értelemben vesszük. Az atbenei demokratia korlátlaná lett Kleisthenes, Aristides, Ephialtes reformjai által. Scwarcz Gyula kiemeli, mily hatalom volt az atbeneieknél az a körülmény, ha valakinek voltak ősei, régi, előkelő családja; valamint kiemeli azt is, hogy sokáig a birtok volt túlsúlyban. Márpedig, ahol a birtok van túlsúlyban, a hol az ősoket számlálják, ott szó sem lehet korlátlan demokratiáról. Aristoteles, a ki egészen divatos értelemben, a szegények uralmát tartja demokratiának, és nem elméleteket gondol ki, hanem a létezőt írja le, ötféle demokratiát különböztet meg. Az e l s ő az, mely lényegileg az egyenlőség elve szerint szerveztetik. Itt sem a szegényeknek sem a gazdagoknak nincs több joguk a hivatalokra, s mind a két osztály uralomra nézve is egyenlő állással bír; az államvezetésben mindenkinek egyenlő része van. A demokratia második faja az, melyben a hivatalok censustól függnek, de a census mérsékelte; mert hisz különben vagy politeia, vagy ép oligarchia lenne a statusalak. A demokratia b a r m a d i k faja, a hol minden polgár felelőség nélkül (vagy talán: minden feddhetlen polgár?) az államvezetésben részt vesz, de csak a törvény uralkodik. Egy n e g y e d i k faja, hol mindnyájan hivatalhoz juthatnak, mihelyt csak polgárok, de a hol basonlókép a törvény uralko-

¹⁾ A népgyűléses demokratiát antiknak kell neveznünk, mert ím újabb időben is előfordul még, az most már merő anachronismus.

ilik. Végre a demokratia ötödik fájában nem a törvény, hanem a sokaság uralkodik. Ezen utóbbi demokratia a tyranniszioz hasonlít, mindegyik despotice uralkodik a jobb polgárok fölött; és a mi egyikben parancs, az a másikban néphatározat. A népvezérek és hízelgők mindegyikben ugyanazok. A hízelgőknek a tyrannoknál, a népvezéreknek az ilyen népnél van nagy befolyásuk. Ezek az okai, hogy az ügyek néphatározatokkal és nem a törvény szerint döntetnek el; mert ők mindent a néphez visznek; és gőgösek lesznek, mert a nép úr mindenek fölött, és ők urai a nép határozatainak.

Logikaiszempontról Aristoteles e kategóriáihoz sok észrevétel tehető, de annyit kétségtelenné tesz e hely, hogy a régiek épen nem szorítottak a korlátlan demokrátiára.

Egyébiránt a korlátolt demokratia bevett fogalma is nagyon fonák fogalom. Értik alatta magának a népnek korlátolását, de az államilag élő nép, vagyis a nemzet, korlátlan; mert ez a legfőbb emberi hatalom. A legmagasb hatalom fogalmában fekszik a korlátlanosság. A kik az egyéni uralom nyűgétől nem tudnak szabadulni, azoknak a constitutionalismus nem egyéb, mint a mindenféle egyéni uralomnak egyensúlyozása. Az igazi constitutionalismus azonban az egyéni uralom teljes mellőzésében, és a nemzetnek nem képzeleti, hanem valódi uralmában áll. A demokrátiát korlátolni tehát nem annyit tesz, mint az államilag élő népet korlátolni, hanem a népnek a személyes érdem szerint való szervezete az, mely

Bár a demokratia a világtörténetben eddig csak mint zavaros folyam szerepelt, mégis ezen alanti stádiumában is a civilisatio első rangú factorai közé tartozik. Az athenei demo-

¹⁾ Még ma is érvényes összehasonlítása az atomisált népnek és tyrannak. Aristoteles e hasonlatosságra többször visszatér.

kratiában, főleg ha túlnyomólag csak az árnyra irányozzuk tekintetünket, bizonynyal igen sok ócsárolni valót találunk. De Athén nemcsak a *κλυμστρώξ* csőcseléket nevelte, hanem a keleti barbarismus és kényuralom, az európai civilisatio és szabadság ama nagy összeütközésében is az utóbbinak győzelme Athénben culminálódik. A perzsák és karthagóiak egy csapással fenyegették eltörölni a föld színéről a civilisatiót és szabadságot. (Mommsen.) Az utóbbi győzött Salamis és Himeránál. Vájjon a nemes jellemű tyrann, Gelon, vagy a szabad athenei nép mentette-e meg inkább az emberiséget? Schwarcz Gyula a demokriáról írt nagy hírv művében Gelonnak tulajdonít nagyobb érdemet és nagyobb világtörténeti jelentőséget; mert e részről a veszély is nagyobb volt. A perzsa birodalom mond — nem bírt olvasztó erővel, a perzsa uralom alatt virágzott a hellén szellem; de Karthago győzelme esetében megsemmisült volna. Azért a megmentés súlypontját, az általános nézettel ellenkezőleg, Himera mellé helyezi át.

Azt hiszem azonban, hogy bármily rendkívüli, s az ellenkező nézetet szinte összező ismeretekkel bir is kitűnő tudósunk a görög régiségek terén, mégis az általános nézetet ilyen mérvben megváltoztatnia alig sikerülend. Az emberiségnek a zsarnokság ellen igazi megmentője csak egy szabad nemzet lehet. Gelon nemes jelleme sem teszi ily szerepre képessé a tyrannist. Sőt a kényuralom annál veszélyesb a népre nézve, minél jobb a kényül. A belien szellem részben perzsa uralom alatt is virágzott, de az emberiség közkincsévé a szabad államok, s különösen az athéni demokriata által vált. Bár számos görög város megelőzte Athént idő tekintetében civilisatiója által, de végre csakis az athéni demokriata bírt azon erővel, hogy a kifejlett hellenismust magában concentrálva, oly világtörténeti factorrá tette, hogy az többé el nem enyészhetett. A tudományok és művészetek az emberiségre nézve hasznosak csak a szabadság önérzete és energiája által lesznek.

Azonban igen jó szolgálatot tett dr. Sclivarcz a tudományak az által, hogy az általános nézet azon egyoldalúságát megrójjá, melynél fogva a Himera mellett nyert mesés nagyságú győzelem szinte agyonhallgattatik. Karthágó nem bírt magasb szellemi iránynyal, és rideg, kicsinyes üzleti politikája győzelem

esetén iszonyú pusztítást vitt volna véghez az emberiség ideális javaiban. Mily nagyszerűen czáfoltatik meg ezen események által a pessimisták ama tana, mely szerint a világtörténet csak egy véletlen configuratio!

Korunkban is nagyok a demokratia világtörténeti érdemei: s z a b a d s á g é s m u n k á s s á g ! Az újkoridespotismus/lerombolta az aristokratikus szabadságot, s a demokratia legyőzte ezen despotismust. Az angol és a magyar aristokrátiának ezen szempontból kivívott világtörténeti jelentőségét senki sem tagadhatja. Mindazáltal az angol forradalomnak diadalmas erőt a demokratia adott. I. Károly terveit az angol aristokratia nem lett volna képes meghíúsítani. Mi lett volna a magyar alkotmányból, ha a demokratia ennek segélyére nem jő, erre nézve elég II. József korára utalnunk. Már akkor érezhette mindenki, hogy »rozsdás fegyverekkel« még a jog és szabadság mellett sem lehet sikeresen küzdeni.

Vészt-bozó azonban az, a mit social-demokratia n a k neveznek. Ez, ép úgy mint ellenfele, a capitalism u s, föloszlatja a nemzetet az egyénben, az államot a társadalomban. Vajha senki se győzzön azon elkeseredett harcban, mely a győztesnek martalékul vetné az államot. A tőke és munka a társadalomban jogosult világtörténeti factor; de akármelyik bitorolja az államhatalmat, veszve van az állam. Jaj a nemzetnek, mely üzleti számítás tárgya lett; és jaj a nemzetnek, melynek polgárai magasabb czélt nem ismernek az államilag szervezett etetésnél és itatásnál. A plutokratia ép oly kevéssé állam, mint a social-demokratia. A nemzeti »én« nem lakik sem a börzén, sem a phalansteriumban. Es ha sem egyik, sem

TARTALOM.

- I. Állami és társadalmi álláspontunk 5. lap.
- II. A demokratia eszméje 14. „
- III. A demokratia szervezete 26. „
- IV. A kifejtett elvek bírálatos alkalmazása a demokratia világ-
történeti fejlődésére és alakzataira . 39. „

SZILÁGYI MÁRTON

TANÍTÁSA

AZ ELJEGYZÉSRŐL

1690-ben.

SZÉKFOGLALÓ

KOVÁTS GYULA

LEV. TAGTÓL

(Felolvasta a II. oszt. ülésén 1885. márczius 9-én.)

BUDAPEST. 1885.

KIADJA A MAGYAR TUD. AKADÉMIA.

Budapest, 1885. Az A t h e n a e u m r. társ. könyvnyomdája.

Tisztelt Akadémia!

A közpályán, melyen mint jogásznak működ-
nöm kell, igen kitüntető reám nézve, hogy a ma-
gyar tudományos akadémia tagjai sorába választott.
Ezen kitüntetés annál nagyobb, mert működésem jó
részét az igazságszolgáltatás gyakorlati szolgálata-
ban töltöttem és töltöm. Ezen körülmény erősen
éreztetni velem, hogy a jogi élet gyakorlati feladatai
között sem szabad feledni azt, amivel mi jogászok a
nemzeti művelődésnek tartozunk. Minden egyes erőre
szükség van. Még engemet sem akartak nélkülözni.
Engedje meg nekem az akadémia, hogy midőn elő-
ször is köszönetemet jöttem tolmácsolni, kissé körül-
ményesebben szólhassak.

A magyar tudományos akadémia a jognak mű-
velését magyar történeti alapon mindé nha gondozta
Ezen alapon a jog művelése kapcsolatos az akadémia
azon tágabb körű munkásságával, mely a hazai törté-
nelemnek kútfőkön alapuló művelését állította elő-
térbe. Azon nagy eredmények, melyek ennek követ-
keztében elértettek, különösen a kútfőknek hatalmasan
megindult és folyton folyó közhasználatba adása ál-
tal. kell hogy a jogi tudomány művelőit is belevon-
ják abba a körbe, abba a hivatásba, melyben arról
van szó, hogy a nemzet egész élete felderítessék. Eb-
ben a körben, ebben a hivatásban a jog művelése

szerves összeköttetésbe jut a hazai élet egészének felkutatásával, ami által nemcsak emeltetik a jog tudományos művelésének színvonala, de abban a körben, abban a hivatásban teremhet meg legkönnyebben az önálló magyar jogi tudományosság. Erre mi sem hathatott és hathat serkentőbben, mint a hazai történet kútfőinek és kútfői adatainak rendelkezés alá bocsátása. Az ezekben forgó jogi anyag előbb utóbb meg fogja adni a jog magyar földön művelésének azt a hatalmas lökést, ami által lesz igazán képesítve arra, hogy ne csak venni tudjon a külföld tudományából, de vizszonszolgáltatásra is alkalmassá váljék.

Azt hiszem, nem leszek félreértéseknek kitéve. A magyar jogi tudományosságnak nem hiányzanak koripheusai. A magyar jogi élet magában is olyan volt, hogy hatalmas lüktetése a tudomány világát sem hagyta szunnyadni. Az a jogi élet, melyet a magyar több száz esztendőn át létesített, a könyvekben megtestesülő feldolgozást sem nélkülözte. Valójában a magyar jogi tudományosság hanyatlását azon időtől fogva kell számítani, midőn az idegen uralom bennünket új jogi rend egész özönével árasztott el. Bármily üdvös lehetett az osztrák törvények gyakorlati hatása, én nem ismerem a jognak sivárabb művelését hazai földön, mint azt a művelést, mely az osztrák törvények következtében harapódzott el. Soha jobban nem bizonyult be mint ekkor, hogy törvények behozatala még nem szüli meg azt, mit jogi tudománynak nevezünk és ismerünk. Annyi bizonyos, hogy a nemzeti élet vissza-szerzésével kezdődnek csak jelenségei annak, hogy

nálunk a végbement átalakulásoknak megfelelő jogi tudomány legyen. És a nemzet kezdi lassanként belátni, hogy jó törvényeket is csak a saját erejéből nyerhet. Egyik másik próbálgatás már is eredményre vezetett. Hátha még segítségére volna jogi életének teljes ismerete. Ily körülmények között, ki fogná annak nagy előnyeit tagadni, ha a hazai magánjog úgy amint 1848-ig fennállott újra feldolgozottnék. Ne legyen senki abban a téves hitben, hogy ezen a téren nem lehetne sokat és újat létesíteni. A tudomány eszközei ma sokkal inkább rendelkezésünkre állanak mint régente s be kell látnunk, hogy az a munka, melyen annyi jeles magánjogi írónk fáradozott, még nincsen befejezve. Ez a befejezés valójában az akadémiához méltó feladat volna.

Semmi kétség, hogy a dolgok előremenő és ma már feltartóztathatlan egymásutánjában sok kincs kell, hogy elvesszen abból, a mit a magyar jogi életben feltalálhatunk. Több kevesebb veszteségre el kell készülnünk. A nagy zökkenések, melyek között a magyar jogi életnek egy egy fonala újra meg újra megszakad, kikerülhetnek. Ilyen események a magyar jogi életben nem egyszer fordultak elő. Nem egyszer vettek idegen intézmények rajtunk erőt, amit aztán úgy győztünk le, hogy azokat saját erőnkkel dolgoztuk fel. Ilyen áldozatot az európai polgárisodásnak Magyarország nem egy ízben tett. De ebből ne azt a tanulságot vonjuk le, hogy jogi múltunk s evvel összefüggő jelenünk iránt közönyöskké legyünk. Ki tudja, hogy miben lehetnek még hasznunkra. A mit még ma nem értékesíthetünk, annak holnap már jogi hasznát vehetjük. És a tudomány magasabb

feladatairól se feledkezzünk meg, melyek felette állnak még a törvényhozás kérdéseinek is.

Azt hiszem, hogy a nemzet kulturái története jó részt töredékes maradna, ha a nemzet jogi életének egész folyása nem részesülne a kellő felderítésben. Erre hatni, ha valaki, úgy az akadémia hivatott. Az akadémia úgyszólván annak a magas hivatásnak él, hogy a tudományszakokat ne tekintse ép a magok elszigeteltségében, de hivatva van minden szakot úgy ápolni, amint ezek az egyes szakok a nemzeti életet a maga egészében felölelik. A jog művelésére is ezen szempontból kell figyelnie és figyel is, midőn folyton a nemzet történelmi anyagát hozza napfényre.

Jórészt ezen már több idő óta folyó munkáságnak köszönhetem, hogy »Házasságkötés Magyarországon« című munkámat megírtam. Hogy ezt lehetséges volt megírnom úgy, amint megírtam, már ezért is köszönetemet nyilvánítom az akadémiának. Kettős hála, vagyok tehát lekötve a mélyen tisztelt akadémia iránt, midőn még azon kitüntetésben is részesültem, hogy engem tagjai sorába választott. Olybá veszem e kitüntetést, mint a mi nekem buzdításul adatott arra, hogy a magyar jogi fejlődés felderítésének nagy munkájában közvetlen közelben én is részt vehessek.

A feladatból a kánoni jog művelőjének úgyszólván kijut.

A magyar jogi élet fejlődéséhez egy jogi rend sem férközött oly közel, mint a kánoni jog. Az európai jogfejlődésnek ezen, mondhatni leghatalmasabb áramlata volt csak az, melytől jogi életünk jó részben nem maradhatott menten. Az érintkezés oly bensős volt, hogy bátran magyar kánonjogi fejlemé-

nyékről szólhatunk. Mi tagadás benne, az egyház és állam közötti régi jó viszony erejét még folyton érezteti. Köz- és magánjogi intézményeink kánonjogi fejleményekkel még mindig tele vannak.

A jognak Magyarországon folytatott művelése ellen vétenék, ha a kánoni jognak itt folyt ápolásáról nem szólanék elismeréssel. Már a nagyszombati törvénykar kánonjogi munkássága indította meg az irodalmi fejlődést, melyből még az úgynevezett populáris irodalom termékei sem hiányoztak. Ez utóbbiakat sem szabad kicsinyelni, ha meggondoljuk, hogy a népszerűen írott irodalmi termékek a jogi tudás fejlesztésére minő hatással voltak. Egy jelenleg azonban már ekkor is felüti fejét, és ez az, hogy a túltengő receptió a kánoni jog magyar fejleményei iránt érzéketlenné válik. Mármost külföldi könyvek lenyomatásával kezdenek megelégedni. Így Francesco Antonio Febeo (Plioebeus é S. J.) kánoni institutióit, melyek szigorúan római szellemben vannak írva s a melyek a kánoni tanulmányok kezelésére a világos iránynál fogva tagadhatlanul előnyösen voltak használhatók, nálunk többször lenyomatták (1727—1762). Nemkülönb utányomatták a 18. században André Delvaux (Andr. Vallensis) ugyan-csak 17. századbeli írónak Paratitla juris canonici című munkáját (1772.) A magyar fejlemények elhanyagoltattak. Ennek jó sokáig van a kánoni jog művelésében hatása. Majd meg azt látjuk, hogy kánonjogi irodalmunk jórészt osztrák befolyás alá kerül. Ezen időkből magyar születésű kánonistáink is vannak, kik tagadhatlanul nem kis szabásunk. Ha Kollárt nem soroznám is a speciális káno-

nisták közé, kit az akadémia színe előtt Szalay László méltatott, egy Lakies mindenestre elsőrangú tekintély. Ezen időkből van bizonyos érzék s nemcsak hazánk fiaiban. Tanúsítja ezt, hogy a bécsi Riegger Pál lovag, kinek egyházi jogi institutiói nálunk a jogi oktatásban tért foglaltak, ily című munkát is adott ki: »Specimen corporis iuris eccl. Regni Hungariae 1773.« De ez inkább csak magyaroskodó irány, mely azért karoltatik fel, mert bizonyos magyar fejlemények jól ki voltak zsákmányolhatók. Ez az egyházi jog politikai szempontból történt művelésének ideje. Nem csoda, ha a túlhajtott politikai szempontok az egyháznál visszatevészt szültek. Már Kollár jeles munkája: »De originibus et usu perpetuo potestatis legislatoriae circa sacra Apostolicorum Ungariae Regum liber singularis 1764« mely a gallicanismus teoriájának szabása szerint készült, az indexre került. Ez lett a Históriae diplomaticae iuris patronatus apostolicorum Hungariae regum libri trís (1762) híres szerzőjének sorsa, kit különben az ország rendei sem tudtak méltányolni. Az a haszon azonban, amivel az idegen befolyás járt, tagadhattam Egyházi jogi téren a magyar állami eszme erősödött, de ez ép oly múltó volt, mint az a kívülről ható erő, mely létesítette.

Kanonjogi irodalmunk súlypontja eddigelé tagadhatlanul azon munkásságra esik, mely kútfők gyűjtésével foglalkozott. És ezen a téren már elég korán nagyobb szabású munkákkal találkozhatunk. Péterffy a magyar nemzeti zsinatok végzéseit két kötetben gyűjtötte össze (1742), Batthány püspök Leges ecclesiasticae Regni Hungariae« cím alatt (Claudio-

poli (1785—1827) magyar egyházi okmánytárt adott ki. Fontos reánk nézve a Farlatus által szerkesztett és Velenczében kiadott (1751 —1800) Illyricum sacrum is, mely XIV. Benedek pápának, a nagy jogásznak van ajánlva, ki a kútfők gyűjtéséért oly sokat tett, mint előtte senki s kiról azt is tudjuk, hogy a kánonjogi tudományban magyar jogi eseteket is értékesített.

Persze, hogy az idők akkor, midőn a felsorolt kútfői munkák napvilágot láttak, még nem értek volt meg igazán a jog történeti művelésére. A jogtörténeti iskola még nem született volt meg. Hogy is kerülhetett volna a sor arra, hogy a kánoni jog magyar fejleményei szigorúan jogtörténeti szellemben dolgoztassanak fel.

Erre a magyar tudományos közszellem sem lehetett még megérve, már annál fogva sem, mert a tudományos irodalom nagyon a latinság jármában nyögött. Ezt a jármot Németországnak is le kellett előbb rázni, hogy a kánoni irodalom azon fejlettsége álljon elő, ami ma a német tudományosságának egyik legnagyobb érdeme. Tudvalevő dolog, hogy a jogtörténeti iskola minő jó hatással volt arra, hogy a latin nyelv tudományos uralma múljék.

Nálunk az egész irodalomnak előbb magyarrá kellett lenni, hogy eljöhessen az ideje annak, hogy ez a magyarrá lett irodalom majd oly forrásokra is visszanyúlhasson, minők a kánoni jog hazai kútfői. Régebben a nyelvi nehézség helyett sokkal nagyobb akadály volt, hogy azok a kútfők, melyekre nekünk szükségünk van, nem voltak oly értelemben keresettek, hogy azokból nemzeti

tudományosságot fejleszsenek. Hogy az ehhez szükséges érzék igazán meg legyen, erre nézve nyelvben, gondolkozásban magyarokká kellett lennünk. Azt a magyarrá lett irodalom ki is fejlesztette. Ha eddig nem nyilvánult úgy, hogy nagy eredményei lettek volna, úgy ez nem önhibánkon múltott. Ezen a téren is az idegen uralom nagy kárunkra volt. Az 1855. évi concordatum nem lehetett kedvező hatással. Szinte csodálni lehetne, ha a magyar egyháznagyok hazafisága meg nem magyarázná, hogy ezen időre esik a Theiner által ily ezimen megindított gyűjtés: Vetera Monumenta historiám Hungariac sacram illustrantia, edita ex tabulariis Vaticanis 1859. Ezt a gyűjtést 1863 óta a Vetera Monumenta Slavorum Meridionalium egészítik ki.

A jelen időnek feladata az, hogy a kánoni jognak magyar fejleményekre alapított művelését állítsa az előtérbe. Az a nagy német jogi tudományosságának is csak újabban róható fel érdeméül, hogy a kánoni jogtudomány terén nagy eredményeket tudott létrehozni. A mi késedelmünk tehát nem oly nagy. A mi jogi fejleményeink az egyházi téren úgy sem oly régiek, mint a németekéi. Az is számít, hogy a németek már elég korán kezdtek a saját történeti anyagoknak részletesen birtokába jutni. A gyűjtés nálunk most folyik javában. Ebben az egyház is részt vesz külön okmánytárakkal. A Monumenta Ecclesiae Strigoniensis s a Vatikáni Okmánytár kötetei serényen szaporodnak. A feldolgozandó anyag folyton szaporodik s a feldolgozásban lépést kellene tartani. Már szinte úgy áll a dolog, hogy a történetíró is kezdi érezni a szükséges támogatás hiányát, annak a

hiányát, amit az egyházi fejleményeket kutató jogi tudományosságtól elvárhatna. A késedelem csak most kezd késedelemmé válni.

Hogy ez tartósan ne legyen így, erre nézve bizonyos előítélettől is meg kell szabadulnunk.

A jognak új intézmények alkotására törő művelésében nem csoda, ha egyről másról megfeledezünk. Ebben az áramlatban a kánoni jog művelése is megcsökkent. Maga a szakma nálunk mindinkább leszorulóban van a jog tudományos világából. Innét nőtte ki magát az előítélet, mely a kánoni jog művelésére bizonyos kicsinyléssel tekint. Ki fogná ezt oly testület körében, minő az akadémia, másképp felemlíteni, mint sajnálattal. Az akadémia ügyrendé a társadalmi tudományok során az egyházi jogot külön is kiemeli mint olyat, melynek művelését czélul tűzi. Persze, hogy az akadémiára az ügynek csak tudományos oldala tartozik, úgyszólván inkább a kánoni, mint az egyházi jog.

Magyarország múltjánál fogva nincs abban a helyzetben, hogy az európai jogtudomány versenyébe a magáéból sokat tudjon juttatni. Így a római jogtudomány körüli versenyben a saját jogi életével nem igeu lehet résztvevő. Az európai anyajogok közül a kánoni jog az, melynek magyar fejleményei a külföldet is közelről érdekelhetik.

A mi fejleményeink tagadhatlanul folytatásai azoknak, melyek oly népeknél mentek véghez, melyek a keresztyénséget korábban vették fel mint a magyar. Amikor ez nálunk megtörtént, a kánoni jog még mindig fejlődő állapotban volt, mondhatni még az első alakuláson sem ment át. Hisz ez a megalakulás csak

Gratián decretumával tör magának utat. Ekkor kezd csak az erős központosítás érvényesülni, amely a particularis fejlődést elnyomni kezdi. A magyar egyház megalakulása korábbi időre esik, mint mely időre esik Gratián működése s méltó folytatása a nemzeties egyházaknak, melyek megelőzték. Mondhatni, hogy a magyar egyház zárköve annak a fejlődésnek, mely alapjait külföldön is az egyetemes kánoni jog előtti időben bírta.

Ezt az egyetemes kánoni jogot sem kell azonban olyannak képzelni, mely minden külön fejlődést elnyomott volna. A kánoni jog még ma sem képez kodificált egészet, mely maga mellett semmit sem tűr meg. Különösen nem volt ez így a régi időben s még akkor sem, midőn a particularismusból az egyetemes egyház javára sok veszendőbe ment. Még Gratián könyve sem volt több, mint egy jogi könyv, mely avval az igénynyel sem lépett fel, hogy annak az ellenkezője, a mi benne foglaltatik, ne lehetne igaz. Még ezután a jogi könyv után is csak lassan vészit a particularismus tért. A corpus iuris canonicinak egészen ki kellett épülni, habár ez által sem jutott a dolog odáig, hogy minden külön fejlődés le lett volna tiporva. Nekünk is, másoknak is még mindig kijuthatott bizonyos sajátos jogi fejlődésből. Így például nálunk is, másutt is az archidiaconatusra vagy a papi tizedre nézve külön fejlemények is vannak. Csak nem kell olyan igénynyel fellépni, mint egy-egy majdnem külön álló jogfejlődés iránt szokás és nem fogunk csalatkozni. Elégedjünk meg azzal, hogy a kánoni jognak nálunk is megvan a maga külön története. Nagy mértékben így van ez mindaddig, míg

a külön fejlődés csak a corpus iuris canonici-vel áll szemben. Ezen időre esik az is, hogy az egyházi in-risdicció a legtarkább változatok között oszlik meg, melyeket jól ismerni csak úgy lehetne, ha a magyar középkor cancelláriai praxisának egyházi része fel lenne tárva. A corpus iuris canonicinek szinte le kellett záródni (corpus iuris canonici clausum) s oly egy-átalános reformáló működésnek kellett következni, minő a tridenti zsinat reformja, hogy a külön fejlődés majdnem teljes megcsökkenéséről lehessen szó. De amit így vesztettünk, azt a reformatió eredményei pótolják. Az evvel járt szétदारaboltság vallási téren érdekes interconfessionális viszonyokat szül, melyek a kánoni jog erejét a külön alakulatokhoz képest erősen próbára teszik. A nemzet jogi történetének ez a része sincs még megfelelően megírva, a minnek ismerete pedig sokszor a napi élet kérdéseibe is belevág. Bizonyítja ezt többek közt a most folyó párbévita. A protestantismus jogi élete a kánoni jog-irányában egyébként is jelentős. A kánoni institutiólc továbbfejlését a protestánsok között is szemügyre kell venni s így adhatni csak egész képet. Igen, a nemzetnek megvan a maga külön története még a kánoni jog terén is. E tekintetben még csak egyre akarok figyelmeztetni, a mi épen a mi erős szomszédainkkal a, németekkel szemben bír fontosággal.

Németországon a római jog receptiója küzdte át magát. Ez a receptió az idők folyamán az egész jogi életet áthatotta úgy, hogy a kánoni jog alá foglalt viszonyok sem maradhattak érintetlenül. Római fogalmak vettek az egész jogi életen erőt. Az a nagy megingatás, mit a jogi érzület a római jog befogadása

által szenvedett, kifejezést lel a jogi emlékekben is. Ezeknek a kifejezéseiben bizonyos zavarodás állott elő. Magán a jogi fejlődésen is bizonyos habozás ömlik el. És ez nem volt rövid ideig tartó, lia meg-gondoljuk, hogy a római jog receptiója lassú folya-matban ment végbe. Míg a római jog részletesen ki tudta magát forni, ki tudta magát dolgozni a néme-tek jogi életében, majdnem ezen század elejéig tart el. Áll ez különösen olyan intézményekre, melyekre a római jog formailag nem volt közvetlenül hatással, de a melyekbe mégis csak befészkelte magát. A megingatott jogfejlődés természetesen azon végezi, hogy a római fogalmak az egész jogi életen át győ-zelemre vergődnek.

Magyarországon ilyes nem történt, az a bizo-nyos ingadozás nem ömlik el a jogi fejlődésen. A mi ép oly intézményeket illet, melyek német földön na-gyon is érintve lettek, ezen intézményekre nézve a mi jogi emlékeink megbízhatóbbak. Az csak az iroda-lomnak s nem is a legrégiebbnek esketik rovására, ha ott is, a hol nem kellett, a római jog egyik másik fogalma hódít. Maga a jogi élet az erős külbefolyás-tól érintetlen marad. Ezt törekszem egy kérdésben a jelen értekezésem által is bebizonyítani. Igaz, hogy protestáns talajra lépek át, ami azonban a dolgon mitsem változtat. A protestantismus jogi fejleményei is olyanok, melyek a kánoni joggal erősen függnek össze, sőt sokban ennél maradtak meg.

Nagy és általános tudományos érdek is fűző-dik tehát ahhoz, hogy a mi kánonjogi fejlődésünk ismertté legyen. A mi kútfőink a külföldieket kiegé-szíthetik. Ezen kútfők olyan kincses bánya, mely

arra vár, hogy a kánoni jognak Magyarországon folyt története megírassék. Egy másik oly feladat mely a hazai jog feldolgoztatása mellett az akadémiának majdan ugyancsak díszére válnék. A kettő egymást úgyis kiegészítené. Hogy a két anyag egymással sokban érintkezik, ezt már Szegedi is felfogta, midőn ily czim alatt irt: Tripartitum iuris hngarici tyrocinium sacris canonibus accomodatum (1734). Persze hogy az összefüggés ma már egészen más-kép áll szemeink előtt.

Igaz, hogy a kánoni jog magyarországi történetének megírása nem kis feladat. Még az anyag teljes felkutatása is a jövő feladata. A kánoni jog magyarországi történetének feldolgozása pedig oly vállalkozásnak tűnhetik fel, mi ugyancsak a jövő feladata. Hisz azzal a feladattal, hogy kánoni fejleményeiket teljes és rendszeres feldolgozásban bírják, még a németek sem birkóztak meg. A híres Schnlte, ki pedig sokat vár attól, hogy a kánoni jog terén a német particularis fejlemények felszínre hozassanak, még 1873-ban is odanyilatkozott, hogy a cél olyan támogatás nélkül, minő csak az államoknak áll erejében, alig érhető el, s míg az be nem következik, Németország is kivihetetlen feladat előtt áll. Csakhogy természetesen ezt a feladatot Schnlte a maga egészében érti, midőn a vállalkozási képességet illetőleg ily lehangolóan nyilatkozott. Azóta a cél elérésére ő maga is sokat tett az által, hogy a kánoni jog forrásainak és irodalmának történetét három kötetben kiadta, sőt azóta Loening a német egyházi jog történetének rendszeres megírását két kötetben meg is kezdte. Természetes, hogy az akadémia

a kánoni jog magyarországi történetének megírására az által hatna legjobban, ha ezen nagy célra egyes kérdések feldolgozását gyámolítaná. A németeknek is előbb sok egyes kérdés felderítésén kellett csüggniök, míg arra kerülhetett a sor, hogy a németországi kánonjog egész történetét megírják. Kellett azonban, hogy ez elég korán szemük előtt lebegjen. Ilyen nagy célnak kell szintén jó korán előttünk feltűnni, hogy a nagy épület egyes köveit már előre jól tudjuk elhelyezni. Erre kívántam figyelmeztetni.

Midőn itt első ízben jelenek meg, nem tehetek jobbat, mint hogy azt a munkát veszem fel újra, melyről nem volt elég egy kötetet írnom, amely — hála a magyar jogi fejlődés adatainak — oly gazdag, hogy többször is vissza lehet rá térni.

Értekezésem tárgya az, amit Szilágyi, másképp Sylvanus Márton 1690-ben az eljegyzés mibenlétéről tanított, amely tanítás a házasságkötés még mindig nem eléggé méltott fogalmát illeti.

SZILÁGYI MÁRTON
TANÍTÁSA AZ ELJEGYZÉSÉRŐL

1690-ben

Á M. TUD. AKAD. ÉRTEK. A TÁRSAD. TUD. KÖRÉBŐL.

Kassai Pál nyomdájából Debi'eczeuben 1690-ben ily
cízimii munka került ki:

Martini Sylvani in illustri schola Debrecina
rectoris et professoris

Triga divortialis

seu dissertationum theologicarum trias de
causis divortii cathechetica methodo per
quaestiones et responsiones pro captu facili
iori digesta

*Accessit appendix de sponsalibus eorumque diremp
tionis causis.*

Debrecini, Impressaper Paulum Cassai 1690.

A munkát az író egyházi előjárója Körömdi Péter a szathmári egyház lelkésze s a tiszáninueni egyházak superintendense Szathmáron 1690. évi június 20-án hagyta jóvá, mely jóváhagyásból mindjárt tudhatjuk, hogy a munka írója valódi nevén Szilágyi Márton. Ugyanebből a jóváhagyásból kitűnik, hogy a munka a hazai protestánsok jogi életében nagy szerepre volt hivatva. A jóváhagyás egyszersmind ajánlást, meghagyást foglal magában, melyből a következő erélyes nyilatkozat érdemel figyelmet: *Opus ergo hoc diu desideratum omnibus Yenerandis Tractibus eorundemque T). Senioribus et coeteris D. Fratribus syncere commendo, et suadeo ut secundum determinationem borúm Casuum et Quaestionum conscientiose observent et teneant praxim in Causis Matrimonialibus et sponsalibus: sedulo autem caveant pecunia illa Simoniaca propter divortium dari solita ne conscientiam laedant. Mily sürgős szükség lehetett e könyvre, kitűnik a jóváhagyás végső szavaiból: Quamprimum ergo ut typis mandetur et in lucem edatur, approbo.*

A magyarországi törvényhozás az 1647. évi 15. t.-cikkben adta meg a protestánsoknak azt, hogy a házassági bíraskodást illetőleg in usu consueto maradhassanak, a mi annyit jelentett, hogy a hol a protestáns házassági bíraskodás helyenkiut, vidékenkiut fenállott, ez az usus továbbra is megmaradhasson. A tiszántúli vagy mint magukat nevezték a tiszán-inneni egyházak Erdély által önálló jogi létre vergődtek. Ebben rejlik az önálló protestáns házassági bíraskodás alapja. A mi így, mondhatni Erdély segítségével megszereztetett és fentartatott, az az 1647. évi 15. cikkben elismerésre tett szert. Ami azonban hiányzott, az mindenesetre a legfőbb hiány volt, tudniillik a házassági jogrend, mely szerint Ítélték volna. A zavar könnyen elképzelhető. Lippay György primás a Nagyszombatban 1658-ban tartott megyei zsinat elé terjesztett propositióiban magát éles kifakadásokra ragadtatja: *Matrimoniales causas manserant prae ceteris bucusque piac maibus ecclesiasticorum, séd et illas multis modis contaminaverunt. Primo quidem jus hoc cum bereticis commune fecerunt. Secundo: id est lege lata concessum, ut per eos froena laxentur adulteriis beneficio divortiorum nec ullum matrimonii vinculum sit securum, quo minus per eos ad libitum dissolvatur: lata via iucoestibus quoque patefacta, quando spirituales cognationes sublatae sine ulla regula, ulla lege ad libitum judicia faciendi cum sacros canones illi non aguoscant proprias nullas certas babent et mutent quotidie leges.*¹⁾ A nyilatkozat a protestáns házassági bíraskodás ellen irányul. Lippay még mindig szerette volna azt, mit a bécsi béke kimondott: *Sedes autem spirituales manent, ami a protestánsok feletti házassági bíraskodást is jelentette. De immár az egységes házassági bíraskodás meg volt törve. Eogja magát s a protestáns házassági bíraskodás legsebezhetőbb oldala ellen fordul: proprias nullas certas caones babent et mutent quotidie leges. A házasságok felbontásának is kijut. És úgy látszik ebben rejlett a bajok legszembeötlőbb kútfeje. Igaz, hogy a magyar protestantismust nem lehet avval vádolni, hogy oly házassági elveket hozott volna a nemzet nyakára, melyek könnyelmű elválásokat vettek volna czélba. Ez*

¹⁾ Péterffy: Conc. Reg. Hung. II. 389 — 391. lapok.

ellen a magyar protestánsok több zsinati határozata erős tiltakozást képvisel. Baj csak abból származhatott, hogy a házassági bíráskodás kezelése ingadozó lehetett. És hogy ennek oka nem csak a kellő jogi szabályok hiányában keresendő, Körmendy Péter superintendens idézett szavaiból is kiviláglik. Mindazáltal néhány évtizednek kellett elmúlni, míg a bajok gyökeres orvoslásához láthattak. Erre irányul Sylvanus munkája a *Triga divortialis*, a melyet — mint szerző munkája ajánlásában mondja — akkor írt meg, midőn előbb már több időn át a házassági bíráskodásból tapasztalatokat szerzett. A munkát ezen oldalról is méltányolni kell tudni. A munkában bizonyára sok vau a gyakorlati jogéletből merítve. Nem hiában mondja előszavában: *Casus matrimoniales difficiles intricatos currentibus annis in ecclesiis nostris subnatos et insolentia hominum matrimonio abutentium in dies subuasci et Ecclesiam fatigare suctos si quidem pro mea teuitate dirimere non valui aut saltem aliis easdem dirimendi materiám suppeditavi.* Szerzőt bátran mint magyar jogi írótként tekinthetjük, ki ha nagy hasznát vette is az akkoron rendelkezésre állott külföldi irodalomnak, tárgyát bizonyos önállósággal tudja vizsgálni. A munkára általában még azt akarom megjegyezni, hogy azt szerzőnek *Biga pastoralis* című munkája előzte meg, mely 1684-ből (Debreceni per Stephanum Töltési) való, tehát még oly időből, midőn a debreczeni egyház és iskola egészen erdélyi befolyás alatt állott. A *Biga Apafi Mihály* erdélyi fejedelemnek van ajánlva. Már akkor, midőn a *Triga* napvilágot látott 1690-ben, Apály Mihály meghalt volt, Debreczen őt már nem uralta. Szinte sietős volt a *Trigát* megírni hogy a protestáns házassági bíráskodás erőre tegyen szert a jövő eshetőségeivel szemben.

A mint felolvasásom címe mutatja, nem czélorn a *Triga* azon részéről, a munka azon java részéről szólni, mely a házassági felbontásokat tárgyalja. Ezen tárgyban a *Trigát* akkor venném elő, ha majd időm kerül a magyarországi házassági válások történetét megírni. Most annál a kisebb tárgynál maradok, melyről felolvasásom címe szól, tudniillik az eljegyzés kérdésénél. Teszem ezt annál szívesebben, mert a *Triga* doctrinája az eljegyzés felől, amint az eljegyzés nálunk a köztudatban élt, felette tiszta képet nyújt.

Sylvanus tanítása az eljegyzésről képezi munkájának függelékét. Ennek a függeléknek felirata következő: *De causis repudii sen diremptionis sponsalium.*

Azt liinné az ember, hogy az a dolgok természetes rendje, hogy szerző a házasság felbontásának esetei után tér át azokra az esetekre, melyek az eljegyzés felbontását okozhatják. Ha az eljegyzés csak az, amit eljegyzés alatt ma közönségesen értünk, az egymásután egészen jól érthető. Más a mátkaság, más a házasság, tehát a felbontási okoknak is másoknak kell lenni. A házasság kivételes esetekben való felbonthatósága mellett is a házasság felbonthatatlanságának elvéből kell kindulni, a mai eljegyzés a felbonthatóság elvén nyugszik. Ha tehát a házasság és eljegyzés felbontásáról írunk, a kettőt egészen külön lehet választani s a házasság felbontásának kérdését mint különállót s fontosabbat előbbre lehet tenni. Sylvanus az egymásután kérdését az eljegyzésről írt függeléke legelején érinti. És úgy találja, hogy a természetes rend az lett volna, ha ő előbb az eljegyzés felbontásáról szólt volna, mert a *sponsalia quae nuptias praecedere solent initium sunt matrimonii*. Szerző maga megvallja, hogy nem tartott helyes egymásután s avval vigasztalja magát, hogy hisz hát az eljegyzés és a házasság felbontásának okai annyira összevágznak, hogy a házasság felbontásának (*divortium*) eseteiben nagyrészt befoglaltatnak az eljegyzés felbontásának (*repudium*) esetei. A dolgok ezen állásában egészen jól kell tudnunk azt, hogy mit ért Sylvanus eljegyzés alatt. Ennek szükségét szerző maga is belátja s az eljegyzés definitiójához lát. Munkája rendén bizonyos egymásutánban fogjuk őt követni, hogy az eljegyzés jogtörténeti s részben ma is élő fogalmával tisztába jöjjünk.

Sylvanus definitiója még a római meghatározás: *Sponsalia sunt contractus seu promissio mutua et reciproca futurarum nuptiarum* s hozzá teszi, hogy alkalmas tanúk is legyenek jelen s a szülők illetőleg gyám megegyezése se hiányozzék. A szerződő személyekre uézve azt mondja, hogy azok olyanok legyenek, kik isteni jog szerint szerződhetnek s olyanok: *qui tandem per nuptias conjungi possuut*. Bizony, ha a definitió csak úgy magában állana, nem igen gondolnánk más eljegyzésre, mint a mi a közéletben ma is járja. Az egész definitióbeli

leírás nem érezteti velünk azt, hogy az eljegyzés volna maga a házasságkötés, ellenkezőleg ez utóbbit az eljegyzés után következőleg még mindig feltételeznek, szóval az eljegyzés pusztá pactum de contrahendo matrimouio volna. A házasságkötést aztán önkéntelenül oda képzelnők, hol a nuptiae-ről van szó: qui tandem per nuptias conjungi possunt.

A római eredetű meghatározásra azonban nem kell nagy súlyt helyezni Már Gratián előtt a kánoni gyűjteményekbe sok római szólam lett felszedve. Így Ivó Panormia című gyűjteménye (lib. 17. seq.) telítve van a pandektákból vett jogi mondasokkal s ezen a réven a sponsalia és nuptiae között a római értelemben vett különbség fellelhető. Ezen körülmény a jogi írókat jó ideig azon hiszembeu tartotta, mintha a kánoni házasságkötés a rómaival egy és ugyanaz lett volna. Pedig mi sem tévesebb. Tudni kell és tudva vau, hogy azon jogi mondasok, melyek a római jogból mondhatni egész szárazon átvettek, nem voltak gyakorlati jelentőségűek s ezzé sohasem is váltak. Persze, hogy bizonyos római velős mondasok Pseudoizidor utján Gratian-ba is átvándoroltak. Csakhogy aztán Gratiánban, kivel az egyház házassági jogának általános uralma kezdődik egyéb helyek is vannak.

Gratiánban is megtalálható az eljegyzés római detiniója (c. 3. C. 30. qu. 5.), a mi azonban a most mondottaknál fogva vizsgálódásunknak nem árthat. Több száz év múlva Sylvanus is egész ártatlanul használhatta az eljegyzés római meghatározását. Mít is ártana ez a defmitió, midőn túl vagyunk azon, hogy a mindenkori jogállapotokat ép csak definitiókkal bizonyítsuk. Maga Sylvanus az, ki nem hagy bennünket cserben. A midőn deüitióját taglalja, az a gondolat, hogy az eljegyzés initium matrimonii vagyis magának a házasságnak kezdődése újra felüti a fejét, a mely tételt szorosán jogi értelemben kell vennünk:

A sponsalibus conjugium incipit nuptiis perficitur
ae proiude, sponsalia iuitiatum tantum sunt conjugium;
nuptiae verő sunt consummatum matrimonium.

Ez a hely bár nem elég világos, már többet mond az előbb idézett definitiónál.

Egészen azt fejezi ki, mit a Gratián régi tanítása (diót. Grat. ad c. 34. causa 27. qu. 2.):

Sciendum est, quod conjugium desponsatione initiatur commixtione perficitur. Unde inter sponsum et sponsani conjugium est, séd initiatum; inter copulatos est conjugium ratum.

Megjegyzendő, liogy Gratián idejében a matrimonium ratum matrinonium consummatumot jelentett. Az eljegyzés úgy Sylvanus mint Gratiánnál közvetlenül, egyenest a matrimonium consummatumra néző, ami Sylvanusnál a nuptiaebe rejlik. Már sejdíthető, hogy nem a nuptiae a házassággkötés. Az eljegyzésnek kellene teliát a házassággkötésnek lenni. Hogy erre reá jöjjünk, Sylvanust lépten-nyomon követnünk kell.

Azt mondja Sylvanus, hogy az eljegyzés s a között, hogy a felek házasokúi együtt legyenek, bizonyos időnek kell elmúlni, eltelni. Ennek okait is adja

1) Ut intermedio inter sponsalia et nuptias tempore tempestive exploretur, an aliquid sese offerat, (juod matrimonii consummationem impedire potest, ne fraudi aut errori in re tanti momenti ullus relinquatur locus.

Az eljegyzés után már csak a matrimonii consummatio jó számba, szükséges, hogy ezt ne a rászédett vagy tévedésben levő felek cselekedjék.

Tehát a házasság elhalására időt kell engedni.

2) Ut honestas in cousuetudiue conjugali servetur, quae servari non posset, si factis statim sponsalibus, effraei quodam libidinis impetu, sponsus et sponsa ad concubitum proruerent, perinde ac si ad explendam carnis libidinem conjugium institutum fuisset. Ut múltúm caute cum sponso et sponsa agatur, si facultas cohabitandi ad vitandam concubitus suspicionem, ante nuptias ipsis adimatur vei negetur.

Tehát csak a tisztesség állja útját annak, hogy az eljegyzés után a felek összeálljanak. Ha evvel sietnének, még annak a gyanúnak tennék ki magokat, hogy már az eljegyzés előtt testileg dévajkodtak.

3) Ut auimorum inter sponsos es sponsas conjunctio prius confirmetur et stabiliatur, quam corporibus con-

juugantur et ad suum quisque officium diligenter in tiraore Domini faciendum, prius se praeparet, quam ad conjugium ipsum deveniatur.

Az eljegyzés után semmi más összekötetésről sincs szó mint csak a testi összekötetésről. Mégis csak magának az eljegyzésnek kell a házasságkötésnek lenni. Eljegyzés és házasság között nincs semmi közbülső jogi ügylet. Az eljegyzésből ad conjugium ipsum léphetni, de ezt a felek csak azért ne tegyék, kogy kiki isteni félelemben készülhessen el a reá vára-
kozó kötelelességekre.

Mind a bárom pont az eljegyzés házasságkötő erejére vall, a mely minősége az eljegyzésnek mindinkább szembeötlő lesz az által, minél tovább követjük szerzőnek az eljegyzés felől adott tételeit.

Hogy mi legyen az eljegyzés, azt Sylvaus a következő helyen deríti fel:

Quia (ut jam innuimus) sponsalia proprie sic diéta verum sunt matrimonium, quia includunt necessario et fundamenti loco eonsensum coutrahentiuni testibus exemplis tūm scripturariis, tūm jurisconsultis omnis aevi ast verō consensus facit matrimonium non concubitus.

A miről itt szó van, ez már nem római eredetű meghatározás. Az eljegyzés [a házassággal hozatik követlen okozati kapcsolatba, sőt a házassággal azonosítatik, a mi szinte többnek látszik annál, mint a mire vártunk. Tökéletesen megelégszünk majd azzal, ha az eljegyzés a házasságkötéssel vétetik egyértelműnek.

Jellemző, hogy Sylvaus a most idézett helyen a tulajdonképi értelemben vett eljegyzésről szól. Tehát előtte nem az a tulajdonképi eljegyzés, a mit mi e szó alatt ma közönségesen értünk. Ilyen eljegyzés, a római pactum de contrahendo matrimonio reá nézve nem tulajdonképi értelemben vett eljegyzés, amint ezt az eljegyzést az ő eljegyzési tanában hiába keresnék. Mintha a mai eljegyzést (sponsalia de futuro) az ő korabeli jogi élet hazánkban nem ismerte volna, hanem csak a házasságkötő erővel bíró eljegyzést (sponsalia de praesenti). A do-

lőgnak így is kell lenni. Különben lehetetlen volna, hogy oly szerző, ki a gyakorlati jogélet számára ír, a sp. de futuro és a sp. de praesenti közötti különbséget ne jelölte volna meg. A két elnevezés nála egymással szembe állítva elő sem fordul. Ha eljegyzésről beszél, csak ez az egy szó fejez ki mindent: sponsalia s ez a szó mindig a házasságkötés megjelölésére szolgál. Mindössze egyszer s ekkor is, mert külföldi Íróból idéz, fordul elő nála a sponsalia de praesenti kifejezés, a sponsalia közelebbi meghatározása czéljából. Ennek daczára ignorálja azt, a mi mint sponsalia de futuro ismeretes.

Lássunk ezután ahhoz, hogy az eljegyzés házasságkötő erejéről szóló tétel tudományos jogosultságát fontolóra vegyük, amely tétel Szilágyi szerint kivételt sem tűr meg.

Az eljegyzés magának a házasságnak ígérese, annak az ígérese, a mi majd létesülni fog akkor midőn a felek házasokul együtt lesznek. Ekkor lesz meg csak a házasság, mit tehát legfeljebb csak ígérni lehet. A házasságot, amihez a tényleges együttélés fogalma fűződik, nem lehet egy jogi üggyel elővarázsolni. A házasság csak bizonyos egymásutánban létesülhet. A mikor már a házasság tényleg valósult, lehet csak házasságról igazában szólni. Ezért — ismételjük — a házasságot csak ígérni lehet. Oly házasságkötési üggyel, melyben a házasság keletkezésére nézve minden kellék meg volna, a fictiók birodalmába tartozik. Oly házasságkötési fogalmat a régi jó idők nem ismertek, mely szerint a házassági kötésről maga az egész házassági viszony, mint valami kész és befejezett egyszerre csak lepattanua. Legfeljebb azt engedik meg, hogy a házasodni akaró felek ígéretet tegyenek. Természetes, hogy nem vitték odáig a dolgot, hogy az ígéret pusztá ígéretes lehessen, sőt az ígéretet a házasság megvalósulásával szerves összeköttetésbe hozták. A házasságkötést egyenesen abba a pillanatba helyezték, midőn a házasság ígértetett. Ennyiből áll a házasságkötés, aminek megjelölésére az eljegyzés szavát alkalmazták. Hisz a házasságkötés nem öleli fel a házasság létesülésének minden mozzanatát, az nem egyéb, mint az alap, melyen a házasság — ezt a maga ténylegességében tartva szem előtt — felépül. A házasság létesülése bizonyos egymásutánba van széttagolva, a mely egymásutánban a súly természetesen a

házasság majd tényleg történő megvalósulására van fektetve, llyeukor a házasság ígérese is csak mint közvetett ígéret jön számba, ami azonban magára a házasságkötésre nem értendő. A házasság létesülésének ezen széttagoltságában a pactum de contrahendo is felismerhető, ami tökéletesen igazolja, hogy a házasságkötés eljegyzésnek neveztetett.

A házasság másnemű előkészítésére nem is volt szükség. A házasság létesülése úgy is szét van tagolva. Átmenet már úgy is van. A római pactum de contrahendo alkalmazása még nagyobb szétdaraboltságra vezetett volna. Az tökéletesen elegendő, hogy a házasságkötés úgy van megteremtve, hogy abba a házaselet megkezdése nincs felvéve. Erre a sor csak később kerül. A házaselet a házasságkötésben csak közvetve érintetik, minélfogva a házasságkötésben nincs befejezett jogi ügylettel dolgunk. Ennek a corpus juris canoniciban meg vannak a példái, habár e példák a mondott vonatkozásban tudtommal még nem lettek értékesítve.

A c. 2. X. de matr. contr. (4. 16.) így szól:

. . . . K. cum ea praesente per verba praesentis teniporis contraxit matrimonium, tunc hinc iude corporaliter praestita, quod vir mulierem sicut uxorem legitimam de cetero exhiberet, et ipsa reverenter ei sine contrailictione sicut viro legitimo obediret, uihih[iie defuit nisi solennitas in facie ecclesiae celebranda, quae propter tempus quadragessimae tunc non potuit effectu mancipare — iuter ipsam et praefatum R. excepta sola iude de contrahendo matrimonio nulla oliligatio intercesserat.

A példa elég világos. A házassági kötés már megtörtént. Még csak az egyház színe elé kellett volna utólag járulni, a minek abban volt akadálya, hogy böjt miatt záros idő volt így aztán a házaselet megkezdését később bekövetkező időre kellett kitolni. Mielőtt ez bekövetkezik, kétségtelen az, hogy a házassági kötés már véghez ment. A dolog ezen állásában még mindig de contrahendo matrimonio van szó, a mi természetesen az által megy végbe, hogy azok, kik már a vinculum matrimonii által össze vannak fűzve, testileg is egygyé lesznek Pactum de eontrahendo és házasságkötés nem egészen két oly

fogalom, melyek egyugyanazon ügyletben egymással meg nem férnének.

A c. 13. X. ele praesumt. (2.23.) a következő kérdésre felel:

An juvenis sponsam in quam per verba de praesenti conseusit debeat in uxorem babere, ad quorum matrimonium impediendum neptis ipsius sponsae praesiliens se a juvene carnaliter praecognitam proponebat.

A felelet a következő:

cousúltius esse credimus, ut matrimonialiter non conjungatur, séd ab invicem solutis spousalibus separatur.

Ez a matrimonialis conjunctio az, a mire a házassággkötés úgy mint pactum de contrahendo néz. Ez az utóbbi áll az előtérben, midőn a házassággkötés eljegyzésnek nevezetik.

Ennek a szempontunk a jogosultságát annál inkább látni fogjuk, ha az eljegyzésben véghezmenő házassággkötésnek a lényegét még közelebről figyelembe vesszük.

Az eljegyzésben a házassággkötés bizonyos fentartással történik. Azt akarják ugyan a felek, hogy már most úgy tekintsenek, mint házasok, de inkább csak abból a szempontból, hogy közülük most már egyikse tehessen mással házassági kötést. A házassággkötésben az az akarat még nem nyilvánul, hogy a felek egymást mindjárt házasokul birják. Ezen irányban a házassági kötés még csak mint pactum de contrahendo számít, a mely partomnak a contractusa csupán concludens tények által vergődik jogi létre, tények által, melyek a házasság elhalásával állanak kapcsolatban akkor, a midőn a lakodalomra (nuptiae) kerül a sor. Addig, a míg az elhalás be nem következik, mindig adva van a szabadulás és pedig az egyoldalú szabadulás az által, hogy az egyik fél szüzi fogadalomra lép vagy pápai dispensációt nyer. Ezek jogosultsága épen abban keresendő, hogy a házassági kötésben nem rejlik az az akarat, mely magát elodáig lekötötte, hogy a házassággkötéssel mindjárt a házas életet is megkezdje. Ennek a házassági kötésre következően kell történni, de arra nincs a házassági kötésben kifejezett közvetlen

vonatkozás. A mi vonatkozás a dolog természeténél fogva van. az csak mint *pactum de contrahendo* értendő. Ezen körülmények egészen jól indokolják azt, hogy a házasságot kötőnek még mindig két hónapi ideje (c. 27. 14. X. de convers. coujng. 3. 32.) van arra, hogy a házasságot megkezdje. Mindez eléggé indokolja, hogy a házasságkötést egészen jól lehet a *pactum de contrahendo* szempontjából is tekinteni s a mi a régieket egészen helyesen arra utalta, hogy a házasságkötést eljegyzésnek nevezzék. Az eljegyzés a házasságkötő erő daczára csak agy jelentkezik mint a házasság ígérese, s mindig az áll az előtérbe, hogy az ígéretnek be kell majd váltatni. A míg ez függőben van, nem annyira a pusztá házassági kötés jelentős, mint inkább a házasság megkezdésére a házasságkötésből kiérvezhető *pactum de contrahendo* vagyis eljegyzés.

Ezt a tételt mint sajátos felfogásomat, még egy szempontból meg akarom világitani. Ha az a lassú egymásután, mely a házasságot létesíti, egyes elemeire fel is bontható, az egyes elemek még sem határolhatok el élesen egymástól. Abban a lassú egymásutánban én a házasságra irányuló akaratot mindig tevékenynek fogom fel. Az akarat nem szorítkozik egy percnyi tartamra, arra a pillanatra, midőn a házasságkötő kijelentés tétetik. Nem lehet azt mondani, hogy miután a házassági kötés kijelentetik, a házasság immár mint befejezett dolog jelentkezik, a melyen túl már másvalami, mondjuk a házasságkötésileg tett akarat pusztá végrehajtása — tekintet nélkül arra, hogy van-e még akarat, vagy nincs — kezdődik. A lassú egymásutánban a házasságra irányuló akaratnak még mindig élni kell. Így meg van aztán annak az értelme, hogy a házasságkötés után is még mindig *de contrahendo matrimonio* szólhatni. András herczegnek, a velenczeinek, 11. Albert görcki fejedelem leánya Annával való eljegyzéséről 1236-ban felvett okmány arról tanúskodik, hogy házasság (*sponsalia*) meghatalmazottak által köttetik, mégis jövőben történendő *matrimoniumcoutrahiról* van szó, a mi egyértelmű avval, hogy *praedictum matrimonium legitimé consummetur.*¹⁾ A házasságot tárgyazó akarat, a lassú egymásutánban fejlődik csak ki igazán. A mi benne

¹⁾ C. D. VI. 2. 111. 1.

kezdetben: i házaselet megkezdését illetőleg csak pactum de contrahendo-ra volt magyarázható, az az akarat közvetettségből közvetlenné változik át, s nyilvánul abban, hogy a házaselet tényleg megkezdetik. Hogy itt külön jogi ügylet támadjon, erre a lassú egymásutánban nincs semmi szükség. A házasság teljes létesülésének mozzanatai egymásba általszövődnek. A fejlődés egészen természetes. Mindenesetre nem lehet a kánoni jogot azzal vádolni, hogy természetellenes házasságkötési fogalmat honosított volna meg, melyben a házaselet megkezdésére irányuló akarat nem fejeztetik ki. Ez az akarat nem hiányzik, csak hogy a házasság kötésekor még nem jelenleges. Ezzé a házaselet megkezdésére irányuló akarat csak később bizonyos átmenetben válik.

Az átmenetben az akarat minősülése, az úgyszólván csak közvetett akaratból közvetlen akarat alakulása külön jogügylet nélkül: nem kánonjogi specialitás. A római eljegyzés kevesebb, mint a kánoni vagyis pusztá pactum de contrahendo. Mindazáltal az átmenet az eljegyzésből a házasságra megtörténhet külön jogi ügylet nélkül. A pactum de contrahendoban rejlő akaratnak kell tehát a házasságot magát célzó akaratá változni, minősülni, ami külön jogügylet nélkül a házaselet megkezdése által történik. Az alapgondolat tehát már a római jogban meg van és pedig erősebben. Csak hogy attól óvakodni kell, hogy a kánoni jog szerint a házasságkötést is — úgy mint a római jogban — attól kezdve számítsuk, midőn a házaseletbe lépés történik. Ez a két jogi rend azonosítása volna s könnyen elodáig vezetne, hogy a házasság elhálásában keressük, véljük a házasságkötést megtörténőnek. Ekkor az előbb véghezmenő eljegyzés nem volna egyéb pusztá pactum de contrahendo-nál.

Az elmondottakból, azt hiszem, kiki be fogja látni, hogy Sylvanus eljegyzési tana helyes alapokkal bír. Egész nyomós okai vannak arra, hogy az eljegyzést a megkezdődő házasságra értse és hogy még is csak eljegyzésnek nevezze. A mi némi tévedésre adhat okot, az az eljegyzés kettős jellege. Persze, hogy az eljegyzésben a pactum de contrahendo szempontja bizonyos túlsúlylyal bír, minek nevét is köszönheti, de ha kell, az eljegy-

zés házassággkötő volta lép az előtérbe, a mint ezt a c. 14. X. (le desp. impub. (4. 2.) megmutatja:

Quidam vir nobilis filiam suam circiter 12 annos habentem cuidam viro nobili desponsavit, qui subarrhavit eandem consensu mutuo accedente. Séd nuptiis aliquantulum prorogatis páter puellae viam est universae carnis ingressus.

A döntés a következő:

si puella tunc nubilis erat aetatis et inter eam et primum virum legitimus iutervenit de praesenti consensus, absque dubio inter eos erat legitimum matrimonium contractum et si carnalis commixtio non fuerit subsequuta.

Az, hogy az eljegyzés megkötése által már maga a házasság lép előtérbe, Sylvanus-nál még jobban kidomborodik, midőn ezt mondja: sponsalia verum sunt matrimonium s azzal folytatja liogy: Ast veró consensus facit matrimonium non concubitus. A tétel természetesen nem becslendő többre, mint annyira, hogy az eljegyzésnek házassággkötő ereje van. Az eljegyzés még nem maga a házasság, a mint a jonsensus magában véve nem csinálja a házasságot. A consensus facit nuptias-féle mondásnak a kérdésbe való belevonása — a mely mondás aztán Ulpiánból idézve ismételtetik — nem való többre, mint annak az éreztetésére, hogy a mi a házassággkötést illeti, ezt a consensus létre hozhatja.

De a mit Sylvanus a római elv idézésével mond, azt ellensúlyozni is tudja az által, hogy a matrimonium ratum és consummatum közötti különbséget hangsúlyozza, miből reá lehet jönni arra, hogy a puszta consensus még sem csinálja a házasságot. Hisz ez inkább csak csuiálódik. Sylvanusnál annak, hogy a házasság létesültét bizonyos félreértéssel a római mondás kaptájára húzta, nem tulajdoníthatunk egyéb jelentőséget, mint azt, hogy a mondás által az eljegyzés házassággkötő erejét akarta élére állítani, mit annál könnyebben tehetett, mert a kánoni jog szerint van a felek egyszerű kijelentése által jogi létre vergődő házassággkötési ügylet, sőt ez, mint láttuk, a házaselet megkezdésétől önállósítva is van. Tudjuk, hogy a

római mondást maga a római jog hogyan értette. Csak annyit akart vele mondani, hogy nem a concubitus csinálja a házasságot. A római házasságkötés oly ünnepélyességek között ment véghez, mely ünnepélyességek folyama alatt történt a nő hazavitele. Tudva levő az is, hogy az ünnepélyességek nem voltak a házasság kötésére nézve szükségesek. A római házassági kötés tulajdonkép abban állott, hogy az együttélés consensu conjugali vette légyen kezdődését. Ez a consensus, aminek mindjárt nuptialisnak kellett lenni vagyis olyannak, hogy a felek a házassági együttélést azonnal megkezdjék, a consensus megvalósításával együtt tette a házasságot házassággá. Ennyit jelent és nem többet az elv: nuptias non concubitus, séd consensu facit').

A legfőbb tudnivaló mindenesetre az, hogy a Sylvanus szerinti eljegyzés házasságkötés. Sylvanus nem is ismeri másképp az eljegyzést, csak úgy, mint házasságkötést. Természetes, hogy az eljegyzést pusztán a házasságkötésre vonatkoztatva mindig de praesenti érti, a mely kellék a házasságkötő eljegyzés fogalmába mindig beleértendő.

Tekintsünk azon szerzők egyikébe másikába, kiknek munkáiból szerző — mint munkája előszavában el is ismeri — merített,

Brochmand Systema universae Theologiae című. munkájában felveti a sponsalia de futuro et de praesenti közötti különbséget s ezt vallja:

»haec sponsalium divisio videtur minus recto stare. Nam accurato loquendo, non dantur sponsalia de praesenti, quia sponsalia definiuntur promissio futurarum nuptiarum²⁾.

Ezzel épen az ellenkező van mondva, mint Sylvanusnál.

¹⁾ Hogy mennyire a házasságkötésbe belé eső a nő hazavitele, az a körülmény is bizonyítja, hogy a nő távollétében a leendő férj házatól meghatalmazott által nem történhetik meg a házasságkötés. (L. 5. J). de ritu nupt. 23. 3.). Vesd össze Joannovics Euthymius: Principia Juris Ecclesiastici Veteris Orthodoxae ac Orientalis Ecclesiae Neoplantae 1884. 162. I. H. k.

²⁾ i. ni. Lipsiae 1638. 2. 5070.

Egészen modern felfogás. Az eljegyzés szavát még toldatosán (sponsalia de praesenti) sem fogadja el a házasságkötés kifejezésére. Úgy látszik Sylvanus nem a külföldi tekintélyt, de a magyar jogi életet követte. Mindenesetre közelébb áll az általa előszavában szinte említett Bezához, ki valamivel előbb irt, mint Brochmand. Beza ismeri ugyan a sponsalia de futuro és de praesenti közti különbséget, de mégis csak az utóbbiakat tekinti tulajdonképi eljegyzéseknek s azt tartja felölök, hogy azok által létesül a házasság, ha nem is tényleg, de jogilag mindenesetre ¹⁾).

Tudva levő, hogy a középkorban minő sok bajt csinált az, hogy sponsalia de praesenti és sponsalia de futuro között tettek különbséget. Az utóbbi elnevezés alatt a római eljegyzési fogalom lappangott. Ezen fogalom befolyása alatt az eljegyzés házasságkötő ereje sokat szenvedett, a mi a jogi életre zavarólag hatott. Az eljegyzést majd házasságkötés gyanánt, majd olybá lehetett venni, ami által a házassági kötés még csak előkészítették. Ez az utóbbi annál könnyebben történhetett, mert a sponsalia de praesenti is jövőbeli házassági életre nézők voltak.²⁾ Ha már most ezt a jövőbeliséget magára a kötésre is átvitték, az eljegyzést házasságkötő erejéből könnyen ki lehetett vetközteték. Ez nem egy esetben történt, midőn alattomosan kötött házasságtól kellett szabadulni, de különben is. Midőn Ulászló király minden valószínűség szerint Beatrixxel házassági kötést tett, azzal állott elő, hogy ő nem per verha de praesenti kötötte a házasságot⁸⁾.

Luther a sponsalia de futuroinak csak annyi jelentőséget tulajdonított, hogy az alá fogta a feltételes vagyis elzáradékoltt eljegyzéseket, melyek közé a desponsatio impuberum eseteit is

¹⁾ Tractatio de repudiis et divortiis ex Th. Bezae Yezelii praelet*-tionibus in priorem ad Corinthios epistolam G-enevae Ifi 10. 7. 1.

²⁾ Ezt a körülményt Beza is kiemeli: Aliqua tarnen in eo subest difficultas, quod sponsalia sui natura in futurum respiciant, quum in ipsis demum nuptiis uxor ducatur. i. m. 6. 1.

³⁾ nega el matrimonio facto per verba de praesenti
Trincherà: Codice Aragonese Napoli 1868. Ifi. k. T. B. CCCIII. számú okmány.

számította. Ez utóbbinál az elzárndékolást ipso jure fenforgónak tekintette.

Luther azonban még sem tudta az eljegyzés házassággötő erejét a saját tanításában kizárólagosan érvényre juttatni. A két eljegyzés közötti különbség még nála is kísértett, a mi abból látható, hogy a sponsalia de futurora nézve eseteket fogadott el. Pedig ezek az esetek is — a feltételes eljegyzések — nem voltak olyan jogi természetűek, hogy a sponsalia de futuro elnevezésre szorultak volna. Ezek az esetek is, mint sponsalia de praesenti lettek volna elfogadhatók, csakhogy természetesen a feltételt beléjük értve. Luthernek a kétfajta eljegyzés közti különbséget teljesen el kellett volna vetni, s elég lett volna házassággötő erővel bíró feltétlen és feltételes eljegyzésről beszélnie.

E tekintetben a mi Szilágyink sokkal világosabb. Azon kezdi, hogy a sponsalia de praesenti és sponsalia de futuro közötti különbséget semmikép sem teszi meg. Amikor aztán a feltételes eljegyzésekre kerül a sor — Luther szerint sponsalia de futuro — ezeket is mint házassággötő eljegyzéseket magyarázza:

Quaeritur: Quid si virgo juveni et contra, clandestine promittit matrimonium sub illa conditione, si parentes consentire velint? E., Negari non potest divisionem sponsalium in Púra et Conditionata esse scripturarium. Illa contrahuntur tūm, cuni quis simpliciter sine adjec-tione ullius conditionis matrimonium promittit His cohaeret conditio sub qua promittitur matrimonium Illa ergo statim obligant, haec demum existente vei impleta conditione valent et obligant. Igitur matrimonium a persona sub patria vei tutelari potestate posita alteri conditionate promissum, tuuc censetur firmum et ratum, quando parentum consensus accesserit et conditio praes-tita fuerit.

Íme Sylvanus a feltételes eljegyzésből is egyenest a házasságot származtatja. Az eljegyzés ügylete — ha feltételesen is — már meg volt. Semmi új ügyletre sincs szükség. Tökéletesen elengedő, ha a feltétel teljesül. A házassági kötésnek tehát okvetlenül már az eljegyzési ügyletben ben kell rejleni.

Még a feltételes eljegyzésnek sincs arra való jogosultsága, hogy római értelemben vett eljegyzésnek tekintessék. A feltételes eljegyzés is olyan, mint a feltétlen, csak hogy míg az utóbbi nincs, addig az előbbi el van záradékolva. Következetes tehát az, hogy nincs egyébre szükség, mint hogy a feltétel teljesedésbe menjen. A mint ez meg vau, az eljegyzésből matrimonium firmm et ratum áll elő.

Így állott ez a közönséges protestáns egyházi jogfejlődés szerint is, csakhogy ennek keretében a feltételes eljegyzésre a sponsalio de futuro elnevezés át lett vive, amit Szilágyinál egyáltalán nem észlelhetünk. Az általa képviselt magyar protestáns jogi fejlődés nem bajoskodik oly műszóval, mely a római eljegyzés fogalmából lett megalkotva s így a valódi fogalmat csak elhomályosíthatta. A magyar szerző a feltételes eljegyzés kérdésében sokkal hivebben fejezi ki a dolog valóságát akkor, midőn ezt nem a külföldön elfogadott jelszóba burkolva nyújtotta. Ezen körülmény egyenesen a magyar jogélet közvetlen szemléletére vall.

Szerzőnk önnálló felfogása megérdemli, hogy ezt behatóbban is méltányoljuk.

Beza előbb idézett munkája az, mit Szilágyi a saját munkája megírásánál zsinórmértékül fogadott el. A két szerző egymáshoz igen közel áll. Még is mit látunk.

A kálvinista Beza nem csak ismeri a sponsalia de futuro és sponsalia de praesenti közötti különbséget, de szinte síkra száll azért a különböztetésért, mit szavak után indulva (accipiam, accipio) volt szokásos tenni s a mit Luther oly hevesen megtámadott. Beza a különböztetést és pedig a szavakban rejülő különböztetést is védeni tudja:

.... discrimen illud verborum in praesens vei in futurum tempus ceptorum, ego quidem minimé inane esse puto. Quemadmodum enim, exempli gratia, qui sic loquutus fuerit, Vendam tibi hunc fundum, noudum vendidit, séd tantum venditurum promisit, ac proiude nulla inde actio neque ex vendito, neque ex empto nascitur, séd ex promisso duntaxat: qui veró dixit, Yendo tibi hunc fundum, etiam si addiderit non nisi a certo die ab emptore possidendum, eo tamen ipso momento vendi-

dit: ita etiam distinguendum est inter Despondeo et Despondebo, Accipio, et Accipiam, quoniam istis verbis non fit coniugium, séd promittitur: illis veró contrahuntur sponsalia, atque adeo matrimonium ipsum, quamuis non de facto, ut vulgo loquuntur, de iure tamen eo ipso momento initur. Az a különbség is igen felötlő, mely Beza és Szilágyi között a feltételes eljegyzésekre nézve van. Igaz, hogy Beza a feltételes eljegyzést nem fogja a sponsalia de futuro fogalma alá, de mégis az a véleménye, hogy de ea indicetur atque de simplici promissione per verba de futuro, ut paulo ante diximus.¹⁾ Egész határozottsággal mondja továbbad a most idézett helyen: eorum sententiae per omnia accedo, qui non nisi imre factis sponsalibus, et quidem per verba de praesenti, coniugium prorsus ratum esse volunt, quo iure utimur in hac Genevensi Ecclesia: quoniam videlicet qui conditionem adiicit, quaecunque tandem illa sit, in incertum loqui necessario praesumitur, etiam si res iam certo esse postea comperiat: ac proinde purus ac prorsus liber ipsius consensus esse non videtur. qualem tamen in huismodi praesertim contractu requiri extra controversiam est.

Csupa ellentétes eredmény, mit bizonyára onnét lehet származtatni, hogy az egyik genfi, a másik pedig magyar író volt. Azt csak a római jog befolyása teszi magyarázhatóvá, hogy a házasságkötő eljegyzés (sp. de praesenti) mellett, a házasságkötő erővel nem bíró eljegyzés (sp. de futuro) jelentőségre tett szert. Ezen befolyástól szerzőnk mentes maradt.

Érdekes őt magát meghallgatnunk afelől, hogy mikép vélekedett saját eljegyzési tana felől, amit munkája előszavában ad elő:

Caeterum genium harum quod attinet Scedarum, spero Lectorem candidum et equo animo has easdem introspecturum, probe et probe in progressu palpaturum esse etiam praecisitatam meam in quaestione de sponsalibus et causis Repudii, seu diremptionis sponsalium. Cujus praecisitatis occasione necesse habeo profiteri, me in [hac quaestione non parim profecisse: de

¹⁾ i. m. 9. 1.

causis Repudii antecedenter h. e. priusquam mihi ist haec incideret indago, longe aliter et laxius sensisse: fixeque aimum iuduxisse, easdem a nunc et consequenter sauctius, et in majore veneratione habere, pressiori et strictiori iudicio metiri, nec quicquam de illis ipsis dubitante conscientia determinare velle, imo docilibus omnibus sponsalium diribitoribus suadere, ne quicquam bic citra indolem et analogiam Scripturae vei Spiritus S. in scriptura loquentis determinent. Idque propter summam affinitatem et concentum sororium sponsalium cum matrimonio detectum. Sciri tamen et notari velim, hoc ipso rigore me dictaturam in quenquam neutiquam exercere vei voluisse vei velle; verum (ut verbis Philosophi utar) meae memor et conscius tenuitatis omnia, quae scripsi aut digessi supposita scriptura tūm Ecclesiae tūm Fratrum auctoritati, tūm prudentiorum iudiciis submitto, nihilque borūm ab ullo eredi aut recipe velim, nisi quod ipsi evidens et invicta ratio (tbeologico-scripturaria scilicet) persuadebit.

Maga a szerző elmondja, hogy volt idő, mikor az eljegyzésről másként gondolkozott, mint ahogy az eljegyzés tanát megírta. A longe aliter et laxius sensisse alatt azt kell értenünk, hogy szerzőnk a könyve megírása előtt a sponsalia de praesenti és a sponsalia de futuro között különbséget tett volt. Mutatja ezt azon körülmény, hogy a korábbi nézete mellől való elállásra csak az bírta rá, hogy azt a legbensőbb összeköttetést felismerte, ami az eljegyzés és házasság közt van, amivel az vafl mondva, hogy házasságkötő erővel nem bíró eljegyzés (sponsalia de futuro) nem birhat jogosultsággal. A szerző régiebb álláspontja nem lehetett más, mint a sponsalia de praesenti és sponsalia de futuro közt való különbségtetés.

Kétségtelen, hogy szerző felfogásában a nagy fordulatot első sorban nem jogászai okoknak köszönjük, de tbeologiai megfontolásoknak. O ez utóbbiaknak hatása alatt áll, amint ezt a szentírásra történő hivatkozás bizonyítja, s annak a hangsúlyozása, hogy azzal kell tisztába jönnünk, amit a szentírástheologia tanít az eljegyzés felől. Ez az, a mibe úgyszólván belékapaszkodik s ami mellől a látszólagos engedékenység da-

czára sem akar tágítani. És tagadhatatlan is az, hogy a szentírás helyeinek a római jog eljegyzési fogalmával mi közösségük sincs és pedig annál kevésbé, mert a szentírás illető helyei részben ó-testámentomiak. Mindazáltal a szerzót környezett jogi életnek befolyása sem lesz elvitatható, s ezen jogi életnek a római jog receptiójától mentes volta. Lám a külföldi theologusok, ezek a nagy theologus tekintélyek, nem tudtak a római jog befolyásától elzárkózni. Azt hiszem, hogy Szilágyi is erre a sorsra jutott volna, ha őt a pogány Eómából áthárult jogi rend úgy környékezi, mint theologus nagy mestereit. Ő azonban a római jogot csak hírből s könyvekből ismerhette, s így az idegen jog befolyásának még sem volt úgy kitéve, mint azok, kiknek a könyveit lapozta. Egyenesen úgy tűnik fel nekem Szilágyi eljegyzés felől való meggyőződésének változása, hogy ő csak idők folytán tudta magát az alól a tanítás alól felszabadítani, ami gyökereit külföldi viszonyokban bírta. Ezekkel ellentétben a hazai viszonyoknak, a hazai jogéletnek kellett a szerzőre hatni, hogy a bibliából azt az eljegyzési tant tudja kiolvasni, melyet könyvében vall. A sok külföldi tekintély ellenében persze kíméletesen kellett a kérdéshez hozzá fogni, mert a külföldi tekintélyeknek nálunk is sok pártolója lehetett. Azt már tudjuk, hogy Körmendi superintendens Szilágyi pártján állott, mit az által tanúsított, hogy a Trigát a házassági bíráskodás kézikönyvévé tette.

A magyar jogi fejlődés Sylvanus tanítását fényesen igazolja.

Kálmán király óta a hazai jogfejlődés az eljegyzést majd nem mindig csak mint házasságkötést ismerte.

Kálmán király házasságkötési törvénye a következőket mondja:

Placuit sanctae synodo, ut omnis conjugalis desponsatio in facie ecclesiae praesente sacerdote coram testibus idoneis aliquo signo subarrhationis fiat aliter non conjugium sed opus fornicationis reputetur.

A törvény intézkedésének tárgya (desponsatio) a törvény sanctiójával (aliter . . .) összevetve legszebb kidomborulását nyújtja az eljegyzés házasságkötő erejének.

Azt, mit az eljegyzésről Kálmán király törvényében kifejezve látunk, hogy t. i. az maga a házasságkötés, a magyar

jogélet híven őrizte. A magyar jogéletben szabály szerint ágy áll a dolog, hogy eljegyzés alatt házasságkötést kell értenünk. Ezen állítást a különféle korszakokon át végig bizonyítani, nem tartozik a jelen értekezés keretébe. Ezen alkalommal elég lesz a Sylvanus előtti időkből csak néhány bizonyosságra hivatkozni.

A Mátyás király idejéből való Stybonáriumban (Thomae de Nyirkálló Stylus cancellariae Mathiae I. regis hung.) az in conjugem recepisset és desponsasset kifejezések, mint egyértékesek több helyen előfordulnak.

Így a 347. sz. a. következő szöveg olvasható:

Memóriáié commendamus tenore praesentium significantes quibus expedit universis Quod venerabilis Dominus de Aranyárd Lector et Canonicus Ecclesiae Bachien. coram nobis personaliter constitutus proposuit et confessus est in hunc módum. Quod quia Egregius Petrus de Dabos nobilem Dominam Margaretham Sororem suam Ritu Romanae Sanctae Matris Ecclesiae in conjugem suam recepisset et desponsasset Q . . .

Az in conjugem recepisset et desponsasset, mint egyértékes kifejezésekkel van dolgunk a 349. és 350. számok alatt is.

A Verbőczy Hármaskönyvéből a következő hely méltán megérdemli a figyelmet:

emancipatio filiarum per earum desponsationem et nuptiarum solemnitate seu matrimonii consummationem fieri consuevit (I. R. 51. ez.)

Hogy itt a desponsatio maga a házasságkötés, már abból is kitűnik, hogy az atyai hatalom alól való felszabadulást maga a desponsatio kezdeményezi, és hogy a nuptiarum solemnitas már csak úgy jön számba, mint a mi a matrimonii consummatio-val egyértékes.

Hogy nem a nuptiarum solemnitas a házasságkötés, erre nézve egy Verbőczyt legközelebről érdeklő okmányra hivatkozom, mely által adományt nyert. Ebben az okmányban az

¹⁾ Kovachich: Formuláié solennes styli in cancellaria curiaque regum, foris minoribus ac locis credilibus authenticisque Regni Hungariae olim usitati Pesthini. 1799. 341. s. következő lapok.

v;iu mondva, hogy: ipse idem Franciscus Jákó salutis et liuoris sui immenor contra huiusmodi jusjurandum cum alia quadam puella similiter Katherina nominata praetensum quoddam juramento similiter mediante.... contraxisset matrimonium ipsumque etiam nuptiarum solennitate et copula carnali consummare non veritus neque erubescens fidefragium poenamque periurii per hoc mauifeste incurisset¹). Ezen a czimen lettek Jákó Ferencz javai Verbőczynek eladományozva. Itt csak arra liivom fel a figyelmet, hogy az idézett szöveg szerint kétségtelen, hogy a nuptiarum solenuitas a házasságkötés után eső dolog volt, ami arra mutat, hogy az nem egyéb, mint lakadalmi ünnepély³). Ez utóbbi csak a férjhezmeuetel idejére esik, miből önként következik, hogy a férjhezmenetelt nem kell a házasságkötésbe beleérteni, mi igen lényeges arra nézve, hogy az eljegyzést házasságkötésnek vehessük. A kiházásítás (emaritatio), ami különben vagyoni jogi vonatkozású fogalom, természetesen a férjhezmeuetel idejére esik (I. 99. 4.), mit bátran a nuptiae szóval fejezhetünk ki, ami majd mint puellae traditio, majd mint copulatio jelentkezik, a nélkül, hogy házasságkötés volna³). A nuptiae csak a házasság tényleges megkezdését jelzi, amire magára s nem a nuptiae ilyen vagy olyan formájára van szükség, mit tanúsít azon szerződés, melyet Becsei Tötös és Veidnél'Hauus budai polgár gyermekeik kiházásítására 1346 bau kötöttek. Említés tétetik ugyanis arról, hogy a gyermekek között eljegyzés lett kötve (sponsalia fuissent contracta) s a nő atyja most már vejének (genero suo) hozományt ad s a követ-

¹) A gróf Károlyi család codex diplomáticus-a III. kötet 79. l.

²) Volt idő, midőn ezen alkalommal még a nemes embert is megadóztatták, mit Nagy Lajos egyik törvénye (art. 17.) törölt el: Nobiles tempore nuptiarum ad solutionem unius Marcae in locis tributorum non cogantur. Denique istam consuetudinem: Quod dum Nobiles Regui nostri ad conducendas uxores eorum accedunt et more solito cum eorum uxoribus ad jiropria redeunt, in pontibus et tributis una marca ab eis exigitur, duximus cassandam et annihilandam. Az 1548. évi XI. decretum 39. articulasa arról is intézkedik, liogy in solennitate nuptiarum aliquod lionestum et tolerabile subsidium Bomnis eorum ipsi coloni praestare teneantur.

³) Zsigmond király hatodik decretumának 19. és 20. articulusai a leány negyedről szólnak a kiliázásításra tekintettel. A 20. art. Így kezdi: Postquam verő maritatae et introductae fuerint. . .

kezük moudatuak: Hoc non pretermisso quod si unus interdictos contrahentes videlicet praelibatus magister Nicolaus tilius magistri Thuteus vei domina Katharina filia sepedicti Comitis Hannus prius quam coniacentur ab hoc luce decederet, quod absit, quidquid sepedictus magister Thuteus ad aedificia prenotate domus, exponeret preuominatus Comes Hannus eidem juxta estimacionem proborum virorum refundere deberet et teneretur. ...¹⁾.

Köbért Károly második házasságát illetőleg a következő leírást bírjuk egykorú följegyzés szerint²⁾:

Eodem anno (1318.) Karolus tilius Caroli Siciliae, l'actus rex Hungariae, prima sua absque liberis viduatus uxore, Thomam ac Simonem comites Hungariae cum Stephano interprets et cum decentia familiae misit ad Johanem, regem Bohemiae, ut unam de suis sororibus velit pro coniuge sibi dare. Hac legatione amicabiliter suscepta Johannes, rex Bohemiae, certis nuntiis sorores suas de Lucelburgensi evocat comitia (comitatu) qua rum maior vocabatur Maria, iunior verő Beatrix proprio nomine est vocata. Neutra harum puellarum attigit XIV. aetatis annum. Ad fratris itaque vocationem istae ambae virgines venerunt et XII. kai. Julii Prágám cum sua familia ingressae sunt. Quarto autem die post ipsarum adventum puellarum, cum rege et regina ad monasterium aulae regiae hac pariter venerunt. Debut enim tunc sollemniter peragi dies anniversarius fundatoris illius loci. Venerunt quoque illuc legati regis Hungariae et ut unam de suis sororibus eligant, liberam opinionem eis dedit. Stabant igitur Hungari in suis desideriis exauditi, me praesete et vidente coram ambabus puellis, intendentes in illas mente tacita, oculis apertis facies delicatas istarum virginum diligenter inspiciunt, conditiones corporum discutunt, gressus describunt et quae sit eligibilior, sagaciter inquirunt. Tandem Beatricem iuniorem puellarum, sibi assignari postulant dominam Hungariae et reginam. Rex consentit et gratulatur: puella ad ecclesiam deducitur: et mox coram

¹⁾ A gróf Zichy-család okmánytára. Kiadja a magyar történelmi társulat II. k. 1872. 146. szám.

²⁾ Bel. Kot. T. III. p. 473. Pray Ann R. H. P. II. p. 12. Katona; Hist. Crit. VIII. 381. 1.

summo altari B. Y. in aula regia Karolo Hungariae regi, sed absenti, ad manus comitum praesentium legitime desponsatur. Campana duplex pulsatur, et per conventum monachorum, qui omnes ibi aderant, Te Deum laudamus, altisonis vocibus decantatur. Nec longe post per nuncios sollemnes regis Karoli haec tenella puella in metis Moraviae et Hungariae reventer suscipitur et in Hungariam deducta, infra octavas B. Martini episcopi coronatur, statimque cum eadem vice nuptiarum festiva solemnitas per regem Hungariae celebratur.

Ha ezen okmányt a házasságkötés szempontjából elemezzük, ismét csak rá kell jönnünk az eljegyzés (desponsatio) házasságkötő erejére. Más házasságkötésre nem akadhatunk, mint arra, melyet az eljegyzés képvisel, mit házasságkötő voltában az egyáltalán nem bánthat, hogy meghatalmazottak által történő házasságkötés esete forog fenn. Hogy következnek különben az eljegyzés után (nec longe post) a hazavitel (in Hungárián deducta) s erre a koronázás. Jellemző, hogy ez a koronázás a lakodalmat (nuptiae) a gyors egymásutánban mégis csak megelőzi, a mely körülmény a legjobban mutatja, hogy nem a lakodalom alatt megy a házassági kötés végbe. Lakodalmát Beatrix, mint asszony üli, és pedig mint már meg is koronázott királyné.

Bátran állíthatni, hogy bizonyos jogfolytonosság szól az eljegyzés házasságkötő ereje mellett.

Érdekes e tekintetben megolvasni Zsigmond királynak 1435. évi mártius 13-án kelt ítéző levelét, melyben a király Garai János özvegye Hedvig és Szécsenyi Konyái! Simon fia Miklós által elkövetett több rendbeli bűntény felett ítélt:

ante omnes quaerulantes alios fidelis noster magnificus et egregius vir Nieolaus filius condam Johannis magni de pelsewez alias tavernieorum nostrorum magistri ex parte una in conspectu nostro lmmotenus provolutus in eo quomodo domina Hedvigis vocata relicta .Johannis filij olim Nicolai de Gara senioris filiam suam Katharina vocatam sibi scilicet Xicolai querulanti fidevinculatam et per subarracionis solennitatem desponsatam cuidam Teutonico contra huiusmodi subarracionis et desponsationis vinculum illegitime eiusdem connubio

more meretricio preter omnem consensum et voluntatem ipsius Nicolai de pelsewcz pertractandam et dehonestandam multum irnpie tradidisset in ipsius maritalis copule scandalum et ignominiam valde grandem ¹⁾).

Az Ítélet igen keményen ütött ki. Igaz, hogy az anya nem csak a leányával sáfarkodott rosszul, de büntársával Széchenyi Kónyafy Miklóssal együtt a férjét is eltette láb alól, de a büntetés kiszabásánál a »concupinalis tradíció puelle Katkarine« külön is kiemeltetik. Az anya javait vesztí, s örökös fogságra a mocsói bánnak adatik át. A panasz idézett szavai után semmi kétség sem lehet a felől, hogy az eljegyzés, mint házassággötő eljegyzés értetik.

Messze elvezetne, ha itt az eljegyzés házassággötő erejére nézve minden okmányt fel akarnánk használni. Inkább azon idők tanúságai mellett maradok, mely időkben a reformatió hazánkban már meg volt.

Az 1539. évből egy igen érdekes verses emlékünk maradt fenn ily czim alatt: História Regis Volter, melynek szerzője tudvalevőleg Istvánffy Pál. Ennek a költeménynek a következő része köti le figyelmünket:

»El bemenjünk ketten! — az Voltér azt mondja —
Grrizeldiszt nevére előted megkérjük«
Násznépe megállá ketten bemenőnek,
Leánynyal akkoron így beszélőnek:
»Atyád is akarja, légy én jegyesem
Ez napságtól fogva asszony-feleségem ²⁾

Íme az eljegyzés házassággötő ereje versben megmutatva, kifejezve. Légy az én jegyesem mondja Volter, ami annyit jelent, mint: asszony-feleségem. A nő az eljegyzés által asszonnyá lesz. Hogy ez aztán meg is történik, az egész históriás ének bizonyítja. Már az eljegyzésre való előkészület úgy történik, hogy mindjárt házassággötésnek kell történni, ami hogy az eljegyzés által létesül, bizonyítja az idézett hely, meg

¹⁾ Hazai okmánytár. Kiadják Ipolyi Arnold, Nagy Imre és Várhelyi Dezső. VII. k. 455. 1.

²⁾ Régi magyar költők tára. A m. t. akad. megbízásából közzé teszi Szilády Aron II. k. 1527 — 1546. Budapest, 1830. 83. 1.

az, hogy az eljegyzés megtörténtével az asszony haza is vitetik. Az eljegyzési ügyleten kívül nincs is más ügylet, mit házasságkötésre lehetne magyarázni.

Magának a nőnek átvétele a következő módon történik:

Egy drága koszorút Voltér kivett vala,
Kit az végre nem most csináltatott vala,
Grizeldiszt így abban hozzá vötte vala,
Szép öltözött lóra fel ültette vala.

Ezen vers Széli Farkas kéziratában így szól, ami inkább az eljegyzés elismérlésére mutat:

Egy drága szép gyűrűt Volter ki vett vala,
Kit az végre nem most csináltatott vala,
Grizeldiszt ott azzal jegybe vette vala,
Szép öltözet lóra fel öltettek vala«¹⁾.

Az asszony-feleségem szót Szilády Áron (i. m. 395.1.) az »asszony-házasság« szóval egybevetve, azt mondja, hogy az asszony-feleségem szokottabb. Én azt hiszem, hogy mindegyik mást-mást jelent. Az asszony-házasság szót Istvánffy ott használja, midőn az asszony már Volter házában él. (i. m. 52.1.) Ál a is akkor mondjuk az asszonyt igazán házasságnak, mikor az asszony férje házában él. Az asszony-feleségem kevesebbet jelent, ha ezt a szót az asszony-házassághoz akarjuk viszonyítani.

Annyi azonban kétségtelen, hogy az eljegyzés által már maga a házassági kötés jó létre. A házasság ezen félig kész állapotában legjobban a leányasszony szó van helyén, a mely erre a bizonyos átmeneti állapotra a legjobban illik. A mily jogosult a leányasszony szava, ép oly jogosult oly eljegyzési fogalom, melynek házasságkötő ereje van. A magyar szólások az eljegyzés házasságkötő ereje mellett tanúskodnak. Istvánffy Volterje is e mellett bizonyít, habár tárgya külföldi.

Hogy a feldolgozás mennyire magyar, erről a legjobban meggyőződhetni, ha Petrarca latin prózában írott szövegét, melyet Szilády Áron közöl (386. 1.) a magyar zamatú költői munkával összevetjük. Ez a költői munka reánk nézve annyi-

¹⁾ Széli Farkas: Egy XVI. századbéli codex liistoriás énekei. Száradok 1884. évi VII. füzet,

val becsesebb, mert szerzője joggal foglalkozó ember volt, így a munkájából a jogi következtetéseket is bátrabban lehet szőni.

Tinódy Sebestyén (1540—1555.) Zsigmond király és császár verses krónikájában, midőn Nagy Lajos leányának Máriának megkoronázásáról szól, ki Zsigmondnak volt eljegyezve, a következőket mondja:

Igen hamar Máriát koronázzák
Ugyan jegyben ötet szépen asszonylák *)

Mintha bizony a költőnek az asszonyi cím ellen alapos kifogása volna. Pedig a verses krónika — amint benne az események tovább fűződnek — a költő felfogásában is az eljegyzés házasságkötő erejére vall. Mert hogyan történék különben az, hogy Zsigmond egyszerre mint férj jelentkezik anélkül, hogy ő és Mária külön házassági kötést tennének. Pedig erre — ha nem az eljegyzés lett volna a házassági kötés — szükség lett volna s ami ha megtörténik, ezt a krónikás a dolgok egymásutánjában nem mulasztotta volna el elmondani azon részletezés mellett, mely az elbeszélésben Mária és Zsigmond összejövetelére fordítatik. Bizony mikor ez az összejövetel megtörténik, Zsigmond már mint férj szerepel. Mária Zsigmondot egyszerre csak így mutatja be:

Zsigmond uramat férjemet látjátok
Kit aty'áni Lajos király jól tudjátok,
Hagya holta után hogy uraljátok,
Velem össze ötét koronázzátok.

A krónika igazolja, hogy miért asszonyolták Máriát már akkor, mikor királylyá koronázták, akkor, a mikor még csak eljegyezve volt, mátká volt. Az asszony cím meg is illette s nem is: a leányasszonyt.

Az átmeneti állapotban, mit a leányasszony szava igen jól fejez ki, a kifejezések ingadozók. Így a Zsigmond király verses krónikájában a következő hely fordul elő, melyben a már csak haza adni való nő hajadonnak neveztetik:

*) Régi magyar költők tára III. k. Rüd apóst, 1881. 321. 1.

Hamar Garai zsoldot hirdette,
Sok jó vitézeket begyűjt te,
Menyegzőre készül az tetteté
Egy hajadon lányát haza vitetné.

Az eljegyzés házasságkötő erejére nézve semmi kétséget sem enged érvényesülni azon leírás, melyet közel esőleg azon időhöz, midőn Sylvánus élt, Báró Apor Péter írt. »A régi erdélyiek lakodalmiról és házasságáról.«

»Menjünk már a liázasságra és lakodalmára. Mikor valamely ifjú legény meg akart házasodni, elsőbbben, mint most is, a leánynak az apját, anyját megjáratták alattomban, hogy van-e kedvek leányokat azon ifjú legénynek adni vagy nincsen; ha volt kedvek, napot tettenek, hogy mely nap menjen az ifjú legény leányt nézni. A rendelt napra az ifjú legény mentői tisztességesebben lehetett, elment, de kivált az urfiak az oda fel leírt czifra lovakon s öltözetben, rendszerint mindenkor vacsorára ment az leánynéző; azt ott jó szívvel látták, asztalnál az legényt és az leányt egymás elleniben ültették szemben; erősen ittak vacsora után éjjelig s tovább is tánczoltanak; az ifjú legénynek az szolgálját is mentői jobb szívvel lehetett úgy látták. Megvirradván, a leánynéző elbúcsúzával, elment. Nem értem, de hallottam régi emberektől, hogy régen olyan szokás is volt, az mely most is az közrend között megtartatik, hogy az leánynézés után az leány apja két atyafiát elküldötte az legény házához, azok háztűz-látóknak hivattattak, azokat is az legény cselédestől jó szívvel látta, megitta, tánczoltatta; mikor azok visszatértének, az legény leánykérőket küldött, ha az leányt oda ígérték még megjelentette mikor megyen oda kézfogásra; azon az nap elment. Vacsora előtt az leányt ebédlopálatában kihozták, ott lévén az atyafiaiban sokan, úgy az leány atyafiaiban is sokan; azután az legény az körülállókknak térdet hajtott, czifrán kardosán, lódingósan az leányhoz ment és mintha kézfogással az következő házasságra kötelezték volna magokat, az legény szép gyengén az kezeinek első ujjai végével megütötte az leányasszony keze ujjainak végét. De minek előtte az kézfogásra kivitték volna az leányt, úgy akkor is mikor kérétek, megkérdezte az apja s az anyja, hogy vagyon-e kedve ahoz az legényhez való menetelre az leányoknak, és ha mondta,

hogy vagyon, úgy ígérték oda, vagy úgy vitték ki az kézfogásra. Az kézfogás után az leányt megint bevitték az apja vagy anyja házában, s ott megállóit, azután az legény két atyafiától az jegyes-gyűrűt beküldötte, azt az leány elvette, akkor az leánynak valamelyik atyafia egy gazdag skófiummal varrott keszkenyőre vagy az, kitől mint tölt ki, olyan keszkenyőre mentői tisztességesebb gyűrűt akasztván, az legénynek ugyan azoktól, kik az leány gyűrűit bevitték volt, kiküldötte, azt az legény elvén rendszerint az legény újólag beküldötte két atyafiait, és az leányt hűtre kikérette; akkor megint az apja s az anyja s az atyafiai az leányt kihozták, rendet állottak. Az asztalon tisztességes szőnyeg volt, az asztal eleiben is az földre szőnyeget terítettének, az pap elé állott, háttal az asztal felé, arczzal az uép felé; előment az ifjú legény, az szőnyegre állott, az leányt is elévezette valamelyik asszony atyafia, és az pap ott megeskete őket. Vége lévén az hűtlésnek, az leányt megint bevitték. Az szőnyeg, melyen az mátkások állottának s megesküttek, az papé volt, azonkívül mind az legény mind az leány apja jól megajándékozta. Azonban asztalt terítettének, az étket elhozták, az leányt asztalhoz kihozták, megint az legénnyel szemben ültették, vacsorán vígan laktak, vacsora után éjfélig s tovább is tánczoltak.

Reggel felkelvén az legény, ha nagy ember gyermeke volt, az mátkájának száz aranyat küldött, vagy az, kinek mint volt tehetsége, annyit küldött; rendszerént az öreg asszonyt és az leány apjának az cselédeinek az eleit megajándékozta; azzal az leány apjától, anyjától és az leánytól elbúcsúzott; akkor elment. Az míg penig mátkások voltának, az leány az mátkáját bátyjának hitta, az legény penig az leányt bugának, úgy is irtanak levelet egymásnak.

Mikor osztán az legény haza ment, ha apja, anyja volt, azokkal beszélett, ha szülői nem voltak penig az atyafiaival az dolgot közlőtte, az lakodalomnak napot rendeltének; az mely napot az leány apjának megizentenek, azon napra az leány apja lakodalomhoz készült. Az ifjú legény, hogy azon napra elérjen, elindult, mindenütt az előtt az hol mentenek, szállást szereztetett, oda bort, vágó marhát, szénát, zabot, egy szóval mindent szállíttatott, hogy mind jövet s mind menet, mind

ebéden s miután vacsorán, villámig az leányos házhoz mentenek és onnét vissza az legény házához bőven megérjék vele, mert menet jövet mindenkor vígan voltak.

Az legény rendszerént az közelebb való atyafiai közül hívott magának násznagyot, noszolóasszonyt, vőfélyt és kis noszolyóleányt vagy ha olyan atyafiai közül nem volt, valami nagy urat kért, hogy vállalja fel magára az násznagyságot, úgy az több említett tisztességekre alkalmas személyeket kért. Az legénynek főúri gazdája volt, az ki az úton az viczegazdának az szükséges dolgokról parancsolt; az lakodalom előtt való nap az lakodalmas házhoz való közelebbik faluban megszállott, ott reggel felestökömöt ettenek, elküldöttek, hogy mikor készen lesznek az leányos háznál, tudósítsák az nász népit; mert az vőlegényvel feles úr, úrfi, asszony, kisasszony ment, kivált az atyafiai, de másféle urak, úrfiak stb. azokat a kísérőket násznépnek hitták. Mikor megizenték, hogy készen vadnak, egész násznépvel megindultak

Mikor osztán az szüi vagy palota eleiben érkeztenek, melyben az lakodalom volt, az hintóból leszállottanak, az lovasok pedig az lovakról, akkor az násznagy megvárta az noszolyóasszonyt. Legelőször azért ment bé az lakadalmas helyre az násznagy, utána az vőlegény, az után az vőfély, azokat egynéhányan kísérték, azután ment az noszolyóasszony, utána mindnyárt az noszolyó-kisasszony, az násznagy, vőfély és vőlegény; az leány apja vendéginek (azok mind rendet állván) legelsőbben az férfiaknak mind kezeket fogtak, azok után noszolyó-asszony és kis noszolyó szintén úgy kezeket fogták; hasonló renddel fogták másodszor kezeket az asszonyoknak és leányoknak. Az kézfogás elmúlván, az násznagy előállott és az örömatyát és örömanyt (mert az meunyasasszony szülőit akkor úgy nevezték) egész hazát és vendégit válogatott szép bőv szóval köszöntötte és feláldotta, melyre az örömatyák nevel az fő-gazda válogatott szép szókkal megfelelt, és az násznagyot, vőlegényt, vőfélyt és az egész háznépit feláldotta; azután az násznagy emlékeztette az örömatyát, az előtt való időben megígérték volt az vőlegénynek leányokat, azért haza kérte a vőlegénynek, de azt hosszas bőv szóval; akkor a fő-gazda valami tisztességes úri tréfát igyekezett az násznagyon,

vőlegényen ejteni, melyet az násznagy is azonképen igyekezett visszaadni; azután szép hosszas beszéddel az örömatya s anya képiben az leányt kiadta, azután az egész násznépivel ebédre marasztotta.

Mikor osztán asztalnál mind az vőlegény, mind az örömatya s anya vendégei jóllaktanak, és az gyümölcsét elszedték, asztaltól felköltének, az asztalokat az palotából vagy színből kihordották, az fő-gazda szép czeremóniákkal, térdhajtásokkal tánczot kezdett osztani. Az első tánczot járták az násznagy az nyoszolyó-asszouynyal. Mikor ezek hármat táuczoltanak volna, az második táncz volt az örömatya táncza, az ki táuczolt az örömannyával, utána, ha több gyermei voltak, még két pár gyermekei, ha azok nem voltak, az közelebb való két pár atyafiai; azután rendre tánczoltanak. Következett azután az lengyel változó, uémelykor az egeres és süveges tánczok, azokat követte a lapoczkás táncz, az lapoczkás táncz után volt még két-bárom táncz. De azonban az menyasszonyt egy külön házban hévítették, ott újonnan tiszta fejér köntösben felöltöztették, vagy ha azelőtt fejér köntösben volt, rendszerint zöldben noha más színben is láttam (mert vedd eszedben, mikor az menyasszonyt kihozták és az vőfély az ajándékokat bemutatta, más köntösben volt, mikor asztalhoz kihozták más rendbéli köntösben hozták ki, mikor elkapták, harmadik rendbéli köntösben öltöztették fel és így az menyasszony lakodalma napján három rendbéli különb-kiilönbféle öltözetben volt) az haját a fonadékból kifonták, azt szélyesen az hátán leeresztették, fényes keskeny pántlikával közben felczifrázván, de azt is lioszsasan lebecsátván. Azelőtt jóféle gyöngyös, köves korona koszorú volt a fejiben, de most virágból kötött koszorút tettek az fejiben és úgy felöltöztetvén, újlag az palotára \agy színből kihozták. Kihozván az hegedűsök csakhamar vonni kezdettek az menyasszony tánczát, mikor azt elkezdették vonni, az menyasszonyt osztották az násznagnak, ki is kettőt-hármat kerülvén véle, kezét fogva oda vitte az hol az menyasszony apja, anyja, atyafiai állottanak, azoktól elbúcsúztatta. Sokszor úgy is csináltatott, hogy nem akkor búcsúztatta el az násznagy az menyasszonyt, hanem harmadnapján, mikor az egész nász. népe el akart indulni (vedd eszedben itt azt is, hogy az meny-

asszony lakodalma első napján semmit sem tánczolt, elment ugyan azzal, kinek osztatott, de csak sétált). Mikor pedig az násznagy búcsúztatta az lakodalom napján az apjától, anyjától az menyasszonyt, az menyasszony akkor az apja s az anyja előtt térdre esett és legelsőbben az apja és azután anyja lábaihoz borult, és az násznagy az apjától és anyjától elbúcsúztatta, megköszöntetvén véle az többi között, hogy atyai és anyai-képen felnevelték s gondját viselték, s most is tisztességesen férjnek adták; avál az menyasszony apjának, anyjának kezeit s némelykor az lábait is megcsókolta, az apja s az anyja is az leányokat megcsókolták. Azután az násznagy az menyasszonyt az vőfély kezeire adta, az vőfély egyet került véle, azonban eleibe állottak rendszerint hat forgós ifjú legények, kinek-kieuk egy nagy égő szövétnek a keziben, azok a vőfély előtt, de az vőfély után is egynéhány pár tánczolt, az vőfély után pedig mindjárt volt az nyoszolyó asszony, a kis nyoszolyó kisasszony kezeit fogván, még bárom pár tánczot jártanak. Mikor a harmadik tánczot járták volna, jel adatván az szövétnekes iliak az ajtó felé kezdettének nagy liamarsággal csaknem futva menni, az vőfély az menyasszonyt utáuk vezette, az vőfély s menyasszony után kísérve mentenek az nyoszolyóasszony kezit fogván az nyoszolyó kisasszonynak, az menyasszonyt az vőlegény kálóházába bévítették, s az vőlegénynek az vőfély presentálta, feláldván őket szép áldásokkal azután az vőfély az kardját kivonta, és karddal a menyasszony fejről az koszorút lemet-szette és az kardja markolatjáig lebocsájtóttá, mezítelen lévén az kard (az azért volt, hogy emlékezzék meg az menyasszony, hogy mivel szüzességének jegyét az koszorút karddal veszik le, úgy viselje magát az szent házasságban, hogy ha azt megmocs-kolja, kard lésszu az fejn), azután a vőfély jóéjszakát vett az új házasoktól és az nyoszolyó-kisasszonynak kezit fogván mezítelen karddal az koszorú a kardban lévén és az szenvedék hordozók előtte menyén az lakodalmas helyre visszament. Az nyoszolyóasszony az menyasszonyt levetkeztette, az vőfély pedig az nyoszolyó-kisasszonnyal harmat-négvet lendült, azután az kardból az koszorút az földre vetette és azt négygyé vágta, jelentvén, hogy már vége vagy az menyasszony leányságának; az után egymástól jó éjszakát vettek. De mind az leány-

kapás, mind az álomra menés rendszerint hajnal felé volt; ha pedig álgú taracz vagy szakállas volt, mikor az menyasszonyt kapták a vőlegényhez, erőssen lőttenek,

Megviradván pedig, mikor gondolta az noszolyó-asszony, hogy az itj házások felköltek, bément, az új menyecskét felöltöztette abban az öltözetben, az melyeket oda fel írék, hogy az vőlegény küldett ajándékban, az fejét pedig pártával és igen szép orientalis gyöngyökből köves főkötőben csinálták be. Az régi magyarok az új asszouyt azért nevezték menyecskének, hogy az jó feleség olyan mint egy kis meny vagy menyecske, az minthogy az gonosz asszony bizony igen nagy pokol és gehenua, felöltöztetvén legelsőben az férfinék megmutatta, azután az apjához és anyjához bévitte, akkor az új asszony szüleinek kezeit megsókolta. Minekelötte pedig felkölttenek, az muzsikások az vőlegénynek és menyasszonynak, násznagynak, vőfélynék, noszolyó-asszonynak, kis-noszolyónak. másoknak is, az hová érkeztek, hajnalnótát vontának.

Már most másodnapján nem nevezték tovább vőlegénynek és menyasszonynak őket, hanem ujházásoknak, úgy is ittanak egéségekért; az násznagy, vőfély, noszolyó-asszony, kis-noszolyó nevek megmaradtauak mindaddig, az míg az új menyecskét hazavitték az férfi házához, és ott is az míg a lakodalom egészen véghez ment').

Ha catholica volt az új asszony, azt másod napján beavatták.«

A ki ezt a leírást figyelmesen megolvassa, az előtt a jogi mozzanatok önmagoktól fel fognak tűnni. Mindazáltal egy-két jegyzést el nem mulaszthatok.

Első dolog, hogy a házasságkötés jogi mozzanatát felismerjük, a mi a gyírríváltási hitlésben rejlik. Más bitlés nincs az egész leírás során, a mely külső körülmény már magában is azt mutatja, hogy a gyírríváltási hitlés alatt megy végbe a házasságkötés. Ezt megelőzőleg csak az történik, hogy a legény a leányasszony kezít érinti, mintha kézfogással az következő házasságra kötelezték volna magokat. Csak ez az egy mozzanat

¹⁾ Arra mutat, hogy a házasság valójában létesültnek addig nem is tekintett, míg a férfi és nő a szó szoros értelmében nem lettek egygyé.

az, mit sponsalia de futuro-ra lehetne magyarázni, de ez is jelentőségét veszti, ha a gyors egymásután tekintjük, melyben a házassági kötés következik. Ennek csak előjátéka az egész, mi inkább arra mutat, hogy a házassági kötés nincs ép egy aktusba beleszorítva.

A másik főmozzanat a hazavitel dolga, az hogy a házasságkötéssel még nem kapja meg a legény a leányasszonyt. Ez által igen szépen fejeződik ki a sponsalia de praesenti jellemző tulajdonsága s az hogy a házasságkötés miatt neveztetik eljegyzésnek. Természetes, hogy a hazavitel előtt a leányt haza kérik s ennél házassági Ígéretre történik hivatkozás. Mintha itt egy új szerződéssel lenne dolgunk annak bizonyosságául, hogy a házassági kötésben még nem végeztetett el minden, a mi a házasság létesülésére tartozik. Ezt a házasságkötési fogalom taglalása után méltányolni fogjuk tudni, valamint azt is, hogy a feleség az asszouyi címet teljes joggal attól kezdve viseli, mikor már férj és feleség testileg is egygyé lettek. A míg ez be nem következik, egymást testvéreknek tekintik és szólítják.

Sylvanus munkájának megjelenésével majdnem egy időre esik Bethlen István gróf második házassági kötése, melyről üüéletleírásában a következők foglaltatnak, s melyek az eddig elmondottak után önmagokat magyarázzák.

»Rhédei Istvánná az első feleségemnek is igen jó embere . . . sok beszéd után monda: Édes uram kegyelmed így nem élhet. Jó feleséged volt, a belső dologra való gondviseléshez nem szoktál, kárba megyeu mindened. A kisasszonyt is hol s ki neveli? stb. Én mondám: Én ezeket mind értem, de kit vegyek el és mikor? . . . mert hiszen öt hete a miulta a feleségem meg holt, az asszonyok megégetnek, ha olyan jó ritka feleséget olyan hamar elfelejtem. Mondá: hiszen a hazavitel a becsületre nézve haladhat csak a kötelesség (értsd vinculum matrimonii) titkon lenne bizonyos; néha az ilyenben a késedelem veszélyes; másoknak is vagyon szükségük feleségre, gombaszedőnek tőkén a szeme. Ügyieket épen azt rántják fel, a ki kegyelmednek legjobb volna. ... No lássuk hát kit?

Miután abban állapodtak meg, hogy a Telekieknél lévő

Júlia legyen a Bethlen felesége, evvel ezt közük, ki egyezését is adja. A házasságkötés következően iratik le:

»A feljebb említett conclusum szerint, én azt titokban akartam tartani a tavaszig, de egyszer hallom mindenfelül, hogy a gyűrűváltási hitlés, a ki tudja mi eltávoztatására, legyen meg, az hazavitel haladjon bár; sok más nagy oka is volt már akkor a sietésnek, melyet csak az öcsém s én tudtunk, de kitennem nem szükséges, noha tisztességes. Az hazahozást pedig ezek siettették, s 1 -ma februarii lévén a hitlés a Teleky maga házában sok úri és főrendek jelenlétében a püspök Honti István által.

Már a hitlés is publice meglővén a fejedelemtől fogva a szemetbíróg mindennek, férfi és asszonynak nyelvén vagyok; én és jóakaróim úgy találók, ennek már mindegy a büzi, talán jobb azt a melegágyban kelve együtt szenvedni, mintsem a hidegben külön-külön; jobb leszen csak hazahozni. . . . Egy hétig voltunk mátkások. Mentem egyszer látogatni. . . . Búcsúzáskor volt az első csókváltásunk. Az asszony, mint keresztény jó atyafi szívesen örült szegény árva atyafiának szerencséjén, mint a kit azelőtt is öcsémasszony névvel szólított. De nem tudom, mi az ördög vitte Teleky fülibe, hogy Pernyesziné által vettem én a leány megegyezését. . . . Mégis izenél: hoznám el, ha kell, majd úgy segítse, a szállásomra küldi. . . . líhédey Istvánná és Pernyesziné az én üveges hintómon a szállásomra hozzák Júliát és 8 februarii anno 1686. tevék ugyan ők fejébe a kontyot szokott stylussal élvén: tedd fel a kontyot, vedd fel a gondot. De hogy az estére térjek. Minthogy a főrenden lévő menyasszonyok az asztalnál enni nem szoktak, enni adáték; osztón a két asszony elmenvén, térden állva imádkozánk az istennek a mint tudónk, és úgy fekvénk le és kelénk a mi jó Istenünk neviben az említett 8-va februarii, kiért hála legyen a házasságot még a paradicsomban szerző istennek.«

Látjuk, hogy mindeddig, a magyar jogéletben azon eljegyzés szerepel, mely már házasságkötés. Sylvanus más eljegyzést nem is ismer. A jogéletnek gyakorlati voltában más eljegyzésre szüksége nem is lehetett. Az egyfajta eljegyzés, a mit ismertek, még így sem játszotta a nőt a férfi kezére. A házasságkötő eljegyzés dacára is várakozni kellett. Ezt a várakozást megtoldani avval, hogy a házasságkötő eljegyzés ele-

jébe még házasságkötő erővel nem bíró eljegyzést tesznek, ez már a várakozások túlcsigázása lett volna. Ilyen mesterséges úton a házasságba való bejutást megnehezíteni, a házasság intézményének nem növelésére, de apasztására szolgált volna. És aztán a régiek az első jogi mozzanattal bíró lépést annak a jogi intézménynek keretébe egész szorosan beillesztették, melyből nincs egy könnyen visszalépés. A mint a jog vidékére lépünk, az ő felfogásuk szerint a próbálgatások határa megszűnt. Ennek a felfogásnak voltak az idő erkölcsi megfelelői, aminek a jogi tételek csak szolgálatában állanak. Mi szükség van ekkor az eljegyzést megelőző eljegyzésre. Az ilyen eljegyzést (*desponsatio legalis*) a kor szokásai és erkölcsi nem tették kívánatosá. A házasságkötő eljegyzéssel (*desponsatio canonica*) teljesen beérték. A kettő közötti különbségtételnek inkább csak *doctrinalis becse* volt¹⁾.

Tagadhatlan ugyan, hogy a magyar jogi történetben a kétfajta eljegyzés vagyis a *sponsalia de futuro* és a *sponsalia de praesenti* közötti különbség nyomaira akadhatunk. Ez a különbségtevés a *doctrinába* elég korán befészkelte magát s hozzánk is elhatott. Csak hogy természetesen nálunk a római jog talaja hibázott, ami egészen megmagyarázhatóvá teszi azon körülményt, hogy a hatás csak elkésve jelentkezik s igen szórványosan észlelhető. Aránytalanul több eset szól a mellett hogy az eljegyzés valóságos házasságkötés, mint amellett, hogy *sponsalia de futuro-ra* értetik, magyaráztatik. Ez utóbbi kifejezés okmányainkban alig is lelhető fel. Itt-ott csak azt észlelhetjük, hogy az eljegyzésre a használt szó az értelem megerősítésére a *sponsalia de praesenti*. Így 1333-ból van arra szóló okmányunk, melyben házasságkötés mint *sponsalia de praesenti* szerepel: *NosCapitulum Varadiensis ad universorum notitiam volumus pervenire, quod . . . inter Albertuin civem castri növi montis Pestiensis ab ima parte et dominam Elisabeth relictam comitis condam Tyse ... ex altéra sponsalia per verba de praesenti fuissent contracta . . .* Ilyenre példa, már

¹⁾ A kettő között eleinte *desponsatio legalis* és *desponsatio canonica* elnevezéssel lették meg a különbséget. Később a *sponsalia per verba de futuro* és a *sponsalia per verba de praesenti* megjelölések járták, s innét a rövidítések: *sponsalia de futuro* és *sponsalia de praesenti*.

1319-ből is van a Tamás esztergomi érsek előtt felvett okmány szerint, melyben Cordus Miklós fia János az Aba nemzetiségből való Mascbard fia ellen, hat falu iránt folyamatban tett keresetétől eláll. De a szórványosan előforduló példák is csak azt mutatják, hogy a sponsalia de futuro mint lehető ellentét, mint a sponsalia de praesenti lehető ellentéte jönnek számba, ami még egyáltalán nem tanúsítja azt, hogy a kétféle eljegyzés a gyakorlati jogéletet áthatotta volna.

Eziránt Verbőczy hármaskönyvéből is méríthetünk meggyőződést. Yerhőczy, a magyar jogi élet valóságos léteményese csak egyfajta eljegyzést (desponsatio) ismer s természetesen csak azt, mely házassági kötést jelent. A hármaskönyvből nem lehet a kétféle eljegyzést kiböngészni. Pedig a hármaskönyv szerzője a kánoni jognak kétségen kívül alapos ismerője volt, a miről munkája nem egy helyen tesz tanúságot. Az ő előtte minden esetre tudva volt, hogy a doctrina kétféle eljegyzést ismer, s hogy ezek között minő különbséget tesz. Erről abból az adománylevélből, melyet már idéztünk s melyben Yerhőczy a közvetlen érdekelt fél, az adományos szerepét játsza, minden kételyt kizárólag meggyőződhetünk.

Az igen érdekes okirat, melyet már Horváth István közölt, az eladományozásra nézve a következőket mondja ¹⁾:

Wladislaus Dei gratia Rex Hungariae et Bohemiae etc. fidelibus nostris Capitulo Ecclesiae Sancti Stephani Protho Martyris de Promontorio Yradiensi salutem et gratiam. Cum nos attentis et consideratis fidelitato et fidelium servitiorum praeclaris meritis fidelis nostri Egregii Magistrii Stephani de Werbewcz ludicis Curiae nostrae et Partium Regui nostri Transylvanarum Protototarii, quae ipse sacrae imprimis huius Regni nostri Hungariae Coronae et deiu Maiestati nostrae pro locorum et temporum varietate cum summa semper fidelitatis constantia exhibuit et impendit, universa et Bona et (juaelihat Iura Possessionaria Nobilis Francisci Jákó de Hodos ubilibet et in cpiihuscumpie Comitatus prae-

¹⁾ Horváth: Verbőczy István emlékezete II. k. Pesten 160. s köveik. lap.

dicti Regui uostri Hungariae existentia et adiacentia ac quocumque uomiue uocitata, quae ex eo quod licet idein Franciscus dákó superioribus annis Nobilcm Puellam Catherinam, filiam Egregii condam Thomae de Arthand rifu Sacro Sanctae Romanae Ecclesiae reali fide praestita atque de]osita per uerba de praesenti legitimam pro se desponsaverit in consortem, tamen diebus istis novissimis ipse idem Franciscus Jákó salutis et bonoris sui iinmemor contra huiusmodi siurn Iusiürandum cum alia quadam puella, similiter Catliarina nominata, filia uidelicet Nobilis Antonii de Parlagh praetensum quoddam Iuramento similiter mediante contraxisset matrimonium. ipsumque etiam Nuptiarum solemnitate et copula carnali cousummare non ueritus neque erubescens, fidefragium. poeuamque periurii per hoc manifeste incurrisset, ex eoque ad collationem Maiestatis nostrae. tamquam Róna et Inra Possessionaria periuri et iidefragi liominis iuxta autiquam et approbatam huius Regni Nostri Hungariae consuetudinem rite et legitimé devoluta esse perhibentur et redacta, simul cum cunctis suis utilitatibus et pertimentiis quibuslibet... memorato Magistro Stephano de Werbewcz suisque heredibus et posteritatibus uniuersis uigore aliarum Literarum nostrarum Donationalium superinde confectarum iu perpetuum contulerimus. uelimusque eundem in Dominium eorundem per nostrum et uestrum homines introduci.

Látni való. hogy Verböczy, ha akarta, mennyire ki tudta fejezni azt. amit mondani akart. Kétségen kívül elejét kellett annak venni, hogy a jószágvesztett felek az eljegyzést házassági frigyet (vinculum matrimonii) alapító mivoltában kétségessé tehessék. E miatt a körülírás per uerba de praesenti szavak által kifejezve, mi egészen jól megmutatja, hogy Verböczy a különbséget sponsalia de praesenti és futuro között jól ismerte. Ezen ismeretének felhasználására az adott esetben szinte rá volt utalva, ha figyelembe vesszük azt a tanítását, melyet a hitszegés büntetéséről írt volt.

A hármaskönyv (II. 80. §. 6.) kétféle hamis esküvést (perjurium) ismer. A tulajdonképi hamis esküvést (mendacium

juramento firmatum) és a hitszegést (trausgressio liciti juramenti), mely utóbbi nem büntetetik mindig avval, hogy az illető becstelenné lesz s javait veszti. Az ilyen büntetés csak lei nem menthető bitszegésekre áll.

Ezt az elvet alkalmazva a kérdéses esetre, más az eset, ba olyan eljegyzésre adott bit szegetik meg, a mely nem házasságkötés és más az eset, ba olyan eljegyzésre adott bit szegetik meg, a mely már házasságkötés. Ha ez utóbbi az eset, Jákó Fereucz javai mentbetleuiil veszve vannak. Legfeljebb az el nem bált házasságra adott pápai felmentéssel (dispensatio) igazolhatta volna magát abban, hogy újra házasodott. Erre a házasodásra azonban csak úgy került a sor, hogy kettős házasság állott elő, mi ma is súlyos büntett. Az eset olyan lehetett, hogy a bűnös félnek nagyon érdekében állhatott az eljegyzést házasságkötő erő nélkülinek (sponsalia de futuro) állítani. Ekkor már sok mentséggel állhatott, volna elő. Tudjuk, hogy egy pusztá pactum de contrabendo milyen törékeny valami, különösen ba a házasságot illeti. Hogy a sok mentségnek elejét vegye, tehette azt Verbóczy, hogy az eljegyzést, mint olyat állította az előtérbe, mely per verba de praesenti kötött, tehát házasságkötés volt.

És ebben, bár a saját érdekéről volt szó, nem lehet Verbóczyt azzal vádolni, hogy a tényállást elferdítette volna. Az eljegyzés, melynek megszegéséről van szó, »ritu Sacro Sanctae Romanae Ecclesiae reali üde praesita atque deposita per verba de praesenti« történtnek van feltüntetve akkor, midőn az, hogy az eljegyzés házasságkötés, szinte magától érthető volt, a miért is az eljegyzések közötti különbséget a hármaskönyv sem ismeri. Zsigmond király idézett Ítéző levele a Verbóczy-féle adomány jogosságát kétségen kívülé teszi. Azt egyenesen kizártnak tekintem, hogy Verbóczy az esetet sponsalia de futuro Lói sponsalia de praesentire magyarázta volna, midőn a kornak, melyben Verbóczy élt, legfeljebb az ellenkezőt lehetne a szemére vetni, tudniillik azt, hogy a sponsalia de praesentit sponsalia de futuro-ra kezdték magyarázgatni. Ha valamit, hát csak ennek az útját akarta Verbóczy az adott esetben elállani.

Ha sponsalia de futuro a gyakorlati életben elő fordultak is, ezt csak a népeletbe beható doctrina létesíthette, mely

MZ eljegyzés római fogalmát itt-ott érvényre juttathatta, Mint-ha csak ez játszánék a következő versszakban, mely Telamon nevű királyról, az ő egyetlen fiáról és egy Nestorcius fürdőző Chatarista nevű leányáról címzett 16. századbeli költői elbeszélésben foglaltatik:

Nekem el kell mennem latiatok az hadba
 Én iegiesem légién im az Katarista
 Ha sokat késném is mást ne választana
 Mert végre megh báná ha mást választana.

Sok egyebet kellene tudnunk, a mit nem tudunk, hogy el tudjuk dönteni azt, hogy itt mifajta eljegyzés szerepel. A megoldásnak a költeményben szereplő történet nem kedvez. Azt kellene látni, hogy mi történnék, ha Telamonnak hadból visszatérő lia Kataristát még életben találja. De Katarista már akkor a Xantus vizébe fojtva aluszsa örök álmát, midőn Telamon fia megérkezik. Nekünk jogászoknak, hogy Ítélhessünk, nem az kellene, hogy Katarista után a jegyese a Xantus vizébe bele feküdjék, de az, hogy a jegyesek életében kerüljön kenyértörésre a dolog. Ilyen megoldás hiányában még az is reánk nehezedik, hogy a költői munka szerzőjét sem tudjuk. Igaz, hogy most már nem csak a British Muzeum bírja a költemény egy régi példányát, mert Széli Farkas keresgélésére egy másik példány is akadt, de ez sem derít fényt a szerző kilétére. Ha meg tudnék állapítani, hogy a munka szerzője protestáns volt, akkor Sylvanus tanítása a kérdéses versszak megoldására elég jó kulcs volna. A szerző protestáns létére feltehetnek, hogy ő abban a versszakban a maga protestáns felfogásának adott kifejezést, Ekkor aztán úgy állana a dolog, hogy nem tesz semmit, ha abban az eljegyzésben házasságkötés rejlik is. Még ekkor is érvényesülhet egy másik házasságkötő eljegyzés, mely ha elhátalít, az első fölébe kerekedik. Így aztán ha a versszakban házasságkötés játszik is, meg volna az értelme annak a mondásnak: mert végre megbáuná, ha mást választana. Katholikus szerzővel a magyarázat terén nem boldogulhatnánk így. III. Sándor pápa még a 12. században eldöntötte, hogy a házasságkötő eljegyzést egy másik — ha ehhez testi elhalás járul is — le ne ronthassa. A versszak értelmének eldöntését akkorra kell hagynom, ha majd az irodalomtörténeti kutatások

segítségemre lesznek. Legyen bár azonban a versszak eljegyzés vagyis puszta pactum de contrahendo római értelemben, ez azon nem változtat, hogy a házassággkötő eljegyzés volt a magyar jogélet rendes jelensége.

Az ismert népballada: Szilágyi és Hagymási¹⁾ a magyar felfogást az eljegyzésről egészen jól tiikrözteti vissza. A két magyar urfi — a mint a balladában neveztetnek — a császár foglyai. Okét a császár leánya azon feltétel alatt szabadítja ki, ha őt is elviszik magokkal Magyarországba. Meg is szöknek, útközben a császár őket követő táborával szerencsésen megvív-
nak. Mikor aztán arra kerül a sor, hogy kié legyen a leány:

Azonnal azt mondja nagy Szilágyi Miklós:

»Pajtásom, pajtásom kenyeres pajtásom!
Én neked bocsátom császár szép leányát
Mert van nekem otthon jegyesem gyűrűsöm;
Hűt lenn elköötött hűtés feleségem!«

A népballada liiven fejezi ki azt, hogy a jegyes, gyűrűs már is annyi, mint a hites feleség. Sőt a szöveg szerint a gyűrűs és jegyes szavak is egyértékes kifejezések. E szerint nem lehetne azt mondani, hogy a gyűrűs és jegyes szavak ép úgy különböznek egymástól, mint a hogy egymástól az eljegyzés és házassággkötés különböznek. Verböczynél (I E. 100. ez.) sem kell arra súlyt fektetni, hogy subarrhatio és desponsatio mint külön szavak használtak. Az értelmük mindenesetre egyértékes. A gyűrűzést házassággkötő eljegyzésre magyarázom ezen versszakban is, mely Istenfélő Zsuzsáuna asszonynak históriája című költeményben foglaltatik²⁾:

Joakhim Zsuzsannát igen megkedveld,
Igaz házasságra ötet megszereté,
örök feleségül magának gyűrűzé,
Isién törvényében ü hoz zaja vívó.

Egy magyar hölgy levele 1586-ból (Babits Anna Mátyás

¹⁾ Magyar népköltési gyűjtemény. Új folyam. A Kisfaludy társaság megbízásából szerkesztik és kiadják Arany László és Gyulai Pál. I. kötet. Pest. Az Athenaeum 1872. 158—161 lapok.

²⁾ Régi magyar költők tára. II. k. 81 l. Batizi András 1530—1516. XI. szám.

diáknak) már bizonyos különbséget tud tenni az eljegyzés és kézfogás vagyis eljegyzés között:

»így kellett hirtelenséggel választ adnunk Fáucsy uramnak és neki ígéré ő keme uram leányunkat Zsófiát; gyűrűt adtak egymásnak, még azért semmit sem végeztünk kézfogások felől, hanem most idejöttére halasztottak Fáucsy uramnak¹⁾.

Azonban ez a hely is az eljegyzés (kézfogás) házasságkötő ereje mellett bizonyít, sőt azt megerősíti. A gyűrűváltás belőle kiesett az által, hogy az előbb végeztetett, a mi azonban rá következő volt, anDak más kifejezés nevezet alatt magának a házasságkötésnek kellett lenni.

Egyes esetekben bizonyos eltérések történhettek. Ilyenek bizonyíthatók lesznek, de ezen eltérések által az eljegyzés házasságkötő erejét tárgyazó tétel mit sem veszít.

Bakics Anna levele Mátyás diáknak (1588.):

»Az hol azt írja Kd, hogy sok főurak és főasszonyok voltak az Magdolna asszony menyegzőjén, de hogy csak kézfogásul volt a menyegző abban bizony nagy kárt tettek Magdolna asszonymak; mert a sok urak és asszonyok mind ajándékkal jöttek volna, kit én magam is bánom a szegény Magdolna asszony kárát²⁾.

Itt az, hogy a menyegző és kézfogó együtt szerepel (kézfogóíxl volt a menyegző) mutatja, hogy házasságkötés történt. A férjhezmenetel vagyis hazaadás nem történt meg s ebben esett kára Magdolnának.

A magyar jogéletnek az szabályszerint való jelensége, hogy az eljegyzés házasságkötő erővel bír.

Nem csoda, ha szerzőnk az eljegyzés házasságkötő volta mellett az eljegyzés felbontását nem egykönnyen engedi meg s a következő elvet állítja fel:

E dictis fixe concludendum videtur: Ita se habere causas repudii ad causas divortii, atque se habet sponsalia ad matrimonium consummatum: ac proinde causas repudii ad causas divortii multum accedere, de iisdem

¹⁾ Deák Farkas Magyar hölgyek levelei 1879. 41. 1.

²⁾ Deák Farkas i. m. 53. 1.

participare imo tantum gradu ah illis differre; matrimo-
 ium eum a spousalibus seu matrimonio consummando
 tantum gradu differt. Igitur prout illad ita utiam hoc
 graves non nisi oh causas dissolvi potest et debet, ni ea
 quae Deus conjuuxit homo separare praesumat. De-
 cautatum Sciliarum constat diverhium: Gradum non
 vari a re spécién.

Az itt vont párhuzam a repudium és divortium között az
 eljegyzés házasságkötő voltából ered, mit szerző világosan ki is
 fejez. Az eljegyzés nem egyéb, mint a még el nem hált házasa-
 ság. Az eljegyzés és házasság között szint»' niucs fogalmi kii-
 lömbőség. A species ugyanegy, csak agradus kiilömbözik, tehát
 csak fokozati különbség létezik. Már az eljegyzésre is rá illik
 szerző szerint az apostoli mondás: amit az isten összekötött,
 azt az ember ne válaszsza el. Világosabban nem is lehet az
 eljegyzés házasságkötő ereje mellett érvelni.

Az eljegyzés házasságkötő volta szempontjából állapítja
 meg szerzőnk az eljegyzést felbontó okokat, melyek a kö-
 vetkezők: 1) Infamia superveuiens intolerabilis. 2) Deserto
 veii absentia spousi veii sponsae malitiosa. 3) Quaeustus. 4) Hae-
 resis veii apostasia. Szerző említi ugyan még az errort is, a
 eonsensus illicitust és a cultus disparitást, de ezek nem tulaj-
 donképi felbontási, hanem érvénytelenségi okok, miknél csak
 azt jegyezzük meg, hogy ez okok ép azok, melyek a házasa-
 ságkötést illetik. Az természetes, hogy az el hált házasságot
 felbontó okok, egyben olyanok, melyek az eljegyzést is fel-
 bontják.

Az előadottak által szerzőnk tanítását az eljegyzés jobban
 mondva a házasságkötési fogalom felől tisztázottnak látom,
 mire annyival inkább szükségünk volt, mert mai szemüvegen
 át nézve a felvetett kérdést, talán arra is hajlandók volnánk,
 hogy annak ne csak igazságát ne lássuk be, mit Szilágyi taní-
 tott, d»' még talán arra is hajlammal bírjunk, hogy öt fogalmak
 összezavarásával vádoljuk.

Az elmondottak által anuálkevésbé végeztünk hiába
 való munkát, mert az eljegyzést házasságkötő mivoltában a
 katolikus egyház házassági jogában még mindig feltalál-
 hatjuk.

Tudjuk, hogy a katolikus egyház házassági joga még mindig a középkori alapokon nyugszik. Ma sincs más katolikus házasságkötési fogalommal dolgunk, mint a minő házasságkötési fogalom a középkorban létezett, teszem akkor, midőn Kálmán király híres házasságkötési törvényét meghozta. A nagy tridentini reform (c. 1. Sess. XXIV. de ref. matr.) csak a házasságkötés formáját illette, de korántsem érintette a házasságkötés lényegét, első természetét. A tridentini reform olyanféle mint a Kálmán törvénye, mi a legjobban megmutatja, hogy a formát illette reform a tridentini zsinaton is meg volt hozható anélkül, hogy az alatt az ősrégi házasságkötési fogalomnak változást kellett volna szenvedni. Kálmán törvénye a desponsatióról mint házasságkötésről szól, s azért mégis olyanféle formáságot szabott a házasság megkötésére mint a tridentini reform. Ha már most a tridentini reformból csak azt olvassuk ki, hogy a házasságkötés formájára szállott törvényt, az előszahott formás házasságkötésben csak annyi és nem több megy fogalmilag véghez, mint a mi a régi formátlan házasságkötésben vagyis az ősrégi desponsatióban, mit máskép sponsalia de praesentineq szokás nevezni.

Tagadhatatlan azonban, hogy a házasságkötési forma megszabása a jogi életre visszahatással volt annyiban, hogy a jogi életet arra készítette, hogy a római eredetű eljegyzést a házasságkötő eljegyzés elébe felvegye. Ennek oka az volt, hogy a házasságkötő eljegyzéskor nem volt szokás az egyház színe elé járulni, hanem csak később és pedig akkor, midőn a copulatioa került a sor. Ezen külső jelenség állott a népélet tudatában kitörölhetetlenül. Ha már most az történt, hogy már a házasságkötő eljegyzéskor kellett az egyházzal érintkezni, ezen érintkezésre a népélet mégis csak átvitte azt, a mi régente volt az egyház színe elé való járulás. A népélet csinált tehát maga magának eljegyzést, a mi azonban az előszahott formás házasságkötés miatt meg volt fosztva házasságkötő erejétől s arra degradálódott, a mi a római eljegyzés (desponsatio legalis). Ez a római eredetű eljegyzés általános elterjedésének oka, ami tudjuk pusztá pactum de contrahendo matrimonio. És ezen fejlődést a tridentini reform nagyban elősegítette az által, hogy a házasságkötő eljegyzéssel a copulatiot összefonta s mint sza-

bályszerű házasságkötést azt állítja előtérbe, ha copulatio is történik:

Si nullam legitimum opponatur impedimentum, ad celebrationem matrimonii in facie ecclesiae procedatur, ubi parochus viro et mulieri interrogatis et eorum mutuo consensu intellecto vei dicat: ego vos conjungo in nomine Patris et Filii et Spiritus sancti vei aliis utatur verbis juxta receptum uniuscuiusque provinciáé ritum.

Látható, hogy itt a copulatio igen mellékes, sőt nincs is kötelezőleg előszabva. Az a tridenti zsinat szemében igen mellékes, ha váljon a szokásos copulationalis szavak mondatnak vagy oly szavak, melyek a copulatioira nem is illenek, a mint általán tudva levő, hogy a katolikus házasságkötés papi összeadás nélkül is megáll. És nem Idában a házasságkötéssel együtt végezett copulatio nem is úgy értendő, mint valóságos összeadás, mire a házasesletnek mindjárt kezdődni kell. A ma érvényes jog szerint is a házasságkötés után nem kell mindjárt a házasesletnek kezdetét venni. Két hónapi határidő még mindig nyitva áll. Így tehát a copulatio jogilag véve jó előre való összeadás, valóságos előlegezés annak a reményében, hogy a házaseslet majd kezdetét fogja venni. Mindazáltal a copulatio látszatra meg van, amire a népelet a maga természetes hajlamainál fogva régi jogi meggyőződéseit a copulatio felől átvitte, így aztán nem csak az történt, hogy az házasságkötő-eljegyzést megelőzőleg házasságkötő erővel nem bíró eljegyzés támadt, de a házasságkötő eljegyzés a nép tudatában telítettebbé vált, s ez a házasságkötő eljegyzést úgy fogja fel, hogy abban sokkal több megy véghez, mint ami jogilag meg vau engedve, tudniillik abban nem csak oly házasságkötés támad, melyben a házasság még csak Ígérve van — ami a házasságkötő eljegyzés jellemző tulajdonsága — de a házasságkötés által a házaseslet is kezdetét veszi. Persze, hogy ez a felfogás a létező házassági jognak nem felel meg, a mi végeredményben az el nem hált és elhált házasság közötti különbség lerontására vezetne, de tagadhatlanul meg van. Legjobban mutatja ezt azon körülmény, hogy az a társadalmi szokás állott elő, hogy a házaseslet a házasságkötés után mindjárt kezdetét veszi. Az csak véletlen dolog, ha a házasság a házasságkötés után mindjárt

nem consummáltatik. A nő ha házasságot köt egyben férjhez is megy, a mi által a házasságkötő eljegyzés fogalma a köztudatban egészen elhomályosul. Pedig a kettő közti kütönböztetéssel lehet a legkönnyebben érthetőleg a házasságkötő eljegyzés fogalmát megóvni. A gyors egymásutának a jogászt nem szabad megzavarni, különösen nem a magyar jogászt, ki a nő férjhezmenetel által történő nagykorúságát épen csak a valószínű férjhezmeneteltől kezdve fogja számítani¹⁾.

Tagadhatlan, hogy az életnek nagy ereje van a jogi szabályok felett is. Annak nyomása alatt szinte alig vesszük észre, hogy a szabályok még mindig a régiek. Hozzájárul még, hogy a modern házasságkötési fogalom jogi szabályok erejénél fogva jó részben tért is foglalt. Erre az átmenet a Királyhágón túl a protestánsoknál Bód Péter Synopsis juris couuubialis-a közvetítette, mely átmenetnek a jelentőségével kell találkoznunk már 1695-ben, midőn a reformátusok erdődi zsinat előtt a hajduvárosok azt kérelmezték, hogy a jegyesek az eljegyzés daczára ne legyenek kötve, de szabadok maradjanak, mit aztán a zsinat el is határozott²⁾. A modern házasságkötési fogalom József császár házassági pátense által úgy közénk ékeltetett, hogy a régi szinte teljesen el lett feledve. Hiába volt, hogy a házassági pátens uralma a Királyhágón innen élő protestánsokra szorítottatott. Maga a jogi tudomány is annyira telítve lett az új házasságkötési fogalommal, hogy a régiről szinte egészen meg feledkezett. Ez a megfeledkezés még kánonistáknál is észlelhető.

Mindazáltal ki fogná azokat, miket a házasságkötő eljegyzésről mondtunk, félreismerni akár gyakorlati jelentőségükben, midőn házassági jogunk jó részt a kánoni jogot uralja.

Látni való, hogy mennyire gyakorlati még ma is az, hogy

¹⁾ 1871. évi XXIII. tczikk 2. §-a: »Minden nő tekintet nélkül éveire férjhezmenetelével teljes korúvá lesz . . .« E tekintetben csak a régi jogállapot lett fentartva, mit a törvényjavaslat indokolása ki is fejezett, egyenesen Verbóczyre (I. 51.) való hivatkozással.

²⁾ Adalékok a tiszántúli reformált egyházkerület történetéhez (71. 1.), mely füzet (a nyomtatás helye és évének kitüntetése nélkül) a tiszántúli reformált egyház legrégebb (15117—1765.) jegyzőkönyvéből (Liber ecclesiarum ungaricarum cis tibiscum) készült kivonat.

a házasságkötő eljegyzés fogalmával tisztába jöjjünk. Bármennyire ellenkezzék is ez a fogalom a jogi köztudattal, annak ismeretére még mindig szükség van. A kánoni jogban, bármily ellentétben álljon is hozzá az élet, a házasságkötő eljegyzés oly sarkétel, melynek tudományos felderítése igen gyakorlati jelentőségű. Illik, hogy a felderítés munkájához mi magyarok is hozzájáruljunk a saját adatainkkal, melyeket Szilágyi tanításának világánál voltam szerencsés bemutatni.

Még arról a javaslatról akarok megemlékezni, melylyel Szilágyi az eljegyzésről való tanítását befejezi. A javaslat következő:

Constans fideique et praxi pietatis consona Ecclesiarum foederati Belgii consuetudo est: Contractum sponsalium non tantum cum scitu et consensu parentum tutorumque fieri: sed etiam ulterioris et constantioris documenti loco, contrakentes primo quidam coram Magistratu Politico, postea veró coram Mysta Ecclesiae sisti: eorundem sponsalia et contractum per bonae üdei internuncios declarari: et quo omni scbismati et tergiversationi insecuturæ praescindatur ansa, Archivo tüm Ecclesiastico tüm Politico inscribi.

Ezek Szilágyi munkájának ritkított betűkkel nyomtatott záró szavai, melyek az ajánlást eléggé kitüntetik. A czélzás nyilván az, hogy a leírt külföldi szokás nálunk is bevétezzék, mit szerzőnél nem lehet más által indokoltnak találni, mint az által, hogy a házasságkötő eljegyzések bizonyíthatóságára nézve minél több biztosítékot teremtsen. Ezt szerző világosan meg is mondja. Az mindenesetre elhibázott volna, ha a szerző által elmondottakból modern polgári házassági kötés behozatalára irányzott törekvést akarnának kiolvasni. Ezt a szerző egyházi álláspontja egyenesen kizárja. Nála az említettconstans consuetudo olyan, mely a fides-nek és a pietás praxisának egyenesen megfelelő. Hogy ilyen szokást tart szem előtt, már abból is kitűnik, hogy a politikai hatóság előtti házasságkötő eljegyzést nem úgy képzei mint a mi önmagában megáll, de a mysta, a pap elé való járulást is megköveteli. És nem szabad azt se felednünk, hogy abban a korban, melyben szerző élt, az

állam és egyház még nincsenek úgy a házassági jog terén meg-hasonolva mint későbbi időkben.

Azon, a mit szerző ajánl, annál kevésbé csodálkozhatunk, mert az 1562-ben írott debreczeni hitvallás már jóval ő előtte kimondotta a következőket:

»Mindazáltal nem kötjük egyedül a papokhoz mint a pápisták, az egybekötést, hanem ha közegyetértésből választatnak ki tisztességes és becsületes emberek, kik a házassági ügyeket értik, azok is helyesen köthetik össze az isten törvénye szerint a házásokat. Mert nincs egy szabályuk vagy példájuk az apostoloknak, mely egyedül a lelkészekhez kötné a házások egybeadását«¹⁾.

Minden esetre különbséget kell tennünk a között, a mi itt mondatik s a között, amit az előbb Szilágyi munkájából idéztünk. Szilágyi a házasságkötésről (eljegyzés) szól, a debreczeni hitvallásban pedig a házások összeadásáról (copulatio) van szó, mi a házasságkötés után következő volt. Mindegyik más és más. Az egyezés a két felfogásban ott keresendő, hogy az egyház részvéte mindegyikben háttérbe szorul oly funkciókra nézve, melyek rendes körülmények között egyházilag végeztetnek el. De ezen háttérbe helyezésnek az oka a debreczeni hitvallásban sem adatik másképp elő, mint úgy, hogy az isten törvényéről van szó. Az isten törvénye érvényesül akkor is, ha az egybekötés nem pap, hanem házassági ügyekhez értő tisztességes és becsületes emberek által végeztetik. Az egyházi álláspont a debreczeni hitvallásban is óva van, habár ez többet enged, mint Szilágyi javaslása, mely szerint a házasságkötő eljegyzésre nézve a pap elé járulás másodsorban mégis csak megkíván tátik.

Tudjuk, hogy a középkori jogfejlődés szerint az egyház részvétele házasságok keletkezésénél nem annyira a házasságkötéshez (eljegyzés) fűződött, mint magához a házasság tulajdonképeni keletkezéséhez, ami nem egyéb, mint a házaselet tényleges megkezdése. Ekkor lépett fel az egyház s követelte meg azt, hogy a házások az egyház elé járuljanak áldásra

¹⁾ Kiss Áron: A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzése. Budapest Franklin-társulat 1882. 27. l.

(benedictio), összedásra (copulatio). Azt csak a tridenti zsinat tette, hogy visszanyúlt a házasságkötésre (eljegyzés) s ezt az egyház elé rendelte úgy, hogy a copulatio merőben jelképesé, mondhatni látszólagossá vált. A protestáns egyház a középkori jogrendnél maradt meg, amiből következik, hogy jobban reá szorult a copulatióra. Ezen az okon mondható az, hogy a debreczeni hitvallás kijelentése messzebb menő, mint az, mit Szilágyi javasolt. E mellett a javaslat mellett a copulatio az egyháznak egészen megmaradt volna s csak abban osztozott volna a politikai hatósággal, ami az egyház közreműködésétől távolabb esett s nem is volt az egyház színe elé rendelve. A debreczeni hitvallás kijelentése annál messzebb menő, minél inkább tekintjük a protestáns jogfejlődés menetét, mely azzal végzi, hogy a copulatio a házasságkötést úgy veszi fel, hogy a kettő egy egészé olvad össze s ebben a copulálás a házasságkötés érvényességével függ össze, egyik a másik nélkül nem is képzelhető. Látható ezekből, hogy Szilágyi az egyház álláspontjából tulajdonképp mitsem engedett, midőn idézett javaslatát megtette. Az ő korában a javaslata által a protestáns egyház tulajdonképp nyert volna a politikai hatóság mellett olyan funkciót, mely akkoriban meg sem illette.

Kitűzött célomnak megfelelően, nem mulaszthat mi el Szilágyi munkájának nagy irodalmi becsére az Akadémia figyelmét újólal felhívni.

A hazai protestáns jogfejlődésnek házassági dolgokban két nagy írója van. Az egyik Szilágyi Márton, a másik Bód Péter. Egyik sem Luther követője. Mindketten kálvinisták, a mi összefügg azzal, hogy a reformátusok inkább voltak a hazai irodalom művelői, mint a lutheránusok.

Mindegyik a kora jogfejlésének igaz képviselője, a minek aztán nem csak doctrinalis becse van, de mindegyikét megilleti az az érdem, hogy abban amit írtak a magyar jogéletet is felismerhetjük. Ők valóságos kútfők, kiknek munkáiban megtalálhatjuk a kulcsot arra nézve, hogy a régi Magyarország házassági joga minő átalakulásokon ment keresztül. A németeknél Carpvov és Boehmer, nálunk Szilágyi (Sylvauus) Márton és Bod Péter jelzik azon nagy alakulásokat, melyeken át a protestáns házassági intézmény fejlődött, Tudjuk, hogy még

Carpzov idejében a házasság kánoni alapjai inkább óva voltak s hogy Boehmer által lőnek a házassági jogba római fogalmak átültetve, minek következtében a házasságkötő eljegyzés is tűnő félben van, hogy a római eljegyzésnek, mely nem birt házasságkötő erővel, helyt adjon. Szilágyi tanítása még azon időből való. midőn ezen átalakulás nem köszöntött be, a mi nálunk Bőd Péter által kezdődik. Ha a mondott körülményhez hozzászámítjuk azt, hogy Szilágyi ismertetett tanítása az eljegyzésről nem egyéb, mint az a jog, mit az egész magyar középkor ismert, az ő könyvének nagy jogtörténeti becse szembeötlő. A ki majd oly szerencsés lehet, hogy a magyar kánoni fejlemények rendszeres kutatójává válhatik, Szilágyi munkája előtt mint oly kútfő előtt fog nehéz munkájában megállapodásra jutni, mely a régi Magyarország házassági jogfogalmait még igazában képviseli. Ha ezek a fogalmak a katolikus egyház joga által nem is volnának még mindig az élő joggal összenőve: jogtörténeti beesők még mindig megérdemli, hogy velők tüzetesen foglalkozzunk. Ez utóbbi körülmény biztosítja Szilágyi munkájának maradandó becsét. Az eljegyzés házasságkötő erejére nézve a legjobb magyar irodalmi kútfő marad.